

INSTYTUCJONALNE I STRUKTURALNE ASPEKTY ROZWOJU ROLNICTWA I OBSZARÓW WIEJSKICH

Księga poświęcona pamięci
dr. hab. Adama Sadowskiego
Profesora Uniwersytetu w Białymstoku

INSTYTUCJONALNE I STRUKTURALNE ASPEKTY ROZWOJU ROLNICTWA I OBSZARÓW WIEJSKICH

Księga poświęcona pamięci
dr. hab. Adama Sadowskiego
Profesora Uniwersytetu w Białymstoku

Redakcja naukowa
Renata Przygodzka
Ewa Gruszewska

Białystok 2020

Recenzenci:

Dr hab., prof. UWM Renata Marks-Bielska
Dr hab., prof. PB Elżbieta Szymańska

Opracowanie graficzne:

Marek Owieczko

Redakcja i korekta:

Elżbieta Kozłowska-Świątkowska

Skład i redakcja techniczna:

Krzysztof Rutkowski

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku
© Copyright by Polskie Towarzystwo Ekonomiczne Oddział w Białymstoku
Białystok 2020

ISBN: 978-83-7431-610-1

Publikację sfinansowano ze środków
Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego Oddział w Białymstoku
i Uniwersytetu w Białymstoku

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
ul. Świerkowa 20B, 15-328 Białystok
tel. (85) 745 71 20, (85) 745 71 02, (85) 745 70 59
e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl
www: <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

Druk i oprawa:

MZGraf

SPIS TREŚCI

Słowo wstępne	13
Profesor Uniwersytetu w Białymstoku, dr hab. Adam Sadowski – nota biograficzna (<i>Angelika Andrzejczyk</i>)	23
Zestawienie publikacji naukowych Profesora Uniwersytetu w Białymstoku, dr. hab. Adama Sadowskiego (<i>Magdalena Owczarczuk</i>)	29
Rozdział 1. Ekonomiczne aspekty praw własności.	
Perspektywa instytucjonalna (<i>Ewa Gruszewska</i>)	43
1.1. Istota praw własności	44
1.2. Prawa własności wśród instytucji	51
1.3. Rola praw własności w gospodarce	56
Rozdział 2. Rural life by the thought of the ‘de-growth’ theory – in memoriam of Adam Sadowski (<i>Katalin Takács-György, István Takács</i>)	65
2.1. The concept of sustainability in agriculture	66
2.1. Theory of ‘degrowth’ and business	69
Rozdział 3. Zmiany wybranych elementów kultury ekonomicznej mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce (<i>Magdalena Owczarczuk</i>)	77
3.1. Kultura ekonomiczna jako instytucja nieformalna	78
3.2. Przemiany roli i funkcji obszarów wiejskich	82
3.3. Zmiany wybranych elementów kultury ekonomicznej	85
Rozdział 4. Spółdzielczy sposób gospodarowania w XXI wieku (<i>Krystyna Zimnoch</i>)	93
4.1. Kondycja przedsiębiorstw spółdzielczych	97
4.2. Spółdzielczość w Polsce	103

Rozdział 5. Czynniki sukcesu w zarządzaniu zmianami w organizacjach publicznych na przykładzie agencji wdrażającej politykę rolną (Krzysztof Krukowski)	109
5.1. Specyfika zmian w organizacjach publicznych	112
5.2. Czynniki sukcesu we wdrażaniu zmian w organizacjach publicznych	115
5.3. Ocena czynników sukcesu w zarządzaniu zmianą w badanej instytucji	123
Rozdział 6. Zagadnienia rozwijania turystyki w strategiach rozwoju lokalnego (Andrzej Piotr Wiatrak)	131
6.1. Istota strategii rozwoju lokalnego i miejsca w niej turystyki	132
6.2. Uwarunkowania rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym	135
6.3. Cele rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym na przykładzie LGD „Razem dla Radomki”	140
Rozdział 7. Rachunkowość rolnicza w świetle krajowych i międzynarodowych regulacji rachunkowości (Anna Dyhdalewicz)	145
7.1. Geneza kształtowania się rachunkowości rolniczej	149
7.2. Regulacje międzynarodowe i krajowe w zakresie rachunkowości rolniczej	152
7.3. Definiowanie podstawowych pojęć dotyczących rolnictwa – MSR 41 Rolnictwo i KSR 12 Działalność rolnicza	155
7.4. Wycena aktywów biologicznych i produktów rolnych	160
Rozdział 8. Dysfunkcje procesu zarządzania finansami w obszarze rozliczeń za realizację zadań zleconych w gminach za lata ubiegłe – perspektywa nauk o zarządzaniu (Artur Jacek Kozuch)	167
8.1. Koszty zadań zleconych w gminach a dotacje celowe w teorii zarządzania	169
8.2. Ocena metodyki ustalania wartości nadwyżki kosztów nad wartością przekazanych dotacji w badanych aktach sądowych	175
Rozdział 9. Analiza zmian użytkowania gruntów rolnych w Polsce po 1990 roku (Barbara Roszkowska-Mądra)	183
9.1. Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej	184

9.2. Zmiany w rolniczym użytkowaniu gruntów po 1990 roku	186
9.3. Grunty rolne wycofywane na cele nierolnicze	189
9.4. Ochrona prawna gruntów rolnych w Polsce	194
9.5. Polityka Unii Europejskiej w zakresie ochrony gruntów rolnych	197
Rozdział 10. Znaczenie dzierżawy w zagospodarowaniu gruntów rolnych Skarbu Państwa (Jarosław Mioduszeński)	201
10.1. Mechanizm i zasady gospodarowania Zasobem Własności Rolnej Skarbu Państwa	204
10.2. Dzierżawa jako instrument gospodarowania Zasobem Własności Rolnej Skarbu Państwa	216
Rozdział 11. Polski biznes rolno-spożywczy wczoraj i dzisiaj – czynniki sukcesu (Iwona Szczepaniak, Marek Wigier)	233
11.1. Wsparcie sektora rolno-spożywczego środkami pomocy publicznej oraz napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych	236
11.2. Otwarcie sektora rolno-spożywczego na rynki zagraniczne	242
11.3. Polski biznes rolno-spożywczy przed szansą związaną z cyfryzacją i technologiami cyfrowymi	247
11.4. Nowe trendy na rynku żywnościowym	251
Rozdział 12. Zmiany w sektorze rolno-żywnościowym w Polsce i polskich regionach po akcesji do Unii Europejskiej (Adam Edward Szczepanowski)	257
12.1. Zmiany w rolnictwie po wejściu Polski do Unii Europejskiej	258
12.2. Zmiany polskiego sektora żywnościowego w ostatnim dwudziestoleciu	267
12.3. Zmiany sektora rolno-żywnościowego w polskich regionach	272
Rozdział 13. Zmiany regionalne w skupie żywca wieprzowego i wołowego w Polsce w latach 2000–2017 (Anna Olszańska)	287
13.1. Produkcja i skup żywca wieprzowego i wołowego w Polsce w latach 2000–2017	288
13.2. Zmiany regionalnego zróżnicowania wielkości skupu żywca wieprzowego i wołowego	293

Rozdział 14. African Swine Fever i zmiany w produkcji wieprzowego żywca rzeźnego w Podlaskiem (<i>Wojciech Florowski</i>)	301
14.1. African Swine Fever (ASF) lub afrykański pomór świń	304
14.2. Produkcja żywca wieprzowego	305
14.3. Afrykański pomór świń i co dalej?	310
Rozdział 15. Unia Europejska czynnikiem trwałości obszarów wiejskich województwa podkarpackiego (<i>Marian Woźniak, Małgorzata Lechwar</i>)	317
15.1. Cel i metodyka badań	318
15.2. Trwałość obszarów wiejskich w ujęciu teoretycznym	319
15.3. Polityka Unii Europejskiej wobec obszarów wiejskich – cele i wybrane efekty	322
15.4. Wpływ Unii Europejskiej na procesy zachodzące na obszarach wiejskich województwa podkarpackiego	327
Rozdział 16. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich województwa podlaskiego – wczoraj i dziś (<i>Renata Przygodzka</i>)	339
16.1. Istota przedsiębiorczości wiejskiej i jej uwarunkowania	343
16.2. Poziom i struktura przedsiębiorczości województwa podlaskiego na tle kraju	346
16.3. Analiza zmian przedsiębiorczości w badanych gminach	351
Rozdział 17. Rola programów rolnośrodowiskowych w kształtowaniu i ochronie krajobrazu rolniczego w województwie podlaskim (<i>Mirosława Kozłowska-Burdziak</i>)	363
17.1. Cechy krajobrazu rolniczego w województwie podlaskim	364
17.2. Działania rolnośrodowiskowe jako instrument Wspólnej Polityki Rolnej	365
17.3. Realizacja działań rolnośrodowiskowych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województwa podlaskiego	368
Rozdział 18. Funkcjonowanie programów rolnośrodowiskowych w powiatach subregionów konińskiego i leszczyńskiego – analiza porównawcza (<i>Aleksander Grzelak, Marcin Kościelniak</i>)	383
18.1. Wybrane charakterystyki dotyczące rolnictwa badanych subregionów	386
18.2. Wyniki badań	388

SPIS TREŚCI

Bibliografia	399
Wykaz tabel	432
Wykaz wykresów	433
Wykaz rysunków	435

1962–2018

A handwritten signature in blue ink, appearing to be 'Gunter', written in a cursive style.

SŁOWO WSTĘPNE

Problematyka rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich jest od dziesiątek lat przedmiotem badań prowadzonych przez wiele ośrodków akademickich i naukowo-badawczych zarówno na świecie, jak i w Polsce. Wynika to ze szczególnej roli rolnictwa jako sektora wytwarzającego żywność oraz jego ścisłych i wieloaspektowych związków z obszarami wiejskimi. O ile wraz z rozwojem gospodarczym następuje systematyczne zmniejszanie się udziału sektora rolnego w procesie tworzenia PKB i wartości dodanej oraz w zatrudnieniu, to jednak funkcja rolnicza jest najważniejszą funkcją obszarów wiejskich, a produkcja rolna – najważniejszym źródłem dochodów mieszkańców wsi.

Do lat 80. minionego stulecia tradycyjnym wyzwaniem dla rolnictwa był wzrost poziomu produkcji rolnej na skutek rosnącego popytu na żywność, który towarzyszył zwiększającej się liczbie ludności świata. Zaawansowane badania i upowszechnienie postępu biologicznego oraz technologicznego sprawiły, że w krajach rozwiniętych problem efektywności produkcji rolniczej, a zwłaszcza jej zwiększania przy stosunkowo niskim poziomie nakładów, został rozwiązany. Rolnictwo nękają jednak inne problemy, m.in. takie jak: konkurencja wewnątrzgałęziowa i międzygałęziowa, słaba pozycja w łańcuchu dostaw, relatywnie niskie dochody, ograniczone możliwości akumulacji kapitału i realizacji inwestycji, upadek tradycyjnych wartości, liberalizacja handlu żywnością, podatność na zmiany klimatyczne i inne.

Większość tych problemów nie wynika z tradycyjnych relacji techniczno-produkcyjnych istniejących w samym rolnictwie, lecz z jego

otoczenia¹. Procesy zachodzące we współczesnym świecie, a zwłaszcza globalizacja, regionalizacja, technicyzacja czy cyfryzacja wywierają istotny wpływ na zmiany, jakie dokonują się w gospodarce, w tym także w rolnictwie. Funkcjonowanie tego sektora jest obecnie w większym stopniu zdeterminowane czynnikami zewnętrznymi niż wewnętrznymi. Do zewnętrznych na ogół zalicza się uwarunkowania: rynkowe, instytucjonalne, środowiskowe, geograficzne, makroekonomiczne, czy globalne. Natomiast uwarunkowania wewnętrzne związane są z potencjałem produkcyjnym rolnictwa i obejmują zasoby ziemi, pracy, kapitału oraz organizację i zarządzanie. Podział ten wpisuje się niejako w dwa kluczowe procesy przekształceń strukturalnych gospodarstw rolnych (jako dominujących podmiotów rolnictwa), które wskazał Augustyn Woś², badając mechanizm ich rozwoju. Są nimi wewnętrzne przekształcenia gospodarstw chłopskich oraz zmiany sfery bliższego i dalszego otoczenia rolnictwa. Te pierwsze opierają się na tzw. generacyjnym mechanizmie restrukturyzacji, który zawiera trzy istotne elementy: zmiany struktury potencjału wytwórczego gospodarstwa, zmiany struktury produkcji prowadzące do jego specjalizacji oraz usytuowanie gospodarstwa w strukturze rynku. Jego istota polega na zmianach pokoleniowych oraz naturalnym dochodzeniu gospodarstw do kolejnych stadiów: dojrzałości, stadium schyłkowego i powolnej degradacji. Ponieważ stadia te występują równolegle, różnicują tym samym strukturalne cechy rolnictwa. Drugi proces przemian strukturalnych związany jest ze zmianami otoczenia rolnictwa i ich oddziaływaniem na gospodarstwa rolne.

Problemom uwarunkowań rozwoju rolnictwa oraz zmian strukturalnych w nim zachodzących poświęcono wiele opracowań. Oddana do rąk Czytelnika monografia stanowi przegląd wybranych instytucjonalnych i strukturalnych aspektów rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

¹ R. Przygodzka, *Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, s. 24–25.

² A. Woś, *Mechanizmy restrukturyzacji rolnictwa*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 1999, s. 12–23.

Ich wybór pozornie może wydawać się przypadkowy. Przyświecała mu jednak myśl przewodnia, spajająca różne wątki ujęte w monografii. Była nią chęć nawiązania do dorobku naukowo-badawczego naszego Przyjaciela i Kolegi, dr hab. Adama Sadowskiego, profesora Uniwersytetu w Białymstoku, któremu poświęcamy tę publikację. Pamięć o Nim jest w nas ciągle żywa i jako autorzy podjęliśmy próbę rozszerzenia, pogłębienia bądź też niekiedy kontynuacji badań prowadzonych przez Adama. Dotyczyły one w zasadzie „od zawsze” problematyki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w kolejnych latach skupiając się w mniejszym lub większym stopniu na takich zagadnieniach, jak: przemiany strukturalne i własnościowe, zmiany instytucjonalne, polityka rolna z jej instrumentarium, przedsiębiorczość na obszarach wiejskich, turystyka wiejska i agroturystyka i inne.

Jest to zatem monografia szczególna – z jednej strony jest wyrazem naszej pamięci, a z drugiej – podejmując naukową dyskusję w zakresie wybranych instytucjonalnych i strukturalnych aspektów rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, wpisuje się niewątpliwie w nurt aktualnych badań prowadzonych w tym obszarze. Składa się na nią osiemnaście opracowań. Zostały one uporządkowane od zagadnień o najbardziej ogólnym poziomie rozważań do tych, które dotyczą kwestii szczegółowych.

W rozdziale 1., dotyczącym praw własności, Ewa Gruszevska, wykorzystując perspektywę instytucjonalną, określiła istotę tych praw, ich miejsce wśród instytucji oraz rolę w gospodarce. Własność ograniczonych zasobów i prawa do nich stanowią fundamentalną podstawę funkcjonowania każdej gospodarki. Słabo lub nieokreślone prawa własności unieumożliwiają ich egzekwowanie. Autorka podkreśla, że przez długi okres, własność utożsamiano z posiadaniem, czyli możliwością kontroli zasobów i zarządzania nimi, co znacznie utrudniało definiowanie i zastosowanie analizy praw własności w badaniach instytucjonalnych. Dopiero wyodrębnienie głównych praw znajdujących się w wiązce uprawnień związanych z własnością (dostęp, użytkowanie, zarządzanie, współużytkowanie, alienacja) pozwoliło na prowadzenie szerszych badań w tym zakresie, wskazując jednocześnie na takie problemy, jak oportunizm pogłębiający asymetrię informacji, wzrost kosztów transakcyjnych, korupcja, wzrost

niepewności gospodarowania, wzrost negatywnych efektów zewnętrznych i inne. Zatem, jak konkluduje Autorka – dobrze określone systemy praw własności są warunkiem rozwoju gospodarczego.

Rozdział 2., autorstwa Katalin i Istvana Takács, nawiązuje do teorii zrównoważonego rozwoju w rolnictwie, a także pojęcia *de-growth* i biznesu w kontekście myśli Serge Latouche. Autorzy, opierając się na przeglądzie literatury oraz wynikach badań własnych, podkreślają potrzebę poszukiwania takiej ścieżki rozwoju, w której podmioty stanowiące ogniwa w łańcuchu dostaw, wykorzystując innowacje będą dążyć do kooperacji zamiast konkurowania, albowiem innowacje i współpraca to sposoby zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego.

W kolejnym rozdziale (3.) Magdalena Owczarczuk, kontynuując rozważania w nurcie instytucjonalnym, podejmuje problem kultury ekonomicznej mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce oraz ocenia zmiany, jakie dokonały się w ciągu ostatnich lat w tym zakresie. Z badań przeprowadzonych przez Autorkę wynika, że wraz z odchodzeniem od homogeniczności polskiej wsi i pogłębianiem jej zróżnicowań, postępem technologicznym, jaki ma miejsce w polskim rolnictwie oraz rozwojem przedsiębiorczości pozarolniczej, odrębność cech kultury ekonomicznej mieszkańców wsi (m.in. gotowość do współpracy, zaufanie, stan wiedzy ekonomicznej), chociaż w coraz mniejszym stopniu, to jednak nadal różni się w porównaniu z mieszkańcami miast. Większy poziom indywidualizmu, niski poziom zaufania w znacznej mierze ograniczają chęć mieszkańców wsi do współpracy w ogóle, w tym przede wszystkim w biznesie, co skłania Autorkę do sformułowania pytania: czy takie postawy będą nadążały za ogólnym tempem rozwoju gospodarczego?

Następny rozdział (4.) podejmuje problem spółdzielczego gospodarowania w XXI wieku. Jego Autorka, Krystyna Zimnoch, wykazuje, że jest to forma prowadzenia działalności gospodarczej, która integrując cele gospodarcze ze społecznymi i środowiskowymi, odnosi sukcesy ekonomiczne w wielu branżach (rolniczej, spożywczej, handlowej, finansowej i innych) zarówno na świecie, jak i w Polsce. Niestety, w Polsce liczba spółdzielni w ostatnich latach znacznie zmalała. Autorka przyczyn zjawiska upatruje

przede wszystkim w zdeformowanej historii rozwoju spółdzielni po II wojnie światowej. Natomiast szanse na jej dalszy rozwój widzi w nowych regulacjach prawnych oraz wymianie pokoleniowej – zwłaszcza u młodych ludzi, dostrzegających korzyści ze wspólnego prowadzenia działalności gospodarczej w formie spółdzielni.

W rozdziale 5. Krzysztof Krukowski podejmuje próbę zidentyfikowania kluczowych czynników sukcesu w zarządzaniu zmianami w organizacji publicznej. Jako przykład wykorzystał jedną z agencji rządowych wdrażającą politykę rolną. Z przeprowadzonych studiów literatury przedmiotu zidentyfikował czynniki najczęściej wskazywane jako te, które pozwalają osiągnąć sukces. Można zaliczyć do nich m.in.: ustanowienie poczucia pilności (potrzeby) zmian (znalezienie właściwej równowagi między ryzykiem a sensem wprowadzania zmian); opracowanie planu wprowadzenia zmian (wizji, strategii); opracowanie modelu wprowadzenia zmian; komunikacja w organizacji; posiadanie wystarczających zasobów; silne przywództwo lidera i inne. Z przeprowadzonych badań ankietowych zrealizowanych w wybranej agencji wynika, że kluczowe znaczenie mają takie czynniki, jak: zmotywowanie pracowników do zmian (100% wskazań na ocenę 4 lub 5), posiadanie wystarczających zasobów (100% wskazań) oraz komunikacja w organizacji (100% wskazań). Wskazując na ograniczenia przeprowadzonych badań, ich Autor podkreślił, że mogą stanowić podstawę dalszych analiz w organizacjach publicznych w obszarze zarządzania zmianami.

Kolejny rozdział (6.), autorstwa Andrzeja Piotra Wiatraka, nawiązuje do zarządzania turystyką w aspekcie strategii rozwoju lokalnego. Autor przybliży w nim istotę i uwarunkowania rozwijania przedsięwzięć na szczeblu lokalnym i poprzez strategie opracowane na tym poziomie. Jako przykład empiryczny (i poddany ocenie) wykorzystuje Lokalną Grupę Działania „Razem dla Radomki” i opracowane przez nią strategie rozwoju lokalnego oraz rozwoju produktu turystycznego. Ich spójność, realność oraz umiejętne wdrażanie zasługuje, zdaniem Autora, na pozytywną ocenę.

W rozdziale 7. Anna Dyhdalewicz, prezentuje wybrane problemy rachunkowości rolnej w świetle aktualnych krajowych i międzynarodowych

przepisów prawa bilansowego. Przede wszystkim zwraca uwagę na wybrane rozstrzygnięcia w ramach Międzynarodowego Standardu Rachunkowości 41 *Rolnictwo* (MSR 41) i Krajowego Standardu Rachunkowości nr 12 *Działalność rolnicza* (KSR 12), które określają specyfikę rachunkowości w rolnictwie oraz wyznaczają kierunek jej rozwoju. Autorka podkreślając szczególne cechy działalności rolniczej i złożoność problematyki rachunkowości z nią związanej, wskazuje na potrzebę rozwijania dalszych badań w tym zakresie.

Artur Jacek Kozuch, w rozdziale 8., dokonuje oceny sposobu ustalania wartości dotacji celowych na zadania zlecone w gminach dochodzących swoich praw przed sądami jednego z okręgów sądowych oraz podejmuje próbę analizy błędów popełnionych w procesie ustalania wartości należnych. Zainteresowanie powyższą problematyką wynika z faktu, że kosztowność realizacji tych zadań zleconych w poszczególnych gminach jest inna, w związku z czym przyjęcie pewnych z góry założonych kwot pokrywających koszty, oznacza w praktyce ich niedoszacowanie w wielu gminach i konieczność domagania się ich wyrównania w długotrwałych i kosztownych procesach, w których również pojawia się problem z interpretacją, a przede wszystkim wyceną kosztów.

Rozdział 9., autorstwa Barbary Roszkowskiej-Mądrej, dotyczy charakterystyki zjawisk i rozwiązań prawnych w Polsce po 1990 roku, w kontekście zmian powierzchni i użytkowania gruntów rolnych. W szczególności Autorka rozpatruje w nim: a) przyczyny zmniejszenia powierzchni gruntów rolnych, b) tempo przeznaczania powierzchni gruntów rolnych na cele nierolnicze, c) ocenę rozwiązań prawnych, służących ochronie gruntów rolnych w Polsce i w ramach polityki Unii Europejskiej, wspierających zachowanie użytkowania rolniczego na gruntach rolnych. Z przeprowadzonych w rozdziale rozważań wynika, że powierzchnia gruntów rolnych systematycznie się zmniejsza, przy czym tempo tego zmniejszania jest niejednakowe w różnych latach, a zasadniczą przyczyną tego ubytku jest przekazywanie gruntów na cele osiedlowe. Ponadto na kształtowanie struktury użytkowania ziemi na cele rolnicze i nierolnicze korzystny wpływ już wywarła i może dalej wywierać Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej.

Jarosław Mioduszewski – w rozdziale 10. – podejmuje problem dzierżawy jako instrumentu zagospodarowania gruntów należących do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa. Autor na gruncie analizy aktów prawa i danych statystycznych, wyodrębnił, poczynając od 1989 roku, pięć charakterystycznych okresów w gospodarowaniu tymi gruntami. Znaczenie dzierżawy w każdym z nich było pokłosiem przede wszystkim przyjętych rozwiązań formalnoprawnych, wynikających m.in. z polityki rolnej państwa, a przede wszystkim postrzegania ziemi jako specyficznego czynnika produkcji.

W kolejnym rozdziale (11.) Iwona Szczepaniak oraz Marek Wigier podejmują próbę identyfikacji kluczowych czynników, które w największym stopniu wpłynęły na dynamiczny rozwój polskiego sektora rolno-spożywczego w okresie członkostwa w Unii Europejskiej. Ponadto Autorzy wskazali czynniki, które ich zdaniem, mogą stanowić o perspektywach rozwoju tego sektora. Z badań zaprezentowanych w rozdziale wynika, że do czynników sukcesu analizowanego sektora zaliczyć można wsparcie finansowe zarówno z funduszy strukturalnych UE, jak i budżetu Wspólnej Polityki Rolnej, co pozwoliło na przyspieszenie procesów modernizacji w sektorze, napływ inwestycji bezpośrednich, otwarcie rynku zarówno unijnego, jak i rynków krajów wschodzących. Natomiast o przyszłości sektora i utrzymaniu przewag konkurencyjnych decydować będą innowacje, nowe technologie cyfrowe oraz podążanie za nowymi trendami rynkowymi.

Problematyki rozwoju sektora rolno-spożywczego dotyczy również kolejny rozdział (12.). Przy czym jego Autor, Adam Edward Szczepanowski, zwraca większą uwagę na przekształcenia strukturalne, które miały miejsce w ciągu ostatnich kilkunastu lat, zarówno w obrębie samego sektora, jak w ujęciu regionalnym.

Anna Olszańska (rozdział 13.) analizuje zmiany strukturalne na rynku mięsa czerwonego, który w Polsce zawsze odgrywał istotną rolę. Z badań Autorki wynika, że w okresie objętym analizą, znacznie wzrósł skup zarówno żywca wieprzowego, jak i wołowego, głównie za sprawą otwarcia rynku europejskiego oraz eksportu. Cechą charakterystyczną tych zmian

jest także znaczna koncentracja produkcji obu rodzajów mięsa. Na uwagę zasługuje też znaczne zróżnicowanie regionalne produkcji mięsa wieprzowego i wołowego oraz wyraźna w niej dominacja województwa wielkopolskiego.

Na wielkość produkcji żywca wieprzowego i jednocześnie wzrost ryzyka związanego z jego produkcją, w ciągu ostatnich lat duży wpływ wywarła choroba określana jako ASF (*African Swine Fever* lub afrykański pomór świń). Na problem ten zwraca uwagę Wojciech Florkowski (rozdział 14.), przede wszystkim wyjaśniając istotę samej choroby, jej genezę i skutki oraz analizując zmiany w sektorze produkcji wieprzowego żywca rzeźnego w województwie podlaskim (czyli regionie, w którym wystąpiły pierwsze ogniska choroby), ze szczególnym uwzględnieniem okresu od potwierdzenia przypadków ASF.

Marian Woźniak i Małgorzata Lechwar w rozdziale 15. zwracają uwagę na szczególną rolę, jaką odegrała integracja Polski z Unią Europejską w trwałości rozwoju obszarów wiejskich. Wsparcie finansowe z funduszy strukturalnych i ze środków Wspólnej Polityki Rolnej stało się nie tylko źródłem zmian strukturalnych w rolnictwie, ale także czynnikiem dynamizującym skalę inwestycji infrastrukturalnych i środowiskowych. Badania przeprowadzone przez Autorów w odniesieniu do obszarów wiejskich województwa podkarpackiego potwierdzają ten szczególny wpływ.

Przedsiębiorczość wiejska i jej zmiany dokonujące się w trakcie ostatnich 25 lat są przedmiotem rozważań rozdziału 16. autorstwa Renaty Przygodzkiej. Wskazując na znaczenie tej przedsiębiorczości w funkcjonowaniu obszarów wiejskich, a zwłaszcza w utrzymaniu ich żywotności, Autorka analizuje dynamikę zarówno liczby, jak i struktury podmiotów prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą na wsi. Szczegółowymi badaniami objęła obszary wiejskie województwa podlaskiego. Wynika z nich, że we wszystkich badanych gminach zwiększył się poziom przedsiębiorczości, jednak zmiany te dokonują się w niejednakowym tempie. Jest ono najwyższe na obszarach charakteryzujących się najlepszymi wskaźnikami demograficznymi.

Mirosława Kozłowska-Burdziak w rozdziale 17. dokonuje oceny zainteresowania rolników województwa podlaskiego realizacją działań rolnośrodowiskowych od roku 2004 i podejmuje próbę określenia wpływu tych działań na rolniczy krajobraz województwa podlaskiego, czyli regionu Polski, w którym zainteresowanie programami rolnośrodowiskowymi jest wysokie. Programy te stanowią alternatywne i uzupełniające źródło dochodów rolniczych, co w relatywnie trudniejszych warunkach gospodarowania ma szczególne znaczenie.

Podobną problematykę, ale w odniesieniu do subregionów konińskiego i leszczyńskiego podejmują w ostatnim rozdziale (18.) Aleksander Grzelak i Marcin Kościelniak. Celem ich badań było rozpoznanie i porównanie realizacji programów rolnośrodowiskowych w zakresie dynamiki i struktury w latach 2004–2016 w obu powiatach.

*

Mamy nadzieję, że zaprezentowane w monografii zagadnienia będące, w wielu przypadkach pokłosem oryginalnych badań, spotkają się z zainteresowaniem i życzliwym przyjęciem, a przede wszystkim utrwala pamięć o naszym Przyjacielu i Koledze – Adamie Sadowskim.

Renata Przygodzka
Ewa Gruszewska

PROFESOR UNIWERSYTETU W BIAŁYMSTOKU,
DR HAB. A D A M S A D O W S K I
– N O T A B I O G R A F I C Z N A

Angelika Andrzejczyk¹

Profesor Adam Sadowski (1962–2018) był wspaniałym naukowcem, organizatorem i społecznikiem, wychowawcą młodzieży akademickiej i inicjatorem wielu aktywności podejmowanych przez studentów i nauczycieli na Wydziale Ekonomii i Zarządzania Uniwersytetu w Białymstoku. Po studiach na Uniwersytecie Warszawskim i obronie pracy magisterskiej *Rolnictwo bez środków chemicznych* (1986) rozpoczął pracę naukowca i dydaktyka na Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku (obecnie Uniwersytet w Białymstoku). Przeszedł po kolei wszystkie stanowiska na uczelni: asystenta stażysty (1987), asystenta (1988), adiunkta (1996), profesora UwB (2012). Od 2016 roku pracował również jako adiunkt na Politechnice Warszawskiej. W pracy dydaktycznej prowadził takie przedmioty, jak: podstawy przedsiębiorczości, ekonomika i organizacja turystyki, biznesplan, badania marketingowe, zarządzanie strategiczne, czy polityka handlowa.

Pracy na uczelni towarzyszyły awanse naukowe Profesora. W 1996 roku na Uniwersytecie Warszawskim obronił doktorat z nauk ekonomicznych w zakresie ekonomii. Tematem rozprawy doktorskiej było *Tworzenie gospodarstw rolniczych na terenie województwa suwalskiego w latach 1991–1993*. Promotorem pracy był prof. dr hab. Jan Gajewski. Habilitację uzyskał na Uniwersytecie w Białymstoku w 2010 roku na podstawie monografii

¹ Mgr Angelika Andrzejczyk, Uniwersytet w Białymstoku.

Własność a użytkowanie gruntów rolnych. Zarys tendencji rozwojowych, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009.

Działając w obszarze nauk ekonomicznych w dyscyplinie ekonomia, Profesor Adam Sadowski w swoich badaniach koncentrował się szczególnie na polityce rolnej, ekonomice rolnictwa oraz agroturystyce i turystyce wiejskiej. Wykorzystywał też koncepcje nowej ekonomii instytucjonalnej. Wśród Jego zainteresowań badawczych wyraźnie zarysowały się cztery nurty dotyczące problematyki:

- przekształceń strukturalnych na obszarach wiejskich Polski i Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem kwestii własności i użytkowania gruntów;
- alternatywnego wykorzystania obszarów wiejskich w postaci agroturystyki i turystyki wiejskiej;
- oddziaływania państwa na rozwój rolnictwa za pomocą instrumentów prawnych i fiskalnych (dochody i wydatki budżetowe);
- przetwórstwa żywności i bezpieczeństwa żywnościowego.

Początkowe badania naukowe związane były z analizą zmian strukturalnych w rolnictwie, jakie miały miejsce w pierwszych latach przekształceń systemowych w Polsce. Efektem tych rozważań była rozprawa doktorska. W kolejnych latach zainteresowania naukowe Profesora skupiły się na trzech nurtach: badaniu wykorzystania obszarów wiejskich jako miejsca wypoczynku i rekreacji, analizie przekształceń strukturalnych w rolnictwie europejskim, ze szczególnym skoncentrowaniem uwagi na państwach postsocjalistycznych oraz problematyce oddziaływania państwa na rozwój rolnictwa za pomocą instrumentów prawnych i fiskalnych. Efektem pracy naukowo-badawczej w pierwszym nurcie było kilkanaście publikacji oraz praca ze studentami w ramach Koła Naukowego Ekonomistów Turystyki zakończona również kilkoma konferencjami i publikacjami pokonferencyjnymi. Główny ciężar rozważań Profesor położył na analizie przekształceń struktur agrarnych w państwach postsocjalistycznych, szczególną uwagę zwracając na kwestie dzierżawy gruntów rolnych. W pracy badawczej realizowanej w nurcie nowej ekonomii instytucjonalnej, Profesor

wykorzystywał przede wszystkim koncepcje teorii praw własności, teorii agencji oraz koncepcję trajektorii rozwoju (*path dependence*).

W latach 1997–1998 Profesor uczestniczył w realizacji projektu Fundacji Avalon i IUCN Polska – „Analiza techniczno-ekonomiczna celowości realizacji programu rolnośrodowiskowego w Europie Środkowej na przykładzie regionu Zielone Płuca Polski”. Badania w ramach projektu przyczyniły się do rozszerzenia Jego zainteresowań naukowych na kwestie związane z działalnością produkcyjną w rolnictwie w aspekcie działań chroniących środowisko. Jednym ze znaczących efektów prac w ramach projektu była pierwsza w Polsce próba oszacowania wysokości dopłat rolnośrodowiskowych przy wykorzystaniu metod optymalizacyjnych.

W latach 1999–2001 Profesor uczestniczył w badaniach Katedry Mikroekonomiki „Uwarunkowania oraz możliwości gospodarowania na obszarach chronionych”. Uzupełnieniem tych analiz był współudział w grupie badawczej kierowanej przez prof. dr. hab. Leszka Klanka, opracowującej ekspertyzę na zlecenie Ministerstwa Środowiska nt. „Problemy społeczne i ekonomiczne kontraktu dla Puszczy Białowieskiej” oraz „Koncepcja zrównoważonego rozwoju gmin Puszczy Białowieskiej” (instytucja kierująca projektem Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN) (1999). Badania tak specyficznego obszaru jak Puszcza Białowieska zwróciły uwagę Profesora na możliwości wykorzystania obszarów wiejskich jako stref recepcyjnych dla turystyki wiejskiej i agroturystyki, co stało się nowym nurtem w kolejnych badaniach naukowych.

W 2003 roku Profesor Adam Sadowski stworzył zespół ekspertów i kierował ekspertyzą pt. „Ocena ex-ante Uzupełnienia Sektorowego Programu Operacyjnego Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich”, która została wykonana na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Równoległe z rozwijaniem badań nad zmianami strukturalnymi w rolnictwie oraz możliwościami wykorzystania obszarów wiejskich dla celów turystycznych w swoich pracach naukowych podjął tematykę oddziaływania państwa na rozwój rolnictwa za pomocą instrumentów prawnych i fiskalnych. Było to związane z rozpoczęciem przez Polskę przygotowań

do integracji z Unią Europejską i pojawieniem się całkowicie nowych mechanizmów interwencyjnych w stosunku do rolnictwa i obszarów wiejskich. W ostatnich latach życia do spektrum badawczego Profesor dołączył kwestie zagrożeń w gospodarce żywnościowej oraz nowych rozwiązań technologicznych i organizacyjnych w produkcji rolnej. Ostatnim Jego projektem badawczym był SULANET – The Jean Monnet Networks project “Sustainable Land Management Network” realizowany w ramach konsorcjum sześciu europejskich uczelni. W projekcie tym był kierownikiem polskiego zespołu. W badaniach podjęto tematykę zrównoważonego zarządzania gruntami.

Efektom zaangażowania Profesora w działalność naukową są następujące osiągnięcia: 5 wykładów gościnnych za granicą, zagraniczny staż naukowy, monografia, autorstwo i współautorstwo 53 artykułów opublikowanych w edycjach zwartych pod redakcją lub materiałach konferencyjnych (w tym zagranicznych), 45 artykułów opublikowanych w czasopiśmie naukowych (w tym zagranicznych), 14 opracowań pod redakcją, 14 redakcji monografii, 8 raportów z badań oraz cztery materiały szkoleniowe i informacyjne, a także 14 prac badawczych.

Praca w Katedrze Nauk o Przedsiębiorstwie wiązała się z zamiłowaniem do jeszcze jednego obszaru tematycznego – szeroko pojętej przedsiębiorczości. Zaowocowało to stworzeniem przez Profesora Studenckiego Koła Naukowego Przedsiębiorczości. W wyniku tej działalności z sukcesem zorganizowano wiele konferencji i opublikowano wiele prac pokonferencyjnych, jak również zapoczątkowano cykl wydarzeń „Tydzień Przedsiębiorczości”. Zorganizowano liczne szkolenia i wyjazdy naukowo-badawcze, które stały się bazą do rozwoju osobistego studentów i młodych pracowników nauki.

Do ważnych osiągnięć dydaktycznych należy zaliczyć także promotorstwo prac dyplomowych, w ramach którego był opiekunem kilkudziesięciu prac magisterskich i ponad 100 licencjackich. Sprawował opiekę nad trzema doktorantami, a w latach 2014–2016 był Opiekunem Naukowym Diamentowego Grantu pt. „Wpływ edukacji na rozwój postaw przedsiębiorczych”, finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Doświadczenie, wiedza i umiejętności Profesora przyczyniły się do licznych zaproszeń do różnych jednostek organizacyjnych oraz do uzyskania ponad 20 nagród i wyróżnień. Wielokrotnie wykazywał się umiejętnościami organizatorskimi na rzecz Uniwersytetu w Białymstoku będąc członkiem różnych Komisji, Rady Wydziału czy komitetów organizacyjnych konferencji. Profesor Adam Sadowski był długoletnim członkiem Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, a w 2013 roku został wybrany na Prezesa Oddziału PTE w Białymstoku i członka Zarządu Krajowego PTE. Aktywnie działał również w Stowarzyszeniu Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, pełniąc funkcje wiceprezesa i członka komisji rewizyjnej. Był też członkiem American Agricultural Economics Association oraz European Association of Agricultural Economists.

Profesor Adam Sadowski to przykład niesamowicie dobrej i pozytywnej Osoby, energicznej Osobowości, wspianego Organizatora i Przyjaciela studentów. Pozytywne nastawienie Profesora i chęć niesienia pomocy sprawiały, że studenci zwracali się z problemami właśnie do Niego. Wspierał organizacje studenckie, a działalność Kół Naukowych, którymi się opiekował, dawała możliwość intensywnego, wielowymiarowego rozwoju studentom w pierwszych krokach na niwie nauki. Spotkania prowadzone przez Profesora w ramach Kół Naukowych cieszyły się ogromną popularnością, a sam Profesor był postrzegany jako wybitny pedagog i wychowawca. Profesor wyróżniał się umiejętnością przeprowadzania ożywionej dyskusji nakierowanej na weryfikację pomysłów. Zachęcał młodzież do pracy nad sobą, nad rozwojem naukowym. Pobudzał kreatywne myślenie i pasje studentów. Dzięki zaangażowaniu w promowanie przedsiębiorczości wielu podopiecznych Profesora założyło dobrze prosperującą własną działalność gospodarczą.

Byłam podopieczną Profesora Adama Sadowskiego od 2009 roku, najpierw w Studenckim Kole Naukowym Przedsiębiorczości, a następnie jako doktorantka brałam aktywny udział właściwie we wszystkich studenckich projektach nadzorowanych przez Profesora. Udało mi się zainicjować też wiele działań. Bardzo mocno przeżyłam stratę tego wspianego Mentora. Wciąż pamiętam, gdy podczas mowy pożegnalnej na pogrzebie Profesora

Adama Sadowskiego Jego wieloletni kolega i kierownik Profesor Henryk Wnorowski powiedział, że „Uniwersytet w Białymstoku po śmierci Profesora nie będzie już tą samą uczelnią”. Miał rację.

ZESTAWIENIE PUBLIKACJI NAUKOWYCH
PROFESORA UNIWERSYTETU W BIAŁYMSTOKU,
DR. HAB. ADAMA SADOWSKIEGO

Magdalena Owczarczuk¹

1994

- Sadowski A., *Gospodarstwa rolnicze tworzone na Białostocczyźnie w okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej*, [w:] *Polityka agrarna państwa a polityka regionalna: praca zbiorowa*, J. Gajewski (red.), Wydawnictwo Klubu Studentów Wydziału Ekonomicznego Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1994.
- Sadowski A., *Polityka gruntowa*, [w:] *Polska polityka rolna 1944–1994: wybrane zagadnienia*, B. Kożuch (red.), Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1994.
- Sadowski A., *Zmiany strukturalne w rolnictwie regionu północno-wschodniego*, [w:] *Polityka agrarna państwa a polityka regionalna: praca zbiorowa*, J. Gajewski (red.), Wydawnictwo Klubu Studentów Wydziału Ekonomicznego Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1994.
- Sadowski A., *Zmiany strukturalne w rolnictwie województwa białostockiego*, „Zeszyty Naukowe Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku. Prace Ekonomiczne” 1994, z. 77, t. 19.

1995

- Sadowski A., *Polityka rolna lat 70-tych na Białostocczyźnie i jej wpływ na obecną strukturę rolną*, [w:] *Polityka gospodarcza i społeczna państwa a polityka regionalna: materiały konferencyjne*, A. Bernacki, J. Gajewski (red.), Fundacja „Rozwój SGGW”, Warszawa 1995.

¹ Dr Magdalena Owczarczuk, Uniwersytet w Białymstoku.

Sadowski A., *Zmiany w strukturze użytkowania gruntów rolnych*, „Studia Ekonomiczne” 1995, t. 2.

1996

Sadowski A., *Funkcjonowanie gospodarstw nowo utworzonych w województwie suwalskim w świetle badań*, [w:] *Ekonomika i polityka rolna w procesie transformowania gospodarki*, B. Kozuch (red.), Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok 1996.

1997

Sadowski A., *Ewolucja struktury agrarnej województw makroregionu północno-wschodniego*, [w:] *Rozwój gospodarczy i zmiany strukturalne w ujęciu regionalnym: I Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Białystok 10–12 października 1997 r.*, t. 2, B. Kozuch (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1997.

Sadowski A., *Funkcjonowanie gospodarstw rolnych na obszarach chronionych*, „Studia Ekonomiczne” 1997, t. 4.

Sadowski A., *Polityka gruntowa*, [w:] *Polityka rolna*, B. Kozuch (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1997.

1998

Bołtromiuk A., Sadowski A., *Economic analysis of the implementation of agri-environmental program mes*, [w:] *Feasibility study for the implementation of an agri-environmental programme in Central Europe: a case study in the Green Lungs area of NE Poland: 1997–1999: report phase 1*, t. 1, Fundacja IUCN Poland, Fundacja Avalon, Warszawa 1998.

Bołtromiuk A., Sadowski A., *Ekonomiczne aspekty wprowadzania proekologicznych ograniczeń gospodarowania w rolnictwie. Międzynarodowa konferencja naukowa*, Politechnika Białostocka, Białystok 1998.

1999

Sadowski A., *Dzierżawa gruntów państwowych w ocenie dzierżawców*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 1999, t. 1, z. 1.

Sadowski A., *Tendencje przekształceń w dzierżawie gruntów AWRSP*, „Optimum” 1999, nr 2.

Sadowski A., *Wpływ dzierżawy na przekształcenia struktury agrarnej na przykładzie województwa suwalskiego*, [w:] *Wschodnia strefa aktywności gospodarczej*, R. Horodeński, M. Rościszewski (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok 1999.

Sadowski A., Bołtromiuk A., *Ekonomiczno-finansowe implikacje podejmowania działań proekologicznych w gospodarstwie rolnym*, [w:] *Finansowe aspekty funkcjonowania podmiotów gospodarczych*, G. Klamecka-Roszkowska (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1999.

Sadowski A., Bołtromiuk A., *Studium wykonalności programu rolnośrodowiskowego w Polsce: raport końcowy*, IUCN, Warszawa 1999.

2000

Sadowski A., *Obszary chronione a rozwój turystyki w województwie podlaskim*, [w:] *Konkurencyjność gospodarki polskiej a rola państwa przed akcesją do Unii Europejskiej*, H. Podedworny, J. Grabowiecki, H. Wnorowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2000.

Sadowski A., *Rola informacji i infrastruktury w rozwoju agroturystyki na terenie gmin: na przykładzie Puszczy Białowieskiej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2000, t. 2, z. 2.

2001

Roszkowska-Mądra B., Sadowski A., *Rolnictwo*, [w:] *Województwo podlaskie u progu XXI wieku*, R. Horodeński, C. Sadowska-Snarska (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok 2001.

Sadowski A., *Dylematy wyboru drogi rozwoju rolnictwa w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2001, t. 3, z. 2.

Sadowski A., *Możliwości wykorzystania turystyki w rozwoju regionu Podlasia*, [w:] *Podlasie – dekada szansy*, A.F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2001.

Sadowski A., *Potencjał turystyczny województwa podlaskiego: szanse i zagrożenia związane z jego wykorzystaniem*, [w:] *Gospodarowanie na obszarach chronionych*, A. Bołtromiuk (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2001.

- Sadowski A., *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość turystyki na wsi i obszarach przyrodniczo cennych województwa podlaskiego*, [w:] *Gospodarka rolno-żywnościowa Podlasia wobec wyzwań przyszłości*, H. Podedworny, H. Wnorowski (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok 2001.
- Sadowski A., *Turystyka*, [w:] *Województwo podlaskie u progu XXI wieku*, R. Hordeniński, C. Sadowska-Snarska (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok 2001.
- Sadowski A., *Turystyka i agroturystyka na terenach przyrodniczo cennych – szanse i zagrożenia: przypadek Puszczy Białowieskiej*, „Wieś i Rolnictwo” 2001, nr 2.
- Sadowski A., *Turystyka wiejska – szansa czy zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich województwa podlaskiego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie” 2001, z. 76, cz. 2.
- Sadowski A., Zalesko M., *Ruch turystyczny jako czynnik aktywizacji regionów przygranicznych*, [w:] *Współpraca gospodarcza Polska–Wschód: uwarunkowania i perspektywy rozwoju*, H. Podedworny, J. Grabowiecki, H. Wnorowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2001.

2002

- Obszary chronione – wybrane problemy rozwoju*, A. Sadowski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2002.
- Sadowski A., *Działalność gospodarcza na terenach chronionych – szansa na rozwój czy zagrożenie dla ochrony*, „Optimum” 2002, nr 1.
- Sadowski A., *Gospodarka żywnościowa wobec wyzwań XXI wieku: VIII Kongres Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, „Optimum” 2002, nr 1.
- Sadowski A., *Search for supplement source of income in Polish agriculture*, [w:] *The economics of agricultural production and resource use: 8-th International Agrieconomic Scientific Days*, t. 3, Károly Róbert Föiskola, Gyöngyös 2002.

2003

- Dziedziewicz U., Malinowski A., Sadowski A., *Aktywność turystyczna młodzieży studiującej u progu XXI wieku*, „Optimum” 2003, nr 2.
- Gospodarcze, społeczne i środowiskowe aspekty funkcjonowania obszarów peryferyjnych*, A. Sadowski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2003.

- Sadowski A., *Dziedzictwo historyczno-kulturowe Podlasia jako czynnik rozwoju turystyki*, [w:] *Podlasie – determinanty wzrostu*, A.F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003.
- Sadowski A., *Gospodarcze, społeczne i środowiskowe aspekty funkcjonowania obszarów chronionych: międzynarodowa konferencja naukowa*, „Optimum” 2003, nr 4.
- Sadowski A., *Kształtowanie ustroju rolnego Polski w obliczu integracji z Unią Europejską*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2003, t. 5, z. 4.
- Sadowski A., *Turystyka szansą rozwoju regionu: międzynarodowa studencka konferencja naukowa*, „Optimum” 2003, nr 3.
- Sadowski A., *Walory kulturowe – mało znana strona województwa podlaskiego*, „Problemy Turystyki i Hotelarstwa” 2003, z. 2 (6).
- Sadowski A., *Wschodnia granica Polski jako miejsce ruchu turystycznego i paraturystycznego*, [w:] *Podlasie granicą Europy*, A.F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003.
- Turystyka: wybrane problemy rozwoju*, A. Sadowski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2003.

2004

- Integracja europejska: bilans otwarcia: praca zbiorowa*, A. Sadowski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2004.
- Sadowski A., *Agroturystyka i ekoturystyka jako alternatywne metody zwiększania dochodów rolniczych*, [w:] *Podlasie – wizja rozwoju*, A.F. Bocian (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2004.
- Sadowski A., *Dziesięć lat doświadczeń z przekształceń własnościowych w krajach nadbałtyckich*, [w:] *Rozwój regionalny a procesy globalizacji*, A.F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2004.
- Sadowski A., *Odbudowa struktur własności nieruchomości rolnych na Litwie w latach 90-tych*, „Acta Agraria et Silvestria. Sekcja Ekonomiczna” 2004, t. XLII, I/I.
- Sadowski A., *Przekształcenia struktury gospodarstw rolnych jako efekt polityki państwa*, [w:] *Ekonomia – polityka – etyka*, A.F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2004.
- Sadowski A., *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie litewskim jako efekt przekształceń systemowych*, [w:] *Rozszerzenie Unii Europejskiej na Wschód a rozwój współpracy transgranicznej*, W. Bieńkowski, J. Grabowiecki, H. Wnorowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2004.

Sadowski A., *Some effects of the ten years of Polish transformation in agriculture*, [w:] IX. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok = 9-th International Scientific Days of Agricultural Economics, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös 2004.

Sadowski A., *Wpływ finansowego wsparcia rolnictwa na przekształcenia strukturalne polskiej wsi*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2004, t. 6, z. 3C.

2005

Dziemianowicz R.I., Sadowski A., *Agroturystyka i turystyka wiejska – formy opodatkowania oraz zasady rozliczenia z Urzędem Skarbowym, Kasą Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego i Zakładem Ubezpieczeń Społecznych*, [w:] *Agroturystyka i usługi towarzyszące*, W. Musiał, J. Kania, L. Leśniak (red.), Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego, Kraków 2005.

Dziemianowicz R.I., Sadowski A., *Opodatkowanie agroturystyki i turystyki na obszarach wiejskich*, [w:] *Determinanty rozwoju turystyki na obszarach wiejskich*, M. Jalinik (red.), Libra, Białystok 2005.

Sadowski A., *Agencja Nieruchomości Rolnych w nowych uwarunkowaniach instytucjonalnych*, [w:] *Rozwój regionalny – konsekwencje integracji*, A.F. Bocian (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2005.

Sadowski A., *Integracja europejska – szanse i zagrożenia dla rozwoju turystyki: konferencja naukowa*, „Optimum” 2005, nr 1.

Sadowski A., *Interwencyjne działania ANR na rynku ziemi*, [w:] *Ekonomia – polityka – etyka*, A.F. Bocian (red.), t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2005.

Sadowski A., *Odtwarzanie prywatnej własności ziemi na Węgrzech*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2005, t. 7, z. 4.

Sadowski A., *Organizacyjno-prawne uwarunkowania przekształceń agrarnych na Litwie*, „Optimum” 2005, nr 4.

Sadowski A., *Przekształcenia strukturalne wsi jako efekt realizacji polityki integracyjnej*, [w:] *Fundusze unijne a rozwój gospodarki polskiej: ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa*, J. Sikorski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2005.

Sadowski A., Takács-György K., *Results of agricultural reforms: land use and land reform in Poland and Hungary*, “Studies in Agricultural Economies” 2005, nr 103.

Sadowski A., Takacs-Gyorgy K., *The privatization process in post socialist countries*, „Optimum” 2005, nr 3.

2006

Integracja europejska: pierwsze doświadczenia, M. Hryniewicki, A. Sadowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.

Integracja europejska: szanse i zagrożenia dla rozwoju turystyki: praca zbiorowa, A. Sadowski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2006.

Sadowski A., *Instytucjonalne i organizacyjne uwarunkowania przekształceń własnościowych na Litwie*, „Optimum” 2006, nr 2.

Sadowski A., *Integracja europejska – pierwsze doświadczenia: sprawozdanie z konferencji naukowej*, „Optimum” 2006, nr 1.

Sadowski A., *Intervention on land market in Poland, 10th International Scientific Days of Agricultural Economics: adjustment on agriculture to a changing economy*, Z. Király, M. Lakatos, R. Rajna (red.), Gyöngyös 2006.

Sadowski A., *Land marked in postsocialist countries*, [w:] *Agrární Perspektivy XV: sborník prací z mezinárodní vědecké konference, Zahraniční obchod a globalizační procesy*, D. 1, Rídí Miroslav Svatoš (red.), Česká Zemědělská Univerzita v Praze, Provozně ekonomická fakulta, Praha 2006.

Sadowski A., *Regionalne uwarunkowania przekształceń własnościowych w państwach postsocjalistycznych*, [w:] *Rozwój regionalny a rozwój społeczny*, A.F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.

Sadowski A., *Rozwój rynku ziemi na Litwie*, [w:] *Zrównoważony i trwały rozwój wsi i rolnictwa*, M. Adamowicz (red.), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2006.

Sadowski A., *Rynek ziemi rolnej w państwach nadbałtyckich*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” t. 8, z. 2, 2006.

Sadowski A., Truskolaski T., *Adaptacja korytarza transportowego Via Baltica w zintegrowany system transportu Europy*, [w:] *Zachowania adaptacyjne podmiotów TSL na europejskim rynku transportowym*, M. Michałowska (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adameckiego, Katowice 2006.

2007

Sadowski A., *Land use and land property in agriculture*, [w:] *Agrární Perspektivy XVI: sborník prací z mezinárodní vědecké konference, Evropské trendy v rozvoji*

zemědělství a venkova, D. 2, Rídí Miroslav Svatoš (red.), Česká Zemědělská Univerzita v Praze, Provozně ekonomická fakulta, Praha 2007.

Sadowski A., *Procesy reprivatyzacyjne a zmiany strukturalne w rolnictwie państw postsocjalistycznych*, „Wieś i Rolnictwo” 2007, nr 1.

Sadowski A., *Rolnictwo na Słowacji po transformacji systemowej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2007, t. 9, z. 1.

Sadowski A., Takács-György K., Bandlerowa A., *Land Use and Land Reform in Some Former Central and East European Countries*, [w:] *What we expect, what we observe, the lesson learned*, C. Csaki, C. Forgacs (red.), Corvinus University of Budapest, Budapest 2007.

2008

Kozłowska-Burdziak M., Sadowski A., *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich jako podstawa wzrostu ich konkurencyjności*, [w:] *Innowacyjność, jakość, przedsiębiorczość – szansą konkurencyjności*, A. Birski (red.), Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2008.

Kozłowska-Burdziak M., Sadowski A., *Zmiany postaw przedsiębiorczych na wsi w obliczu procesu integracji*, [w:] *Przedsiębiorczość, innowacyjność, foresight: aspekty ekonomiczne, społeczne i ekologiczne: monografia*, L. Woźniak (red.), Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, t. 1, Rzeszów 2008.

Sadowski A., *Przedsiębiorstwo i przedsiębiorczość w warunkach integracji*, Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2008.

Sadowski A., *Konkurencyjność rolnictwa nowych i starych państw członkowskich UE*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2008, t. 10, z. 1.

Sadowski A., *Polish land market before and after transition*, “Bulletin of the Szent Istvan University” 2008, nr specjalny, cz. 2.

2009

Przygodzka R., Kozłowska-Burdziak M., Sadowski A., *Analiza kluczowych sektorów województwa podlaskiego: sektor spożywczy*, Barwa Piotr Kulesza, Białystok 2009.

Przygodzka R., Kozłowska-Burdziak M., Sadowski A., *Analiza kluczowych sektorów województwa podlaskiego: sektor turystyczny*, Barwa Piotr Kulesza, Białystok 2009.

Sadowski A., *Dzierżawa a efektywność gospodarowania*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2009, t. 11, z. 1.

Sadowski A., *Nowa ekonomia instytucjonalna jako próba poszerzenia możliwości analitycznych ekonomii neoklasycznej w stosunku do własności i użytkowania ziemi*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2008/2009, t. 7–8.

Sadowski A., *Własność a użytkowanie gruntów rolnych: zarys tendencji rozwojowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009.

Sadowski A., *Zróżnicowanie efektywności gospodarstw rolnych w poszerzonej Unii Europejskiej*, [w:] *Vědecká konference Hradecké Ekonomické Dny 2009: Ekonomický rozvoj a management regionů, Hradec Králové 3. a 4. února 2009: sborník příspěvků*, Díl 2, Univerzita Hradec Králové. Fakulta informatiky a management, Hradec Králové 2009.

2010

Konkurencyjność przedsiębiorstw w obliczu procesów globalizacyjnych, A. Sadowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2010.

Sadowski A., *Rozwój turystyczny obszarów o atrakcyjnych walorach*, [w:] *Vědecká konference Hradecké Ekonomické Dny 2010: Ekonomický rozvoj a management regionů, Hradec Králové 2. a 3. února 2010: sborník příspěvků*, Díl 2, Univerzita Hradec Králové. Fakulta informatiky a managementu, Hradec Králové 2010.

Sadowski A., *Zmiany agrarne w polskim rolnictwie jako efekt procesów integracyjnych z UE*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2010, t. 12, z. 2.

2011

Globalizacja: szanse i zagrożenia, A. Sadowski, A. Wyszowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2011.

Sadowski A., *Przemysł drzewny we wschodniej Polsce: niewykorzystane szanse czy potrzeba ochrony lasów dla przyszłych pokoleń*, [w:] *Ekonomia – polityka – etyka*, t. 5, A.F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2011.

Takács-György K., Erdélyi T., Sadowski A., *Land Use and Property Changes in Poland and in Hungary After EU Accession*, [w:] AgEcon Search, August 30 – September 2, Zurich 2011.

Sadowski A., *Kierunki zmian struktur agrarnych w państwach postsocjalistycznych w pierwszych latach integracji*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2011, t. 8, z. 3.

- Sadowski A., *Reprivatisation and Structural Changes in the Agriculture of Post-Socialist Countries*, [w:] *Property*, S. Kowal, W. Szulc, R. Macyra (red.), P. Pluciński (co-ed.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010–2011.
- Przygodzka R., Sadowski A., *The Support of the Agricultural Areas Development in Poland in 2007–2013 – an Attempt of an Evaluation*, [w:] *Economics of Agriculture and Environmental Sciences in the Context of Globalization and Regional Challenges: Conference Proceeding: International Scientific Conference Devoted to 60th Anniversary of Faculty of Economics, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*, “CP” Kjmprint”, Kyiv 2011.
- Sadowski A., *Zmiany struktury agrarnej w państwach nadbałtyckich w obliczu przemian własnościowych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2011, t. 8, z. 8.

2012

- Fundusze europejskie a rozwój gospodarczy*, A. Sadowski, A. Wyszkowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2012.
- Łępicka-Gij M., Sadowski A., *Realizacja idei partnerstwa jednostek samorządu terytorialnego i organizacji pozarządowych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2012, t. 14, z. 1.
- Sadowski A., *Istota własności ziemi w naukach ekonomicznych*, [w:] *Między ekonomią a historią: studia ofiarowane Profesorowi Czesławowi Noniewiczowi z okazji jubileuszu 75. Urodzin*, R.I. Dziemianowicz, A. Kargol-Wasiluk, J. Wilkin, M. Zalesko (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2012.
- Sadowski A., *Land prices in Poland before and after accession*, [w:] *XIII. Nemzoetközi Tudományos Napok: Zöld gazdaság és versenyképesség?: A tudományos napok eladásai és poszterei*, M. Sándor, D. László (red.), Gyöngyös 2012.
- Takács-György K., Sadowski A. i in., *Land Use and Property Changes in Hungary and Poland after EU Accession*, “Journal of Agricultural Science and Technology A” 2012, t. 2, nr 6, Serial Number 14.
- Współczesne problemy gospodarowania kapitałem ludzkim*, A. Sadowski, A. Wyszkowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2012.

2013

- Innowacyjność i przedsiębiorczość w rozwoju społeczno-gospodarczym*, A. Sadowski, A. Wyszkowski (red.), Wydawnictwo UwB, Białystok 2013.

- Kozłowska-Burdziak M., Sadowski A., *Produkcja ziół w województwie podlaskim i możliwości jej zwiększenia w ocenie rolników*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2013, t. XV, z. 1.
- Sadowski A., *Uprawa ziół i możliwości ich wykorzystania*, Białystok 2013, http://podlaskie.ksow.pl/fileadmin/user_upload/podlaskie/pliki/publikacje_2012/Publikacje_2013/uprawa_ziol_23-11-2013.pdf.
- Sadowski A., *Węgierska droga od własności prywatnej w rolnictwie*, [w:] *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie: 20 lat doświadczeń i perspektywy*, H. Runowski (red.), Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2013.
- Sadowski A., Kozłowska-Burdziak M., *Przetwórstwo ziół i możliwości jego zwiększenia w województwie podlaskim*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2013, t. XV, z. 2.

2014

- Kozłowska-Burdziak M., Sadowski A., *Produkcja a obszary konsumpcji ziół z Podlasia = Production and herbs areas consumption. Podlasie study*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 6.
- Przedsiębiorczość gospodarcza w Polsce: szanse i ograniczenia w dobie wychodzenia z kryzysu*, A. Sadowski, A. Wyszowski (red.), Polskie Towarzystwo Ekonomiczne. Oddział w Białymstoku, Białystok 2014.
- Sadowski A., *Global Determinants of the Agriculture Development in Poland*, [w:] *XIV. Nemoetközi Tudományos Napok*, K. Takács György (red.), Károly Róbert Foiskola, Gyöngyös 2014.
- Sadowski A., *Zmiany agrarne w polskim rolnictwie jako efekt przekształceń systemowych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Agrobiznes 2014: Rozwój agrobiznesu w okresie 10 lat przynależności Polski do Unii Europejskiej” 2014, nr 361.
- Sadowski A., Mioduszewski J., *Dzierżawa jako czynnik poprawy struktury obszarowej w województwie warmińsko-mazurskim*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2014, t. XVI, z. 6.

2015

- Sadowski A., *Afrykański pomór świń jako zagrożenie dla producentów trzody chlewnej i gospodarki łowieckiej na Podlasiu*, [w:] *Regionalizacja – polityka – etyka*, t. 1, A.F. Bocian, M. Proniewski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2015.

- Sadowski A., *Global Determinants of the Agriculture Development in Poland: Their Effects and Future*, "Journal of Central European Green Innovation" 2015, nr 3 (2).
- Sadowski A., *Znaczenie otoczenia instytucjonalnego w walce z afrykańskim pomorem świń*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2015, t. XVII, z. 5.
- Sadowski A., Mioduszeński J., *Dzierżawa jako czynnik poprawy konkurencyjności gospodarstw w województwie warmińsko-mazurskim*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2015, t. XVII, z. 1.

2016

- Gospodarka oparta na wiedzy*, A. Sadowski, A. Wyszowski (red.), Polskie Towarzystwo Ekonomiczne. Oddział w Białymstoku, Białystok 2016.
- Sadowski A., *Regionalne zróżnicowanie zmian strukturalnych w rolnictwie polskim w okresie integracji*, [w:] *Podlasie – wizje przemian i rozwoju*, A.F. Bocian, D. Perło, P. Piątkowski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2016.
- Sadowski A., *Regional Diversification of Agriculture in Poland*, [w:] 15th International Scientific Days “Challenges and Prospects for Innovation between 2014–2020”: programme = XV. Internationale Wissenschaftliche Tagung „Herausforderungen und Möglichkeiten von Innovationen zwischen 2014–2020“: programm, K. Takács (red.), Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös 2016.
- Sadowski A., Szydlik A., *Poznanie naukowe i kanony nauki*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2016, nr 2(80).

2017

- Przygodzka R., Sadowski A., *Process of Land Consolidation in Poland – Instruments and their Effects*, “Social Sciences Bulletin” 2017, nr 2(25).
- Przygodzka R., Sadowski A., Roszkowska-Mądra B., *The Patchwork Fields as a Result of Changes in Agrarian Structure in Poland After Accession to the European Union*, “Social Sciences Bulletin” 2017, nr 2(25).
- Roszkowska-Mądra B., Przygodzka R., Sadowski A., *A Range and Reasons of Farmland Withdrawal from Agricultural use in Poland*, „EU Agrarian Law: The Journal of Slovak University of Agriculture in Nitra” 2017, nr 1.
- Sadowski A., *What Kind of New Solutions do we Need to Increase Efficiency of Land Usage? – Case Studies from Poland and Hungary (who Wins?)*, “Rural Areas and Development” 2017, nr 14.

Sadowski A., Przygodzka R., *Economic Aspects of Land Management in the EU*, [w:] *The Land Management Manual of the EU*, A. Bandlerová i in. (red.), Slovak University of Agriculture in Nitra, Nitra 2017.

Sadowski A., Mioduszewski J., *Are we Destined to Produce and Consume GMO Plants*, „Management, Enterprise and Benchmarking in the 21st Century IV. Global Challenges, Local Answers” 2017, I.

Sadowski A., Przygodzka R., *Withdrawal of Agricultural Land in Select EU Countries: Case Poland*, [w:] *The Land Management Manual of the EU*, A. Bandlerová i in. (red.), Slovak University of Agriculture in Nitra, Nitra 2017.

2018

Mioduszewski J., Przygodzka R., Sadowski A., *Conditions of development of arable land belonging to state treasury in Warmińsko-Mazurskie region*, [w:] 19th International Scientific Conference Economic Science for Rural Development 2018: Proceedings of the International Scientific Conference, Latvia University of Life Sciences and Technologies Jelgava, 2018.

Sadowski A., Andrzejczyk A., *Współpraca Instytucji Otoczenia Biznesu i uczelni wyższych w obszarze edukacji przedsiębiorczej*, „Przegląd Organizacji” 2018, nr 4.

R O Z D Z I A Ł 1 .

EKONOMICZNE ASPEKTY PRAW WŁASNOŚCI.
PERSPEKTYWA INSTYTUCJONALNAEwa Gruszewska¹**Wstęp**

Własność jest jedną z tych kategorii, bez których rozważania o gospodarce byłyby niekompletne. Trudno byłoby sobie wyobrazić, a jeszcze trudniej urzeczywistnić system instytucjonalny bez praw własności. Zasoby wykorzystywane w gospodarce są przedmiotem konfliktów, gdyż ich ilość jest nieadekwatna w stosunku do zapotrzebowania. Prawa własności jako jedna z podstawowych instytucji formalnych ogranicza skalę konfliktów. Wydaje się oczywiste, że system instytucjonalny pozbawiony tych praw byłby niekompletny i niesprawny oraz ograniczałby korzyści społeczeństwa. Gospodarka nie mogłaby wówczas sprawnie funkcjonować i rozwijać się.

Instytucje będące głównym obiektem zainteresowań ekonomii instytucjonalnej stanowią otoczenie procesów gospodarczych, zaliczane są do systemu regulacyjnego gospodarki. Można określać je jako różne normy i zasady, które oddziałują na postępowanie ludzi. Prawa własności to instytucja, której istnienie stanowi warunek rozwoju gospodarczego. Bez silnych i dobrze egzekwowanych praw proces tworzenia kapitału w różnych

¹ Dr hab. Ewa Gruszewska, prof. UwB, Uniwersytet w Białymstoku.

postaciach byłyby zaburzony i z pewnością nie osiągałyby adekwatnej w stosunku do potrzeb dynamiki. Aktywność podmiotów w takich warunkach byłaby ograniczona jedynie do niewielkiego obszaru najlepiej znanego. Wyjście poza te ramy byłoby oceniane jako zbyt ryzykowne. Jednak taka działalność nie prowadziłyby do ekspansji na nowe rynki, zwiększenia dynamiki obrotów, inwestycji i innych.

W rozdziale podjęto rozważania dotyczące znaczenia praw własności w gospodarce. Przyjęto przy tym perspektywę instytucjonalną wskazującą na zakorzenienie praw własności wśród innych instytucji.

1.1. Istota praw własności

Zagadnienie własności oraz praw do niej było przedmiotem rozważań już w starożytności. Regulacja własności początkowo była uproszczona i często dokonywana za pomocą rozwiązań nieformalnych (prawo zwyczajowe). Stopniowo jednak wykształcała się coraz większa różnorodność prawnych form użytkowania i osiągnięcia korzyści z rzeczy, największą osiągnęła w warunkach gospodarki rynkowej². Coraz większa liczba praw i zwyczajów w odniesieniu do własności stała się przyczyną dążeń do ujednoczenia podstaw prawnych własności³. Zagadnienie własności i praw należy wiązać z ziemią i nieruchomościami oraz z kapitałem, ponieważ dzięki nim powstaje wartość. „Formalny system własności to wodna elektrownia kapitału. To miejsce, w którym kapitał przychodzi na świat”⁴. Rozwój gospodarczy sprawił, że prawami własności obejmowano coraz więcej dóbr, początkowo tylko ludzi, następnie ziemię, a w kapitalizmie – wszystkie czynniki wytwórcze. Obecnie istotne znaczenie mają też aktywa

² A. Sadowski, *Własność a użytkowanie gruntów rolnych. Zarys tendencji rozwojowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009, s. 65.

³ A. Adamska, *Własność i kontrola. Perspektywa akcjonariuszy spółek publicznych*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2013, s. 20.

⁴ H. J. de Soto, *Tajemnica kapitału. Dlaczego kapitalizm triumfuje na Zachodzie a zawodzi gdzie indziej*, Fijor Publ., Chicago–Warszawa 2002, s. 69.

i wartości niematerialne, one również stają się przedmiotem uprawnień własnościowych.

W badaniach ekonomicznych we wcześniejszych okresach (w ekonomii klasycznej, czy też do XX wieku) tematyka praw własności nie była jednak podejmowana powszechnie. Również i instytucje, stanowiące reguły działania (formalne i nieformalne), traktowane były jako składowe otoczenia działalności gospodarczej, które z założenia, albo się nie zmieniało, albo uznawano, że nie wpływa na aktywność podmiotów. Kwestia praw własności odżyła na nowo w pracach instytucjonalistów. Ronald Coase na gruncie ekonomii neoklasycznej analizował zagadnienia praw własności jako podstawy systemu rynkowego. Analizował relację kosztów zewnętrznych oraz praw własności, wskazując przy tym na znaczenie kosztów transakcyjnych. Coase przyjmował istnienie praw własności za oczywiste⁵. Można stwierdzić, że ten noblista wprowadził do nauki kategorię praw własności jako odrębny przedmiot badań oraz wskazał drogę do zrozumienia ich roli w gospodarce. Umożliwiło to pogłębienie analiz praw własności w odniesieniu do różnych użytkowników – agentów. Badacz wskazał, że prawa własności mogą być definiowane, przechowywane, wymieniane i egzekwowane w odniesieniu do wielu atrybutów (zastosowań, funkcjonalności) zasobów gospodarczych⁶.

Wykorzystywaną obecnie w ekonomii instytucjonalnej koncepcję praw własności opracował Harold Demisetz⁷, który wskazał, że „prawa własności są instrumentem społeczeństwa, a ich znaczenie wynika z faktu, że pomagają ludziom kształtować oczekiwania, które są racjonalne i wynikają z interakcji z innymi. Oczekiwania te znajdują wyraz w prawie, zwyczajach i obyczajach społeczeństwa. Właściciel praw własności dysponuje zgodą pozostałych ludzi, aby działać w określony sposób. Może oczekiwać,

⁵ H. Sato, *The Emergence of “Modern” Ownership Rights Rather than Property Rights*, “Journal of Economic Issues” 2018, t. LII, nr 3, s. 678.

⁶ K. Foss, N. Foss, *Coasian and modern property rights economics*, “Journal of Institutional Economics” 2015, t. 11, nr 2, s. 392.

⁷ A. Calbay, *Property Rights and Theory of Value*, MPRA Paper nr 25827, Munch 2006, s. 2; <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/25827> [data dostępu: 30.08.2019].

że pozostali członkowie społeczeństwa uniemożliwią innym ingerowanie w jego działania pod warunkiem, że nie są one zabronione”⁸. Badanie praw własności powinno obejmować wszystkie efekty korzystania z nich: przychody, koszty, czy też inne skutki bezpośrednie i pośrednie, które dotyczą jednostek-właścicieli (lub też innych podmiotów). Jednak to, w jaki sposób będzie alokowany zasób, nie wynika z samego prawa własności, ale zależy od potencjalnych korzyści, które można osiągnąć z jego zastosowania⁹. Rachunek ekonomiczny kieruje podmioty ku optymalnym wyborom.

Niepodważalne dzisiaj jest to, że bazą każdego porządku ekonomicznego i prawnego jest instytucja własności. Odpowiednio sformułowane przepisy oraz ich egzekwowanie są niezbędne do działania sprawnego systemu ekwiwalentnych wymian, konkurencji, a zatem i każdej współczesnej gospodarki. Liberałowie uważali, że własność prywatna stanowi zabezpieczenie prawa do wolności wszystkich ludzi. Wszelkie formy ograniczania własności prywatnej w efekcie działania państwa, czy też monopoli należy utożsamiać z zamachem na wolność jednostki oraz negatywnie wpływają na rozwój i postęp¹⁰. „Gospodarka rynkowa wymaga przede wszystkim

⁸ H. Demstetz, *Toward a Theory of Property Rights*, „American Economic Review” 1967, t. 57, nr 2, s. 347.

⁹ „To, czy nowo odkryta jaskinia należy do człowieka, który ją odkrył, czy do człowieka, na którego ziemi znajduje się wejście do jaskini, czy do człowieka, którego własnością jest powierzchnia nad jaskinią, bez wątpienia zależy od prawa własności. Lecz prawo to jedynie określa osobę, z którą trzeba zawrzeć umowę, żeby móc korzystać z jaskini. Czy ta jaskinia będzie używana do przechowywania archiwów bankowych, czy jako zbiornik gazu ziemnego, czy do hodowli pieczarek, nie zależy od prawa własności, lecz od tego, czy bank, firma gazowa lub pieczarkarnia zapłaci najwięcej, aby móc ją wykorzystywać”; R.H. Coase, *The Federal Communications Commission*, „The Journal of Law and Economics” 1959, October, s. 25 [za:] R.H. Coase, *Uwagi na temat problemu kosztu społecznego*, [w:] R.H. Coase, *Firma, rynek i prawo*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2013, s. 143.

¹⁰ U. Zagóra-Jonszta, *Własność w ujęciu wybranych kierunków myśli ekonomicznej*, [w:] *Własność i kontrola w teorii i praktyce*, B. Polszakiewicz, J. Boehlke (red.), cz. 1, Wydawnictwo UMK, Toruń 2007, s. 51.

uporządkowania praw własności przez precyzyjne zdefiniowanie tytułów własności i przypisanie ich konkretnym osobom”¹¹.

Prawo własności określić można jako egzekwowlalne uprawnienie do podejmowania aktywności przez jednostki w określonym zakresie. Chodzi o takie działania, które osoby fizyczne mogą przedsięwziąć wobec innych osób w odniesieniu do jakiejś rzeczy (która jest przedmiotem własności). W sytuacji, gdy jedna osoba ma prawo własności danego zasobu, pozostałe mają współmierny obowiązek przestrzegania tego prawa¹². Generalnie wyjaśnienie istoty praw własności wymaga spojrzenia od strony prawnej i odszukania odpowiednich ustanowionych przepisów, które je precyzują. W literaturze można jednak odnaleźć dużo szersze postrzeganie tej kategorii, obejmujące również prawo zwyczajowe – czyli instytucje nieformalne¹³. Choć włączenie tych ostatnich do wspólnej wiązki uprawnień własnościowych wydaje się zbyt szerokie, to jednak zwraca uwagę na kwestie kulturowe i szersze środowisko instytucjonalne (np. autorytety moralne) w kształtowaniu motywów prowadzenia działalności gospodarczej. Geoffrey M. Hodgson wskazuje, że motywacje umożliwiają objaśnianie egzekwowania praw własności we współczesnej gospodarce¹⁴. Wydaje się też, że mogą wpływać na ewolucję samych praw. Noblista wszedł w dyskusję z naukowcami liberalnymi, np. z Friedrichem von Hayekiem, którzy redukowali prawo własności jedynie do zwyczaju. Wskazywał argumenty, z powodu których prawo stanowione, stało się ważniejsze od zwyczajowego¹⁵:

- prawo pojawiło się wraz z upływem czasu, w obliczu naruszania obyczajów; konflikty wymagały rozwiązań coraz bardziej formalnych (np. przez władcę);

¹¹ A. Sadowski, dz. cyt., s. 49.

¹² E. Ostrom, *How Types of Goods and Property Rights Jointly Affect Collective Action*, “Journal of Theoretical Politics” 2003, t. 15, nr 3, s. 249.

¹³ G.D. Libecap, *Contracting for Property Rights*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 1989, s. 1.

¹⁴ G.M. Hodgson, *Much of the ‘economics of property rights’ devalues property and legal rights*, “Journal of Institutional Economics” 2015, t. 11, nr 4, s. 686.

¹⁵ Tamże.

- egzekwowanie przepisów prawnych opiera się na swoistych umowach, porozumieniach czy zwyczajach w stosunkowo niewielkich wspólnotach; w dużych zbiorowościach rozwiązania nieformalne mogą być niewystarczające;
- coraz większa złożoność stosunków społecznych oraz rozprzestrzenianie się ludności zwiększały wagę przepisów ustanawianych przez władzę i moralne autorytety, a zmniejszały znaczenie zwyczajów czy tradycji.

Prawa własności są to relacje powstające między ludźmi na tle posiadania i użytkowania zasobów. Ich istotą jest podjęcie określonych działań wobec dóbr. W aspekcie prawnym można mówić o trzech uprawnieniach: posiadaniu, korzystaniu i dysponowaniu¹⁶. Prawa własności są silnie związane z podstawowym problemem ekonomicznym – rzadkością zasobów oraz alternatywnymi ich zastosowaniami. Gdyby wszystkie dobra zaspokajające ludzkie potrzeby były wolne, własność nie byłaby potrzebna, gdyż wykorzystanie danej rzeczy przez jednostkę nie stałoby w sprzeczności z użytkowaniem jej przez kogokolwiek innego. Jednak, gdy konsumenci czy producenci konkurują o zasoby powstaje konieczność uporządkowania relacji między ludźmi w odniesieniu do tych zasobów¹⁷. Konflikty na tle dostępu do dóbr zmniejszają korzyści z użytkowania zasobów. W obliczu konfliktów i konkurowania o zasoby ludzie dążą do wypracowania wzorców postępowania. Zastosowanie tych schematów zmniejsza potencjalne straty z nieoptymalnej alokacji zasobów i prowadzi do zwiększenia korzyści jednostek i grup. Budowa instytucji porządkujących stosunek ludzi do zasobów ogranicza skalę konfliktów o dostęp i korzyści z użytkowania dóbr. Prawa własności są zatem instytucjami i jako takie kształtują

¹⁶ M. Pietrzak, *Własność wspólna w kapitalizmie*, [w:] *Zrozumieć kapitalizm. Podejście ewolucyjno-instytucjonalne*, A. Ząbkowicz, M. Miszewski, P. Chmielnicki, S. Czech (red.), Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, FMI, Sosnowiec 2018, s. 110.

¹⁷ D. Juruś, *Dzieje własności prywatnej. Od starożytności do współczesności*, FijoRR Publishing, Warszawa 2016, s. 282.

wzorce postępowania ludzi w związku z własnością, obejmują także sankcje z tytułu nieprzestrzegania tych praw¹⁸. Uprawnienia te zabezpieczają możliwość korzystania z określonego dobra przez jego właściciela¹⁹ oraz w określonych przypadkach również przez inne osoby. W zasadzie prawa własności to szereg powiązanych uprawnień właściciela/posiadacza i innych osób, którym może być przekazanych część tych praw. Można wśród nich wymienić²⁰:

- prawo do posiadania;
- prawo do użytkowania;
- prawo do zarządzania (np. dokonywania transferu praw);
- prawo do dochodu z zasobu;
- prawo do tworzenia kapitału (z danego aktywa);
- prawo do bezpieczeństwa (np. przed utratą własności);
- prawa transmisyjności (ciągłość uprawnień w czasie);
- prawo do zwrotu własności po zniesieniu obciążenia jej np. długiem;
- zakaz użytkowania dobra na szkodę innych osób;
- obowiązek wydania zasobu w celu spłaty zobowiązań.

Powyższe zestawienie jest powszechnie uznawane przez naukowców zajmujących się prawami własności i stanowi punkt wyjścia do analiz składowych tych praw²¹. Elinor Ostrom wskazywała na pięć głównych praw znajdujących się w wiązce uprawnień związanych z własnością, przy czym sam właściciel może korzystać z nich w pełni. Są to następujące prawa²²:

¹⁸ S. Pejovich, *The Economics of Property Rights: Towards a Theory of Comparative Systems*, Kluwer AP, Dordrecht, Boston, London 1990, s. 27.

¹⁹ D. Lueck, T.J. Micelli, *Property law*, [w:] *Handbook of Law and Economics*, M.A. Polinsky, S. Shavell (red.), t. 1, Elsevier, North-Holland 2007, s. 186.

²⁰ A.M. Honoré, *Ownership*, [w:] *Oxford Essays in Jurisprudence*, A.G. Guest (red.), Oxford University Press, Oxford 1961, s. 113; reprinted in the "Journal of Institutional Economics" 2013, t. 9, nr 2.

²¹ A. Adamska, dz. cyt., s. 28.

²² E. Ostrom, dz. cyt.

- nieograniczony dostęp do zasobu oraz korzystania z nich np. prawo do przebywania na danej działce (dostęp);
- korzystanie z produktów z zagospodarowania danego zasobu np. zbieranie plonów i tym samym czerpania dochodów (wykorzystanie);
- możliwość wyboru sposobu wykorzystania własności oraz jego zmiany (zarządzanie);
- możliwość wskazania osób, które mogą również korzystać z danej własności (i na jakich zasadach) oraz możliwość wykluczania osób z korzystania z dobra;
- zbycie własności bądź prawa zarządzania czy korzystania z niej (alienacja).

Poszczególne rodzaje praw własności mogą przynależeć również do innych osób niż tylko do właścicieli. Pozycja danej osoby wobec pełnego posiadacza zasobu jest kluczowa w dookreśleniu i możliwości korzystania z praw jej przypisanych (tabela 1.1.).

Tabela 1.1. Prawa własności wynikające z pozycji zajmowanej wobec zasobu

	Pełny posiadacz	Właściciel	Upoważniony petent (<i>authorized claimant</i>)	Upoważniony użytkownik (<i>authorized user</i>)	Upoważniony uczestnik (<i>authorized entrant</i>)
Dostęp	x	x	x	x	x
Wykorzystanie	x	x	x	x	
Zarządzanie	x	x	x		
Wykluczanie	x	x			
Alienacja	x				

Źródło: E. Ostrom, *How Types of Goods and Property Rights Jointly Affect Collective Action*, "Journal of Theoretical Politics" 2003, t. 15, nr 3, s. 251.

Własność powszechnie utożsamia się z posiadaniem, czyli możliwością kontroli zasobów i zarządzania nimi. Brak rozróżnienia między nimi

stanowił przyczynę trudności w definiowaniu oraz w zastosowaniu analizy praw własności w badaniach instytucjonalnych²³. Podstawą prawa własności do zasobu jest uznanie tego prawa przez inne jednostki, poprzez mechanizmy instytucjonalnej akredytacji i legitymacji. Prawo własności to relacja ekonomiczna nie tylko oznaczająca stosunek człowieka do rzeczy, ale też do innych osób. Obejmuje prawa, możliwości, ograniczenia, korzyści, czy też obowiązki. Przekazanie/sprzedaż prawa własności innej osobie wymaga uczestnictwa w tym akcie jeszcze przynajmniej jednej strony – państwa²⁴.

1.2. Prawa własności wśród instytucji

Prawa własności jako normę stanowioną należy rozpatrywać łącznie z innymi instytucjami, ponieważ żadna reguła czy norma nie działa samodzielnie. Mówią o tym też sami prawnicy wskazując powiązania między różnymi przepisami. „Pojedyncze rozwiązania łączą się w bardziej złożone opisy całych sekwencji działań, podejmowanych w celu osiągnięcia jakiejś korzyści wymiernej lub niewymiernej (zaspokojenia przez to jakiejś potrzeby). (...) Gotowe schematy działania (komplety normatywne), upowszechniane w społeczeństwie i utrwalane za pomocą procesów formalizacyjnych, zwalniają z konieczności samodzielnego opracowywania sposobów działania na użytek każdej sytuacji z osobna”²⁵.

²³ G.M. Hodgson podważał twierdzenie, że rozróżnienie między własnością a posiadaniem nie musi być dokonane, aby prowadzić analizę ekonomiczną, gdyż zachowania mogłyby być wyjaśnione czy przewidziane na podstawie faktycznego posiadania. G.M. Hodgson, dz. cyt., s. 686.

²⁴ Tenże, *The Economics of Property Rights' is about neither Property nor Rights*, 31 August 2014, s. 5; <http://econweb.umd.edu/~davis/eventpapers/Hodgson-Rights.pdf> [data dostępu: 02.09.2019].

²⁵ P. Chmielnicki, J. Paśnik, *Rozpoznanie treści instytucji jako warunek sine qua non oceny ich skutków*, [w:] *Zrozumieć kapitalizm...*, s. 156–157.

Instytucje stały się przedmiotem coraz większego zainteresowania naukowców w latach 70. i 80. XX wieku. „W nurcie nowej ekonomii instytucjonalnej (NEI) w porównaniu do tzw. starej ekonomii instytucjonalnej, prowadzone są nie tylko badania opisowe dotyczące roli instytucji w gospodarce, ale też opracowuje się i stosuje narzędzia analizy ekonomicznej umożliwiające zastosowanie badań empirycznych”²⁶. Spojrzenie na gospodarkę z perspektywy instytucjonalnej wymagało odejścia od tradycyjnego ujęcia gospodarki w ekonomii, od tzw. głównego nurtu. Wydaje się to oczywiste w świetle zmian w procesach produkcji, pojawiania się coraz to nowych zjawisk, w tym „nowej” gospodarki²⁷. W klasycznych czy neoklasycznych analizach przedmiotem badań była realna gospodarka postrzegana zwykle w wymiarze fizycznym i względnie dobrze mierzalnym. Modele wzrostu gospodarczego opisujące procesy wzrostu produkcji i dochodów, inwestycji, wskazujące fundamentalne czynniki dynamiki gospodarczej: kapitał, pracę czy postęp techniczny okazały się niewystarczające w wyjaśnieniu przyczyn niedorozwoju gospodarczego. W badaniach ekonomistów sięgnięto po głębiej zakorzenione źródła wzrostu. Jeden z nurtów poszukiwań to właśnie ekonomia instytucjonalna.

Instytucje kształtują się w efekcie społecznych interakcji podczas różnorodnych transakcji. Instytucje to również otoczenie, które wpływa na powstawanie norm działania, to ograniczenia formalne i nieformalne²⁸. Niestandardowe wybory dokonywane przez jednostki nie mają dużego wpływu na instytucje. Jednak powtarzające się działania, masowość zjawisk mogą przekroczyć tzw. masę krytyczną i wówczas zmienia się układ

²⁶ Ł. Hardt, *Optymalność instytucji w perspektywie implementacji zasad dobrego rządzenia*, [w:] *Jakość rządzenia w Polsce. Jak ją badać, monitorować i poprawiać?*, J. Wilkin (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013, s. 57.

²⁷ Szerzej: A. Wojtyna, *Czy tradycyjna ekonomia pozwala zrozumieć tzw. nową gospodarkę?*, [w:] *Czy ekonomia nadąża z wyjaśnieniem rzeczywistości?*, A. Wojtyna (red.), t. 1, Bellona-PTE, Warszawa 2001, s. 167–189.

²⁸ J. Wilkin, *Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania. Humanistyczna perspektywa ekonomii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016, s. 147.

sił społecznych i ekonomicznych. Tworzą się wówczas nowe wzorce działania – czyli instytucje²⁹. Mogą być one ustanowione i narzucone społeczeństwu jak instytucje formalne (w tym normy prawne), lub też być elementem kultury społecznej, tak jak zwyczaje, normy społeczne – instytucje nieformalne.

Instytucje są powszechne. Nie ma działania, które nie byłoby regulowane przez instytucje, przez systemy prawne czy normy społeczne. Wynika to z tego, że stanowią one swoistą sieć zależności wiążącą wszystkie jednostki w społeczeństwie. „Instytucje są w głowach ludzi. Jeśli konkretna instytucja nie zakorzeni się w umyśle człowieka i nie zacznie wpływać na jego zachowanie, to nie jest instytucją w sensie społecznym. Normy prawne, które nie spełniają takiej regulującej funkcji w życiu człowieka, czy organizacje biznesowe lub państwowe, które nie wpływają w sposób regularny i trwały na zachowania ludzi, są martwe jako instytucje społeczne”³⁰. Instytucje umożliwiają realizację celów poszczególnych jednostek i zbiorowości, a także wpływają na przewidywanie wyników działań.

Powstanie czy zmiana instytucji stanowią fakty instytucjonalne. Mogą one zaistnieć tylko w warunkach zbiorowej akceptacji³¹. W tym kontekście własność i jej prawna ochrona pojawiły się w wyniku ewolucyjnych zmian norm społecznych, zwyczajów, tradycyjnych wzorców działania. Instytucja ta powstała, by zwiększać korzyści społeczne. Dzięki prawom własności ograniczeniu ulega niepewność działań gospodarczych, następuje większa stabilizacja interakcji międzyludzkich, zwiększa się motywacja do akumulowania i inwestowania w społeczeństwie³².

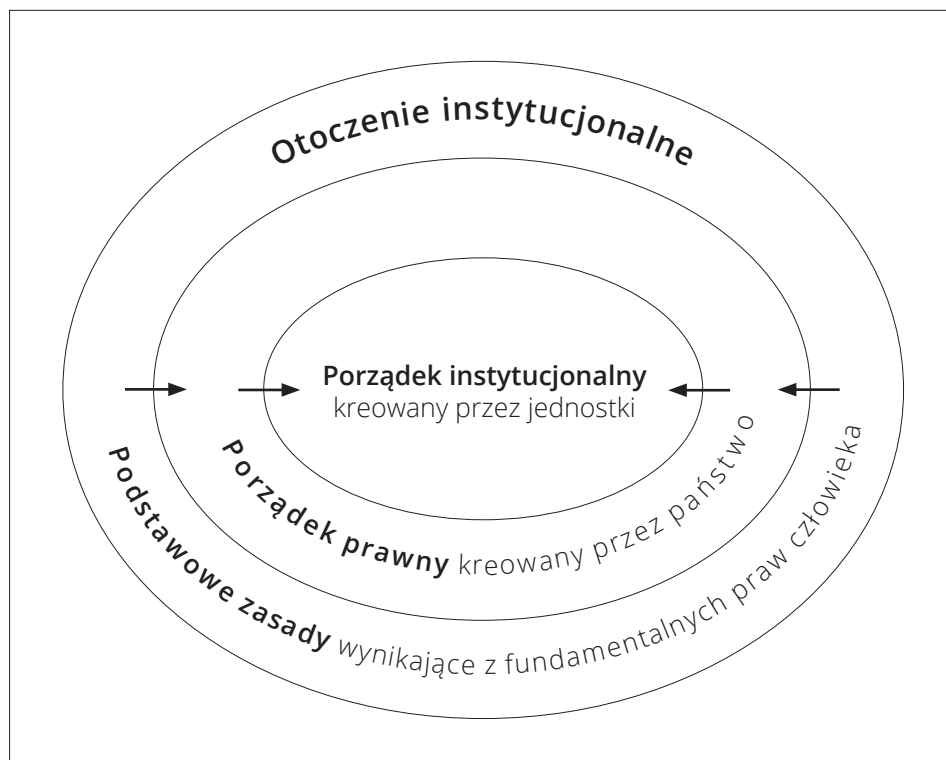
²⁹ M. Owczarczuk, *Zmiany instytucjonalne w gospodarce – wybrane aspekty teoretyczne*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2013, nr 2 (62), s. 37.

³⁰ J. Wilkin, dz.cyt., s. 98–99.

³¹ G.H. Cole., *Economic Property Rights” as “Nonsense upon Stilts”: A Comment on Hodgson*, „Journal of Institutional Economics” 2015, t. 11, nr 4, s. 726.

³² A. Adamska, dz. cyt., s. 31.

Rysunek 1.1. Poziomy systemu instytucjonalnego

Źródło: S. Borner, F. Bodmer, M. Kobler, *Institutional Efficiency and its Determinants. The Role of Political Factors in Economic Growth*, Development Centre Studies OECD, Paris 2004, s. 30.

Układ instytucjonalny jest wielopoziomową i w sposób zróżnicowany powiązaną strukturą reguł (rysunek 1.1.). Dodatkowo ciągle ewoluuje. Instytucje dopasowują się do siebie, mogą być względem siebie komplementarne bądź substytucyjne, jedne reguły mogą wypierać inne. Mimo to należy traktować je nie tylko jako zbiór różnych elementów, ale jako kompleksowy układ, który jest źródłem bodźców: stymulant i destymulant w działaniu jednostek i grup. Instytucje zawsze pozostają w silniejszych bądź słabszych zależnościach. Są elementami większej całości – mechanizmu regulacyjnego, który wieloaspektowo oddziałuje na sferę realną. Nie przeczy to też przypadkom, kiedy różne instytucje mogą pozostawać

w konflikcie, a ich działanie może generować zupełnie przeciwstawne bodźce. Dotyczy to również praw własności.

„System połączenia wiązek praw własności powoduje istnienie zróżnicowanych systemów tych praw jako podstawy różnych systemów instytucjonalnych”³³. System prawny, w tym odnoszący się do własności, jest w naturalny sposób powiązany z innymi instytucjami. Działanie każdej normy prawnej należy rozpatrywać w kontekście innych obowiązujących zapisów prawa³⁴, a także nieformalnych norm, zwyczajów i innych. W danym momencie działają jednocześnie wszystkie instytucje, choć można sobie tego wcale nie uzmysławiać.

Sprawnie działający system praw własności czy szerzej instytucji formalnych nie może być skuteczny bez wsparcia instytucji nieformalnych. Instytucje nieformalne są źródłem stanowienia prawa, ale też wzmocnienia działania przepisów. Pierwotnie wypracowane zwyczaje w postępowaniu przyjmują coraz bardziej sformalizowaną postać. Prawo może być również „przeszczepione” z innych krajów. Jednak wówczas może pojawić się niezgodność z wzorcami kulturowymi w danym społeczeństwie. Skutkiem tego będzie traktowanie instytucji importowanych jako obcych i mogą być one odrzucane jako sprzeczne z istniejącym porządkiem. W warunkach ostrej sprzeczności między normami formalnymi i nieformalnymi, te drugie mogą stać się środkiem realizacji interesów grup społecznych³⁵.

³³ Z. Staniek, *Ekonomia instytucjonalna. Dlaczego instytucje są ważne*, Difin, Warszawa 2017, s. 38.

³⁴ „[W]spółzależność pomiędzy poszczególnymi rozwiązaniami instytucjonalnymi, zachodząca w ramach tego samego kompletu normatywnego, może mieć istotny wpływ na rozumienie treści poszczególnych rozwiązań! Innymi słowy, modyfikują one swoje znaczenie „lokalnie”, tzn. w zależności od roli, jaką pełni dane rozwiązanie w określonym komplecie normatywnym”; P. Chmielnicki, J. Paśnik, dz. cyt., s. 159.

³⁵ E. Gruszewska, *Transformacja instytucji nieformalnych w Polsce*, „Gospodarka Narodowa” 2012, nr 3, s. 67.

1.3. Rola praw własności w gospodarce

Sprawna i dynamiczna gospodarka wymaga dobrze ustanowionych i egzekwowanych praw własności. Inwestorzy nie będą zainteresowani lokowaniem kapitału, jeśli ryzyko instytucjonalne będzie przez nich oceniane jako wysokie. Dochodzenie swoich praw w warunkach słabego prawa jest bardzo trudne i nie gwarantuje pozytywnego dla inwestora rozstrzygnięcia sporu. Jeśli prawo jest silne i jest powszechnie przestrzegane³⁶ nie stanowi źródła dodatkowego ryzyka w procesie inwestowania i lokalizacji firmy na danym obszarze administracyjnym. Wysoka jakość praw własności jest gwarancją wolności gospodarczej i dynamiki podmiotów. Ważne jest także stworzenie sprawnego systemu wymiaru sprawiedliwości. „Własność prywatna ożywia system [rynkowy], czyniąc ludzi odpowiedzialnymi i doprowadzając do zamienności zasobów, rejestrując transakcje i zapewniając wszystkie warunki niezbędne do tego, by dobrze działał system monetarny i bankowy oraz właściwie funkcjonowały inwestycje. Połączenie kapitału i współczesnego pieniądza dokonuje się poprzez własność”³⁷.

Zakłada się, że w ramach funkcjonujących norm prawnych jednostki działają racjonalnie oraz kierują się maksymalizacją użyteczności. „Bacniejszą uwagę będziemy przykładali do dóbr, które są naszą własnością, mniej będziemy chronili dobra, które dzierzawimy. Im uprawnienia własnościowe, przypisane do konkretnych dóbr są pełniejsze, tym efektywność gospodarki większa, gdyż zasoby w sposób nieskrępowany mogą być transferowane do miejsc, gdzie ich efektywność będzie najwyższa”³⁸. Bez „dobrych” praw

³⁶ Gdy działanie instytucji formalnych jest wspierane przez odpowiadające im instytucje nieformalne, zrównoważony system instytucjonalny staje się bezpieczną areną dla podejmowania działań gospodarczych. Normy społeczne wzmacniają skuteczność przepisów prawnych, sprzyjają przestrzeganiu prawa oraz obniżają koszty transakcyjne, co w oczywisty sposób prowadzi do zwiększenia aktywności gospodarczej; Z. Staniek, dz. cyt., s. 91–94.

³⁷ H. J. de Soto, dz. cyt., s. 86.

³⁸ A. Sadowski, *Nowa ekonomia instytucjonalna jako próba poszerzenia możliwości analitycznych ekonomii neoklasycznej w stosunku do własności użytkowania ziemi*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2008/2009, t. 7–8, s. 117.

własności nie może mieć miejsca efektywna alokacja wszystkich zasobów gospodarczych: materialnych, naturalnych, ludzkich czy też intelektualnych. Zasoby, w odniesieniu do których prawo własności jest nieustalone lub niejasne, nie mogą stać się przedmiotem transakcji. Gdy nie można dociec, kto ma do nich prawo, nie mogą być użyte jako źródło kreowania kapitału i zwiększania dochodów. Nie mogą stać się bazą dla powiększania aktywów czy też być użyte jako zabezpieczenie kredytu³⁹. Brak dookreślenia praw własności, luki w prawie czy też niesprawność w ich egzekwowaniu włącza oportunistów jednostek i grup. Instytucje są bowiem silnie związane z interesami jednostek i grup, gdyż umożliwiają ich realizację. Należy zwrócić uwagę, że instytucje działają w kierunku zwiększenia korzyści społecznych, stąd mogą ograniczać zachowania nakierowane tylko na korzyści własne⁴⁰. „Co więcej, są narzędziem społecznie uprawnionym, którego formalna i/lub nieformalna legitymizacja nadaje instytucjom atrybut trwałości i stabilności”⁴¹.

Słabo lub nieokreślone prawa własności uniemożliwiają ich egzekwowanie. Szereg procesów zachodzących w gospodarce od początku XX wieku doprowadziło do pogłębiania się niekompletności i niewyłączności praw własności. „Niekompletność oznacza formalny bądź nieformalny zanik części cząstkowych praw własności, tj. braku możliwości podjęcia decyzji co do konkretnego sposobu (np. prawo do sprzedaży, wynajmu, darowizny, zniszczenia czy zaniechania użytkowania) rozporządzania ograniczonymi zasobami. Niewyłączność natomiast oznacza, że jest niemożliwe lub znacznie ograniczone wykluczenie kogokolwiek (decydenta nieumocowanego na prawach własności) z rozporządzania i/lub korzystania z danego dobra”⁴².

³⁹ H. J. de Soto, dz. cyt., s. 26.

⁴⁰ A. Ząbkowicz, *Jak rozumiany jest interes w ekonomii*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2016, nr 44/2, s. 404.

⁴¹ A. Kondratowicz, *Wolność gospodarcza. Pomiar, percepcja, zmiany instytucjonalne*, Towarzystwo Ekonomistów Polskich, Warszawa 2013, s. 186.

⁴² W. Misiński, *Instytucjonalna teoria przedsiębiorstwa*, [w:] *Nowa ekonomia instytucjonalna a nauki o zarządzaniu*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Gdańsku” 2016, t. 48, s. 246.

Nie działa mechanizm wykluczania innych jednostek czy grup z zawłaszczania zasobów oraz czerpania korzyści z ich użytkowania. Dysponenci określonych aktywów nie mogą osiągać oczekiwanych dochodów i ograniczyć strumienia korzyści płynącego do innych nie-właścicieli. Trudno jest także sankcjonować działania tych osób, które w przebiegły sposób dążą do realizacji swoich celów. Oportunizm ujawnia się w przypadkach niekompletnego lub zniekształconego ujawnienia informacji, co staje się podstawą świadomie podejmowanych wysiłków skierowanych na wprowadzenie innych w błąd. Jego efektem jest zatajanie czy zagmatwanie sprawy w taki sposób, aby utrudnić działanie prawowitego posiadacza. Działania oportunistyczne kreują asymetrię informacji, co komplikuje aktywność podmiotów gospodarczych. Gdyby nie ujawniał się oportunizm, wszystkie aktywności mogłyby być regulowane przez zasady, normy, reguły⁴³. Zmniejsza to sprawność ekonomiczną, powiększa koszty transakcyjne, ogranicza zaufanie do stron transakcji, negatywnie wpływa na internalizację efektów zewnętrznych. Ludzie dążą, by osiągnąć większe korzyści dla siebie i nikt nie może ponieść odpowiedzialności za ten transfer. Działania te ograniczają korzyści społeczeństwa, obecne i przyszłe. Oczywistym przykładem jest masowy wyrąb Puszczy Amazońskiej. Niewyjaśniony charakter prawny dużych obszarów stał się przyczyną nielegalnego użytkowania dla własnych celów (wylesianie, przekształcanie gruntów w pastwiska i pola uprawne) oraz spekulacji gruntami. Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) podaje, że do 2010 roku około 2/3 oczyszczonych gruntów zostało przekształconych w pastwiska⁴⁴. W 2011 roku jedynie 4% obszaru Amazonii (lub 13% niepublicznych obszarów gruntów) posiadało ważny tytuł własności⁴⁵ (rysunek 1.2.). W porównaniu do

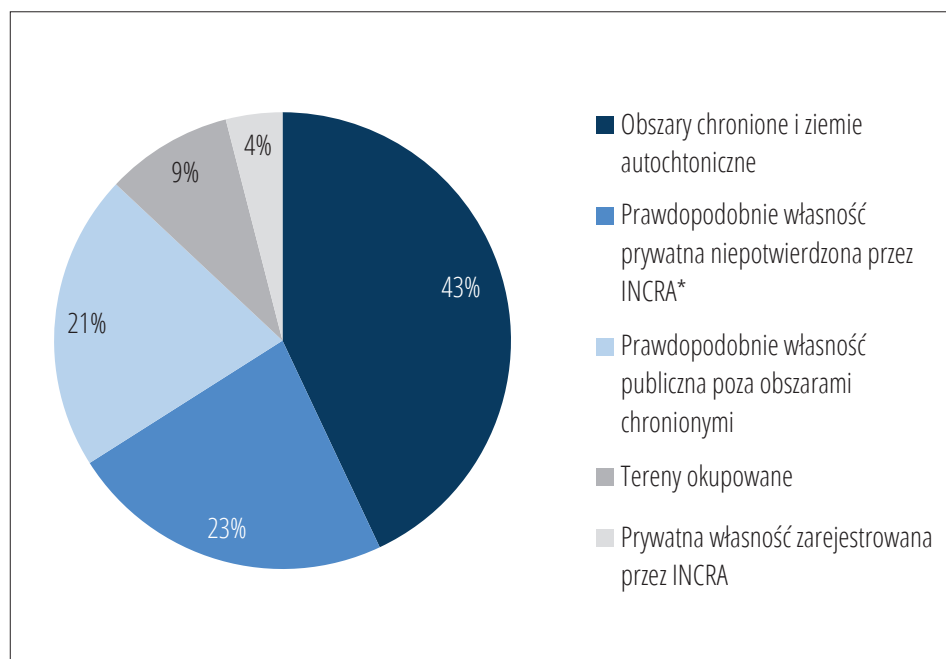
⁴³ O. Williamson, *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu. Firmy, rynki, relacje kontraktowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 60–61.

⁴⁴ *Fifth National Report to the Convention on Biological Diversity Brazil*, Ministry of the Environment, Brasília, 2015, s. 22–23; www.cbd.int/doc/world/br/br-nr-05-en.pdf [data dostępu: 10.07.2019].

⁴⁵ *OECD Environmental Performance Reviews Brazil 2015*, OECD Publishing, Paris 2015, s. 190.

tego „na Zachodzie (...) każda parcela, każdy budynek, każdy ważniejszy element wyposażenia reprezentowany jest przez dokument własności, będący widowym znakiem wszechobecnego, ukrytego procesu, który łączy wszystkie zasoby z resztą gospodarki. Dzięki temu »procesowi reprezentacji« majątek może, obok swej egzystencji materialnej, wieść niewidoczny, równoległy żywot⁴⁶ i stać się źródłem kapitału.

Rysunek 1.2. Prawa własności w Amazonii, początek XXI wieku

* INCRA: National Institute for Colonization and Agrarian Reform.

Źródło: B. Brito, P. Barreto, *Os riscos e os princípios para a regularização fundiária na Amazônia*, „Imazon” 2009, nr 10, [za:] *OECD Environmental Performance Reviews Brazil 2015*, OECD Publishing, Paris 2015, s. 191.

Gdy zasoby nie są chronione i każdy bez kłopotu może uzyskać do nich dostęp, dążenia jednostek do osiągnięcia bieżących korzyści własnych

⁴⁶ H. J. de Soto, dz. cyt., s. 26.

uniemożliwiają akumulację i reprodukcję kapitału. Brak uprawnień własnościowych do wykluczania (kto może korzystać, a kto nie) oraz zarządzania (komu własność ma służyć i w jaki sposób) staje się barierą rozwoju gospodarczego. Brak ochrony zasobów, w efekcie braku prywatnych praw własności wymaga ponoszenia wysokich kosztów kontroli przez państwo (o ile dostrzeże konieczność ograniczenia strat społecznych w długim okresie) lub samego właściciela. Uprawnienia decyzyjne powinny zostać przekazane do wybranych zarządzających lub instytucji, w tym centralnych⁴⁷, a własność powinna być chroniona przez państwo. Proces zmiany obowiązujących praw może być trudny: ludzie mogą unikać współpracy i przedstawiać sprzeczne w stosunku do innych osób stanowiska (roszczenia prywatne). Politycy i biurokraci uczestniczący w tworzeniu nowych praw będą starali się uwzględniać korzyści własne, a nie społeczne. Polityczny proces stanowienia prawa własności może prowadzić do podziałów ze względu na efekty dystrybucyjne przydziału własności⁴⁸.

Zbigniew Staniek wskazywał szereg funkcji, które pełnią prawa własności w przestrzeni gospodarczej. Zaliczyć do nich można funkcje: „bodźcowo-motywacyjną (zachowania właścicielskie), rekompensaty za niepełne czy niekompletne kontrakty, wpływu na koszty transakcyjne (sprzężenia zwrotne praw własności i tych kosztów), dochodowo-majątkową (korzyści z własności), warunkującą rozwój rynku kapitałowego (obróć akcjami to wymiana praw własności), ograniczającą nadmierne regulacje państwowe (np. konstytucyjna ochrona praw własności), zwiększającą efektywność alokacyjną zasobów (znaczenie rozkładu praw w sytuacji wysokich kosztów transakcyjnych) czy odzwierciedlającą strukturę interesów ekonomicznych i siły grup interesu”⁴⁹. Szczególnie istotne

⁴⁷ T.L. Anderson, L.F. Huggins, *The Property Rights Path to Sustainable Development, The Legacy of Milton and Rose Friedman’s Free to Choose Economic Liberalism at the Turn of the 21st Century*, October 23–24, 2003, A Conference Hosted by the Federal Reserve Bank of Dallas, s. 67; http://www.dallasfed.org/research/pubs/ftc/anderson_huggins.pdf [data dostępu: 30.08.2019].

⁴⁸ G.D. Libecap, dz. cyt., s. 4.

⁴⁹ Z. Staniek, dz. cyt., s. 116.

wydają się być sprzężenia, jakie powstają na linii: prawa własności – dynamika gospodarcza, gdyż ostatecznym efektem działania instytucji jest wzrost aktywności jednostek i grup w pożądanym kierunku. Ekonomisci najczęściej zwracają uwagę na następujące zależności⁵⁰:

1. Dobrze zabezpieczone prawa własności ograniczają niepewność, co pozytywnie oddziałuje na dynamikę inwestycji w różnych formach. Niezabezpieczone prawa własności generują ryzyko wykluczenia, w efekcie czego właściciel nie będzie mógł czerpać korzyści z własności. Skutkiem niewystarczającej ochrony praw własności jest niestabilność otoczenia, w którym działają firmy. Może być to uznane za jedną z przyczyn słabej ekspansji przedsiębiorstw na różne rynki, wewnętrzne i zagraniczne.
2. Prawa własności mają szczególne znaczenie w przypadku inwestycji w nowe techniki i technologie oraz kapitał ludzki. Trudniejsze jest tu zabezpieczenie przed nieuprawnionym użytkowaniem zasobu czy zabezpieczeniem się przed negatywnymi efektami zewnętrznymi. Dobrze chronione prawa własności (np. intelektualnej) pozwalają myśleć inwestorom o przyszłych profitach, planować i organizować swoją działalność w dłuższym okresie oraz wydatkować znaczne sumy na takie inwestycje.
3. Im lepiej zabezpieczone są prawa własności, tym mniejsze koszty transakcyjne. Umożliwia to rozszerzenie przestrzeni transakcyjnej i zwiększenie liczby potencjalnych kontrahentów, bo ich działania

⁵⁰ S. Opper, *New Institutional Economics and Its Application on Transition and Developing Economies*, [w:] *New Institutional Economics. A Guidebook*, E. Brousseau, J.-M. Glachant (red.), Cambridge University Press 2008, s. 392; P.J. Boettke, P.D. Aligica, B. Hooks, *The Millennium Challenge Account: Property Rights and Entrepreneurship as the Engine of Development, Report of Criteria and Methodology for Determining the Eligibility of Candidate Countries for Millennium Challenge Account Assistance in FY*, MERCATUS Center George Mason University 2004, s. 11; T. Besley, M. Ghatak, *Property Rights and Economic Development*, [w:] *Handbook of Development Economics*, t. 5, D. Rodrik, M. Rosenzweig (red.), Elsevier, North-Holland 2010, s. 4531–5432.

- łatwiej jest przewidzieć. Mogą dzięki temu sprawniej działać rynki dóbr, a także rynki czynników produkcji i szczególnie finansowy.
4. W warunkach słabych praw własności ich rolę mogą przejmować reguły wypracowywane i stosowane przez jednostki (np. korupcja). Prowadzi to do błędnej alokacji zasobów (z punktu widzenia całego społeczeństwa i prawowitych właścicieli), marnotrawstwa, podnosi koszty i zmniejsza siłę bodźców wpływających na intensywność działań podmiotów. Obserwowane mogą być wówczas bezprawne zajęcia majątku i dochodów z niego.
 5. Bezpieczne prawa własności są także podstawą utrzymania jakości środowiska i zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych. Słabe prawa własności, bardziej niż jakiegokolwiek inne podstawowe przyczyny, są odpowiedzialne za „tragedię dobra wspólnego”, której przykładem może być degradacja środowiska na całym świecie.

Kanały oddziaływania praw własności na dynamikę gospodarczą są wzajemnie uwarunkowane. Mogą się wzmacniać bądź też oddziaływać negatywnie na siebie. Niezależnie jednak od tego, czy analizujemy kraj o silnych prawach własności, czy też o słabych nie można podważyć tezy o dużym ich znaczeniu w aktywności gospodarczej. Oczywista jest konstatacja, że kraje, które odnotowują wysoki poziom rozwoju gospodarczego są zarazem oceniane jako te, które mają najsilniejsze prawa własności. Powstaje kwestia, jak rozwiązania takie implementować w krajach, gdzie system praw własności jest słaby, jakie konstrukcje prawne zastosować, by stworzone rozwiązania były skuteczne. Normy prawne, które zostały przeniesione z innej gospodarki, mogą nie współgrać z pozostałymi elementami systemu instytucjonalnego, szczególnie z instytucjami nieformalnymi. Konflikty te wymagają wprowadzania kolejnych rozwiązań administracyjnych i regulacji ze strony państwa. Natomiast ewolucyjne powstawanie praw własności z matrycy instytucjonalnej (najgłębiej zakorzenione instytucje nieformalne), mimo że zgodne z innymi instytucjami, może trwać zbyt długo, jak na potrzeby aktualnego rozwoju tych państw. Kwestie te są jednymi z najważniejszych do rozstrzygnięcia w krajach

rozwijających się. Bez praw własności mechanizm tworzenia kapitału nie mógłby być uruchomiony oraz wpływać na kreowanie potencjału ekonomicznego gospodarki.

Podsumowanie

Badanie znaczenia praw własności w gospodarce wskazuje na fundamentalną rolę, jaką odgrywają na każdym etapie rozwoju. Z punktu widzenia właściciela tylko formalny tytuł do zasobu umożliwia pełny dostęp do posiadania, użytkowania i dysponowania nim, czyli pełna własność umożliwia racjonalne i efektywne alokowanie zasobów. Staje się fundamentem przedsiębiorczości. Budowanie silnego systemu praw własności posiadzonego na instytucjach nieformalnych oraz współgrającego z pozostałymi elementami porządku instytucjonalnego staje się warunkiem osiągnięcia przez dany kraj sukcesu gospodarczego. Czy analizuje się aktywność gospodarczą na poziomie firm, czy porównuje gospodarki w skali makroekonomicznej, w każdym przekroju prawa własności okazują się niezbędne do budowania potencjału ekonomicznego i dynamicznego rozwoju. Bez adekwatnych do stanu gospodarki systemów praw własności mechanizm gospodarczy nie może być samoczynny i samonapędzający się. Pozostaje jednak do rozstrzygnięcia kwestia, jakie rozwiązania prawne są adekwatne do istniejącego układu pozostałych instytucji oraz jak przeprowadzić proces zmian, aby efekty były przynajmniej zadowalające. Odpowiedzi na te pytania stanowią jedne z fundamentalnych kwestii dotyczących transformacji każdej gospodarki.

R O Z D Z I A Ł 2 .

RURAL LIFE BY THE THOUGHT OF THE ‘DE-GROWTH’ THEORY
– IN MEMORIAM OF ADAM SADOWSKI¹

Takács-György Katalin, Takács István²

Introduction

The aim of the chapter is to highlight the idea of the ‘degrowth’ theory. All participants of the agricultural product chain must find the optimal solution and strategy concerning the main principles of sustainability. Based on the literature and on our own research results, a content analysis was carried out and logical modelling was used to apply the theory to agriculture. Thus, the paper begins by discussing the topic of sustainability in agriculture. Then, we explore the concept of ‘degrowth’ and business in the context of the thoughts of Serge Latouche³.

¹ The paper is based on the paper presented at the 14th European Rural Development Network Conference, Budapest, 3–5 October 2016 and published in *Rural Areas and Development*, 14th issue, K. Takács-György, I. Takács, A. Sadowski, *What kind of new solutions do we need to increase efficiency of land usage? – case studies from Poland and Hungary (who wins?)*, p. 61–74; and it is also based on the following publications: Takács György, Takács 2016; Takács György K, Takács 2017.

² Prof. dr hab. Katalin Takács-György, prof. dr hab. István Takács, Obuda University.

³ S. Latouche, *Petit traité de la décroissance sereine [Farewell to growth]*, Fayard, Paris 2007.

2.1. The concept of sustainability in agriculture

Arable land is one of the key resources in agriculture and the life of rural areas. Setting aside the question of resource limitation, the need for increased efficiency of land use is highlighted. From one perspective, efficiency has a technical meaning: yield efficiency for the given land area, soil and climatic conditions. The other perspective is production efficiency, a term that is closer to economic efficiency and includes the questions of market (demand, price, subsidies, etc.), farm assets and facilities (property, ownership, size, market connections, memberships, geographical location, level of capital and machinery, management skills, etc.). There are different explanations of efficient land use, from organic production to intensive, integrated plant production systems based on up-to-date technologies and chemical use. The different technologies vary widely concerning the types and the amount of inputs, the application of research and development results, and innovation that took place in agriculture in recent decades.

But who knows what is the real efficient use of arable land? From the wider perspective, land use cannot be set apart from the territorial, rural questions. Frequently mentioned is the important role of small agricultural enterprises, not only in the economy, for the employment and rural development, ensuring viability of local households and sustainable rural life⁴. To reach these goals, all individual farms should operate in an efficient way that means at least having a viable size for their revenues to cover all costs – including the personal/family income at the prevailing social level – and ensuring necessary investments. By ‘viable size’, we mean such farm size (at certain production structure and yield level) which in

⁴ B. Tocco, S. Davidova, A. Bailey, *Labour adjustments in agriculture: evidence from Romania*, “Studies in Agricultural Economics” 2014, 116(2), p. 67–73, <https://doi.org/10.7896/j.1406> [accessed: 18.05.2019]; M.M. Tudor, *Small scale agriculture as a resilient system in rural Romania*, “Studies in Agricultural Economics” 2015, 117(1), p. 27–34, <https://doi.org/10.7896/j.1503> [accessed: 18.05.2019].

the given economic environment allows at least such income to be reached that covers production costs, including necessary investment and ensuring the satisfactory standard of living for the farmer⁵.

By using the term 'efficiency', we consider its economic meaning that implies the connection to the question of sustainability. In recent decades, the new paradigm of agricultural research and development has been based on the interaction of three factors: ecological sustainability, economic efficiency paired with equal opportunities, and mutual assistance of governmental and non-governmental sectors to improve the performance and profitability of farming systems.

As sustainable land use is linked with the protection of environment, all agricultural land use should focus on those aspects and requirements. Land use implies it can and should be used as the main, limited natural resource with moderate to high input use, and economic efficiency as defined above. Agricultural production with moderate input usage should meet the restrictions, regulations and some provisions aimed at environmental protection which have to be implemented. The economic benefits can be increased by sparing and protecting natural resources, without (or at least only at a low level, i.e., those that can be renewed) polluting the environment, in the framework of the system of sustainable development. The main characteristics of such agriculture are:

- reduced water use (precision irrigation);
- energy saving systems;
- optimisation of chemical use (precision farming, site-specific);
- appropriate technologies (under given circumstances);
- in harmony with the environment;
- focus on quality production (including the questions of food safety);
- importance of human capital and human skills.

⁵ K. Takácsné György, *A családi gazdálkodás méretére ható tényezők modellvizsgálata I* [Model analysis of factors affecting family farm size I], "Gazdálkodás" 1994, XXXVIII(4), p. 65–69.

To be genuinely sustainable, land use should be sustainable from the point of view of land, soil, water, biodiversity (environment), from the economic point of view (how to be viable, competitive, generate adequate income for the farmers, and for the rural communities) and also sustainable in terms of social aspects ('Feed the world'). It should also ensure social sustainability.

The term 'sustainable development' includes the current and long-term sustainable production and the controversies of environmental protection that assure the right quality of life, and difficult to prevent, but tolerated, conflicts⁶. Social sustainability includes the necessary food production and industrially based energy production, and, from the farmer's point of view, compliance with the profitability criteria, and the responsibility of sustaining the environment. Without economic sustainability, environmental and social sustainability cannot be realised. So, the question for the farms is how to operate efficiently given their viable size. The responsible behaviour of all participants (producers, consumers and society) involves finding a degree of intensity and technology of production matched with a type of farm technology appropriate for the environment (such as organic, conventional, integrated, and precision extended form of integrated approach)⁷. To find new ways of agricultural development and innovation,

⁶ G. Chilinsky, G. Heal, A. Vercelli, *Sustainability: Dynamics and Uncertainty*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht–Boston–London 1998, <https://doi.org/10.1007/978-94-011-4892-4> [accessed: 04.04.2019]; R.A. Turek, *Sustainable agriculture – between sustainable development and economic competitiveness*, [in:] *Sustainable Technologies, Policies and Constraints in the Green Economy*, R.A. Turek (ed.), IGI Global Publishing, Hershey 2013, p. 219–235, <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-4098-6.ch012> [accessed: 13.04.2019].

⁷ M.N. Mawapanga, D.L. Debertin, *Choosing between alternative farming systems: An application of the analytic hierarchy process*, "Review of Agricultural Economics" 1996, 18(3), p. 385–401, <https://doi.org/10.2307/1349623> [accessed: 13.04.2019]; J. Stull, C. Dillon, S. Shearer, S. Isaacs, *Using precision agriculture technology for economically optimal strategic decisions: The case of CRP filter strip enrolment*, "Journal of Sustainable Agriculture" 2004, 24, p. 79–96, https://doi.org/10.1300/J064v24n04_07 [accessed: 07.04.2019]; K. Takács György, I. Takács,

it is also important to focus on sustainable economy that is nothing else than social sustainability.

2.1. Theory of 'degrowth' and business

The wide expanded interpretation of sustainability has a strong connection to the new paradigm: 'degrowth'. This new theory connected to the question of a sustainable future in the economy emerged at the very beginning of the 21st century. The main meaning of 'degrowth' is not unfamiliar, it is a movement towards a sustainable future, combining ecological economics, anti-consumerism and somehow anti-capitalist beliefs. The roots of the movement originate with The Club of Rome report of 1971 entitled "Limits to Growth". Estimates suggest the population will exceed 9.2 billion in 2050 and increase demand for food by 50–70 percent, while the consumption pattern evolves towards high quality foods. The Earth's growing population generates increasing demand not only for the limited natural and man-made resources, especially food, energy, drinking water, but also for the liveable space. To this list one must add the issue of migration due to climate change. For agriculture, the main task is not only to ensure food security but safe food and viable rural areas as well. To maintain the above-mentioned aims, the economy, agriculture and environmental management all have a significant role⁸.

Risk Assessment and Examination of Economic Aspects of Precision Weed Management, "Sustainability", 2011(3), p. 1114–1135.

⁸ *Our Common Future*. World Commission on Environment and Development, Oxford University Press, Oxford 1998; L. Ryden, *Education for global responsibility V Sustainable Development*, 1998, available at http://www.bup.fi/BUPfilm/Lars_film_site/texts/sustainable_text.pdf [accessed: 03.12.2015]; S. Mészáros, *Nemnövekedés: egy új gazdasági paradigma európai fejleményei* [No growth: European developments in a new economic paradigm], "Gazdálkodás" 2011, 3, p. 259–265; J. Popp, K. Pető, J. Nagy, *Pesticide productivity and food security*, "Agronomy for Sustainable Development" 2013, 33(1), p. 243–255, <https://doi.org/10.1007/>

Decades before the (re)appearance of the moral economists, an etologist, Konrad Lorenz⁹, wrote his novel *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit* (English translation published in 1974: *Civilised man's eight deadly sins*). The author states that environmental, ecological and social processes have economic consequences for business life: degradation of biodiversity, reduction of agricultural and rural areas has huge effects on individual enterprises, production mix, technology, direction of innovation, etc. To be successful participants of business life they need to give appropriate answers, trying to reach their optimal behaviour. Although the increase in consumption can be a leading force of economic development, the question remains: why an increase in the use of limited resources, and what is the limit of the current resource use? The limitation will increase the production cost, so many enterprises will cease to exist if consumers will do not accept their output.

Serge Latouche¹⁰ summarised the principles of degrowth in his book *Petit traité de la décroissance sereine* (in English: *Farewell to growth*). According to those principles, population growth is not the only cause of environmental problems. The allusion to this hides the ethical and moral questions that require a joint society action. According to Latouche, a revolution in culture and behaviour is needed to degrowth. Some of the latest economic trends content to these principles. The necessary steps for degrowth are the following:

- Re-evaluate: in our age individualist megalomania, a rejection of morality, a liking for comfort, and egoism are accepted and we feel it is normal. It is necessary to go back to the old 'bourgeois' values of honour, public service, the transmission of knowledge, 'a good job well

s13593-012-0105-x [accessed: 01.04.2019]; K. Takács-György, I. Takács, *Some ideas about site specific crop production and theory of degrowth*, "Növénytermelés" 2016, 65 (Supplement), p. 67–70.

⁹ K. Lorenz, *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit* [The eight deadly sins of civilized humanity], "Serie Piper", Bd. 50, Piper Verlag, München 1973.

¹⁰ S. Latouche, *Petit traité de la décroissance sereine* [Farewell to growth], Fayard, Paris 2007.

done', frankness and mutual trust, respects for human rights, nature and society. It is necessary to re-evaluate the idea of poor or rich and developing or developed.

- Reconceptualise: we must, for instance, redefine the concepts of wealth and poverty; deconstruct the infernal couple of scarcity/abundance on which the economic imaginary is based, which is a matter of urgency.
- Restructure: adapt the productive apparatus and social relations to changing values. Make equitable policies in production tools and social sources. For example, some car factories need to be converted to make products for recuperating energy through cogeneration. The question is how much it costs and who will pay for it.
- Redistribute: it means redistribution of access to natural heritage at the global, social, generational and individual levels. Direct effects of redistribution weaken the power of 'world consumer class' and especially the power and wealth of big predators. It helps to solve the problem of distribution between North and South and pay back the earlier ecological debt. Thanks to redistribution, developed countries can give an example and avoid the resistance of "North" countries.
- Relocalise: production on a local basis. Relocalisation is an economic, political and cultural issue. Fortunately, there are more and more positive examples of growth of local economies. For example: direct marketing, short supply chains and local service nets. The free movement of ideas is not restricted but it is necessary to minimise the movement of physical resources. All production needs should be carried at the local level. The 'Think global – Act local' philosophy is equivalent to the relocalisation principle.
- Reduce: reduce our habitual overconsumption and the incredible amount of waste. Think the products which goes together a social demand and artificial enkindle needs. Need to reduce health risk and place prevention in the foreground. A recommendation is to change 'mass tourism' to regional travel.

- Re-use: we have to reduce conspicuous waste, fight the built-in obsolescence of appliances and recycle waste that cannot be re-used directly. The Olympic Basketball Stadium in London (2012) is a good example because it was the biggest temporary building and after the Olympic Games it was dismantled and sub-divided for reuse elsewhere.
- Recycle: recycling is part of our everyday life. There are many good examples of recycling. For example, the parts refurbishing programme for Peugeot. In this programme the parts are renovated so that the price of service will be low, but the quality remains. Another example is waste cloth that is made from waste paper. The secondary use of biomass energy is also a good example.

These principles could lead our life to a different society where free cooperation and self-imposed rules are not a utopia. Re-evaluation is emphasised because this is the basis for the other seven principles. In addition, co-operation should be exchanged for competitive methods in business and everyday life. Latouche does not use the term ‘cooperation’ but his idea is equivalent to this. Egoism needs to be exchanged for altruism, and hedonism needs to be replaced by chivalry. It is necessary to change the goal of our life. The new goal will be to share assets rather than obtain property. The emphasis could be placed on social links and not on consumption. To realise degrowth it is very important to reduce consumption, recapture reasonable production and increase free time (and intelligent activities in free time). According to Latouche, localisation is a very important issue. His aim is to spread the ideology of local production and local consumption all over the world. Due to the limitation of this study, the concept of ‘Consume less, share more’ is only mentioned, without any elaboration.

The main conclusions of the First International Conference on Economic Degrowth for Ecological Sustainability and Social Equity in Paris in 2008 and the so-called Barcelona Conference of 2010 must be added to the question of ‘degrowth’. The main focus was how to implement the

'degrowth' theory in society, in daily life. Some practical solutions are the following (not all are listed): promotion of local currencies, reforms of interest, transition to non-profit and small-scale companies, increase of local commons and support of participative approaches in decision-making, reusing empty housing and co-housing, elimination of mega infrastructures, transition from a car-based transportation system to a more local, biking and walking-based.

Other authors¹¹ highlight the importance of learning the new principles of economic cooperation. The basis of cooperation is a moral economy instead of a benefit economy¹². Transition from the economy of even more to the economy of enough is of the utmost necessity. The role of cooperation to share resources, strengthen the market position with concentrated products is an important element of current agriculture and farming. In countries where a fragmented farm structure prevails (not only based on the concept of local production – local consumption) cooperation is needed. The need for cooperation and trust among business participants is sector-neutral, but has an important role in agribusiness¹³.

¹¹ F. Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Free Press, New York 1995; T. Sedláček, *Economics of God and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*, Oxford University Press, New York 2011.

¹² N. Georgescu-Roegen, *Energy and Economic Myth*, in N. Georgescu-Roegen (ed., 1976), *Energy and Economic Myths: Institutional and Analytical Economic Essays*, Pergamon Press, New York 1972, 3–36; H.E. Daly, *Steady-State Economics*, Island Press, Washington 1991.

¹³ P.N. Wilson, *Social capital, trust, and the agribusiness economics*, "Journal of Agricultural and Resource Economics" 2000, 25(1), p. 1–13; H. Andersson, K. Larsen, C.J. Lagerkvist, C. Andersson, F. Blad, J. Samuelsson, P. Skargren, *Farm Cooperation to Improve Sustainability*, "A Journal of the Human Environment" 2005, 34(4), p. 383–387, <https://doi.org/10.1579/0044-7447-34.4.383> [accessed: 01.04.2019]; G.G. Szabó, *The importance and role of trust in agricultural marketing co-operatives*, "Studies in Agricultural Economics" 2010, 112, p. 5–22; I. Takács, *Games of farmers – to cooperate or not?*, "Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists" 2012, 14(6), p. 260–266; Zs. Baranyai,

Conclusion

To be competitive in the agricultural market, individual participants (i.e. farms) have to be efficient. It is necessary to find and keep consumers for the future, adopt new methods and solutions, and apply up-to-date technologies. The role of knowledge in improving – both technical and economic – efficiency, strengthening the market and social connections and networks is high, but the success depends on positive attitudes to changes and novelty of people. The sustainable operation means today: appropriate answers to changes, focusing on the future, finding new solutions and ways to reach and keep consumers at a viable farm size.

A variety of different farming strategies is needed. The appropriate solution(s) can be based on the up-to-date technologies, results of implemented innovations, traditional farming, taking into consideration local needs, and co-operation among farmers to meet the requirements of globalisation. Innovation and cooperation are ways for ensuring food security while open innovation lets business partners and consumers share in the innovation process: cooperation instead of competition.

Based on the ‘degrowth’ theory, the task is to find new solutions with sharing the resources and knowledge through cooperation. The new values (Réévaluer – reappraise) suggest the intent of preserving nature at least in the current condition. Efficient use of natural resources (Restructurer – restructuring factors of production) needs introduction of innovative solutions. Each farming strategy that involves farmers’ cooperation is the basis of efficient machinery use (Restructurer – restructuring of social relationships), each technology that reduces the human-health risk (Réduire – reduction) points in the direction of degrowth. In local economies, taking part in resource sharing formations, cooperation or an open innovation chain – this is such behaviour that meets some characteristics of the new

G.G. Szabó, M. Vásáry, *Analysis of machine use in Hungarian agriculture – Is there any future for machinery sharing arrangements?*, “Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists” 2014, 16(3), p. 24–30.

paradigm of 'degrowth' and shows the direction of a sustainable world. The connection between the 'degrowth' concept and the use of new, innovative technologies or turning back to traditional farming ensure food production with less environmental burden and less waste, and allows the increase of land use and strengthening of a local society (local production – local consumption).

ROZDZIAŁ 3.

ZMIANY WYBRANYCH ELEMENTÓW
KULTURY EKONOMICZNEJ
MIESZKAŃCÓW OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCEMagdalena Owczarczuk¹**Wstęp**

Nieodłącznymi elementami społeczeństwa są jego kultura, tradycje, zwyczaje i wartości. Mimo to, wpływ kultury, czy szerzej – czynników pozaekonomicznych na rozwój gospodarczy, nie był i nie jest przedmiotem badań głównego nurtu ekonomii. Znaczący impuls do rozwoju nowych szkół w naukach ekonomicznych, dali ekonomiści z amerykańskiego nurtu, określanego mianem instytucjonalizmu: Thorstein B. Veblen (1857–1929), Wesley C. Mitchell (1874–1948), John R. Commons (1862–1945). Thorstein B. Veblen stwierdził m.in., że ekonomia powinna badać zmianę struktur instytucjonalnych, które akceptowane w danym czasie, wynikają głównie z nawyków myślowych. Według niego charakter instytucji wypływa ze zwyczajów będących efektem ciągłej asymilacji przyzwyczajajeń, dokonywanej na drodze selektywnej adaptacji rozwiązań, które są najbardziej korzystne z punktu widzenia danej społeczności. W ten sposób, co zauważa również Profesor Adam Sadowski, instytucje kulturowe, które w ekonomii

¹ Dr Magdalena Owczarczuk, Uniwersytet w Białymstoku.

ortodoksyjnej były traktowane jako *ceteris paribus* systemu, trafiły do ekonomii i za sprawą Veblena zaczęto je analizować².

Kultura ekonomiczna stanowi część szeroko rozumianej kultury, dorobek społeczeństwa wytworzony w rozwoju historycznym. Wpływa istotnie na otoczenie, w którym zachodzą procesy ekonomiczne (produkcja, wymiana, konsumpcja), na normy, zachowania się ludzi i jakość stosunków międzyludzkich w organizacjach oraz na warunki rozwijania wiedzy w procesach ekonomicznych, a więc także na rozwój kapitału ludzkiego na potrzeby gospodarki³. Kultura ekonomiczna odgrywa rolę jednej z postaci instytucji nieformalnych, które pełnią funkcję społecznego zakorzenienia.

Rozwój obszarów wiejskich uwzględniający różne jego ścieżki, bardzo istotnie oddziałuje na kulturę ekonomiczną mieszkańców wsi. Celem niniejszego rozdziału jest ukazanie występujących w sferze kultury ekonomicznej mieszkańców obszarów wiejskich, przeobrażeń i ich kierunku. Wielofunkcyjność wsi i pojawienie się na obszarach wiejskich nowych podmiotów gospodarczych i społecznych wpływa na przeobrażenia w strukturze społecznej, przejścia od znacznej homogeniczności zbiorowości wiejskich do ich pogłębiającego się zróżnicowania. Istnieje wiele elementów kultury ekonomicznej istotnej dla dalszego rozwoju obszarów wiejskich, w tym m.in. gotowość do zdobywania wiedzy, przedsiębiorczość, skłonność do ryzyka, zdolność do kooperacji i inne.

3.1. Kultura ekonomiczna jako instytucja nieformalna

Pojęcie instytucji jest szeroko rozumiane i używane we wszystkich naukach społecznych⁴. Z socjologicznego punktu widzenia instytucje są

² A. Sadowski, *Własność a użytkowanie gruntów rolnych. Zarys tendencji rozwojowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009, s. 28.

³ G. Krzymieniewska, *Kultura ekonomiczna mieszkańców obszarów wiejskich. Problemy – Przekształcenia – Wyzwania*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 32.

⁴ A. Sadowski, dz. cyt., s. 34.

tym, dzięki czemu dokonuje się przystosowanie niespołecznego z natury człowieka do współdziałania z innymi ludźmi, jest to więc zazwyczaj trwały stosunek społeczny. W naukach prawnych instytucje utożsamiane są z jednostkami organizacyjnymi lub zespołem norm regulujących stosunki społeczne. Na gruncie nauk ekonomicznych ukształtowało się wiele definicji instytucji. Współczesne badania instytucjonalne najczęściej sięgają do definicji zaproponowanej przez Douglasa C. Northa. Pod pojęciem instytucji nowa ekonomia instytucjonalna rozumie „zasady gry”, co formalnie można określić jako wszelkie ograniczenia, które stworzyli ludzie, aby kształtować interakcje zachodzące między nimi⁵. Ich bezpośrednim celem jest ograniczenie niepewności podczas podejmowania działań bądź decyzji. Instytucje wzmacniają wspomniane reguły, narzucając określony sposób zachowań, co prowadzi w rezultacie do możliwych do przewidzenia zasad postępowania.

Instytucje tworzą podstawę każdej cywilizacji. Normy społeczne i religijne są źródłem wielu przepisów prawnych. Te z kolei określają reguły, zasady współżycia i współdziałania obowiązujące wszystkich członków społeczeństwa. Aby normy te były przestrzegane wymagają sankcji społeczeństwa. Normy prawne różnią się od społecznych i religijnych tym, że są ustanowione i skodyfikowane formalnie, a władza i instytucje państwa zapewniają ich przestrzeganie⁶.

Instytucje nieformalne obok instytucji formalnych stanowią element systemu instytucjonalnego danego społeczeństwa. Zasób norm nieformalnych, do których zaliczyć możemy: tradycję, zwyczaje, wartości moralne, wierzenia religijne i inne pojawiały się w sposób często spontaniczny jako efekt rozwoju społeczeństw i w wielu przypadkach przetrwały próby czasu. W miarę rozwoju niektóre z tych norm przybierały postać norm formalnych, jednakże znaczna ich część nadal pozostaje w sferze niesformalizowanej,

⁵ D.C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, The Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 3–4, 68.

⁶ J.W. Bossak, *Instytucje, rynki i konkurencja we współczesnym świecie*, SGH, Warszawa 2008, s. 24.

co nie oznacza, jak pisze Profesor Sadowski, że ich moc jest mało znacząca. Poparte są one systemem sankcji, wśród których możemy wyróżnić wykluczenie ze społeczności, utratę reputacji, napiętnowanie, ostracyzm. W związku z tym są one mocno zakorzenione w społeczeństwach⁷.

Instytucje nieformalne są najbardziej trwałym elementem systemu instytucjonalnego, gdyż ich ewolucja wiąże się ze zmianą mentalności, która jest głęboko zakorzeniona w kulturze danego społeczeństwa. Jednak, co zauważa prof. J. Wilkin „...trwałość niektórych instytucji, mierzona stuleciami, nie musi stanowić przeszkody w dostosowywaniu się jednostek i społeczeństw do zmieniających się warunków. Kultura jest przejawem plastyczności natury ludzkiej, a różnorodność kultur obrazem bogactwa sposobów owej zdolności przystosowawczej”⁸. Struktura i układ zależności między układem instytucjonalnym a poszczególnymi instytucjami tworzą system ekonomiczny, polityczny i społeczny. Podejście instytucjonalne przełamuje bariery oddzielające system ekonomiczny od innych systemów społecznych. Zachowania ludzi w sferze gospodarowania, życia społecznego czy politycznego mogą być determinowane przez te same elementy systemu instytucjonalnego (tradycje, religię i inne)⁹.

Kultura ekonomiczna jest częścią szeroko rozumianej, historycznie ukształtowanej kultury. Dotyczy uznanych i pożądaných przez daną społeczność norm, wartości, wiedzy, wzorów postępowania odnoszących się do procesów gospodarowania. Określa cele i metody postępowania w obszarze aktywności gospodarczej, warunki w jakich cele i metody ich realizacji mogą zyskać akceptację społeczną, kryteria, według których można kształtować i poddawać ocenie politykę ekonomiczną¹⁰.

⁷ A. Sadowski, *Nowa ekonomia instytucjonalna jako próba poszerzenia możliwości analitycznych ekonomii neoklasycznej w stosunku do własności i użytkowania ziemi*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2008/2009, t. 7/8, s. 116.

⁸ J. Wilkin, *Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania. Humanistyczna perspektywa ekonomii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016, s. 88.

⁹ Tamże, s. 105.

¹⁰ G. Krzymieniewska, dz. cyt., s. 73.

Kulturę ekonomiczną wyznacza zintegrowany system czynników przesądający o zachowaniach jednostki w obszarze gospodarki. Wśród składników kultury ekonomicznej, decydujących o jej kształcie, można wymienić¹¹:

- socjalizację ekonomiczną;
- posiadaną przez jednostkę i zbiorowość wiedzę ekonomiczną;
- umiejętności niezbędne do poruszania się w gospodarce rynkowej (w tym m.in. umiejętność zdobywania informacji, współpracy, rozwiązywania problemów, planowania działań, stosowania nowych rozwiązań i inne);
- stosunek do pieniędzy i oszczędzania;
- stosunek do pracy;
- przedsiębiorczość i stosunek do przedsiębiorczości;
- poziom aspiracji materialnych;
- konsumpcję.

Kultura ekonomiczna, definiowana jako sposób myślenia i działania jednostek oraz społeczności w sferze gospodarki, może być więc uznana za czynnik rozwoju gospodarczego, gdyż obejmuje swym pojęciem szereg ważnych zmiennych. Czynniki te mogą przesądzać o potencjalnych możliwościach danej populacji w uczestniczeniu w procesach gospodarczych i w ostatecznym rozrachunku posiadania przewagi konkurencyjnej danej zbiorowości i społeczeństwa jako całości¹².

Kultura ekonomiczna jest również kategorią badawczą. Badania kultury ekonomicznej mogą się odbywać na kilku poziomach¹³. Poziom makroekonomiczny występuje, gdy analizy kultury ekonomicznej odnoszone są do danego społeczeństwa, gdzie ich przedmiotem badania są ukształtowane

¹¹ Tamże, s. 40.

¹² G. Krzymieniewska, *Rozwój kultury ekonomicznej w warunkach zróżnicowania regionalnego obszarów wiejskich*, "Journal of Agribusiness and Rural Development", 2014, nr 1(31), s. 83.

¹³ Tejże, *Kultura ekonomiczna...*, s. 39.

historyczne wartości kulturowe społeczeństwa określające sposób myślenia o gospodarce. To one wpływają na wyobrażenia jednostek na temat etosu pracy, stosunek do zróżnicowania materialnego, konsumpcję i inne. Poziom mezoekonomiczny badań – występuje, gdy analiza kultury ekonomicznej dotyczy poszczególnych grup społecznych i zawodowych. Pozwala to na określenie różnic zachodzących między poszczególnymi kategoriami społecznymi. Za jej pomocą można wyjaśnić obszary zagrożeń społecznych związanych z możliwością wykluczenia, dysproporcji rozwojowych między środowiskami prowadzącymi do usztywnienia struktury społecznej, konfliktów, jakie mogą powstać między pracodawcą a pracownikiem i inne. Mikroekonomiczny poziom analiz pozwala na badanie kultury organizacyjnej przez wzory i wartości typowe dla danej organizacji lub przez analizę intensywności specyficznych zachowań o dużej doniosłości społecznej (kolektywizm/indywidualizm; kobiecość/męskość; orientacja długoterminowa/ orientacja krótkoterminowa i inne).

3.2. Przemiany roli i funkcji obszarów wiejskich

Obszary wiejskie pełnią dwie ogólne funkcje: produkcyjną i konsumpcyjną. Pierwsza funkcja związana jest ze zlokalizowaniem w przestrzeniach wiejskich zakładów wytwórczych, produkujących w pierwszym rzędzie żywność (nieprzetworzoną i coraz częściej przetworzoną), ale także inne dobra. Druga natomiast wiąże się z istnieniem ośrodków aktywności innego rodzaju, związanych z rekreacją, wypoczynkiem, ochroną krajobrazu, a także pełnieniem funkcji rezydencjalnych¹⁴. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej spowodowało dynamiczne zmiany w polskim rolnictwie. Dotyczą one zwłaszcza poszczególnych funkcji obszarów wiejskich.

¹⁴ H. Podedworna, *Przemiany zbiorowości wiejskich*, [w:] *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, J. Wasilewski (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 227.

Możemy zauważyć, iż współczesne dyskusje wokół funkcji rolnictwa i obszarów wiejskich w gospodarce, przypisują im wiele rozmaitych ról, dalece wykraczających poza tradycyjnie rozumiane produkowanie żywności. Wyraźnie zwiększa się różnorodność działalności gospodarczej realizowanej na obszarach wiejskich, przy dużym przestrzennym zróżnicowaniu tych funkcji. Tak zwana wielofunkcyjność obszarów wiejskich rozpatrywana w kontekście ich rozwoju jest następstwem zgodności wielofunkcyjnego rozwoju gospodarstwa, rolnictwa i obszarów wiejskich jako całości w powiązaniu z koncepcją zrównoważonego rozwoju kraju¹⁵. Wielofunkcyjność jest ideą aktywizacji wsi i dywersyfikacji działalności gospodarczej, zgodnie z którą przyszłość ludności wiejskiej jest związana nie tylko z rolnictwem, ale także z innymi działami gospodarki. Dzięki niej dokonują się przekształcenia i różnicowanie źródeł dochodów mieszkańców wsi¹⁶. Z kolei koncepcja zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do obszarów wiejskich zakłada jednoczesne dążenie do poprawy warunków życia ludności i prowadzenia działalności gospodarczej na tych obszarach, przy nienaruszaniu przy tym specyficznych zasobów wsi takich jak środowisko naturalne, krajobraz wsi i dziedzictwo kulturowe. W ujęciu praktycznym istotą rolnictwa zrównoważonego jest równoczesna i harmonijna realizacja celów produkcyjnych, ekonomicznych, ekologicznych i społecznych¹⁷.

Zmiany w rolnictwie oraz rozwój obszarów wiejskich nie mogą następować w oderwaniu od ogólnej sytuacji społeczno-gospodarczej, zwłaszcza stanu jego otoczenia i zaawansowania społeczno-kulturowego ludności na określonym terenie. Dlatego też wśród uwarunkowań zmian funkcji obszarów wiejskich można wymienić te o charakterze makroekonomicznym (globalizacja, liberalizacja handlu, wzrost międzynarodowej konkurencyjności,

¹⁵ E. Niedzielski, *Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2015, nr 2 (343), s. 89.

¹⁶ G. Krzymieniewska, *Kultura ekonomiczna...*, s. 97–104.

¹⁷ D. Żmija, *Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, „Studia Ekonomiczne” 2014, nr 166, s. 150–151.

zmiany technologiczne), cywilizacyjno-kulturowym (zmiany warunków życia, zmiany wartości i celów realizowanych w życiu) czy też mikro-ekonomicznym (rozwój infrastruktury, wyposażenie techniczne, środki pomocowe i dofinansowania ze środków Unii Europejskiej)¹⁸.

Do nowych funkcji obszarów wiejskich można zaliczyć¹⁹:

- pozarolnicze funkcje produkcyjne, polegające na podejmowaniu działalności uzupełniającej i wykorzystującej nisze rynkowe, np. szansę tworzy wykorzystanie produkcji energetycznej, artystycznej, przetwórstwa przydomowego, usług, działań turystycznych i agroturystycznych;
- funkcje ekologiczne, polegające na utrzymaniu przyrodniczych podstaw życia, ochronie ginących gatunków, dbałości o stan lokalnych zasobów przyrodniczych;
- funkcje rezydencjalne, polegające na oferowaniu bezpiecznej i atrakcyjnej przestrzeni mieszkalnej, w kontakcie z przyrodą, wolnej od uciążliwości życia w wielkim mieście; te walory przestrzeni wiejskiej doceniają głównie osoby starsze, których rytm życia jest nieco wolniejszy, ale także rodziny z dziećmi traktując tereny wiejskie w zasięgu oddziaływania wielkich aglomeracji miejskich jako miejsce lokalizacji tzw. sypialni miejskich;
- funkcje społeczno-kulturowe, obejmujące m.in. ochronę kultury lokalnej, tradycyjnego krajobrazu wiejskiego, pozostałości wiejskiej kultury materialnej, tradycyjnej działalności gospodarczej, rzemiosł i inne;
- funkcje rekreacyjne, obejmujące wytwarzanie i ochronę przestrzeni służącej aktywności wypoczynkowej, rekreacyjnej, regeneracji zdrowia i inne.

¹⁸ Szerzej o uwarunkowaniach rozwoju rolnictwa m.in. w: *Ekonomia jest piękna. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, Ł. Hardt, D. Milczarek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015.

¹⁹ H. Podedworna, dz. cyt., s. 227–228; B. Klepacki, *Uwarunkowania rozwoju rolnictwa oraz obszarów wiejskich w ujęciu historycznym i współczesnym*, [w:] *Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, s. 404; E. Niedzielski, *Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2015, nr 2(343), s. 92.

3.3. Zmiany wybranych elementów kultury ekonomicznej

Pojawienie się na terenach wiejskich nowych funkcji, podjęcie działalności pozarolniczej stawia przed mieszkańcami wsi zupełnie nowe wyzwania. Przede wszystkim jest to związane z koniecznością zdobycia i rozszerzenia nowych kompetencji zawodowych i społecznych. Oznacza poszerzenie wiedzy z różnych dziedzin – rachunkowości, finansów czy zarządzania, ale także zmiany w postawach i myśleniu: porzucanie postaw biernych i zachowawczych, a przyjmowanie aktywnych i przedsiębiorczych. W wielofunkcyjnym rozwoju kultura ekonomiczna mieszkańców wsi ulega znacznemu poszerzeniu, włączając nowe doświadczenia do posiadanych kompetencji. Osoby, które podejmują na wsi działalność gospodarczą (rolniczą czy pozarolniczą) powinny mieć świadomość istniejącego ryzyka, przejawiać gotowość do współpracy (w tym z innymi przedsiębiorcami lub interesariuszami zewnętrznymi), gotowość do przedsiębiorczych zachowań i znajomość praw uczestnictwa w grze rynkowej.

Mimo wielu kontrowersji wokół określenia cech prorozwojowej kultury ekonomicznej, nie ulega wątpliwości, iż kapitał społeczny, jako część kultury, jest znaczącym źródłem rozwoju społecznego i gospodarczego²⁰. W naukach społecznych powszechnie przyjmuje się pogląd, że fundamentalne znaczenie dla procesu budowania kapitału społecznego (społeczeństwa obywatelskiego) mają dwie postawy: akceptacja normy zachęcającej do wspólnotowego działania oraz zdolność do ufania innym²¹.

Działalność zespołowa w rolnictwie umożliwia osiągnięcie wielu celów, w tym m.in.:²²

²⁰ F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa – Wrocław 1997, s. 56.

²¹ *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 79.

²² B. Klepacki, dz. cyt., s. 399.

- obniżanie jednostkowych kosztów wytwarzania, a dzięki temu uzyskanie korzystniejszej pozycji konkurencyjnej wobec innych producentów;
- uzyskanie wyższych cen zbytu, dzięki, z jednej strony, lepszemu rozpoznaniu potrzeb odbiorców i przygotowaniu towaru pożądanej jakości, a z drugiej – z tytułu większej partii wystandaryzowanego towaru do handlu lub przerobu;
- lepsza promocja produktów ze względu na możliwość przeprowadzenia profesjonalnej reklamy, jak i pozyskanie rozmaitych znaków o charakterze jakościowym czy wyróżniającym (np. produkt regionalny);
- podnoszenie jakości technologii i produktu;
- uzyskanie dodatkowego wsparcia finansowego w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020, Działanie 9. Tworzenie grup producentów i organizacji producentów.

Badania pokazują, że norma akceptująca wspólnotowe działania z innymi ludźmi jest bliska poglądom wszystkich Polaków, mieszkańców wsi i miast. Ogólny wskaźnik gotowości do współpracy z ludźmi spoza własnej rodziny, mierzony na skali od 0 do 4 (0 = niechęć do współdziałania we wszystkich czterech dziedzinach; 4 = gotowość do współpracy we wszystkich dziedzinach²³), w 2018 roku dla ogółu Polaków wyniósł 1,86, podczas gdy dla mieszkańców wsi wyniósł 1,76²⁴. Zapewne pozytywnym zjawiskiem jest wzrost tego wskaźnika. W 2010 roku dla mieszkańców wsi wynosił on 1,69²⁵. Należy dodać, że w porównaniu z 2016 rokiem znacząco wzrósł (o 7 p.p.) odsetek rolników przekonanych, że działając wspólnie z innymi osiągnie się więcej niż samemu²⁶. Pozytywne zmiany na wsi

²³ Gotowość do współpracy została oceniona w czterech dziedzinach: polityki, biznesu, kształtowania lokalnego środowiska i budowania relacji międzyludzkich. Uwzględniono gotowość do wspólnego prowadzenia działalności gospodarczej i politycznej, pracy społecznej na rzecz swojego środowiska i osób potrzebujących oraz pożyczania wartościowych rzeczy.

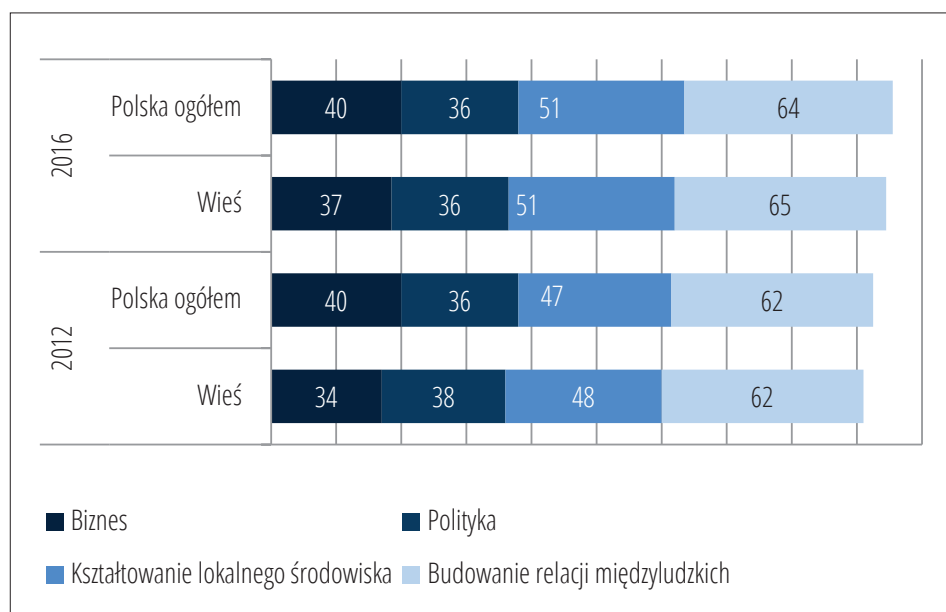
²⁴ *Gotowość Polaków do współpracy*, Komunikat z badań CBOS nr 30/2018, s. 6.

²⁵ *Gotowość Polaków do współpracy*, Komunikat z badań CBOS nr BS/32/2010

²⁶ *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi...*, s. 79.

można dostrzec również w bardziej szczegółowej analizie tego wskaźnika. Okazuje się, że wzrasta gotowość do współpracy w sferze biznesu, mimo iż poziom tej zmiennej plasuje się na niskim poziomie (w 2016 roku na wsi jedynie 37% respondentów uznało „że zna osobę spoza swojej rodziny, z którą gotów byłby wspólnie prowadzić działalność gospodarczą” – wykres 3.1.). Może to świadczyć o wzroście świadomości i wiedzy, w tym wiedzy ekonomicznej mieszkańców wsi.

Wykres 3.1. Odsetek osób gotowych do współpracy w poszczególnych dziedzinach (w %) w 2016 i 2012 roku

Źródło: *Gotowość do współpracy*, Komunikat z badań CBOS nr 22/2016; *Gotowość Polaków do współpracy w latach 2002–2012*, Komunikat z badań CBOS nr BS/19/2012.

Większość badanych rozumie potrzebę współpracy i chce działać wspólnie, ale jak się okazuje ta sama grupa badanych nie ufa innym. Co podkreślają prof. J. Czapiński i prof. T. Panek – autorzy *Diagnozy Społecznej* – Polska nie spełnia ani jednego kryterium społeczeństwa obywatelskiego. Pod względem ogólnego zaufania zajmujemy jedno z ostatnich miejsc wśród krajów objętych badaniem *European Social Survey* w 2014 roku.

Według tych badań w Polsce z opinią, że „większości ludzi można ufać”, zgadzało się zaledwie 10,5 proc. respondentów w latach 2003 i 2005, 11,5 proc. w 2007 roku, 13 proc. w 2009 roku, tyle samo w 2011 roku, 12 proc., w roku 2013 i 15 proc. w 2015 roku – cztery razy mniej niż w Danii, Norwegii i Finlandii²⁷. Co warto podkreślić, jeszcze większą nieufność i ostrożność w kontaktach z innymi przejawiają mieszkańcy wsi i rolnicy. W 2016 roku opinię że „Ogólnie biorąc większości ludzi można ufać” podzielało 23% Polaków, 15% mieszkańców wsi oraz 18% rolników. Zdecydowana większość Polaków (74%), mieszkańców wsi (82%) oraz rolników (78%) wybierała opinię „W stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym”. Ogólny, zbiorczy wskaźnik zaufania wśród Polaków jest wciąż na niskim poziomie²⁸, co świadczy o wysokim stopniu ostrożności i dużym odsetku osób nieufających innym. Dodatkowo można dostrzec, że wskaźnik ten w 2018 roku nieznacznie się pogorszył, zarówno wśród całej społeczności, jak i mieszkańców wsi (tabela 3.1.).

Tabela 3.1. Ogólny zbiorczy wskaźnik zaufania* w Polsce i na wsi w latach 2016 i 2018

Wyszczególnienie	2016	2018
Polska ogółem	-0,72	-0,89
Wieś	-1,06	-1,26
Rolnicy	-1,03	-0,90

* Wskaźnik zaufania przyjmuje wartości od -3 (bardzo duża nieufność, ostrożność) do 3 (bardzo duża ufność, otwartość)

Źródło: *Zaufanie społeczne*, Komunikat z badań CBOS nr 18/2016; *Zaufanie społeczne*, Komunikat z badań CBOS nr 35/2018.

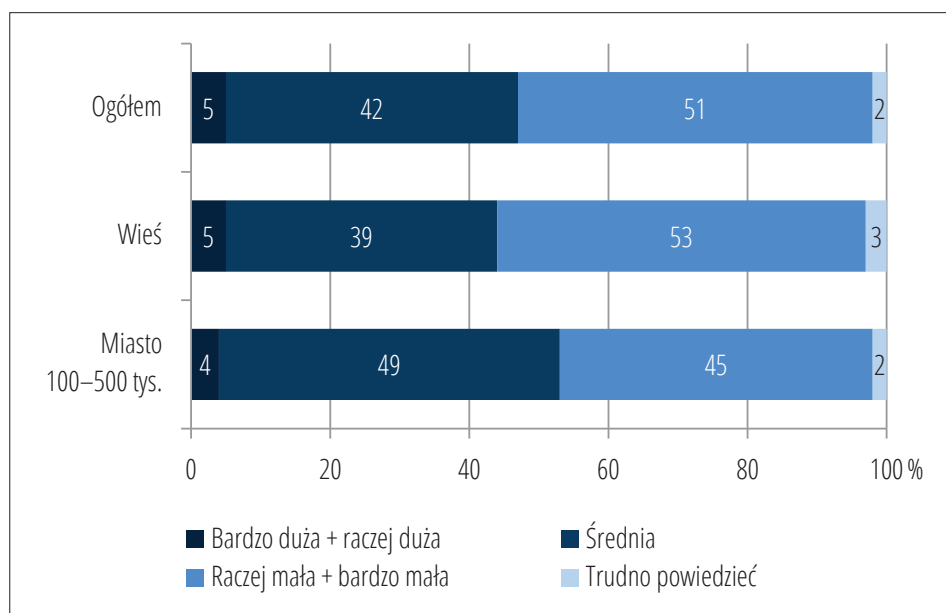
²⁷ *Diagnoza Społeczna 2015, Warunki i jakość życia Polaków – Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), „Contemporary Economics” 2015, t. 9, z. 4, s. 22

²⁸ Odpowiedzi na kilka pytań: o zaufanie do innych ludzi, zaufanie do nieznanymi spotykanych w różnych życiowych sytuacjach oraz o zaufanie do partnerów w interesach posłużyły autorom komunikatu CBOS do stworzenia syntetycznego wskaźnika zaufania. Wskaźnik ten przyjmuje wartości od -3 (bardzo duża nieufność, ostrożność) do 3 (bardzo duża ufność, otwartość).

Brak zaufania przekłada się na ostrożne postawy wobec otoczenia. Sprawia, iż ludzie stają się konserwatywni, nadmiernie ostrożni i mało twórczy. Zaufanie natomiast rozwija innowacyjne i prospołeczne postawy, wyzwala aktywność, mobilizuje i przyczynia się do rozwoju społecznego i gospodarczego²⁹.

Ciągłe i stosunkowo dynamiczne zmiany w gospodarce rolnej wymuszają wśród mieszkańców wsi zdobywanie i podnoszenie wiedzy i kwalifikacji z zakresu ekonomii i finansów. W badaniu przeprowadzonym przez NBP w 2015 roku „Stan wiedzy i świadomości ekonomicznej Polaków” zarówno subiektywna, jak i obiektywna ocena wiedzy ekonomicznej mieszkańców wsi wypada stosunkowo słabo. Jednakże, co należy podkreślić, odstępstwa te od mieszkańców z miast nie są znaczące (wykresy 3.2. i 3.3.).

Wykres 3.2. Subiektywna ocena wiedzy ekonomicznej Polaków (w %)

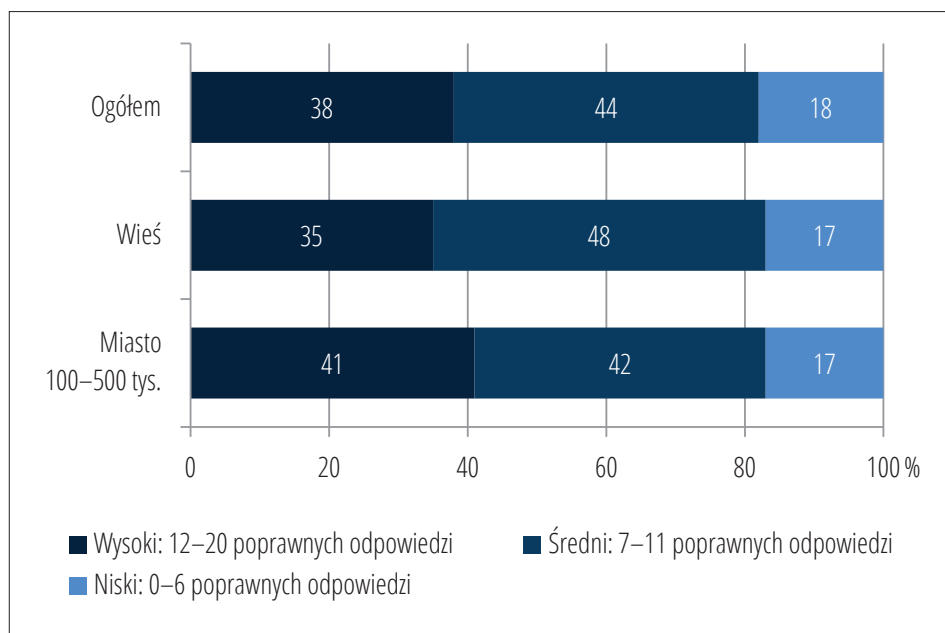

Źródło: Stan wiedzy i świadomości ekonomicznej Polaków, NBP, Warszawa 2015, s. 9.

²⁹ P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.

Zestawienie subiektywnej jak i obiektywnej oceny wiedzy ekonomicznej pozwala zauważyć, iż grupa ankietowanych mieszkańców wsi w porównaniu z mieszkańcami dużych miast, stosunkowo nisko oceniła swoją wiedzę ekonomiczną. Ostatecznie, wyniki testu ekonomicznego mieszkańców wsi, jak i dużych miast uplasowały się na zbliżonym poziomie. Ta rozbieżność w wynikach może być efektem niższego poczucia własnej wartości i samooceny wśród mieszkańców wsi, co ostatecznie może prowadzić do przejawiania postaw zachowawczych w podejmowaniu przez nich decyzji gospodarczych.

Wykres 3.3. Obiektywna ocena wiedzy ekonomicznej Polaków (w %)

Źródło: *Stan wiedzy i świadomości ekonomicznej Polaków*, NBP, Warszawa 2015, s. 21.

Kształtowanie wśród mieszkańców wsi postaw przedsiębiorczych wymaga utrwalenia wśród nich pozytywnego wizerunku przedsiębiorcy. Okazuje się, że mieszkańcy wsi posiadają dobrą opinię na temat przedsiębiorców. Według Raportu Polskiej Rady Biznesu na pytanie: „Na ile się Pan/i zgadza lub nie zgadza ze stwierdzeniem dotyczącym wizerunku

typowego przedsiębiorcy – pożyteczny dla społeczeństwa” 74% ankietowanych mieszkańców wsi deklaruje pozytywną odpowiedź, podczas gdy w Polsce odsetek ten wynosi 72,6%³⁰. Tym samym pokazuje to, że mieszkańcy wsi są świadomi roli przedsiębiorstw w tworzeniu miejsc pracy, PKB oraz ich wkładu podatkowego w finansowanie państwa.

Podsumowanie

Przedstawiona analiza wskazuje, że różnice kulturowe między wsią a miastem powoli się zacierają. Wybrane i przeanalizowane elementy kultury ekonomicznej społeczności wiejskich, m.in. gotowość do współpracy, zaufanie, stan wiedzy ekonomicznej nieznacznie różnią się od deklarowanych przez społeczność całego kraju. Mieszkańcy wsi, tak jak pozostali Polacy, wykazują cechy indywidualistów, preferują działania samodzielne, bez uzależnienia od innych. Mimo iż dostrzegają korzyści ze współpracy, to nie są gotowi do jej podejmowania w sferze biznesu, charakteryzują się dużą ostrożnością w kontaktach z innymi i niskim poziomem zaufania. Okazuje się również, że wiedza i świadomość ekonomiczna mieszkańców wsi, również świadomość roli i „pożyteczności” przedsiębiorcy, jest na podobnym poziomie co mieszkańców dużych miast.

Sformułowana na początku badania teza, iż rozwój obszarów wiejskich wymusza zmiany w kulturze ekonomicznej mieszkańców wsi, zdaje się mieć potwierdzenie w zaprezentowanych, wybranych zmiennych określających kulturę ekonomiczną. Zauważa się delikatne zmiany w postawach mieszkańców wsi, a ich kierunek i tempo jest zgodne ze zmianami mającymi miejsce w całym polskim społeczeństwie. Wobec tego rodzi się pytanie, czy zmiany kultury ekonomicznej, w tym postaw prorozwojowych nadążają za dynamicznymi zmianami w gospodarce, również w gospodarce obszarów wiejskich? Czy istnieją sposoby na przyspieszenie tych zmian?

³⁰ *Wizerunek przedsiębiorcy. Raport Polskiej Rady Biznesu 2016*, Forum Obywatelskiego Rozwoju, 2016, s. 24.

R O Z D Z I A Ł 4 .

SPÓŁDZIELCZY SPOSÓB GOSPODAROWANIA W XXI WIEKU

Krystyna Zimnoch¹**Wstęp**

Dzisiaj rzadko używa się pojęcia gospodarowanie. Powszechnie stosuje się pojęcia model biznesowy i biznes. Warto przypomnieć co oznacza gospodarowanie: ludzkie działanie zmierzające do zaspokojenia potrzeb. Na pewnym etapie rozwoju działanie to stało się procesem produkcji i konsumpcji. W procesie produkcji następuje wykorzystanie zasobów i przekształcanie ich w produkty (i usługi) zaspokajające potrzeby człowieka, oddawane konsumpcji. Zaspokojenie naszych potrzeb zależy więc od tego, co w procesie produkcji powstaje. Współcześnie jako konsumenci i właściciele czynników produkcji często mamy na to niewielki wpływ. Zdani jesteśmy na panujący powszechnie kapitalistyczny sposób produkcji i konsumpcji. Buntując się niejako szukamy rozwiązań pozwalających nam na wolność wyboru tego, co chcemy jeść, robić i jak żyć. Współczesne kooperatywy spożywcze, które łączą osoby dążące do zdrowego stylu życia poprzez tworzenie możliwości nabycia zdrowej żywności, w swoich dążeniach niczym nie różnią się od Sprawiedliwych Pionierów z Rochdale. Ci pionierzy spółdzielczości założyli w 1844 roku własne przedsiębiorstwo – spółdzielnię. Ówczesni angielscy tkacze chcieli kupować podstawowe

¹ Dr Krystyna Zimnoch, Politechnika Białostocka.

artykuły żywnościowe dobrej jakości, za godziwą cenę, nie chcieli być oszukiwani na wadze i nie chcieli podłego towaru. Zakładali swoje sklepy i sami wybierali dostawców. W odpowiedzi na lichwiarski procent ludzie tworzyli kasy pożyczkowe. Po I i II wojnie światowej inwalidzi, chcąc żyć godziwie także tworzyli swoje spółdzielnie. Zawsze więc potrzeby ludzi-członków i ich wartości wyznaczały cele działania spółdzielni i sposób ich realizacji.

Od początku ruchu spółdzielcy stawiali sobie cele realne: proste działania dla zaspokojenia potrzeb. Polskie spółdzielnie poszczególnych branż powstały jeszcze w okresie zaborów przed odzyskaniem niepodległości przez państwo polskie w 1918 roku. Dlatego historycznie ich misja widzianna była przez członków założycieli jako zachowanie polskiej narodowej własności zasobów: ziemi, kapitału, pracy i nauki. „Zakładanie spółdzielni to budowanie twierdz polskości”. W okresie pierwszej gospodarki rynkowej w Polsce – dwudziestolecia międzywojennego – autorzy polityki gospodarczej rozumieli siłę przedsiębiorstw spółdzielczych w tworzeniu kapitału odradzającej się polskiej gospodarki. Potwierdzała to ustawa o spółdzielniach z 1920 roku i zaangażowanie różnych grup społecznych, również przez wychowanie w spółdzielniach uczniowskich. W ruch spółdzielczy angażowała się elita naukowa i kulturalna. Do propagatorów spółdzielczości należeli: Zofia Daszyńska-Golińska, Ludwik Krzywicki, Maria Dąbrowska, Stefan Żeromski, wykładowcy Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wyższej Szkoły Handlowej, Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, politycy: Jędrzej Moraczewski, Stanisław Wojciechowski, Zygmunt Chmielewski, Franciszek Stefczyk, Józef Beck, a także duchowni – ks. Stanisław Adamski².

Żeby wyjaśnić możliwości spółdzielni jako źródła akumulacji kapitału trzeba przypomnieć zasady spółdzielcze nieodłącznie związane z pojęciem

² R. R. Okraska, *Od samopomocy do wizji nowego ustroju. Zarys dziejów rozwoju materialnego i ideowego spółdzielczości w Polsce do roku 1939*, [w:] *Kooperatyzm, spółdzielczość, demokracja. Wybór pism*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014, s. 60.

spółdzielni. „Spółdzielnia jest autonomicznym zrzeszeniem osób, które zjednoczyły się dobrowolnie w celu zaspokojenia swoich wspólnych aspiracji i potrzeb ekonomicznych, społecznych i kulturalnych poprzez współposiadane i demokratycznie kontrolowane przedsiębiorstwo”³. Taką definicję spółdzielni podaje Międzynarodowy Związek Spółdzielców (MZS). Spółdzielczość posiada charakter bimodalny, ponieważ jest zrzeszeniem osób oraz przedsiębiorstwem. Zrzeszenie osób jest podstawowym elementem spółdzielni, a z punktu widzenia socjologicznego jest z nią tożsame. Każda grupa społeczna, a zwłaszcza grupa o charakterze zrzeszeniowym, ma oprócz wspólnego celu, metod działania i mniej lub bardziej wyraźnych struktur władzy, pewien zasób środków materialnych, stanowiących jej wyposażenie. W przypadku spółdzielni środkami tymi są przede wszystkim udziały członkowskie oraz założone za ich pomocą wspólne przedsiębiorstwo spółdzielcze służące do realizacji celów grupowych⁴.

W spółdzielni łączy ludzi wspólne działanie, które determinują wartości spółdzielców. Wybierają jako formę działalności spółdzielnię z przekonaniem o możliwości ich zachowania i działania zgodnie z nimi. Gwarantują to zasady spółdzielcze. Wypracowali je wspomniani Pionierzy z Rochdale. Zasady te zostały przyjęte przez ruch spółdzielczy na całym świecie. Modyfikowane przez Międzynarodowy Związek Spółdzielczy w XX wieku trzykrotnie (rok 1937, 1966, 1995) w odpowiedzi na zachodzące w świecie zmiany strukturalne i społeczne, przyjmują dziś następujące brzmienie⁵:

- 1) zasada dobrowolnego i otwartego członkostwa;
- 2) zasada demokratycznej kontroli członkowskiej;
- 3) zasada ekonomicznego uczestnictwa członków;

³ International Co-operative Alliance <http://ica.coop/en/whats-co-op/co-operative-identity-values-principles> [data dostępu: 30.06.2019].

⁴ W. Czternasty, *Determinanty rozwoju spółdzielczości w różnych warunkach ekonomiczno-społecznych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 197–199.

⁵ International Co-operative Alliance, dz. cyt.

- 4) zasada autonomii i niezależności;
- 5) zasada kształcenia; szkolenia i informacji;
- 6) zasada współpracy międzyspółdzielczej;
- 7) zasada troski o lokalną społeczność.

Gwarancja spółdzielczego demokratyzmu, autonomii i niezależności przekonuje do ekonomicznego uczestnictwa, a więc do włączenia swoich prywatnych zasobów. Nie polega to jednak na inwestowaniu kapitału z myślą o maksymalizacji zysku, które cechuje przedsiębiorstwa kapitalistyczne. Spółdzielcy chcą zaspokoić swoje potrzeby, maksymalizują użyteczność. Kryterium oceny efektów ich działania jest więc poczucie zaspokojenia potrzeb, satysfakcja z ich realizacji, przydatność i skuteczność działań.

Spółdzielczy model biznesowy oparty na współpracy od prawie dwóch stuleci odgrywa ważną rolę w rozwoju gospodarczym, tworzeniu miejsc pracy i rozwiązywaniu problemów rynkowych⁶. Współcześnie idea rozwoju zrównoważonego i koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu skłania do spojrzenia na przedsiębiorstwa przez pryzmat aspektów społecznych, a nie wyłącznie ekonomicznych. W nielicznych jeszcze publikacjach próbuje się opisywać przedsiębiorstwa społeczne i gospodarkę społeczną. Niemniej jednak przedsiębiorczość społeczna jako przedmiot badań jest dopiero wschodzącą dziedziną⁷. A definicje i koncepcje przedsiębiorstwa społecznego mogą być zróżnicowane w poszczególnych kontekstach społecznych, gospodarczych i politycznych⁸. Podkreślić jednak trzeba, że prekursorem społeczności w gospodarowaniu były przedsiębiorstwa spółdzielcze. Spółdzielnie powstały jako alternatywa dla kapitalistycznego sposobu

⁶ T. Mazzarol, D. Clark, S. Reboud, E.M. Limnios, *Developing a conceptual framework for the co-operative and mutual enterprise business model*, "Journal of Management & Organization" 2018, t. 24, nr 4, s. 551–581.

⁷ M. Dionisio, *The evolution of social entrepreneurship research: a bibliometric analysis*, "Social Enterprise Journal" 2019, t. 15, nr 1, s. 22–45.

⁸ E. Bidet, H. Eum, J. Ryu, *Diversity of Social Enterprise Models in South Korea*, "Voluntas" 2018, t. 29, nr 6, s. 1261–1273.

produkcji i konsumpcji. I wciąż taką alternatywą pozostają w dążeniu do dobrostanu ludzi i środowiska.

Spółdzielczy sposób gospodarowania wydaje się więc aktualnym i ważnym obszarem badawczym. Celem rozważań w niniejszym rozdziale pozostaje wobec tego zdiagnozowanie stanu przedsiębiorczości spółdzielczej na świecie i w Polsce, z uwzględnieniem rolnictwa i obszarów wiejskich. Wykorzystano do tego analizę raportów Międzynarodowego Związku Spółdzielczego (MZS), Europejskiego Instytutu Badań Spółdzielczości i Przedsiębiorstw Społecznych (EURICSE) oraz raportów krajowych organizacji spółdzielczych i danych statystyki publicznej.

4.1. Kondycja przedsiębiorstw spółdzielczych

Upowszechniając idee spółdzielczości i przedsiębiorczości społecznej Międzynarodowy Związek Spółdzielczy, wspólnie z Europejskim Instytutem Badań Spółdzielczości i Przedsiębiorstw Społecznych, od 2006 roku publikuje Raport Global 300. Prezentowane w nim są największe spółdzielnie i przedsiębiorstwa społeczne na świecie. Raport ukazuje się w specjalnym wydaniu World Co-operative Monitor (WCM). Global 300 obejmuje przedsiębiorstwa społeczne z kilkudziesięciu krajów świata o rocznym obrocie powyżej 100 milionów dolarów. Jest to jedyny tego rodzaju raport zbierający roczne dane ekonomiczno-finansowe dotyczące globalnego ruchu spółdzielczego i przedsiębiorczości społecznej⁹.

W najnowszym World Co-operative Monitor z roku 2017 przedstawiono sprawozdanie ukazujące największe na świecie przedsiębiorstwa społeczne, z wykorzystaniem danych finansowych z 2015 roku. W WCM zebrano dane dotyczące 2379 przedsiębiorstw z ośmiu sektorów (1449 z Europy, 702 z obu Ameryk, 216 z Azji, 12 z Afryki). Aż 1436 organizacji

⁹ I. Bretos, M. Diaz-Fonca, C. Marcuell, *Cooperatives and internationalization: An analysis of the 300 largest cooperatives in the world*, "Ciriec-Espana Revista de Economia Publica Social y Cooperativa" 2018, nr 92, s. 5–37.

miało obrót powyżej 100 mln USD, tworząc TOP 300. Największy udział wśród zgłoszonych organizacji mają przedsiębiorstwa z następujących branż: rolnictwo i przemysł spożywczy – 23%, ubezpieczenia – 18%, bankowość – 12%, handel hurtowy i detaliczny – 8%. Natomiast udział przedsiębiorstw z branży przemysłowej wynosi 5%, podobnie jak spółdzielni działających w branży zdrowie, edukacja i opieka społeczna. 1% przedsiębiorstw spółdzielczych przedstawionych w raporcie działa w innych obszarach¹⁰.

Na najnowszej liście Global 300 znalazły się spółdzielnie z 27 krajów, ich łączny obrót w roku 2015 wyniósł 2164.23 biliona USD. Największy udział w tej wartości ma branża ubezpieczeniowa – 41%, rolnictwo i przemysł spożywczy – 30%, handel hurtowy i detaliczny – 19%, bankowość – 6%.

W pierwszej dziesiątce największych spółdzielni na świecie znalazły się cztery spółdzielnie z Francji, trzy z branży bankowości oraz jedna z branży handlowej. Drugie i trzecie miejsce przypadło spółdzielniom amerykańskim z branży ubezpieczeniowej¹¹. Największe przedsiębiorstwa spółdzielcze z Niemiec reprezentują sektor bankowy i usług finansowych oraz handel hurtowy i detaliczny. Wśród największych spółdzielni znalazły się też dwie spółdzielnie z Japonii, obie z branży ubezpieczeniowej. Listę dziesięciu największych przedsiębiorstw społecznych wraz z ich krajem pochodzenia i branżą przedstawiono w tabeli 4.1.

Rozwój przedsiębiorstw spółdzielczych w XXI wieku charakteryzuje wyraźnie wzrostowa tendencja, ale też wewnętrzna dynamika. W literaturze często opisywana jest największa spółdzielnia na świecie – Hiszpańska Korporacja Spółdzielcza Mondragon, która może śmiało konkurować z wielkimi przemysłowymi koncernami międzynarodowymi. Mondragon

¹⁰ World Co-operative Monitor, *Exploring the Co-operative Economy Report 2017*, s. 20–21, 80, www.euricse.eu/wp-content/uploads/2017/11/WCM_2017-web-EN.pdf [data dostępu: 30.06.2019].

¹¹ Tamże.

jest jedną z największych na świecie federacji spółdzielczych. Pomimo iż w latach 2011–2015 jej obrót spadł o 18,4%, to znajduje się ona na czele 10 największych na świecie spółdzielni w branży przemysłowej oraz narzędziowej i na 35 pozycji Global 300¹². Badania pokazują, że wyniki gospodarcze spółdzielni w porównaniu z konwencjonalnymi spółkami należącymi do inwestorów w Hiszpanii w latach kryzysu gospodarczego nie były gorsze¹³.

Tabela 4.1. Największe przedsiębiorstwa społeczne według GLOBAL 300 Report 2017

Pozycja	Przedsiębiorstwo	Kraj	Branża
1	Groupe CréditAgricole	France	Bankowość i usługi finansowe
2	Kaiser Permanente	USA	Ubezpieczenia
3	State Farm	USA	Ubezpieczenia
4	BVR	Germany	Bankowość i usługi finansowe
5	Zenkyoren	Japan	Ubezpieczenia
6	Groupe BPCE	France	Bankowość i usługi finansowe
7	REWE Group	Germany	Handel hurtowy i detaliczny
8	Groupe CréditMutuel	France	Bankowość i usługi finansowe
9	Nippon Life	Japan	Ubezpieczenia
10	ACDLEC – E. Leclerc	France	Handel hurtowy i detaliczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie World Co-operative Monitor, *Exploring the Co-operative Economy Report 2017*, www.euricse.eu/wp-content/uploads/2017/11/WCM_2017-web-EN.pdf [data dostępu 30.06.2018], s. 8.

¹² World Co-operative Monitor..., dz. cyt.

¹³ P.A. Montero, A.R. Pacheco, *Capitalist enterprises versus cooperative enterprises: comparative analysis of economic and financial results for Spain in 2008–2015*, “Ciriec-Espana Revista de Economia Publica Social y Cooperative” 2018, t. 93, s. 115–154.

Zawarta w ostatnim raporcie analiza trendów działalności 100 największych przedsiębiorstw społecznych w latach 2011–2015 wyraźnie pokazuje wzrost. Branża rolnicza nie ustępuje dynamiką spółdzielczemu sektorowi bankowemu i ubezpieczeniowemu, w okresie 2011–2015 dynamika obrotów przedsiębiorstw tej branży wyniosła 17,63%¹⁴. Ta sekcja obejmuje wszystkie spółdzielnie działające w całym rolniczym łańcuchu wartości, począwszy od uprawy produktów rolnych i hodowli zwierząt gospodarskich aż po przetwórstwo przemysłowe produktów rolnych i zwierząt. Sektor ten obejmuje zarówno spółdzielnie producentów rolnych, jak i konsorcja spółdzielni (lub podobne porozumienia), które przetwarzają i wprowadzają do obrotu produkty rolne dla swoich członków. Spółdzielnie rolnicze istnieją prawie w każdym kraju na świecie. Są one bardzo dobrze reprezentowane zarówno w gospodarkach rozwiniętych, jak i wschodzących oraz przyczyniają się do bezpieczeństwa żywnościowego i ograniczania ubóstwa w różnych częściach świata. Pomagają rolnikom zwiększyć zyski i dochody poprzez łączenie zasobów w celu wspierania wspólnych projektów i wzmocnienia pozycji gospodarczej.

Charakteryzując spółdzielczą branżę rolniczą zebrano dane z 668 organizacji z 35 krajów (439 z Europy, 189 z obu Ameryk, 38 z Azji, 2 z Afryki. Aż 454 przedsiębiorstwa miały obrót ponad 100 mln USD¹⁵. Największe spółdzielnie w sektorze rolnictwa i przemysłu spożywczego według obrotu prezentuje tabela 4.2.

W dwudziestce spółdzielni z najwyższymi obrotami z branży rolniczej znalazło się 11 spółdzielni z Europy – 3 z Dani, 1 z Irlandii, 2 z Francji, 1 z Holandii, 3 z Niemiec i 1 ze Szwajcarii. Listę otwiera japońska Zen-noh z obrotem prawie 39 mld dolarów amerykańskich. Największą reprezentację mają spółdzielnie z USA – 4 na 20 wskazanych spółdzielni z najwyższymi obrotami. O powszechności spółdzielczego sposobu gospodarowania świadczy obecność w rankingu spółdzielni z innych kontynentów. W okresie 2011–2015 największym przyrostem obrotów charakteryzowały się:

¹⁴ World Co-operative Monitor...

¹⁵ Tamże.

brazylijska Copersucar (134%), niemiecka Bay Wa (56%), duńska Arla Foods Amba (40%) i duńska DLG (33,5%).

Tabela 4.2. Największe spółdzielnie w sektorze rolnictwa i przemysłu spożywczego według GLOBAL 300 Report 2017

Pozycja	Przedsiębiorstwo	Kraj	Obrót w mld USD
1	Zen-noh	Japonia	38,80
2	CHS Inc.	USA	34,58
3	NH Nonghyup*	Republika Korei	33,94
4	Bay Wa	Niemcy	16,46
5	Dairy Farmers of America	USA	13,80
6	Fonterra Co-operative Group	Nowa Zelandia	13,02
7	Land O'Lakes, Inc.	USA	13,01
8	Hokuren	Japonia	12,53
9	FrieslandCampina	Holandia	12,42
10	Arla Foods Amba	Dania	11,35
11	Danish Crown	Dania	8,80
12	Growmark, Inc.	USA	8,73
13	DLG	Dania	8,05
14	Agravis	Niemcy	7,65
15	Copersucar SA	Brazylia	7,61
16	Südzucker	Niemcy	7,47
17	Kerry Group	Irlandia	6,73
18	Fenaco	Szwajcaria	6,27
19	InVivo	Francja	6,23
20	Terrena	Francja	5,55

* NH Nonghyup łącznie z danymi z bankowych i ubezpieczeniowych spółek zależnych grupy

Źródło: World Co-operative Monitor, *Exploring the Co-operative Economy Report 2017*, s. 16, www.euricse.eu/wp-content/uploads/2017/11/WCM_2017-web-EN.pdf [data dostępu: 30.06.2019].

Ranking Global 300 z roku 2017 prezentuje największe spółdzielnie z obrotem wyrażonym w dolarach międzynarodowych (zgodnie z definicją Banku Światowego dolar międzynarodowy to równowartość ilości towarów i usług w danym kraju porównywalna z tą, którą można kupić za dolara amerykańskiego w Stanach Zjednoczonych). We wspomnianym rankingu znalazły się dwie polskie spółdzielnie: Spółdzielnia Mleczarska „Mlekovita” – na 231 pozycji rankingu, z obrotem 1,96 mld USD, oraz Spółdzielnia Mleczarska „Mlekpól” – na pozycji 247, z obrotem 1,73 mld USD¹⁶.

Mimo imponujących, według Raportu Global 300, danych przedsiębiorstw spółdzielczych z sektora rolnictwa i przemysłu spożywczego, sami spółdzielcy w Unii Europejskiej zauważają, że rola spółdzielni rolniczych nie zawsze jest w pełni doceniana podczas debat na temat przyszłości i zrównoważenia unijnego łańcucha rolno-spożywczego. Wskazuje na to Copa Cogeca – europejska organizacja zrzeszająca rolnicze związki zawodowe i organizacje spółdzielcze. Organizacja promuje spółdzielnie rolno-spożywcze i leśne jako kluczowe narzędzie kształtujące rolnictwo w przyszłości, wykorzystujące kreatywność i odporność obszarów wiejskich¹⁷.

Działając w formie spółdzielni, pojedyncze gospodarstwa mając większą ofertę podażową i z drugiej strony, dokonując większych zamówień, przez to zwiększają swoją siłę przetargową w negocjacjach z odbiorcami i dostawcami, którymi na globalnym rynku są korporacje międzynarodowe. Dzięki temu poszczególni rolnicy, członkowie spółdzielni mają wpływ na swoje miejsce w łańcuchu dostaw „od pola do stołu”. Są to sprawdzone działania rolników europejskich. O znaczeniu spółdzielni dla rynku rolnego świadczy fakt, że dziewięciu spośród dziesięciu francuskich

¹⁶ World Co-operative Monitor..., s. 86.

¹⁷ Europejskie spółdzielnie rolnicze i leśne realizują wszystkie cele zrównoważonego rozwoju, <https://copa-cogeca.eu/Main.aspx?page=HomePage&lang=pl> [data dostępu: 30.06.2019].

rolników to członkowie spółdzielni, w Holandii jest to aż 98%, a w Danii w spółdzielniach jest zrzeszonych 100% rolników¹⁸.

4.2. Spółdzielczość w Polsce

O ile przed odzyskaniem niepodległości w 1918 roku powszechnie tworzono spółdzielnie w obronie polskiej własności ziemi i kapitału, to w okresie komunizmu i następnie transformacji ustrojowej obserwujemy kurczenie się sektora spółdzielczego.

Przygotowana przez Krajową Radę Spółdzielczą przed VI Kongresem Spółdzielczości (najwyższym organem samorządu spółdzielczego) w Polsce w grudniu 2016 roku statystyka spółdzielni czynnych w działalności w tym roku zawiera 15 branż. W tabeli 4.3. podano liczbę spółdzielni w poszczególnych branżach i rok założenia najstarszej w danej branży spółdzielni. Podana liczba spółdzielni czynna w działalności w 2016 roku różni się od statystyk GUS, według których w tym roku istniało (składało sprawozdanie) 17 633 spółdzielni. Ich liczba w latach 2007–2011 zmniejszyła się z 18 128 do 17 155. Od roku 2012 zaznaczył się wzrost liczby funkcjonujących przedsiębiorstw spółdzielczych. W kolejnych latach liczba spółdzielni nowo zarejestrowanych była wyższa od wyrejestrowanych. W roku 2017 zarejestrowano w rejestrze REGON 338 nowych spółdzielni, wyrejestrowano 286. Jednakże według danych GUS za rok 2018 liczba spółdzielni wynosiła już tylko 11 655, nastąpił drastyczny spadek (o 34,1%) w stosunku do roku poprzedniego (w 2017 roku było 17 694 spółdzielni)¹⁹.

¹⁸ *Ruch spółdzielczy w Europie i instrumenty wsparcia*, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/141/plik/ot-644.pdf> [data dostępu: 30.06.2019].

¹⁹ *Zmiany strukturalne podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON 2018 rok*, GUS, Warszawa 2019, s. 82, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/zmiany-strukturalne-grup-podmiotow/zmiany-strukturalne-grup-podmiotow-gospodarki-narodowej-w-rejestrze-regon-2018-rok,1,23.html> [data dostępu: 15.12.2019].

Tabela 4.3. Spółdzielnie i branże spółdzielcze w Polsce

Lp.	Branża spółdzielcza	Liczba spółdzielni czynna w działalności	Rok założenia najstarszej spółdzielni
1	Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”	1115	1951
2	Spółdzielnie Mleczarskie	137	1896
3	Spółdzielnie Ogrodniczo-Pszczelarskie	52	1884
4	Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne	682	1948
5	Kółka Rolnicze	489	1862
6	Banki Spółdzielcze	563	1861
7	PSS „Społem”	310	1868
8	Spółdzielnie Mieszkaniowe	3722	1890
9	Spółdzielnie Pracy i Usług, Spółdzielnie Budowlane	576	1872
10	Spółdzielnie Inwalidów i Niewidomych	167	1944
11	Spółdzielnie Rękodzieła Ludowego i Artystycznego „Cepelia”	6	1926
12	Spółdzielnie Rzemieślnicze	133	1933
13	Spółdzielcze Kasy Oszczędnościowo-Kredytowe	55	1861
14	Spółdzielnie Socjalne	1054	2006
15	Spółdzielcze Grupy Producentów Rolnych	468	2000
	Razem	9532	x

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.krs.org [data dostępu: 15.12.2019].

Przedsiębiorstwa spółdzielcze swoją historią sięgają drugiej połowy XIX wieku. Jedynie cztery spośród piętnastu wyróżnionych branż spółdzielczych mają krótszą historię. Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne powstawały w procesie „rozkułaczania” wsi polskiej i kolektywizacji

realizowanej przez komunistów w latach 50. XX wieku. W ich przypadku inaczej niż przy tworzeniu przedwojennych kółek rolniczych, czy spółdzielni w ogóle – gdzie łączy się zasoby będące prywatną własnością członków – prywatną własność innych osób przejęły, niejednokrotnie pod przymusem władzy ludowej, osoby tworzące rolniczą spółdzielnię produkcyjną. Podobnie Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska” przejęły po II wojnie światowej w ramach „kolektywizacji” działające na wsiach spółdzielnie rolnicze i drobne zakłady wytwórcze. I to właśnie te złe doświadczenia stały się barierą w tworzeniu spółdzielni przez rolników po 1989 roku w Polsce. Komunistyczne wypaczenie idei spółdzielczości i właściwie nacjonalizacja przedsiębiorstw spółdzielczych do dziś powodują negatywne skojarzenia wobec spółdzielni.

Chociaż mające najkrótszą historię Spółdzielnie Socjalne i Spółdzielcze Grupy Producentów Rolnych być może pozwolą na odwrócenie niekorzystnych trendów rozwoju przedsiębiorstw spółdzielczych w Polsce. Mamy jednak w drugiej gospodarce rynkowej fenomen trzech branż spółdzielczych. Są to banki spółdzielcze, spółdzielnie mleczarskie i spółdzielnie spożywców. Blisko 600 banków spółdzielczych to możliwość gromadzenia rodzimego kapitału finansowego w skali lokalnej. Dla spółdzielców, będących najczęściej członkami spółdzielni mleczarskich, to też pewna dostępność kredytu. Powszechne Spółdzielnie Spożywców, którym nazwę „Społem” wymyślił Stefan Żeromski, prowadząc własne sklepy, piekarnie, zakłady produkcyjne i gastronomiczne, okazały się konkurencyjne wobec zachodnich sieci handlowych. W swojej działalności spółdzielnie powyższych branż są ze sobą powiązane wzajemnymi transakcjami handlowymi, ale też wspólnymi działaniami w sferze społeczno-samorządowej.

Warto też wskazać przykłady niewielkich spółdzielni działających z sukcesem w skali międzynarodowej takich jak Spółdzielnia „Pieczarka Siedlecka”. Powstała na początku 2007 roku, jest grupą producentów specjalizujących się w produkcji wysokojakościowych grzybów: pieczarki białej i pieczarki brązowej, zwanej królewską. Zajmuje się również skupem i sprzedażą grzybów. Sprzedaje na rynku krajowym do sieci marketów,

przetwórci, firm z branży gastronomicznej. Jednak zdecydowana większość produkcji jest przedmiotem eksportu do wielu krajów Europy²⁰.

Kooperacja pozwala rolnikom polepszyć ich pozycję w łańcuchu żywnościowym. Wydaje się, że rozumieją to też sami rolnicy i ich organizacje w Polsce, czemu dali wyraz organizując konferencję w czerwcu 2019 pod tytułem „Rola spółdzielni we wzmacnianiu pozycji gospodarczej i społecznej rolników”. Podczas niej Federacja Branżowych Związków Producentów Rolnych i przedstawiciele Europejskiej Rady Młodych Rolników CEJA przekonywali, że „kooperatywy są trendy”²¹.

Nie bez znaczenia pozostaje tu polityka europejska sprzyjająca spółdzielczości poprzez wprowadzanie nowych instrumentów prawnych ułatwiających zakładanie i funkcjonowanie spółdzielni²². Dlatego tak ważne są też zmiany przepisów prawnych w Polsce odnośnie do spółdzielni rolników²³, choć ciągle krytykowane za brak rozwiązań kompleksowych.

Zdaniem autorki, to właśnie młodzi rolnicy, dla których spółdzielnia nie budzi pejoratywnych skojarzeń właściwie rozumieją przewagę spółdzielczej organizacji działalności gospodarczej. Główną motywacją pozostaje zawsze możliwość odniesienia korzyści ekonomicznych i pozaekonomicznych. I to kryterium powinny uwzględniać stosowane instrumenty prawne.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza kondycji przedsiębiorstw spółdzielczych na podstawie raportów organizacji spółdzielczych pokazuje, że spółdzielnie

²⁰ *Pieczarka Siedlecka*, <http://www.pieczarkasiedlecka.pl> [data dostępu: 20.06.2019].

²¹ <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/spoldzielczosc-jako-przyszlosc-rolnictwa> [data dostępu: 30.06.2019].

²² A. Suchoń, *Prawne determinanty rozwoju spółdzielni rolniczych w krajach Unii Europejskiej. Aspekty europejskie, krajowe i regionalne*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2017, t. XXVI, nr 1.

²³ Ustawa z dnia 4 października 2018 r. o spółdzielniach rolników, Dz.U. z 2018 r., poz. 2073.

jako odnoszące sukcesy przedsiębiorstwa jednoczące ludzi wokół wspólnych celów gospodarczych, społecznych i środowiskowych działają na całym świecie. To wspólne działanie widać szczególnie na wsi i terenach wiejskich.

Na świecie dynamika rozwoju spółdzielni z tego sektora (mierzona przyrostem obrotu) w latach 2011–2015 wynosiła prawie 18%. Takim samym wzrostem wykazały się największe na świecie spółdzielnie z branży finansowej i bankowej. W Polsce niestety branża spółdzielcza drastycznie się kurczy. Transformacja ustrojowa zachowała regulacje prawne z poprzedniego ustroju i to pozostaje główną przyczyną tego stanu. Szans upatrywać można jednak w spółdzielniach tworzonych przez młodych rolników zgodnie z nowymi przepisami. Nie bez znaczenia pozostaje także propagowanie idei spółdzielczości i spółdzielczego modelu biznesowego wśród młodzieży i studentów.

ROZDZIAŁ 5.

CZYNNIKI SUKCESU W ZARZĄDZANIU
ZMIANAMI W ORGANIZACJACH PUBLICZNYCH
NA PRZYKŁADZIE AGENCJI WDRAŻAJĄCEJ POLITYKĘ ROLNĄ

Krzysztof Krukowski¹

Wstęp

Zarządzanie publiczne jest określane jako zmiana struktury i procesów zachodzących w organizacji publicznej². Zmiany te mogą obejmować przeprojektowanie kluczowych procedur służących obywatelom lub grupie obywateli, ustalenie standardów jakości życia, edukacji lub systemu, w ramach którego pracownicy są rekrutowani, szkoleni, oceniani oraz awansowani. Należy podkreślić, że istotą tych zmian powinno być nakierowane na skuteczność działania tych organizacji³. Znaczenie zmiany w zarządzaniu publicznym podkreśla również Jerzy Hausner, które według tego autora koncentruje się na „skutecznym kierowaniu

¹ Dr hab. Krzysztof Krukowski, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

² C. Pollit, G. Bouckaert, *Public Management Reform: A Comparative Analysis*, Oxford University Press, New York 2000, s. 8–9.

³ S.S. Philippidou, K.E. Soderquist, G.P. Prastacos, *Towards New Public Management in Greek Public Organizations: Leadership vs. Management, and the Path to Implementation*, “Public Organization Review: A Global Journal” 2004, nr 4, s. 320.

wieloma i wielokrotnymi zmianami, które – choć niezbędne – nie są ani oczywiste, ani zdeterminowane”⁴.

Fundamentalne zmiany strukturalne w administracji publicznej zostały zapoczątkowane w drugiej połowie XVIII wieku. Od tego okresu datują się początki politycznych i intelektualnych wydarzeń mających istotny wpływ na zmiany funkcjonowania administracji publicznej, np. Kodeks Napoleona, Rechtsstaat oraz biurokracja, która to w późniejszym okresie została opisana przez Maxa Webera⁵. Koncepcja organizacji biurokratycznej miała m.in. pomóc menedżerom publicznych organizacji w określeniu relacji między zmianami strukturalnymi a wydajnością organizacyjną. Również teoria zarządzania administracyjnego wskazywała, że urzędy działające w warunkach zmian nie mogą sobie pozwolić na utrzymywanie sztywnych opisów ról i łańcuchów zarządzania, chociaż twórcy tej teorii zwracali również uwagę menedżerom publicznym na zalety sprecyzowania zakresu uprawnień i kompetencji każdego urzędnika⁶.

Znaczenie zarządzania zmianami w funkcjonowaniu organizacji publicznych podkreśla się również w koncepcji Nowego Zarządzania Publicznego (NPM), w którym to jednym z podstawowych trendów jest zmiana stylów podejmowania decyzji i współpracy w krajach o ugruntowanej tradycji administracji publicznej⁷. Nowe Zarządzanie Publiczne nie jest spójną tradycyjną teorią organizacji i zarządzania w sektorze publicznym. Jednak w każdym z jej nurtów pojawiają się rozwiązania mające zwiększyć

⁴ J. Hausner, *Zarządzanie publiczne*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2008, s. 41.

⁵ J.C.N. Raadschelders, *The Use of Models in Administrative History: A Reply to Thuillier*, [w:] *The Influences of the Napoleonic „Model” of Administration on the Administrative Organization of Other Countries*, B. Wunder (red.), International Institute of Administrative Sciences, Working Group: History of Public Administration, Brussels 1995, s. 264; J.R. Tompkins, *Organization Theory and Public Management*, Thomson&Wadsworth, Belmont 2005, s. 41.

⁶ J.R. Tompkins, dz. cyt., s. 122–123.

⁷ C. Hood, *A Public Management for All Seasons?*, „Public Administration” 1991, t. 69, s. 3.

efektywność funkcjonowania organizacji publicznych w oparciu o zmiany w praktyce ich funkcjonowania.

Na bazie krytyki koncepcji związanych z NPM oraz tradycyjnego zarządzania publicznego powstała teoria oparta na nowym łańdże publicznym zwanym New Public Governance (NPG). Niektórzy autorzy *good governance* tłumaczą jako dobre rządzenie⁸. Autorzy tej koncepcji podkreślają również otwartość organizacji publicznych na zmiany⁹. Modelem funkcjonowania organizacji opartym na ogólnym nurcie zarządzania zmianami w organizacjach publicznych jest New Business Models for Public-Sector Innovation¹⁰. Podkreśla się w nim zachęcanie menadżerów publicznych do większego nacisku na wymierne korzyści dla obywateli przez udoskonalenia i zmiany w świadczeniu usług publicznych. Niektórzy autorzy podkreślają, że pozwala to pokonać opór organizacyjny wobec zmiany, a również awersję menadżerów publicznych do ryzyka¹¹.

W przypadku organizacji publicznych o znaczeniu zarządzania zmianami decyduje również jej otoczenie. Wpływ otoczenia na funkcjonowanie organizacji publicznych wynika z powstawania innowacji technicznych i technologicznych w procesie świadczenia usług, występowania częstych i nieprzewidywalnych zmian w polityce państwa oraz zmiana w postawach i wartościach obywateli. Ponadto organizacje publiczne rządziej wprowadzają zmiany, ze względu na fakt, że oferowane usługi nie ulegają zmianom w długim okresie oraz nie pojawiają się nowi konkurenci.

⁸ B. Jessop, *Promowanie „dobrego rządzenia” i ukrywanie jego słabości: refleksja nad politycznymi paradygmatami i politycznymi narracjami w sferze rządzenia*, „Zarządzanie Publiczne” 2007, nr 2(2), s. 5–25.

⁹ K. Raczkowski, W. Mikułowski, *Specyfika i zakres definiowania zarządzania publicznego*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2013, t. XIV, z. 13, cz. III, s. 15.

¹⁰ P. Micheli, M. Schoeman, D. Baxter, K. Goffin, *New Business Models for Public-Sector Innovation. Successful Technological Innovation for Government*, “Research-Technology Management” 2012, September–October, s. 425–432.

¹¹ K. Brown, N. Ryan, R. Parker, *New modes of service delivery in the public sector: Commercialising government services*, “International Journal of Public Sector Management” 2002, t. 13, nr 2, s. 206–221.

Istotnym obszarem związanym z zarządzaniem zmianami w organizacji publicznej jest wdrażanie w nich rozwiązań opartych na procesach. Szczególny wpływ na to ma wprowadzanie w administracji publicznej coraz bardziej skomplikowanych rozwiązań informatycznych. Celem zmian w administracji publicznej opartej na podejściu procesowym są wewnętrzne wyzwania, wynikające z nieefektywnych, funkcjonalnych struktur organizacyjnych oraz chęć poprawy jakości świadczonych usług.

Podsumowując można stwierdzić, że zmiana oraz zarządzanie zmianą są istotnymi elementami w większości koncepcji zarządzania publicznego. Dlatego też, ważne jest zidentyfikowanie kluczowych czynników decydujących o wprowadzaniu z sukcesem zmian w organizacjach publicznych, w tym agencjach rządowych.

Celem rozdziału jest zidentyfikowanie kluczowych czynników sukcesu w zarządzaniu zmianami w agencji rządowej wdrażającej politykę rolną. W ramach realizacji celu w warstwie teoretycznej przeprowadzono analizę literatury z zakresu zarządzania zmianą w organizacjach publicznych. W warstwie empirycznej przedstawiono wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w jednym z oddziałów regionalnych agencji rolnej. Przeprowadzono je w październiku 2019 roku na grupie 51 pracowników.

5.1. Specyfika zmian w organizacjach publicznych

Zarządzanie zmianami w organizacjach publicznych wynika bardzo często z odgórnych strategii sprawowania władzy politycznej¹². Można uznać to za czynnik mający znaczenie strategiczne w funkcjonowaniu organizacji. Zmiany osiągane są poprzez wstępnie zaprojektowany odgórny proces wdrażania wynikający z nowej strategii¹³. Literatura przedmiotu na

¹² E. Ferlie, L. Ashburner, L. Fitzgerald, A.M. Pettigrew, *The New Public Management In Action*, Oxford University Press, Oxford 1996.

¹³ D.C. Dunphy, *Embracing the paradox: Top-down versus participative management of organizational change: a commentary on Conger and Bennis*, [w:] *Breaking The*

temat zarządzania zmianami w sektorze publicznym wskazuje na większą złożoność i niejednoznaczność tego procesu w organizacjach publicznych, niż w biznesowych. Podkreśla się również znaczenie otoczenia w tym procesie¹⁴. Z analizy literatury wynika, że określone cechy organizacji sektora publicznego wpływają na zmiany i zarządzanie nimi¹⁵. Jednym z obszarów wyróżniającym wprowadzanie zmian jest centralizacja zarządzania organizacją publiczną. Z centralizacji wynika m.in. niemożność podejmowania decyzji bez zatwierdzenia przez przełożonego¹⁶. Ogranicza to w znaczny sposób swobodę wdrażania zmian, nawet tych mało istotnych. Drugim z obszarów mającym wpływ na kontekst wprowadzania zmian jest wysoka formalizacja działań. Wynika to z biurokratycznego charakteru organizacji publicznej. Przy zarządzaniu zmianami w organizacjach publicznych należy również zwrócić uwagę, że dochodzi w nich do konfliktów politycznych w wyniku sprzecznych lub niejednoznacznie zdefiniowanych celów.

Do zidentyfikowania cech związanych z procesami zmian i ich wdrażaniem w organizacjach publicznych mogą być wykorzystywane następujące obszary: kontekst, treść, proces, wyniki i przywództwo¹⁷. Kontekst jako cecha wyróżniająca zarządzanie zmianami w organizacjach publicznych, odnosi się do ich środowiska wewnętrznego i zewnętrznego (otoczenia). Szczególne znaczenie w procesie zarządzania zmianą posiada otoczenie

Code of Change, M. Beer, N. Nohria (red.), Harvard Business School Press, Boston 2000, s. 123–136.

¹⁴ C.E. Lutrin, A.B. Shani, *Reinventing in the Public Sector: Some Lessons and Limits*, [w:] *Accountability and Radical Change in Public Organizations*, R.R. Sims (red.), Quorum Books, Westport, CT 1998, s. 71–96.

¹⁵ K.R. Isett, S.A. Glied, M.S. Sparer, L.D. Brown, *When change becomes transformation: A case study of change management in Medicaid offices in New York City*, "Public Management Review" 2012, nr 15(1), s. 1–17.

¹⁶ J. Van der Voet, *The effectiveness and specificity of change management in a public organization: Transformational leadership and a bureaucratic organizational structure*, "European Management Journal" 2014, nr 32(3), s. 373–381.

¹⁷ B.S. Kuipers i in., *The management of change in public organizations: A literature review*, "Public Administration" 2014, nr 92(1), s. 11–12.

polityczne, ponieważ menadżerowie publiczni odpowiadają pośrednio lub bezpośrednio przed organami władzy publicznej. Do pozostałych, podstawowych elementów otoczenia warunkujących funkcjonowanie podmiotów sektora publicznego można zaliczyć: warunki technologiczne, warunki ekonomiczne, demograficzne cechy społeczeństwa, warunki ekologiczne czy też kulturowe¹⁸. Kontekst wewnętrzny wynika z faktu, że organizacje publiczne i biznesowe różnią się celami, jak również ich skutecznością i efektywnością realizacji¹⁹. Treść zmian odnosi się do tego, co się zmieniło w organizacji. Typowe zmiany dotyczą wprowadzania w organizacjach publicznych nowych procesów, systemów i procedur (np. wprowadzenie nowych systemów księgowych, mierników wydajności, technologii informatycznych (IT)). Treść zmian odnosi się również do aspektów związanych z zarządzaniem zasobami ludzkimi, innowacjami²⁰ oraz reorganizacją²¹. Proces zmian w organizacjach publicznych może przebiegać zgodnie z linearną progresją przez kolejne etapy. Na przykład zgodnie z zaproponowanym przez J.P. Kottera²² ośmioetapowym modelem procesu wprowadzania zmian. Proces ten jednak rzadko, w praktyce, przebiega w tak prosty, liniowy sposób²³. Kolejną cechą są wyniki zmian, które należy postrzegać jako merytoryczne rezultaty wdrożenia zmiany, które mogą być zamierzone lub niezamierzone, pozytywne lub negatywne. W organizacjach publicznych podkreśla się również często znaczenie wartości jako wyniku zmian²⁴. Następnym czynnikiem jest przywództwo

¹⁸ H.G. Rainey, *Understanding and Managing Public Organizations*, John Wiley & Sons, San Francisco 2009, s. 91.

¹⁹ E.M. Berman, *Performance and productivity in public and nonprofit organizations*, M.E. Sharpe Armonk, New York–London 2006, s. 7–9.

²⁰ S. Borins, *Leadership and Innovation in the Public Sector*, "Leadership & Organization Development Journal" 2002, nr 23 (8), s. 467.

²¹ G.A. Boyne, *Strategies for Public Service Turnaround: Lessons From the Private Sector?*, "Administration & Society" 2006, nr 38 (3), s. 379–380.

²² J.P. Kotter, *Leading Change*, Harvard Business School Press, Boston 1996, s. 21.

²³ J. Amis, T. Slack, C.R. Hinings, *The Pace, Sequence, and Linearity of Radical Change*, "Academy of Management Journal" 2004, nr 47 (1), s. 16.

²⁴ B.S. Kuipers i in., dz. cyt., s. 1–20.

jako fakt mający wpływ na zarządzanie zmianą²⁵. W literaturze można spotkać różne poglądy na przywództwo organizacji publicznych, charakterystyczne dla zarządzania zmianami. Jeden z tych podziałów dotyczy przywództwa transformacyjnego oraz przedsiębiorczego²⁶. W pierwszym ujęciu wynikającym z pojęcia zmiany działania przywódcy skupiają się na tworzeniu zmian oraz kultury w organizacji. Cechy, którymi charakteryzują się przywódcy transformacyjni, a które mogą mieć wpływ na procesy zarządzania zmianami, są zorientowane na osiągnięcie długoterminowych celów oraz działanie etyczne. W drugim przypadku przywództwo opiera się na idei innowacyjności i wyjścia naprzeciwko oczekiwaniom interesariuszy. Przywódcy przedsiębiorczy w organizacjach publicznych charakteryzują się cechami, takimi jak: wyjątkowa osobowość, zmysł polityczny, zmysł do zdobywania zwolenników. Uznawani są oni za agentów radykalnych zmian w organizacjach publicznych²⁷. Obszar przywództwa w procesie zarządzania zmianami może stanowić jedno z ważniejszych źródeł sukcesu we wdrażaniu zmian w podmiotach publicznych.

5.2. Czynniki sukcesu we wdrażaniu zmian w organizacjach publicznych

W literaturze przedmiotu można spotkać wyniki badań, w których zidentyfikowane zostały czynniki sukcesu w zarządzaniu zmianami w organizacjach publicznych. Dotyczą one w większości wszystkich obszarów funkcjonowania organizacji. Druga grupa badań przedstawiana w literaturze dotyczy tylko wybranych obszarów zarządzania w organizacjach

²⁵ M. Higgs, D. Rowland, *All Changes Great and Small: Exploring Approaches to Change and Its Leadership*, "Journal of Change Management" 2005, nr 5(2), s. 126–128.

²⁶ A. Austen-Tynda, *Przywództwo w organizacjach publicznych*, [w:] *Zarządzanie publiczne – elementy teorii i praktyki*, A. Frączkiewicz-Wronka (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 2009, s. 252–254.

²⁷ Tamże, s. 255.

publicznych oraz ukazuje wpływ konkretnych czynników na wprowadzanie zmian.

Całościową analizę czynników sukcesu zarządzania zmianami organizacyjnymi w sektorze publicznym przedstawili w swoich badaniach S. Fernandez i H.G. Rainey²⁸. Wskazali oni osiem kluczowych czynników. Według tych autorów jest to swoisty plan działania dla menedżerów publicznych, którzy wprowadzają zmiany. Czynniki te obejmują:

- Informowanie o potrzebie zmian – badania wskazują, że wdrożenie planowanych zmian wymaga, aby liderzy weryfikowali potrzebę zmian i aby przekonali innych członków organizacji oraz interesariuszy zewnętrznych do konieczności ich wprowadzenia. Proces przekonywania jednostek o potrzebie zmiany często zaczyna się od stworzenia wizji. Pomyślne wdrożenie nowych programów zależy również od umiejętności kierownictwa najwyższego szczebla do rozpowszechniania informacji o zmianie i przekonaniu pracowników o pilności zmian. Przykładowo R. Denhardt i J. Denhardt²⁹ opisują, w jaki sposób efektywni menedżerowie samorządowi weryfikują potrzebę zmian poprzez „słuchanie i uczenie się”, a następnie komunikują te potrzeby w sposób budujący wsparcie dla zmian.
- Zaplanowanie zmian – w organizacji musi być opracowany plan wprowadzania zmian. Wykorzystywany jest on jako mapa drogowa organizacji, określająca kierunek dotarcia do preferowanego stanu końcowego. Plan ten powinien zawierać zidentyfikowane przeszkody i środki służące pokonywaniu tych przeszkód.
- Zbudowanie wewnętrznego wsparcia na rzecz zmian i przewyciężenia oporu – menadżerowie muszą zbudować wewnętrzny system wsparcia

²⁸ S. Fernandez, H.G. Rainey, *Managing Successful Organizational Change in the Public Sector*, “Public Administration Review” 2006, March–April, s. 169–174.

²⁹ R.B. Denhardt, J.V. Denhardt, *Leadership for Change: Case Studies in American Local Government*, IBM Center for the Business of Government, Washington, DC 1999.

dla zmian. Zmniejszenie oporu pracowników wobec zmian powinno odbywać się przez ich powszechny udział w procesie zmian.

- Zapewnienie wsparcia i zaangażowania najwyższego kierownictwa – wsparcie i zaangażowanie naczelnego kierownictwa w zmianie odgrywa szczególnie istotną rolę w sukcesie zmian.
- Wsparcie zewnętrzne zmian – menadżerowie publiczni muszą rozwijać wsparcie ze strony polityków oraz kluczowych interesariuszy zewnętrznych. Wpływ tych podmiotów na rezultat zmian wynika częściowo z ich zdolności do wprowadzania ustawowych zmian i kontrolowania przepływu ważnych zasobów do organizacji.
- Zapewnienie zasobów – zmiana wymaga posiadania wystarczających zasobów. Planowanie zmiany organizacyjnej wiąże się z przesunięciem lub przekierowaniem ograniczonych zasobów organizacyjnych. Brak zapewnienia odpowiednich zasobów wspierających planowaną zmianę prowadzi do słabych efektów wdrożenia, wyższych poziomów stresu interpersonalnego, a nawet zaniedbania podstawowych działań i funkcji organizacyjnych.
- Zinstytucjonalizowanie zmiany – aby zmiana była trwała, członkowie organizacji muszą włączyć nowe zasady do swoich codziennych zajęć. Pracownicy muszą uczyć się i rutynizować te zachowania w krótkim czasie, a liderzy muszą zinstytucjonalizować je na trwałe, aby nowe wzorce zachowania wypierały stare.
- Wprowadzanie zmian w systemach organizacji – menadżerowie publiczni muszą zapewnić kompleksowe podejście do zmian, integrując je z pozostałymi podsystemami organizacji. Zmiana tylko jednego lub dwóch podsystemów nie wygeneruje wystarczającej siły, aby spowodować zmianę organizacyjną. W literaturze można spotkać się z poglądem, że wdrożenie wielu zmian, bez zrozumienia struktury i charakteru połączeń między podsystemami, może skutkować dodatkowymi kosztami i dłuższym okresem wdrożenia³⁰.

³⁰ M.T. Hannan, L. Polos, G.R. Carroll, *The Fog of Change: Opacity and Asperity in Organizations*, "Administrative Science Quarterly" 2003, nr 48 (3), s. 399–432.

Podobnie kluczowe czynniki sukcesu we wdrażaniu zmian w organizacji zdefiniował W.J. Kikert³¹. Dokonał on kompilacji czynników wskazanych w badaniach S. Fernandez i H.G. Rainey³² dla organizacji publicznej oraz J. Kottera³³, opracowanych dla organizacji biznesowych. Według W.J. Kikerta³⁴ do czynników sukcesu należy zaliczyć:

1. Stworzenie poczucia pilności zmiany, zapewnienie potrzeb zmian, zbudowanie wsparcia wewnętrznego.
2. Opracowanie i przedstawienie wizji i strategii zmian.
3. Komunikowanie zmian, upoważnienie pracowników do działania.
4. Zapewnienie wsparcia i zaangażowania najwyższego kierownictwa.
5. Budowanie wsparcia zewnętrznego.
6. Zapewnienie odpowiednich zasobów.
7. Zinstytucjonalizowanie zmian oraz ich zakotwiczenie w kulturze organizacyjnej.
8. Dążenie do kompleksowej zmiany.

Jennifer Stewart oraz Paul Kringas³⁵, na podstawie badań australijskich organizacji publicznych, zidentyfikowali czynniki sukcesu w zakresie skutecznego wdrażania zmian. Według tych autorów zależy on od wielu czynników: posiadania wypracowanego modelu wprowadzenia zmiany; efektywnego przywództwa; posiadania wystarczających zasobów; komunikacji w organizacji; stopnia, w jakim zmiana została wynegocjowana; wsparcia politycznego oraz wsparcia dla zmiany interesariuszy zewnętrznych.

³¹ W.J. Kickert, *Specificity of change management in public organizations: Conditions for successful organizational change in Dutch ministerial departments*, "The American Review of Public Administration" 2014, nr 44(6), s. 693–717.

³² S. Fernandez, H.G. Rainey, dz. cyt., s. 169–174.

³³ J. Kotter, *The heart of change*, Harvard Business School Press, Boston 2002.

³⁴ W.J. Kickert, dz. cyt., s. 693–717.

³⁵ J. Stewart, P. Kringas, *Change Management – Strategy and Values in Six Agencies from the Australian Public Service*, "Public Administration Review" 2003, t. 63, nr 6, s. 686.

David Baker³⁶ wskazuje, że istotnym elementem mającym wpływ na zarządzanie w organizacjach publicznych jest posiadanie przez menadżerów świadomości specyfiki wewnętrznej organizacji. Według tego autora sprawny menadżer powinien skupić się w procesie zmian na³⁷:

- upewnieniu się, że wszyscy pracownicy dodają wartości w procesie zmian;
- zapewnieniu, żeby pracownicy czuli się zaangażowani, zintegrowani i wartościowi;
- zbudowaniu grupy mającej ten sam cel;
- upewnieniu się, że menedżerowie mają właściwe umiejętności zarządzania pracownikami;
- znalezieniu właściwej równowagi pomiędzy ryzykiem a sensem wprowadzania zmian;
- poprawieniu wewnętrznej reputacji organizacji.

W badaniach zawartych w literaturze z zakresu zarządzania zmianą w organizacji publicznej podkreśla się również znaczenie pojedynczych czynników pozwalających osiągnąć sukces w zarządzaniu zmianą. Najczęściej spotkać można badania dotyczące roli przywództwa (liderów) we wdrażaniu zmian. Przykładowo J.T. Hennessy³⁸ stwierdza, że kompetencje posiadane przez liderów są skorelowane ze stopniem zmian kulturowych zachodzących w organizacjach publicznych. Takie same wyniki przedstawili I.-H. Kester i Ch. Painter³⁹, którzy prowadzili badania wśród brytyjskich samorządowców. W innych badaniach stwierdzono, że organizacja publiczna będzie łatwo tworzyć, wdrażać i podtrzymywać zmiany w wybranych obszarach pracy, jeśli przywództwo organizacyjne

³⁶ D. Baker, *Strategic change management in public sector organizations*, Elsevier, Oxford 2007, s. 231.

³⁷ Tamże.

³⁸ J.T. Hennessy, Jr., *Reinventing Government: Does Leadership Make a Difference?*, "Public Administration Review" 1998, nr 58(6), s. 522–532.

³⁹ I.-H. Kester, Ch. Painter, *The Management Challenge in Local Government – Emerging Themes and Trends*, "Local Government Studies" 1991, nr 17(3), s. 69–90.

będzie silne⁴⁰. Według wyników tych badań jest ono mocno skorelowane z sukcesem programu zmian. Dlatego też ważne jest, aby przywódcza rola bezpośrednich przełożonych nie została przeoczona podczas zmian w organizacjach publicznych⁴¹.

Istnieje kilka kluczowych umiejętności, które muszą posiadać (lub nabyć) i używać menadżerowie publiczni w celu skutecznego zarządzania zmianą⁴²:

- umiejętności polityczne, aby radzić sobie z ludźmi i kulturami;
- umiejętności analityczne, aby dostarczyć logiczne i racjonalne argumenty, które nie mogą być kwestionowane w rzeczywistości;
- umiejętności międzyludzkie, aby zapewnić odpowiednią komunikację i empatię;
- umiejętność radzenia sobie z ogromną różnorodnością interakcji międzyludzkich;
- umiejętności rozumienia systemów organizacyjnych i sposobów radzenia sobie z nimi;
- umiejętności biznesowe, aby zrozumieć, jak organizacja przechodząca zmiany – faktycznie działa.

Również badania Bita A. Kash⁴³ wskazują, że przywództwo jest ważnym czynnikiem sukcesu we wprowadzaniu zmian. Zauważono także, że liderzy sektora publicznego mogą korzystać z mandatów politycznych i zewnętrznych możliwości wpływów, aby zweryfikować i zakomunikować potrzebę zmian⁴⁴.

⁴⁰ J. Stewart, P. Kringas, dz. cyt., s. 675–688.

⁴¹ J. Van der Voet, dz. cyt., s. 381.

⁴² D. Baker, dz. cyt., s. 243.

⁴³ B.A. Kash, *Success Factors for Strategic Change Initiatives: A Qualitative Study of Healthcare Administrators' Perspectives*, "Journal of Healthcare Management" 2014, nr 59(1), s. 65–81.

⁴⁴ A.M. Abramson, P.R. Lawrence, *The Challenge of Transforming Organizations: Lessons Learned about Revitalizing Organizations*, [w:] *Transforming Organizations*,

Kolejnym ważnym czynnikiem zmian w sektorze publicznym jest udział pracowników w realizacji programu zmian. Abdullah Alhaqbani⁴⁵ sugeruje, że pracownicy powinni mieć możliwość uczestniczenia w procesie decyzyjnym w celu wprowadzenia zmian, ponieważ pomaga to w uniknięciu oporu z ich strony. Niektóre badania podkreślają, że kluczowym warunkiem sukcesu zmian w organizacji jest gotowość pracowników do ich wdrożenia⁴⁶. W celu włączenia pracowników w proces zmian można organizować szkolenia z tego zakresu. Szkolenia są również wskazywane jako czynnik sukcesu we wprowadzaniu zmian w sektorze publicznym⁴⁷.

Niektóre badania z zakresu zarządzania zmianą w organizacjach publicznych wskazują na znaczenie posiadanych przez organizację zasobów. Wymienia się je jako czynnik sukcesu szczególnie w obszarze zmian związanych z poprawą świadczenia usług publicznych⁴⁸. W obszarze zmian związanych z doskonaleniem usług w organizacjach publicznych wskazuje się również na znaczenie wykorzystania innowacyjnej i zdigitalizowanej technologii, jako czynnika sukcesu⁴⁹. Do grupy czynników związanych z wprowadzaniem zmian w usługach publicznych zalicza się również uwolnienie procedur i ograniczenie kontroli biurokratycznych⁵⁰.

M.A. Abramson, P.R. Lawrence (red.), Rowman & Littlefield Lanham, MD 2001, s. 1–10.

⁴⁵ A. Alhaqbani, *Impact of key organisational factors in facilitating TQM in a Saudi Arabian public sector organisation: An empirical study*, "International Journal of Innovations in Business" 2013, t. 2, nr 8, s. 733.

⁴⁶ M. Higgs, D. Rowland, dz. cyt., s. 121–151.

⁴⁷ B.A. Kash, dz. cyt., s. 65–81.

⁴⁸ G.A. Boyne, *Sources of Public Service Improvement: A Critical Review and Research Agenda*, "Journal of Public Administration Research and Theory" 2003, nr 13(3), s. 367–394.

⁴⁹ T. A. el Badawy, S.A. Attia, *The Effect of Change Management on E-Government: Implementation in Egypt*, "The International Journal Of Business & Management" 2014, t. 2, nr 9, s. 141.

⁵⁰ J.R. Thompson, *Devising Administrative Reform that Works: The Example of the Re-invention Lab Program*, "Public Administration Review" 1999, nr 59(4), s. 283–292.

Duże znaczenie we wprowadzaniu zmian organizacyjnych przypisuje się kulturze organizacyjnej⁵¹. Uznanie kultury organizacyjnej w procesach zmian jest ważne, ponieważ określa ona parametry dla zmian organizacyjnych, ale także może być sama przedmiotem zmiany. Dotyczy to w szczególności wysiłków na rzecz zwiększenia świadczenia usług publicznych nastawionych na obywatela⁵².

W literaturze podkreśla się również znaczenie w procesie wprowadzenia zmian roli „agenta zmian”⁵³. Znaczenie agentów zmian powiązane jest w organizacjach publicznych z przywództwem. W przypadku przywództwa przedsiębiorczego podkreśla się, że stosuje ono zaawansowane techniki zarządzania umożliwiające wprowadzanie radykalnych zmian⁵⁴. Agenci zmian mogą mieć wpływ na zmniejszenie ograniczenia lub presji związanych z procesem zarządzania zmianami, które pozostają poza kontrolą menedżerów publicznych. Przykładowo, przywódcy transformacyjni mają wpływ na proces zarządzania zmianą poprzez umiejętność angażowania zwolenników oraz tworzenia więzi między nimi, które w konsekwencji mogą prowadzić do zwiększenia motywacji oraz koncentrowania się na celach grupowych⁵⁵. W literaturze podkreśla się również rolę środowiska organizacji w ustalaniu parametrów zmiany, które może być reprezentowane przez agentów zmian. Środowisko organizacji publicznych pozostaje bardzo często pod wpływem polityki. I dlatego posiadanie (lub brak) politycznego poparcia dla zmian jest kluczowym czynnikiem⁵⁶. Nadzór polityczny nad organizacją może wpły-

⁵¹ M. Beer, R.A. Eisenstat, B. Spector, *Why Change Programs Don't Produce Change*, "Harvard Business Review" 1990, nr 68(6), s. 158–166.

⁵² K. Junge J. Kelleher, K. Hadjivassiliou, *Think Paper 1: What is the scope for organizational change in the public sector in Europe? Version No. 5.0*, The Tavistock Institute, London 2006, s. 11.

⁵³ J. Stewart, P. Kringas, dz. cyt., s. 684.

⁵⁴ A. Austen-Tynda, dz. cyt., s. 255.

⁵⁵ Tamże, s. 253–254.

⁵⁶ D.H. Rosenbloom, *Have an Administrative Rx? Don't Forget the Politics!*, "Public Administration Review" 1993, nr 53(6), s. 503–508.

wać na wynik planowanych zmian, tworząc i przekazując wizję, która wyjaśnia ich potrzebę.

5.3. Ocena czynników sukcesu w zarządzaniu zmianą w badanej instytucji

Badania ankietowe zostały przeprowadzone w październiku 2019. Kwestionariusz ankiety skierowany był do pracowników jednego z oddziałów regionalnych agencji rolnej. Uzyskano 51 poprawnie wypełnionych kwestionariuszy, w których respondenci wskazali czynniki, które są w ich opinii, istotne we wdrażaniu zmian w ich organizacji. Do oceny czynników zastosowano skalę Likerta, w której wartości 1 przypisano czynnikom nieistotnym, a wartości 5 czynnikom bardzo istotnym.

Wśród respondentów przeważały osoby z wykształceniem wyższym, w tym najwięcej posiadało wykształcenie o profilu technicznym – 34 osoby (tabela 5.1.). Tylko 3 osoby wśród badanych zajmowały stanowisko kierownicze. Największą grupę pracowników reprezentowały osoby ze stażem od 6 do 10 lat (18 osób). Istotną grupą pod względem wieku były również osoby ze stażem powyżej 20 lat.

Tabela 5.1. Charakterystyka badanej próby (w osobach)

Wykształcenie			
średnie	wyższe techniczne	wyższe humanistyczne	wyższe społeczne
2	34	9	6
Stanowisko			
kierownicze		niekierownicze	
3		48	

ROZDZIAŁ 5.

Staż pracy (w latach)			
<5	od 6 do 10	od 11 do 20	>20
9	18	8	16

Płeć	
mężczyzna	kobieta
27	24

Mam kwalifikacje na poziomie kursu (szkolenia, studia podyplomowe) w zakresie zarządzania zmianą	
tak	nie
13	38

Implementacja zmian jest kluczowym elementem mojej funkcji w organizacji	
tak	nie
16	35

Źródło: opracowanie własne.

Wpływ na postrzeganie czynników istotnych we wdrażaniu zmian może mieć posiadanie kwalifikacji z zakresu zarządzania zmianą. Wśród pracowników badanej organizacji przeważały osoby nieposiadające takich kwalifikacji (38 osób). Podobnie jest w przypadku funkcji pracowników w organizacji związanej z wdrażaniem zmian. Tylko dla 16 osób implementacja zmian jest kluczowym elementem pełnionej przez nich funkcji w organizacji. Jednak jak wynika z uzyskanych efektów, wszyscy respondenci byli uczestnikami wprowadzania zmian w swojej organizacji (tabela 5.2.).

Największa liczba pracowników uczestniczyła w zmianach wynikających z pojawienia się nowego przełożonego (kierownika lub dyrektora) (45 osób). Również większość badanych było uczestnikiem zmian wywo-

łanych w związku z redukcją zatrudnienia lub znaczącym wzrostem zatrudnienia (43 osoby). Tylko dwie osoby były uczestnikami wprowadzania systemów zarządzania jakością. Brały one udział w tych zmianach poza badaną instytucją.

Tabela 5.2. Uczestnictwo badanych pracowników we wprowadzaniu zmian w organizacji (w osobach)

Wyszczególnienie	tak	nie
przeprojektowanie procesu (procedur) lub ulepszenie procesu (procedur)	29	22
zmiany w zatrudnieniu (redukcja zatrudnienia/znaczące zwiększenie zatrudnienia)	43	8
wprowadzenie pracy w zespołach zadaniowych/projektowych	11	40
wprowadzanie kompleksowego zarządzanie jakością, np. norm ISO	2	49
wprowadzenie wymogu posiadania nowych umiejętności/wiedzy przez pracowników	28	23
zmiana kultury organizacyjnej	17	34
zmiana kierownika/dyrektora	45	6
delegowanie uprawnień pracownikom niebędącym menedżerami	30	21
zmiany w pracy komórek organizacyjnych	39	12

Źródło: opracowanie własne.

Mnogość zmian, w których uczestniczyli pracownicy badanej instytucji oraz relatywnie długi okres ich zatrudnienia w organizacji pozwala na stwierdzenie, że są oni w stanie wskazać i ocenić czynniki, które – ich zdaniem – mają największe znaczenie w sukcesie wprowadzania zmian w badanej organizacji.

Na podstawie analizy literatury zidentyfikowano 13 czynników, które mają wpływ na osiągnięcie sukcesu we wdrażaniu zmian w organizacjach

publicznych. Respondenci dokonali takiej oceny w zależności od ich istotności w zarządzaniu zmianami w ich konkretnej organizacji (tabela 5.3.).

Tabela 5.3. Ocena czynników sukcesu we wdrażaniu zmian w agencji rolnej

Wyszczególnienie	Ocena (w % wskazań)				
	1	2	3	4	5
ustanowienie poczucia pilności (potrzeby) zmian	0,0	9,8	15,7	47,1	27,5
opracowanie planu wprowadzenia zmian (wizji, strategii)	0,0	0,0	3,9	19,6	76,5
opracowanie modelu wprowadzenia zmian	0,0	0,0	7,8	45,1	47,1
komunikacja w organizacji	0,0	0,0	0,0	45,1	54,9
posiadanie wystarczających zasobów	0,0	0,0	0,0	27,5	72,5
silne przywództwo lidera	3,9	0,0	11,8	60,8	23,5
zmotywowanie pracowników do zmian	0,0	0,0	0,0	27,5	72,5
zakotwiczenie wyniku zmian w kulturze organizacyjnej	5,9	0,0	21,6	54,9	17,6
posiadanie wsparcia politycznego do zmian	37,3	7,8	29,4	21,6	3,9
wprowadzenie agenta zmian	19,6	11,8	41,2	27,5	0,0
wprowadzanie innowacyjnej i zdigitalizowanej technologii	15,7	3,9	25,5	39,2	15,7
uwolnienie procedur i ograniczenie kontroli biurokratycznych	11,8	9,8	11,8	41,2	25,5
znalezienie właściwej równowagi między ryzykiem a sensem wprowadzania zmian	11,8	3,9	17,6	45,1	21,6

Źródło: opracowanie własne.

Rozkład odpowiedzi punktowej wskazuje, że najwięcej ocen świadczących o niskiej istotności (oceny 1 oraz 2) we wdrażaniu zmian uzyskały:

posiadanie wsparcia politycznego do zmian (45,1% wskazań na ocenę 1 lub 2), wprowadzenie agenta zmian (31,4%) i ograniczenie kontroli biurokratycznych i uwolnienie procedur (21,6%). Szczególnie interesujące jest wskazanie jako mało istotnego posiadanie wsparcia politycznego. Z wyników badań prezentowanych w literaturze czynnik ten jest uważany za bardzo istotny. Na jego istotność wskazali w swoich badaniach Walter J. Kikerta⁵⁷, Robert Denhardt i Janet Denhardt⁵⁸ oraz Jennifer Stewart i Paul Kringas⁵⁹. Pozostałe dwa czynniki, które – według ankietowanych są mało istotne – wskazywane są w literaturze również jako czynniki sukcesu, ale nie tak często jak wsparcie polityczne dla zmian. W przypadku wprowadzania „agenta zmian” niska ocena tego czynnika może wynikać z niewystępowania takiego stanowiska w praktyce zarządzania w badanej instytucji. Jest to jedyny czynnik, który nie został uznany za bardzo istotny. Oceniając niskie znaczenie ograniczenia kontroli biurokratycznych we wprowadzaniu zmian, pracownicy mogli brać pod uwagę fakt, że biurokracja jest permanentnym czynnikiem towarzyszącym ich pracy i jako taka nie ma większego wpływu na wprowadzanie zmian organizacyjnych. W przypadku czynników uznanych za bardzo istotne (odpowiedzi 4 i 5), respondenci wskazali trzy obszary. Należą do nich: zmotywowanie pracowników do zmian (100% wskazań na ocenę 4 lub 5), posiadanie wystarczających zasobów (100% wskazań) oraz komunikacja w organizacji (100% wskazań). Przy czym dwa pierwsze z nich otrzymały aż 72,5% wskazań, że są bardzo istotne we wdrażaniu zmian. Na posiadanie odpowiednich zasobów we wdrażaniu zmian wskazywał w swych badaniach W.J. Kikert⁶⁰ oraz R. Denhardt i J. Denhardt⁶¹. Podkreślają oni swoich badaniach, że bez odpowiednich zasobów wdrożenie zmian powoduje wyższy poziom stresu interpersonalnego oraz zaniedbanie

⁵⁷ W.J. Kickert, dz. cyt., s. 693–717.

⁵⁸ R.B. Denhardt, J.V. Denhardt, dz. cyt.

⁵⁹ J. Stewart, P. Kringas, dz. cyt., s. 686.

⁶⁰ W.J. Kickert, dz. cyt., s. 693–717.

⁶¹ R.B. Denhardt, J.V. Denhardt, dz. cyt.

podstawowych działań w organizacji. Według D. Baker pozostałe dwa czynniki uznane za bardzo istotne związane są z umiejętnościami liderów organizacji⁶².

Podsumowanie

Poznanie czynników decydujących o sukcesie zmian w organizacjach publicznych, jest zagadnieniem, które warto podjąć, aby lepiej zrozumieć, w jaki sposób można skutecznie zarządzać podmiotami sektora publicznego. Jak wynika z analizy, samo przekonanie członków organizacji o potrzebie zmian jest niewystarczające, aby spowodować zmianę. Menadżerowie publiczni powinni podejmować decyzje w różnych obszarach funkcjonowania organizacji, aby zmiany zostały wprowadzane skutecznie. Z analizy literatury zawierającej badania z obszaru zarządzania zmianą w organizacjach publicznych oraz z przeprowadzonych analiz w agencji wdrażającej politykę rolną wynika, że można zidentyfikować czynniki, które są najczęściej wskazywane jako te, które pozwalają osiągnąć sukces. Można zaliczyć do nich: ustanowienie poczucia pilności (potrzeby) zmian (znalezienie właściwej równowagi między ryzykiem a sensem wprowadzania zmian); opracowanie planu wprowadzenia zmian (wizji, strategii); opracowanie modelu wprowadzenia zmian; komunikacja w organizacji; posiadanie wystarczających zasobów; silne przywództwo lidera; zmotywowanie pracowników do zmian (zapewnienie, żeby pracownicy czuli się zaangażowani, zintegrowani i wartościowi); zakotwiczenie wyniku zmian w kulturze organizacyjnej; posiadanie wsparcia politycznego do zmian; wprowadzenie agenta zmian; wprowadzanie innowacyjnej i zdigitalizowanej technologii oraz uwolnienie procedur i ograniczenie kontroli biurokratycznych.

Uzyskane wyniki mogą stanowić wskazówki dla menadżerów w badanej instytucji, na jakie czynniki należy zwrócić uwagę w pierwszej

⁶² D. Baker, dz. cyt., s. 243.

kolejności. Warto jednak pamiętać, że pracownicy w organizacji opierają się zmianom z różnych powodów, np. zmiany są źle pomyślane, nieuzasadnione lub mogą doprowadzić do negatywnych konsekwencji dla członków organizacji. Dlatego też, istotne jest prowadzenie badań empirycznych w polskich organizacjach publicznych w obszarze czynników decydujących o sukcesie wprowadzania zmian oraz nad procesem ich przebiegu. Przeprowadzone studia nad literaturą przedmiotu obarczone są ograniczeniami wynikającymi z wyboru artykułów do analizy, jak również z ograniczonymi wynikami badań publikowanymi w zakresie zarządzania zmianą w organizacjach sektora publicznego. W przypadku badań empirycznych za podstawowe ograniczenie należy uznać niereprezentatywność badanej próby. Uzyskane wyniki mogą stanowić podstawę dalszych analiz w organizacjach publicznych w obszarze zarządzania zmianami.

ROZDZIAŁ 6.

ZAGADNIENIA ROZWIJANIA TURYSTYKI
W STRATEGIACH ROZWOJU LOKALNEGOAndrzej Piotr Wiatrak¹**Wstęp**

Dzisiaj o turystyce wiele się mówi i pisze, poruszając jej aspekty społeczne, środowiskowe, ekonomiczne i inne. To zainteresowanie wynika z roli, jaką turystyka spełnia zarówno w społeczeństwie, jak i w gospodarce. W związku z tym znajduje to odzwierciedlenie w polityce społeczno-ekonomicznej i to zarówno na szczeblu krajowym, jak i regionalnym, lokalnym. Wyrazem tego zainteresowania są przygotowane strategie rozwoju, w których w Polsce na każdym poziomie istnieje odwołanie do zagadnień turystycznych. Wszystkie strategie rozwoju lokalnego uwzględniają problematykę turystyczną, zwracając uwagę na ich istotną rolę jako czynnika także w zakresie zwiększenia dochodów przedsiębiorców i rolników². Uwzględnić również należy możliwość łączenia działalności turystycznej z innymi formami aktywności: rolniczą,

¹ Prof. dr hab. Andrzej Piotr Wiatrak, Uniwersytet Warszawski.

² Por. A. Sadowski, *Agroturystyka i ekoturystyka jako alternatywne metody zwiększania dochodów rolniczych*, [w:] *Podlasie – wizja rozwoju*, A.F. Bocian. (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2004, s. 120 i następane.

usługami zdrowotnymi, medycyną, agroturystyką, turystyką zdrowotną, ekoturystyką, ekoagroturystyką³.

Biorąc pod uwagę obecne zainteresowanie problematyką rozwoju turystyki, w niniejszym opracowaniu podjęto próbę przybliżenia istoty uwarunkowań rozwoju przedsięwzięć na szczeblu lokalnym przez strategie opracowane na tym poziomie. Cel rozdziału ma charakter poznawczy, a uzupełniająco – charakter aplikacyjny.

Materiał źródłowy, będący podstawą rozważań, stanowiły: literatura przedmiotu, strategie rozwoju lokalnego Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki” i własne przemyślenia autora. Wykorzystano metody przetwarzania danych, tj. analizę i syntezę.

6.1. Istota strategii rozwoju lokalnego i miejsca w niej turystyki

Strategia rozwoju lokalnego jest zbiorem decyzji i działań ukierunkowanych na realizację założonych celów i zadań społeczności danego obszaru (gminy, grupy gmin i powiatu)⁴. Odpowiada ona na pytanie: kto?, co?, kiedy?, gdzie?, jak?, za co?, po co? Określa szczegółowe cele działania i oczekiwane rezultaty. Strategia poprzedza działanie i jest ukierunkowana na przyszłość, przy czym przez rozpoznanie i przygotowanie pozwala zmniejszyć ryzyko i niepewność działań przedsiębiorców oraz określić sposoby ich finansowania (np. w zakresie rozwoju turystyki). Strategia zawiera przynajmniej następujące elementy⁵:

- podmioty rozwoju lokalnego, tj. władzy lokalnej, mieszkańców i przedsiębiorców;

³ Tamże, s. 120–131; A. Sadowski, M. Kozłowska-Burdziak, *Przetwórstwo ziół i możliwości jego zwiększenia w województwie podlaskim*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2013, t. XV, z. 2, s. 325–329.

⁴ Por. K. Obłój, *Strategia organizacji*, [w:] *Zarządzanie. Tradycja i nowoczesność*, J. Bogdanienko, W. Piotrowski (red.), Wydawnictwo PWE, Warszawa 2013, s. 105.

⁵ A.P. Wiatrak, *Finansowe uwarunkowania przygotowania i realizacji strategii rozwoju lokalnego*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2018, nr 56, s. 53–54.

- cele przyjęte do realizacji oraz ich wielkość i hierarchię;
- narzędzia realizacji przyjętych celów, zadań i przedsięwzięć, w tym sposób ich finansowania;
- przyjęte rozwiązania w zakresie zarządzania i monitorowania strategii oraz jej ewaluacji.

Wymienione elementy tworzą system działań wzajemnie ze sobą powiązanych, od których zależy realizacja przyjętej strategii. Jeśli brakuje powiązania tych działań, to taka strategia staje się nierealna, nie w pełni wykonalna. Brak realności celów i działań strategii może występować zarówno na etapie jej przygotowania, jak i w czasie jej realizacji. W związku z tym na etapie planowania realnie należy podchodzić do możliwości danego obszaru i zasilania zewnętrznego, natomiast na etapie realizacji strategii należy zapewnić niezbędne środki jej wykonania. Ważna jest tutaj elastyczność działania, rozumiana nie tylko jako zmiana strategii, ale przede wszystkim jako zapewnienie środków na realizację strategii w warunkach zagrożenia jej wykonania. Oznacza to, że planując określone cele i działania należy zapewnić rezerwy na nieprzewidziane sytuacje, zagrożenia realizacji strategii, czy też wynikające ze wzrostu kosztów.

Cele rozwoju lokalnego dotyczą całokształtu funkcjonowania określonego obszaru. W związku z tym obejmują one różne zagadnienia, które ściśle są związane z danym obszarem, takie jak restrukturyzacja działalności podmiotów gospodarczych, wdrażanie innowacji, działania na rzecz poprawy kapitału intelektualnego, zagospodarowanie środowiska. Jednym z celów rozwoju lokalnego jest turystyka, obejmując różne jej rodzaje w zależności od posiadanych zasobów i walorów turystycznych oraz przyjętych kierunków rozwoju danego obszaru. Współcześnie turystykę traktuje się szeroko, jako „całokształt stosunków i zjawisk związanych z ruchem turystycznym”⁶. Planując rozwój turystyki, należy uwzględnić wszystkie te elementy, poczynając od dotychczasowego stanu rozwoju

⁶ W. Kurek, M. Mika, *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*, [w:] *Turystyka*, W. Kurek (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 13.

turystyki, posiadanych walorów turystycznych i infrastruktury turystycznej i zasobów, które mogą być zaangażowane w jej dalszy rozwój, aż do określenia celów rozwoju turystyki i zadań oraz przedsięwzięć z nimi związanych.

Na ogół cele turystyczne są częścią strategii rozwoju danego obszaru, ale niektóre samorządy terytorialne przygotowują osobną strategię turystyki, która eksponuje walory turystyczne obszaru i przedsięwzięcia w zakresie infrastruktury turystycznej. Charakterystyczne jest to, że wszystkie gminy w swoich strategiach uwzględniają rozwój przedsięwzięć turystycznych, czasami niezależnie od posiadanych walorów turystycznych i doświadczeń w świadczeniu usług turystycznych. Przykładem tutaj mogą być przede wszystkim gminy wiejskie, w których zwraca się uwagę na rozwój przedsięwzięć agroturystycznych, chociaż nie zawsze mają taki charakter. Z kolei samorządy, które decydują się na samodzielną strategię turystyki, w większości posiadają doświadczenia w prowadzeniu działalności i rozwiniętą infrastrukturę, a także dysponują walorami turystycznymi, którymi mogą zainteresować klientów. Strategią rozwoju turystyki można określić program zamierzeń i kierunków działań władz danego obszaru w zakresie rozwoju turystyki.

Wykorzystanie turystyki jako czynnika rozwoju lokalnego jest możliwe – jak wynika z badań, gdy występuje⁷:

- lider, który pobudza do działania; przy czym liderem może być osoba z władz lokalnych; jak i przedstawiciel społeczności lokalnej (np. stowarzyszenia turystycznego);
- mobilizacja społeczności lokalnej i jej integracja; zwłaszcza osób znaczących w tej społeczności;
- myśl strategiczna; określająca kierunki rozwoju turystyki i narzędzia jej urzeczywistniania oraz współpraca społeczności lokalnej w tym zakresie;

⁷ J. Kosmaczewska, *Turystyka jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2013, s. 25.

- współpraca z otoczeniem; zwłaszcza z sąsiednimi gminami i powiatami;
- zasilanie zewnętrzne: środki finansowe i kapitał ludzki.

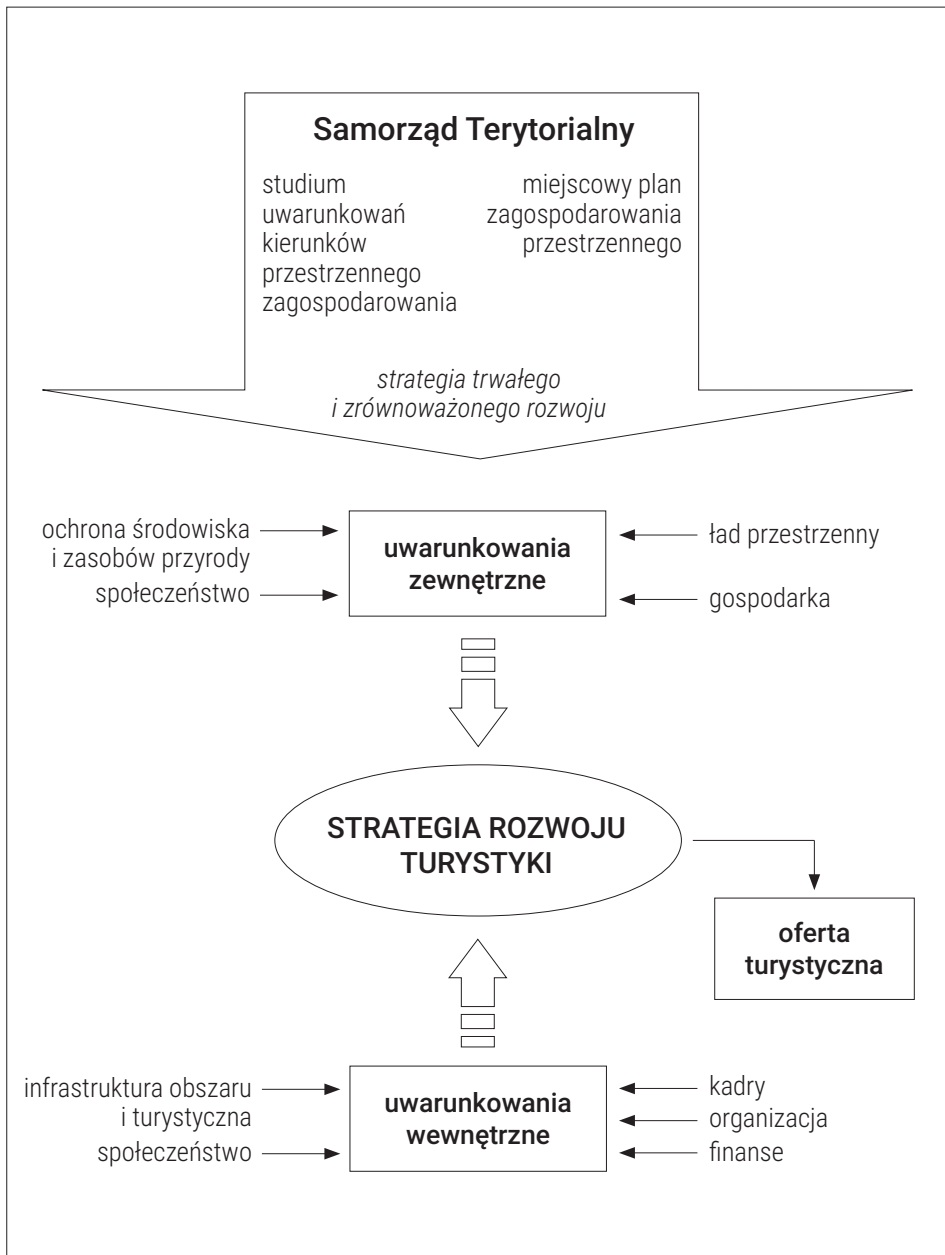
6.2. Uwarunkowania rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym

Każdy obszar ma swoje drzewo celów i zadań, odpowiadające oczekiwaniom i zasobom, które mogą być przeznaczone na ich realizację. Od określenia misji oraz wyboru i hierarchizacji celów – opartych na istniejących uwarunkowaniach – zależy trafność wyborów strategicznych rozwoju turystyki oraz ich dostosowanie do studium uwarunkowań i kierunków przestrzennego zagospodarowania oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Dostosowanie to umożliwi wkomponowanie jej w integralny rozwój gospodarki danego obszaru oraz sprzyja zapewnieniu jego ładu przestrzennego (rysunek 6.1.). Rozpatrując ład przestrzenny, należy uwzględnić aktualną i projektowaną przestrzeń ekonomiczną oraz przestrzeń turystyczną – ich związki i charakter powiązania⁸.

Przygotowując strategię rozwoju turystyki lub celów rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym, należy uwzględnić, jaki charakter ma realizowana polityka (np. dla trwałego rozwoju, ochrony środowiska, pomocy socjalnej) i jakie ma znaczenie dla prowadzenia działalności gospodarczej, w tym działalności turystycznej. I dalej – jak ta polityka wpływa na społeczeństwo, na jego zachowania produkcyjne i konsumpcyjne, na zagospodarowanie środowiska i inne. Zagadnienia te i ich powiązanie określają uwarunkowania zewnętrzne rozwoju turystyki, które mają wpływ na zachowania wewnętrzne (w ramach danego obszaru) oraz na zachowania produkcyjne, ekonomiczne i środowiskowe. Takie powiązanie w efekcie znajduje odzwierciedlenie w uwarunkowaniach wewnętrznych rozwoju turystyki.

⁸ L. Przezbórska-Skobiej, *Uwarunkowania rozwoju turystyki wiejskiej w Polsce. Analiza regionalna, subregionalna i lokalna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Poznań 2016, s. 116 i następane.

Rysunek 6.1. Strategia rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie: K. Kasprzak, B. Raszka, *Polski ład przestrzenny szansą dla agroturystyki*, „Przegląd Komunalny” 1998, dodatek nr 5, s. 12.

Uwarunkowania wewnętrzne rozwoju turystyki są różnego rodzaju, a do najważniejszych należą (rysunek 6.1.):

- posiadane walory turystyczne oraz ich wielkość i struktura;
- infrastruktura danego obszaru (zwłaszcza infrastruktura techniczna);
- infrastruktura turystyczna;
- kapitał ludzki;
- posiadane środki finansowe; jak również możliwość ich pozyskiwania;
- sposób organizacji i zarządzania przedsięwzięciami turystycznymi.

Wyznaczając cele rozwoju turystyki należy dobrze zastanowić się nad ofertą turystyczną z punktu widzenia grup oczekiwanych turystów i motywów ich wyjazdów, w zależności od walorów turystycznych, jakie występują na danym obszarze i infrastruktury turystycznej. Walory turystyczne mają wpływ na charakter oferty turystycznej w zależności od ich rodzaju, a mianowicie walory⁹:

- wypoczynkowe – tereny o walorach środowiska wypoczynkowego, sprzyjają rekreacji,
- krajoznawcze – obejmujące walory środowiska przyrodniczego, dobra kultury i współczesne osiągnięcia człowieka – sprzyjają przede wszystkim poznaniu danego obszaru,
- specjalistyczne – walory wędkarskie, myśliwskie, jeździeckie, żeglarskie i inne), które sprzyjają uprawianiu określonych typów turystyki specjalistycznej (np. wędkarstwu).

Określając cele rozwoju turystyki należy zastanowić się, które z tych walorów posiadamy, a jakie możemy posiadać w przyszłości. W gminach wiejskich należy zwrócić uwagę na ofertę turystyczną z rolniczych gospodarstw rodzinnych, która stanowi motyw przyjazdu turystów niezależnie od posiadanych walorów turystycznych. Zainteresowanie taką ofertą wynika z jej odmienności, charakteryzującej się mniejszą skalą, gościnnością, przestrzenią, kontaktem z przyrodą, swobodą poruszania,

⁹ Z. Kruczek, *Metodyka krajoznawstwa*, Wydawnictwo AWF, Kraków 2000, s. 131.

ciszą i innymi cechami turystyki alternatywnej. Są to ważne czynniki, o których należy pamiętać przy określaniu celów rozwoju turystyki w gminach wiejskich¹⁰. Ponadto należy uwzględnić, jaką mamy infrastrukturę turystyczną i czy sprzyja ona wykorzystaniu posiadanych walorów turystycznych. W odniesieniu do oceny przydatności i wielkości infrastruktury turystycznej należy zdecydować, czy warto podjąć inwestycje w tym zakresie oraz jakiego rodzaju mają one być.

W działaniach na rzecz turystyki powinno znaleźć się odniesienie do zasobów ludzkich, uczestniczących w przygotowaniu oferty turystycznej i obsłudze turystów. Uwzględnić tutaj należy m. in. kwalifikacje osób, zdolności kierownicze oraz predyspozycje osobowościowe. Wszystkie są ważne, ale w ostatecznym rozrachunku zależą od motywacji przygotowywania oferty pod względem jakości i jej polepszania oraz stworzenia przyjaznej atmosfery. Podkreślić należy, że chociaż podstawą strategii lokalnych są posiadane zasoby, to o ich uruchomieniu decyduje aktywność zarządzających jednostką terytorialną, ich postawa wyrażająca się w poszukiwaniu zmian i działań oraz merytoryczne podejście do przyjętych kierunków działań. Te cechy – obok kwalifikacji – są niezbędne w rozwoju turystyki, dlatego też dużą rolę powinien odgrywać system doradztwa i doskonalenia zawodowego.

I wreszcie dla realizacji przyjętej strategii należy mieć konkretne środki, odpowiadające przyjętym celom i kierunkom działań. Źródłami zasobów finansowych dla realizacji strategii samorządów terytorialnych są środki¹¹:

- samorządu terytorialnego,
- inwestorów lokalnych,
- inwestorów zewnętrznych.

¹⁰ Por. M. Roman, *Innowacyjność agroturystyki jako czynnik poprawy konkurencyjności turystycznej makroregionu Polski Wschodniej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2018, s. 75 i nast.

¹¹ A.P. Wiatrak, dz. cyt., s. 58–59.

Analizując wymienione źródła finansowania rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym należy uwzględnić, że ich wielkość zależy przede wszystkim od zasobów danego obszaru, jego wielkości, potencjału ekonomicznego, stopnia zagospodarowania i innych. Oznacza to, że zdolność uzyskiwania środków na rozwój przez jednostki samorządowe jest zróżnicowana. Uwzględnić też należy, że to są środki potencjalne, które dana jednostka samorządu terytorialnego nie zawsze uzyskuje (np. w okresie słabej koniunktury gospodarczej, czy klęsk żywiołowych). Podobnie jest ze środkami inwestorów lokalnych, które nie zawsze są wystarczające, zwłaszcza w gminach i powiatach o mniejszym potencjale ekonomicznym. W związku z tym istnieje potrzeba ich uzupełniania poprzez nakłanianie inwestorów zewnętrznych i uzyskiwanie pomocy finansowej na rozwijanie przedsięwzięć turystycznych. Pomoc taka w wielu gminach może być podstawą rozwoju turystyki lub częścią szerszych programów o charakterze ponadgminnym, finansowanych przez fundusze pomocowe (np. z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej). Gmina i przedsiębiorcy, korzystając z tych środków, włączają się w istniejące programy, ale muszą pamiętać o własnym wkładzie – zgodnie z zasadą dodawalności środków. Natomiast pozyskiwanie inwestorów zewnętrznych jest możliwe w zależności od atrakcyjności wejścia na dany obszar, wyrażającej się w zwrocie funduszy przeznaczonych na rozwój i uzyskanie nadwyżki ekonomicznej.

Przygotowując ofertę turystyczną na szczeblu lokalnym należy odpowiedzieć sobie na różne pytania dotyczące prowadzenia tej działalności, m.in.:

- czy w przygotowaniu strategii i/lub celów rozwoju turystyki uczestniczyła społeczność lokalna oraz jaki był stopień jej uspołecznienia;
- czy infrastruktura danego obszaru umożliwia realizację funkcji turystycznej, czy też ogranicza, a jeśli ogranicza, to w jakim zakresie;
- jak są zagospodarowane walory turystyczne, czy istnieje ich ochrona i możliwość wykorzystania w przyszłości;
- jak wykorzystuje się infrastrukturę turystyczną, czy jest dostateczną;
- jakie są główne czynniki sukcesu w realizacji danych przedsięwzięć turystycznych;

- jakie są bariery realizacji podjętych decyzji strategicznych i w jaki sposób można je ograniczać;
- czy podjęte decyzje strategiczne rozwoju turystyki mogą powodować naruszenie równowagi w sferze gospodarczej, społecznej i środowiskowej;
- w jaki sposób realizacja podjętych decyzji w zakresie rozwoju turystyki jest przygotowana na zmiany w otoczeniu i inne.

Odpowiedzi na wymienione pytania pozwolą wskazać na uwarunkowania rozwoju turystyki, poznać ich współzależność, a w rezultacie – zapewnić warunki do realizacji przyjętych celów, zadań i przedsięwzięć.

6.3. Cele rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym na przykładzie LGD „Razem dla Radomki”

Gminy z obszaru Stowarzyszenia Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki” są obszarami rolniczymi, które stopniowo odchodzą od tradycyjnego rolnictwa na rzecz rolnictwa wyspecjalizowanego, produkującego na potrzeby miasta Radom (liczącego ponad 220 tys. mieszkańców), ale także na potrzeby aglomeracji warszawskiej i łódzkiej oraz miasta Kielce. Badane gminy spełniają wobec tych miast funkcje żywicielskie, nakierowane na zaspokajanie podstawowych potrzeb konsumenckich, ale także potrzeb turystycznych. Znajduje to odzwierciedlenie w przygotowanych strategiach rozwojowych. I tak pierwszy cel ogólny w strategii 2009–2015 ujęto następująco: „Podniesienie atrakcyjności turystycznej obszaru LGD poprzez wykorzystanie jego walorów przyrodniczych, kulturalnych i historycznych”¹². Dla jego realizacji przewidziano¹³:

¹² *Lokalna strategia rozwoju na lata 2009–2015* Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki”, Obszar działania: Jedlińsk. Przytyk, Przysucha, Wieniawa, Wolanów i Zakrzew 2009, s. 34; *Strategia rozwoju produktu turystycznego obszaru Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki” na lata 2010–2015*, Jedlińsk. Przytyk, Przysucha, Wieniawa, Wolanów i Zakrzew 2010, s. 69.

¹³ *Lokalna strategia... 2009–2015...*, s. 34.

1. Cele szczegółowe:
 - 1.1. Stworzenie atrakcyjnej oferty turystycznej;
 - 1.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego;
 - 1.3. Promocja lokalnych tradycji kulturalnych i przyrodniczych.
2. Przedsięwzięcia:
 - 2.1. Dolina Rzeki Radomki atrakcją turystyczną i rekreacyjną;
 - 2.2. Budowa spójnej oferty turystycznej mikroregionu LGD „Razem dla Radomki.

Także pozostałe cele ogólne pośrednio wiążą się z rozwijaniem funkcji turystycznej obszaru LGD, takie jak: wprowadzanie na rynek nowych produktów oraz podnoszenie jakości usług bazujących na lokalnych zasobach i produktach, w tym naturalnych surowcach i produktach z obszaru LGD, wykorzystanie dziedzictwa kulturowego i odnowa obszarów wiejskich czy też rozwój lokalnej aktywności i współpracy gospodarczej poprzez inicjowanie powstawania, rozwoju, przetwarzania, urządzania i porządkowania terenów zielonych, parków i innych miejsc wypoczynku. Działania te mają na celu zapewnienie ładu przestrzennego terenu LGD, powiązaniego z dziedzictwem kulturowym, a także ze zróżnicowaniem struktury tych obszarów. „Obszar LGD »Razem dla Radomki« to przede wszystkim rzeka Radomka przebiegająca przez wszystkie gminy zrzeszone w LGD. Ponadto tereny obfitują w lasy, ciek i zbiorniki wodne: m.in. Puszcza Rozwadowska bogata w »skarby leśne« oraz »Domaniowskie Morze«. Ponadto postacie Oskara Kolberga i Witolda Gombrowicza, obrzęd »Ścięcia Śmierci«, Ogólnopolskie Targi Papryki, to postacie, wydarzenia i atrakcje, które identyfikują obszar LGD w skali województwa i kraju”¹⁴.

W kolejnych latach 2016–2023 uwzględniono dotychczasowe działania Grupy LGD na rzecz turystyki, dlatego też położono inne akcenty na wspieranie turystyki, nie zwracając uwagi na rozwój bazy turystycznej, ale przede wszystkim na promocję obszarów, jego walorów i infrastruktury. Jeden z głównych celów sformułowano następująco: „Obszar LGD

¹⁴ *Strategia rozwoju produktu turystycznego...*, s. 68.

»Razem dla Radomki« atrakcyjny dla mieszkańców i turystów”¹⁵, a dla jego realizacji przyjęto następujące cele i działania¹⁶:

1. Cel szczegółowy – wykorzystanie potencjału dla rozwoju oraz promocji obszaru LGD.
2. Działania:
 - 2.1. Promocja dziedzictwa kulturowego i turystyki obszaru LGD;
 - 2.2. Inwestycje w ogólnodostępną i niekomercyjną infrastrukturę turystyczną i rekreacyjną.

Wymienione cele i działania bezpośrednio oddziałują na funkcję turystyczną badanego LGD, ale należy też uwzględnić pośredni wpływ, wynikający z różnicowania i działalności obszaru oraz kreowania działań przedsiębiorczych w połączeniu z rozwijaniem kapitału ludzkiego i społecznego. Świadczyć o tym mogą m.in. działania dotyczące wsparcia przedsiębiorców, rolników, lokalnych organizacji i grup inicjatywnych w prowadzonej działalności (w tym turystycznej), wspieranie lokalnych artystów, rzemieślników i twórców ludowych oraz promowanie partnerstwa w wykorzystaniu nowo powstałej infrastruktury – partycypacyjne wykorzystanie obiektów infrastruktury publicznej¹⁷.

W rezultacie takie działania sprzyjają poprawie wizerunku tych terenów, a jednocześnie zwiększają ich atrakcyjność turystyczną. Podkreślić należy, że proponowane przedsięwzięcia turystyczne podkreślają walory przyrodnicze i turystyczne obszaru, które stają się podstawą przygotowania oferty turystycznej i jej promowania. Podstawą urzeczywistnienia tych przedsięwzięć jest różnicowanie działalności gospodarczej w kierunkach pozarolniczych, takich jak¹⁸:

¹⁵ *Lokalna strategia rozwoju Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki” na lata 2016–2023*, Obszar działania: Jedlińsk. Przytyk, Przysucha, Wieniawa, Wołanów i Zakrzew 2016, s. 28–29.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, s. 48–49.

¹⁸ *Lokalna strategia... 2009–2015...*, s. 34–40 oraz *Lokalna strategia... 2016–2023...*, s. 48–49.

- rozwój usług turystycznych i okołoturystycznych (np. wypożyczenia sprzętu rekreacyjnego); a w szczególności rozwój agroturystyki i jej różnych produktów;
- rozwój bazy noclegowej i gastronomicznej obszaru; z wykorzystaniem lokalnych produktów i dziedzictwa kulinarnego oraz produktów rolniczych;
- rozwój lokalnego rzemiosła i rękodzielnictwa oraz pamiątek;
- promocja rodzimych przedsiębiorców i produktów oraz ułatwienie zbytu produkcji; w tym promocja i komunikowanie się z klientami;
- promowanie innowacyjnych form działalności gospodarczej uwzględniających konieczność ochrony środowiska naturalnego i klimatu.

Realizacja poszczególnych działań łączy się z zagospodarowaniem istniejących obiektów oraz ich porządkowaniem i odtworzeniem dla nowych funkcji, ale także organizowaniem i rozwojem nowych przedsiębiorstw, zwykle mikroprzedsiębiorstw, np. hoteli, pensjonatów, kwater agroturystycznych, pól kempingowych, barów, restauracji i innych. Analizując poszczególne działania, należy zwrócić uwagę na odnowę istniejącej bazy i przystosowania jej do nowej działalności, w tym na rewitalizację budynków i ich przebudowę. Ponadto realizacja tych działań jest połączona z edukacją, szkoleniami i różnego rodzaju programami doradczymi rozwijającymi kompetencje zainteresowanych przedsiębiorców, jak i społeczności lokalnej, jej aktywności i działań na rzecz obszaru badanej LGD „Razem dla Radomki”.

Podsumowanie

Na szczeblu lokalnym jest miejsce dla turystyki, ale nie dla wszystkich gmin i powiatów w jednakowym stopniu. Przygotowując strategie rozwojowe należy uwzględniać różne uwarunkowania, poczynając od walorów turystycznych i infrastruktury turystycznej, poprzez narzędzia realizacji – zwłaszcza środki finansowe i pomoc instytucjonalną (w tym edukacyjno-szkoleniową), a kończąc na popycie. Takie powiązania występowały

w działalności Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki”, a analizowane strategie zostały starannie przygotowane, uwzględniając możliwości ich wdrożenia. Dotyczy to również środków finansowych, zwłaszcza w drugim okresie (2016–2023), ponieważ w pierwszym (2009–2015) zbyt ogólnie określono ich wielkość i przeznaczenie na poszczególne działania. Uwzględnić należy, że analizowane strategie zawierają działania o charakterze edukacyjnym (szkolenia i doradztwo), gdyż często dotyczą nowej działalności i wymagają poznania co najmniej jej podstaw. W rezultacie część zadań i działań zawartych w poszczególnych przedsięwzięciach została już zrealizowana, pozostałe są w trakcie. W konkluzji realizację podjętych przedsięwzięć oceniam pozytywnie. Wyraża się to w przebudowie struktury gospodarczej badanych gmin, zakładaniu nowych firm w działalności turystycznej, rozbudowie infrastruktury ogólnej i turystycznej, odnowie wsi i jej rewitalizacji, zwróceniu uwagi na sprawy środowiska i jego zagospodarowania i innych. Warto byłoby jednak szerzej zwrócić uwagę na turystykę świąteczną.

R O Z D Z I A Ł 7.

RACHUNKOWOŚĆ ROLNICZA W ŚWIETLE KRAJOWYCH
I MIĘDZYNARODOWYCH REGULACJI RACHUNKOWOŚCIAnna Dyhdalewicz¹**Wstęp**

Rachunkowość od wieków stanowi system pomiaru, ewidencji procesów gospodarczych, prezentacji informacji o majątku od strony rzeczowej i finansowej oraz uzyskiwanych przychodach i ponoszonych kosztach, a w konsekwencji o osiągniętych wynikach finansowych². Jak stwierdza Jacek Jaworski „zgodnie z zasadą jasnego i rzetelnego obrazu, rachunkowość w gospodarstwie rolnym, jak w każdej jednostce, powinna odzwierciedlać wszystkie procesy i rejestrować każdą operację”³. Jednak z uwagi na specyficzne cechy produkcji rolnej kompleksowe ujęcie księgowe stwarza problemy. Cechami produkcji rolnej, które wpływają na odróżnienie tej działalności od działalności w innych działach, są, m.in. biologiczny charakter produkcji, różne cykle produkcyjne i stopień zaawansowania produkcji, uzależnienie od warunków przyrodniczych i agrotechnicznych,

¹ Dr Anna Dyhdalewicz, Politechnika Białostocka.

² A. Dyhdalewicz, *Podstawy rachunkowości jednostek gospodarczych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2013, s. 7.

³ J. Jaworski, *Założenia koncepcyjne rachunku kosztów i wyników gospodarstwa rolnego*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2007, t. 41(97), s. 115.

zależność wielkości i jakości produkcji od czynników niekontrolowanych, takich jak: warunki pogodowe, choroby roślin i zwierząt czy też skomplikowany obrót wewnętrzny polegający na wykorzystaniu np. własnej produkcji roślinnej do produkcji zwierzęcej.

W piśmiennictwie krajowym problematyka rachunkowości w rolnictwie podejmowana jest przez wielu autorów. Według Tomasza Kondraszuka „Rachunkowość rolnicza jest specyficznym systemem ewidencji gospodarczej dostosowanej do warunków produkcji rolniczej i sytuacji gospodarstw wiejskich”⁴. Podejście do tej problematyki podkreśla jej aspekt aplikacyjny. Główne obszary badawcze opisywane w literaturze przedmiotu to:

1. Rozważania dotyczące historii i istoty rachunkowości rolniczej w Polsce i na świecie oraz perspektywy jej rozwoju (Kondraszuk 2003, Nieszporek-Wolak 2004; Bernacki 2007, Turzyński 2010, Turzyński 2016)⁵.
2. Rachunek kosztów w przedsiębiorstwach rolniczych, ustalanie dochodów rolniczych oraz problemy opodatkowania rolnictwa (Jaworski 2007, Kondraszuk 2011; Pieczonka 2011, Hajduga 2013; Hajduga 2015, Kryszak, 2017, Jaworski, Sokołowska, Kondraszuk 2017)⁶.

⁴ T. Kondraszuk, *Ewidencja kosztów w przedsiębiorstwach rolniczych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2011, nr 625, „Finanse, Rynki, Ubezpieczenia” 2011, nr 32, s. 50.

⁵ T. Kondraszuk, *Nowe wyzwania dla rachunkowości rolniczej*, [w:] *Historia, współczesność i perspektywy rachunkowości w Polsce*, S. Sojak (red.), Uniwersytet M. Kopernika Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Katedra Rachunkowości, Toruń 2003, s. 347–357; J. Nieszporek-Wolak, *Zarys historii rachunkowości rolniczej w Polsce*, [w:] *Polska szkoła rachunkowości*, M. Gmytrasiewicz, A. Karmańska (red.), SGH w Warszawie, Warszawa 2004, s. 311–317; A.M. Bernacki, *Rachunkowość rolnicza w Polsce. Historia i rzeczywistość*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2007, t. 9, z. 1, s. 38–44; M. Turzyński, *Rachunkowość bałamutna a rachunkowość porządną: teoria rachunkowości rolniczej Juliusza Au*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2010, t. 55(111), s. 197–210; M. Turzyński, *Rozwój rachunkowości rolnej na ziemiach polskich od XVI do XIX wieku w świetle badań instruktarzy ekonomicznych*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. XVIII, z. 1, s. 271–275.

⁶ J. Jaworski, dz. cyt., s. 115–130; T. Kondraszuk, *Ewidencja kosztów...*, s. 449–562; J. Pieczonka, *Forma ewidencji księgowej w kontekście potrzeb informacyjnych*

3. Zastosowanie koncepcji zarządzania do monitorowania efektów działalności rolniczej (Kondraszuk 2008, Kondraszuk, Jaworski 2013)⁷.
4. Rozważania na temat parametrów i zasad wyceny składników majątkowych w gospodarstwach rolnych (Kucharczyk 2002, Nadolna, Rydzewska-Włodarczyk 2009, Prymon 2012; Grabiński 2013, Nemś, Sadowska, Szczypa 2018)⁸.

gospodarstw rolnych, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2011, nr 92, s. 51–62; E. Hajduga, *The system of cost account in agricultural accounting*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2013, nr 302, *Finance and Accountancy for Sustainable Development: Sustainable Finance*, 2013, s. 47–56; E. Hajduga, *Klasyfikacja kosztów na potrzeby rachunkowości rolnej*, „Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości” 2015, t. 34(4), s. 95–107; Ł. Kryszak, *Wybrane problemy rachunku dochodów rolniczych*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2017, t. XIX, z. 3, s. 168–173.

⁷ T. Kondraszuk, *Rachunkowość zarządcza w rolnictwie w warunkach globalizacji*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2008, nr 14, *Rachunkowość a Controlling*, s. 174–182; T. Kondraszuk, J. Jaworski, *Ramy koncepcyjne zastosowania strategicznej karty wyników w gospodarstwie wiejskim*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2013, t. 74(130), s. 45–64; J. Jaworski, K. Sokołowska, T. Kondraszuk, *Wykorzystanie narzędzi zarządzania strategicznego w gospodarstwach rolniczych w Polsce. Wyniki badań*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2016, nr 18, z. 1, s. 105–110.

⁸ M. Kucharczyk, *Uwarunkowania wyceny aktywów według Międzynarodowego Standardu Rachunkowości 41 – Rolnictwo*, [w:] *Rachunkowość wobec procesów globalizacji*, J. Gierusz, M. Jerzemowska, T. Martyniuk (red.), Uniwersytet Gdański, Gdańsk 2002, s. 287–291; B. Nadolna, M. Rydzewska-Włodarczyk, *Księgowe ujęcie aktywów biologicznych*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis” 2009, „Oeconomica”, nr 275(57), s. 77–84; K. Prymon, *Możliwości wprowadzenia modelu wartości godziwej w rolnictwie*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012, nr 251, *Rachunkowość a Controlling*, s. 407–417; K. Grabiński, *Zmiana wyceny składników bilansowych na przykładzie MSR 41 „Rolnictwo”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2013, nr 901, s. 57–70; M. Nemś, M. Sadowska, P. Szczypa, *Parametry i zasady wyceny nieruchomości leśnych w rachunkowości: wycena drzewostanów*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2018, t. 96(152), s. 109–121.

5. Problematyka prezentacji informacji finansowych i niefinansowych w sprawozdaniu finansowym (Łagodzki 2008, Węgrzyńska, Pereira López, Carballido 2018, Śmiglak-Krajewska, Węgrzyńska 2018)⁹.
6. Rozwiązania prawa bilansowego w zakresie działalności rolniczej (Rydzewska-Włodarczyk 2008, Czerwińska-Kayzer, Bieniasz 2011, Gałęcka 2015, Kondraszuk 2018)¹⁰.

W opracowaniu, z uwagi na ograniczenia objętości tekstu, przedmiotem rozdziału są wybrane problemy rachunkowości rolnej w świetle aktualnych krajowych i międzynarodowych przepisów prawa bilansowego. Natomiast jego celem jest dokonanie przeglądu wybranych rozstrzygnięć w ramach Międzynarodowego Standardu Rachunkowości 41 *Rolnictwo* (MSR 41) oraz Krajowego Standardu Rachunkowości nr 12 *Działalność rolnicza* (KSR 12), które określają specyfikę rachunkowości w rolnictwie oraz wyznaczają kierunek jej rozwoju. Z tego też względu rozdział stano-

⁹ P. Łagodzki, *Obowiązki sprawozdawcze w zakresie sporządzania rachunku przepływów pieniężnych według MSR 41 „Rolnictwo” i ustawy o rachunkowości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2008, nr 493, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” 2008, nr 9, s. 243–250; M. Węgrzyńska, X. Pereira López, M. Veiga Carballido, *Zakres prezentacji informacji niefinansowych w rocznym sprawozdaniu gospodarstwa rolnego na przykładzie produkcji roślinnej*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2018, t. 100(156), s. 191–210; M. Śmiglak-Krajewska, M. Węgrzyńska, *Zakres zintegrowanego sprawozdania gospodarstw rolnych na przykładzie produkcji bobiku*, „Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów. Zeszyt Naukowy” 2018, nr 160, s. 137–149.

¹⁰ M. Rydzewska-Włodarczyk, *Rachunkowość rolna jako system informacyjny gospodarstw rolnych*, [w:] *Informacyjna funkcja rachunkowości w gospodarce współczesnej*, A. Dyhdalewicz, G. Klamecka-Roszkowska, J. Sikorski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008, s. 343–349; D. Czerwińska-Kayzer, A. Bieniasz, *Klasyfikacja aktywów pochodzenia rolniczego według MSR 41*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2011, nr 4(22), s. 41–49; A. Gałęcka, *Zakres i znaczenie rachunkowości rolniczej w Polsce*, „Studia i Materiały Miscellanea Oeconomicae” 2015, nr 3, s. 97–108; T. Kondraszuk, *Projekt Krajowego Standardu Rachunkowości „Działalność rolnicza” – ocena proponowanych regulacji*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2018, t. 100(156), s. 211–224.

wi pewnego rodzaju analizę porównawczą zasad wynikających z zapisów ustawy o rachunkowości (UoR) oraz MSR 41 i KSR 12.

Dla osiągnięcia celu przeprowadzono krytyczną analizę literatury z zakresu rachunkowości rolniczej oraz krajowych i międzynarodowych regulacji w tym obszarze. Konkluzje zawarte w publikacji zostały sformułowane na podstawie wnioskowania logicznego, z wykorzystaniem metody dedukcji.

7.1. Geneza kształtowania się rachunkowości rolniczej

Problemy ze zrozumieniem funkcjonowania rachunkowości w rolnictwie mają długą historię, od zarania dziejów stosowano i doskonalono różne formy ewidencji działalności gospodarczej w rolnictwie¹¹. Celem ewidencji była kontrola posiadanego majątku, ustanawianie świadczeń na rzecz książąt lub duchowieństwa, będących właścicielami majątków ziemskich czy też podejmowanie wewnętrznych decyzji. Z czasem majątki ziemskie nabrały charakteru przedsiębiorstw. Już pod koniec XVIII wieku, kiedy działalność rolnicza z form feudalnych zaczęła przybierać postać przedsiębiorstw rolnych, zaczęto negować tradycyjną księgowość rolniczą. Była ona określana tzw. księgowością kameralną (księgowością pojedynczą rolniczą), skoncentrowaną na stanie posiadania. Według tego systemu obliczano roczny wynik działalności gospodarstwa, podobnie jak w drobnych gospodarstwach, jako różnicę między pieniężnymi przychodami i rozchodami skorygowaną o różnicę inwentur oraz świadczeń między gospodarstwem a jego właścicielem. Zakres ewidencji wynikał z potrzeb właścicieli. Podstawową funkcją rachunkowości było zapewnienie kontroli nad wykorzystaniem posiadanych zasobów w produkcji rolnej, zabezpieczenie majątku przed nadużyciami i kradzieżami oraz nastawienie na

¹¹ Szerzej: M. Węgrzyńska, X. Pereira López, M. Veiga Carballido, dz. cyt., s. 191–210.

ograniczanie kosztów i zwiększanie korzyści dla właścicieli¹². W pierwszej połowie XIX wieku ewidencja została zdominowana przez tzw. księgowość kupiecką (wykorzystującą podwójny zapis, zwaną też analityczną), szczególnie przydatną w gospodarstwach wieloobszarowych, umożliwiającą obliczanie opłacalności oddzielnie dla poszczególnych działów, gałęzi wydzielonych w gospodarstwie. Jednak w praktyce była ona uznawana za pracochłonną i skomplikowaną, przez co pojawiły się i rozpowszechniły rozwiązania proponujące uproszczenie systemu ewidencji księgowej na rzecz systemu pojedynczej księgowości. Głównym problemem było małe zainteresowanie ze strony rolników prowadzeniem zapisów księgowych¹³. Od połowy lat 50. ubiegłego wieku zarzucono w rolnictwie dokonywanie rachunku efektywności w systemie rachunkowości podwójnego zapisu i wprowadzono szereg uproszczeń. Rachunkowość różniła się w zależności od form społeczno-gospodarczych w rolnictwie, tj. gospodarstw państwowych, spółdzielni produkcyjnych i gospodarstw indywidualnych.

W krajach UE już w 1965 roku zatwierdzono przepis, na mocy którego zorganizowano system do gromadzenia informacji z zakresu rachunkowości gospodarstw rolnych (*Farm Accountancy Data Network* – FADN). Jego zadaniem jest zbieranie informacji rachunkowych potrzebnych do ustalenia dochodów gospodarstw rolnych objętych badaniem i do analizy ich działalności we wszystkich krajach w systemie tym uczestniczących. Dane te służą do kreowania wspólnej polityki rolnej UE. Grupy państw tworzące obecnie UE znacznie się różnią. W byłych państwach członkowskich struktura agrarna jest ustabilizowana, tworzą ją duże obszarowo gospodarstwa rodzinne o znacznym potencjale ekonomicznym. Nowe państwa członkowskie charakteryzuje bardzo zróżnicowana struktura agrarna o różnych formach prawnych i stosunkowo małych możliwościach konkurencyjności na wspólnym rynku¹⁴. Problemy związane z rolnictwem, poszukiwanie

¹² M. Turzyński, *Rozwój rachunkowości...*, s. 271–275.

¹³ J. Nieszporek-Wolak, dz. cyt., s. 314.

¹⁴ A. Sadowski, *Konkurencyjność rolnictwa nowych i starych państw członkowskich UE*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2008, t. 10, z. 1, s. 355.

rozwiązań w zakresie rachunkowości rolniczej są wciąż aktualne zarówno w skali regionalnej, jak i międzynarodowej.

W Polsce w 1995 roku powołano grupę roboczą dla opracowania i wdrożenia Zunifikowanego Systemu Rachunkowości dla Gospodarstw Rolnych (ZSRGR), którego zadaniem było ujednoczenie zasad ewidencji, przetwarzania i sprawozdawczości rachunkowości rolniczej. Od 1996 roku wymóg prowadzenia rachunkowości rolniczej był wprowadzony w odniesieniu do rolników zaciągających kredyty subwencjonowane przez Agencję Modernizacji i Restrukturyzacji Rolnictwa¹⁵.

Od 2003 roku opracowany FADN na podstawie doświadczeń Zunifikowanego Systemu Rachunkowości Gospodarstw Rolnych, zapewniał zgodność krajowych rozwiązań z przepisami UE dotyczącymi zbierania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych¹⁶. Po trzech latach jego prowadzenia ostatecznie wdrożono Polski FADN, który obejmował dane dotyczące księgowości, rachunku kosztów i sprawozdawczości finansowej. System FADN kładzie nacisk na efektywność gospodarowania. Informacje zbierane za jego pośrednictwem wykorzystywane są do mierzenia dochodów gospodarstw rolniczych, prezentacji sytuacji finansowej w bilansie, kasowych wyników finansowych oraz wykorzystywane są do porównania gospodarstw polskich z gospodarstwami z innych krajów europejskich. Nieliczni jednak rolnicy prowadzą zapisy o charakterze księgowym. Należą do nich rolnicy z około 12 tys. gospodarstw rolnych. Ewidencja dla celów FADN odbiega od tej wymaganej ustawą o rachunkowości, może jednak wpływać na upowszechnienie prowadzenia ewidencji księgowej w gospodarstwach rolniczych¹⁷.

¹⁵ T. Kondraszuk, *Nowe wyzwania dla rachunkowości rolniczej*, [w:] *Historia, współczesność i perspektywy rachunkowości w Polsce*, S. Sojak (red.), Uniwersytet M. Kopernika Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Katedra Rachunkowości, Toruń 2003, s. 352.

¹⁶ T. Kondraszuk, *Nowe wyzwania...*, dz. cyt., s. 353; tenże, *Ewidencja kosztów...*, s. 555; tenże, *Projekt Krajowego...*, s. 217.

¹⁷ Szerzej na temat problemów badawczych w zakresie dochodów rolniczych i ich determinant oraz kierunków rozwoju badań w tym zakresie oraz bazy danych

Obecnie do prowadzenia rachunkowości zgodnie z UoR zobowiązane są gospodarstwa rolnicze posiadające osobowość prawną. W przypadku indywidualnych gospodarstw rolnych (osób fizycznych, spółek osób fizycznych) obowiązek prowadzenia ksiąg rachunkowych wynika z rozmiaru prowadzonej działalności¹⁸. Przedsiębiorstwa mają obowiązek gromadzenia i przetwarzania danych oraz sporządzania okresowego sprawozdania finansowego zgodnie z przepisami prawa bilansowego na potrzeby zewnętrznych użytkowników informacji, a także przydatnych w zarządzaniu gospodarstwem rolnym.

7.2. Regulacje międzynarodowe i krajowe w zakresie rachunkowości rolniczej

Rolnictwo w literaturze przedmiotu postrzegane jest (zwłaszcza przez ekonomistów rolnictwa), jako dział gospodarki charakteryzujący się pewną specyfiką warunkującą jego funkcjonowanie. Cechy produkcji rolnej to: sezonowość, przestrzenność, podwyższone ryzyko i niepewność, warunkowane czynnikami biologicznymi i przyrodniczymi, łączne występowanie funkcji producenta i konsumenta charakterystyczne dla rodzinnej formy gospodarowania¹⁹. Rozwój sektora gospodarstw rolniczych zdeterminował powstanie przedsiębiorstw rolniczych w coraz to większym rozmiarze, często zorganizowanych w formie spółek kapitałowych, które zobowiązane są do prowadzenia ksiąg rachunkowych. Specyfika działalności gospodarstw rolnych znalazła swój wyraz w Międzynarodowym Standardzie Rachun-

FADN i Rachunków Ekonomicznych dla Rolnictwa – EUROSTAT: A. Gałęcka, dz. cyt., s. 97–108; Ł. Kryszak, dz. cyt., s. 168–173.

¹⁸ Obowiązek dotyczy gospodarstw, których przychody netto ze sprzedaży produktów, towarów i operacji finansowych za poprzedni rok obrotowy wyniosły co najmniej równowartość w walucie polskiej 2 mln euro.

¹⁹ R.I. Dziemianowicz, *Efektywność systemu opodatkowania rolnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 125–126.

kowości 41 *Rolnictwo* (MSR 41)²⁰. W 1994 roku Komitet Międzynarodowych Standardów Rachunkowości (IASB) podjął decyzję o opracowaniu standardu dotyczącego rolnictwa. Potrzeba jego opracowania wynikała z następujących przesłanek²¹:

1. Rolnictwo, jako jedna z ważniejszych gałęzi gospodarki krajowej, charakteryzuje się określoną specyfiką procesów produkcji, wskutek czego wymaga odmiennego ich ujęcia i wyceny niż w innych sektorach.
2. Konieczność ujednoczenia zasad odzwierciedlania zdarzeń związanych z przemianą biologiczną.
3. Brak całościowego ujmowania zagadnień dotyczących działalności rolniczej przez wcześniejsze regulacje rachunkowości.
4. Wyłączenia z zakresu MSR aktywów związanych z działalnością rolniczą oraz ich zmian.

Według IASB większość jednostek prowadzących działalność rolniczą to małe, niezależne gospodarstwa rodzinne, koncentrujące się na rozliczeniach podatkowych i działające w oparciu o zasadę kasową. Przedsiębiorstwa te nie podlegają obowiązkowi sporządzania sprawozdań finansowych o ogólnym przeznaczeniu. Jednak poszukują one zewnętrznych źródeł finansowania i dotacji od podmiotów, które wymagają ich sporządzania. Ponadto globalizacja prowadzi do zwiększania się skali, zakresu i komercjalizacji działalności rolniczej, co powoduje konieczność sporządzania sprawozdań finansowych opartych na solidnych i powszechnie uznawanych zasadach²².

²⁰ *Międzynarodowy Standard Rachunkowości 41 Rolnictwo*, [w:] *Międzynarodowe Standardy Sprawozdawczości Finansowej według stanu na dzień 1 stycznia 2013 r.*, SKWP, IFRS, Warszawa 2014, s. 1247–1261.

²¹ P. Łagodzki, *Obowiązki sprawozdawcze w zakresie sporządzania rachunku przepływów pieniężnych według MSR 41 „Rolnictwo” i ustawy o rachunkowości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2008, nr 493, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” 2008, nr 9, s. 243.

²² *Międzynarodowe Standardy sprawozdawczości Finansowej, Część B. Dokumenty towarzyszące*, SKWP, IFRS, Warszawa, Londyn 2011, s. B1652–1653.

Ostateczna wersja standardu została zatwierdzona w grudniu 2000 roku, po uwzględnieniu uwag do projektu różnych organizacji międzynarodowych, jednostek gospodarczych oraz wyników skierowanej do gospodarstw rolnych ankiety, dotyczącej oceny proponowanych rozwiązań, w szczególności wyceny w wartości godziwej. Od 1 stycznia 2003 roku europejskie przedsiębiorstwa rolne zaczęły wykorzystywać w swojej rachunkowości założenia przewidziane w tym standardzie. Zakres tematyczny MSR 41 określa sposób księgowania, prezentację w sprawozdaniach finansowych oraz ujawnianie informacji na temat prowadzonej działalności rolniczej. Standard zwraca szczególną uwagę na sposób identyfikacji, pomiaru oraz komunikowania informacji dotyczących aktywów biologicznych, produktów rolnych na moment ich pozyskania i w późniejszym czasie po momencie pozyskania oraz dotacji państwowych otrzymywanych na działalność rolniczą²³. Jacek Jaworski podkreślił, że zamiast kompleksowych uregulowań dotyczących specyfiki działania gospodarstw rolnych, prezentuje głównie problematykę wyceny aktywów biologicznych²⁴. Z kolei Tomasz Kondraszuk stwierdził, że standard ten „otworzył drogę do tworzenia jasnych i przejrzystych zasad ewidencji i analizy kosztów działalności przedsiębiorstw rolniczych w ramach ponadnarodowych systemów informacyjnych”²⁵.

Obowiązująca w Polsce ustawa z dnia 29 września 1994 roku o rachunkowości²⁶ nie zawiera osobnych regulacji odnoszących się do działalności rolniczej i aktywów biologicznych, kwestie z nimi związane podlegają przepisom ustawy na ogólnych zasadach. Należy podkreślić, że od wielu lat krajowe przepisy obowiązujące przy prowadzeniu rachunkowości

²³ Por. M. Kucharczyk, *Uwarunkowania wyceny aktywów według Międzynarodowego Standardu Rachunkowości 41 – Rolnictwo*, [w:] *Rachunkowość wobec procesów globalizacji*, J. Gierusz, M. Jerzemowska, T. Martyniuk (red.), Uniwersytet Gdański, Gdańsk 2002, s. 287.

²⁴ J. Jaworski, *Założenia koncepcyjne rachunku kosztów i wyników gospodarstwa rolnego*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2007, t. 41(97), s. 116.

²⁵ T. Kondraszuk, *Ewidencja kosztów...*, s. 561.

²⁶ Ustawa z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości, Dz.U. z 2018 r., poz. 39, z późn. zm.

podlegają stopniowej harmonizacji z prawem międzynarodowym oraz dostosowywaniu do wymogów wynikających z integracji z UE²⁷. W treści art. 10 ust. 3 ustawy wskazano na hierarchię przepisów obowiązujących jednostki prowadzące rachunkowość i sporządzające sprawozdania finansowe w oparciu o UoR. Do rozwiązywania zagadnień nieuregulowanych lub w sytuacjach wątpliwych z powodu nieprecyzyjnych zapisów ustawy, mogą być brane pod uwagę standardy krajowe, a w razie ich braku standardy międzynarodowe. Przedsiębiorstwa rolnicze mogły przez wiele lat wykorzystywać rozwiązania zawarte w Międzynarodowym Standardzie Rachunkowości 41 (MSR) z powodu braku krajowego standardu rachunkowości w zakresie rolnictwa. Krajowy Komitet Standardów Rachunkowości podjął jednak prace nad opracowaniem Krajowego Standardu Rachunkowości (KSR) poświęconego rolnictwu. Opublikowany KSR nr 12 *Działalność rolnicza* ma zastosowanie po raz pierwszy do sprawozdań finansowych sporządzonych za rok obrotowy rozpoczynający się od 1 stycznia 2018 roku²⁸.

7.3. Definiowanie podstawowych pojęć dotyczących rolnictwa – MSR 41 Rolnictwo i KSR 12 Działalność rolnicza

Międzynarodowy Standard Rachunkowości 41 (MSR) określa sposób księgowania, prezentację w sprawozdaniach finansowych oraz ujawnianie informacji na temat działalności rolniczej. Jego celem jest zapewnienie, aby sprawozdania finansowe ujawniały niezbędne informacje na temat działalności rolniczej i aktywów biologicznych. W MSR 41 nastąpiło zdefiniowanie wielu pojęć mających znaczenie dla praktyki gospodarczej. Według standardu działalność rolnicza oznacza „zarządzanie przez jednostkę

²⁷ Harmonizacja zasad rachunkowości w postaci MSSF/MSR zapewnia porównywalność, zrozumiałość i przydatność informacji finansowych komunikowanych w sprawozdaniach finansowych. Ułatwia to współpracę różnych podmiotów na globalną skalę.

²⁸ *Krajowy Standard Rachunkowości nr 12 Działalność rolnicza*, Dz.U. MF z 2018 r., poz. 78.

przemianą biologiczną i zbiorem/pozyskaniem przeznaczonych na sprzedaż lub zamianę aktywów biologicznych – w produkty rolne lub w inne aktywa biologiczne”²⁹. Za przykład działalności rolniczej może posłużyć hodowla zwierząt, uprawa roślin jednorocznych czy wieloletnich, uprawa roślin ozdobnych. Z kolei składnik aktywów biologicznych to zwierzę znajdujące się w hodowli lub w chowie i roślina uprawna. Zbiorowość podobnych zwierząt hodowlanych lub roślin uprawnych tworzy grupę aktywów biologicznych. Dopuszcza się możliwość grupowania w zbiory w sposób uzasadniony i logiczny, np. według wieku.

Produkty rolne to produkty zebrane/pozyskane z aktywów biologicznych należących do jednostki. Zbiory/pozyskanie to moment, w którym następuje oddzielenie produktu od aktywów biologicznych lub moment zakończenia procesów życiowych aktywów biologicznych. Jednocześnie MSR 41 podaje przykłady aktywów biologicznych (np. drzewa leśne, krzewy, drzewa owocowe, bydło mleczne, trzoda chlewna), produktów rolnych będących wynikiem przetwarzania po zbiorach/pozyskaniu (odpowiednio: drzewa ścięte, liście, zebrane owoce, mleko, tusza) oraz produktów jako wynik procesu przetwarzania aktywów po zbiorach/pozyskaniu (odpowiednio: tarcica, kłody drzewne; herbata, suszony tytoń; przetworzone owoce, ser, wędliny). Zarówno oddzielona od aktywu biologicznego część, jak i samo aktywo biologiczne, które zaprzestało procesów życiowych, jest produktem rolnym. Uwzględniając kryterium przeznaczenia składnika, aktywa biologiczne dzieli się na³⁰:

1. Aktywa konsumpcyjne: składniki, które pozyskuje się jako produkty rolnicze bądź sprzedaje je jako aktywa biologiczne, np. inwentarz przeznaczony na produkcję mięsa, a także na sprzedaż; uprawy zbóż, roślin warzywnych, produkty rolnicze (np. wełna, mleko).

²⁹ *Międzynarodowy Standard...*, s. 1253.

³⁰ D. Czerwińska-Kayzer, A. Bieniasz, dz. cyt., s. 47. Zdaniem autorek podział aktywów związanych z działalnością rolniczą według przeznaczenia czy stopnia dojrzałości nie jest jednoznaczny, co utrudnia ich właściwe zaszeregowanie w sprawozdaniu finansowym.

2. Aktywa produkcyjne: składniki wykorzystywane do wytworzenia innych aktywów biologicznych (do reprodukcji) oraz produktów rolniczych (do produkcji), np. inwentarz żywy utrzymywany w celu pozyskiwania mleka (krowy mleczne), drzewa owocowe, krzewy roślin jagodowych, winorośla.

W ramach tych aktywów wyróżnia się aktywa dojrzałe, które osiągnęły fazę gotowości do zbioru lub stan umożliwiający regularne zbiory (np. drzewa owocowe), oraz niedojrzałe, które wymienionych cech nie osiągnęły.

Działalność rolnicza polega na zarządzaniu procesem biologicznej transformacji zachodzącej w aktywach biologicznych, a prowadzącej do ich sprzedaży, przeobrażenia w produkty rolne bądź wytworzenia dodatkowych aktywów biologicznych. Obejmuje ona różnorodne czynności (np. hodowla i chów inwentarza żywego, leśnictwo, uprawy roślin wieloletnich, jednorocznych, ogrodnictwo, hodowla ryb), które jednak posiadają pewne cechy wspólne, takie jak: zdolność do biologicznej przemiany, zarządzanie zmianą i pomiar zmiany. Przemiana biologiczna powoduje:

1. Procesy wzrostu (np. powiększenie lub naprawa jakościowa zwierząt znajdujących się w hodowli i w chowie lub roślin uprawnych), umniejszenia (degeneracji, powodującej zmniejszenie ilości lub pogorszenie jakości zwierząt lub roślin) lub rozmnażania (pozyskiwania dodatkowych sztuk zwierząt lub roślin).
2. Wytworzenie produktów rolnych (np. wełny, mleka, liści herbaty).

Wynikające z przemiany biologicznej zmiany jakościowe (np. zawartość białka, poziom tłuszczu) i zmiany ilościowe (np. ilość potomstwa, długość i średnica włókien) są mierzone i monitorowane w ramach rutynowego zarządzania. Umiejętne zarządzanie zmianą pomaga w biologicznej przemianie przez zwiększanie lub przynajmniej stabilizowanie warunków niezbędnych do zaistnienia procesu (np. wilgotność, dostęp do światła). Tak zdefiniowane zarządzanie ułatwia odróżnienie działalności rolniczej od innych rodzajów działalności. Zbiory/pozyskanie ze źródeł

niepodlegających zarządzaniu, nie są zaliczane do działalności rolniczej (np. połowy oceaniczne lub wycinka lasów).

Ujawnienia informacji związanych z prowadzoną działalnością rolniczą dotyczą m.in. kwoty zysku lub straty za bieżący okres powstałej w momencie początkowego ujęcia aktywów biologicznych i produktów rolnych, łączną kwotę zysku lub straty z tytułu zmian wartości aktywów biologicznych, opis grup aktywów biologicznych oraz metodę przyjętą w celu ustalenia wartości godziwej wszystkich grup produktów rolnych w momencie zbiorów lub pozyskania grup aktywów biologicznych.

Reasumując, w myśl MSR 41 działalność rolnicza opiera się na składnikach, określonych mianem aktywów biologicznych. Są one kontrolowane przez człowieka i stwarzają warunki przyrodnicze do przebiegu procesów, które są przetwarzane w inne aktywa biologiczne lub produkty rolnicze. Proces przemiany kończy się w momencie zbioru lub pozyskania produktu rolniczego. Zakres tematyczny KSR nr 12 przedstawia tabela 7.1.

Tabela 7.1. Zakres tematyczny KSR nr 12 Działalność rolnicza

Zakres KSR nr 12	Charakterystyka
Cel standardu	Wyjaśnienie głównych zasad (polityki) rachunkowości stosowanych do działalności rolniczej zgodnie z UoR. Przedmiot: aktywa biologiczne i niebiologiczne produkty rolnicze, przychody, koszty i wyniki finansowe
Podstawowe definicje i klasyfikacje	Aktywa biologiczne, podział ich na trwałe i obrotowe, działalność rolnicza, przemiana biologiczna, zbiór lub pozyskanie, produkty rolnicze
Zasady rachunkowości rolniczej i techniczno-organizacyjne sposoby prowadzenia ksiąg rachunkowych	Konieczność określenia zasad wyceny i ujmowania biologicznych aktywów trwałych i obrotowych, niebiologicznych produktów rolniczych oraz ustalania wyniku finansowego wraz z uwzględnieniem specyfiki prowadzonej działalności (np. złożoność i różnorodność prowadzonej działalności, rozbieżności między czasem ponoszenia nakładów i czasem osiągnięcia efektów)

Zakres KSR nr 12	Charakterystyka
Wycena i ujęcie w księgach rachunkowych biologicznych aktywów trwałych i obrotowych	<p>Wycena na moment początkowego ujęcia i na każdy dzień bilansowy z podziałem na aktywa trwałe i obrotowe. Podstawa wyceny to cena nabycia, koszt wytworzenia, cena sprzedaży (biologiczne aktywa trwałe i obrotowe na moment wyceny początkowej). Wycena na dzień bilansowy:</p> <p>a) biologiczne aktywa trwałe: według wartości początkowej powiększonej o koszty ulepszeń, pomniejszonej o odpisy amortyzacyjne i odpisy z tytułu utraty wartości.</p> <p>b) biologiczne aktywa obrotowe: w koszcie wytworzenia nie wyższym od ceny sprzedaży netto</p>
Ustalanie przychodów i kosztów wytworzenia sprzedanych produktów rolniczych	<p>Sposób przeprowadzenia kalkulacji kosztu wytworzenia produktów rolniczych z wykorzystaniem przekrojów ewidencyjnych poniesionych kosztów (klasyfikacja i kalkulacja kosztów według kosztów produkcji zwierzęcej i roślinnej, grupowanie kosztów w układzie rodzajowym lub funkcjonalnym (koszty bezpośrednie i pośrednie), etapy kalkulacji kosztu wytworzenia produktu rolniczego. Przychody ze sprzedaży z podziałem na produkty zwierzęce i roślinne</p>
Wsparcie działalności rolniczej	<p>Uwzględnienie następujących form wsparcia: dotacje, płatności bezpośrednie, zwroty oraz pomoc.</p>
Prezentacja i ujawnianie informacji	<p>Aktywa trwałe i aktywa obrotowe, przychody ze sprzedaży z podziałem na produkcję zwierzęcą i roślinną, informacje dodatkowe i objaśnienia</p>
Przykłady i schematy. Wykaz kont księgowych wykorzystanych w standardzie	<p>Kalkulacja kosztów, wycena i ewidencja produktów, ewidencja ilościowa, ewidencja wartościowa, ustalenie wartości początkowej, ustalanie faz produkcji rolniczej, kwoty wsparcia i ewidencja wsparcia, prezentacja elementów sprawozdania finansowego</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie: KSR nr 12 *Działalność rolnicza*, Dz. U. MF z 2018 r., poz. 78.

Wyjaśnienia zawarte w KSR 12 są zgodne w podstawowym zakresie z postanowieniami MSR 41 *Rolnictwo*. Przewidziana w MSR 41 wycena aktywów biologicznych w wartości godziwej wydaje się najistotniejszą kwestią różniącą ujęcie takich aktywów w świetle KSR 12. Wykorzystanie wartości godziwej do wyceny powoduje, że wynik finansowy obliczany jest na moment pozyskania produktów rolniczych, a nie ich sprzedaży.

7.4. Wycena aktywów biologicznych i produktów rolnych

Ujmowanie to proces uwzględniania w bilansie lub w sprawozdaniu z dochodów pozycji spełniających definicje danego składnika i kryteria jego ujmowania. Ogólne kryteria ujmowania składnika aktywów, w tym także aktywów biologicznych to:

1. Jednostka kontroluje składnik aktywów w wyniku przeszłych zdarzeń (jednostka posiada prawny tytuł własności).
2. Istnieje prawdopodobieństwo, że jednostka uzyska przyszłe korzyści ekonomiczne związane z tą pozycją.
3. Wartość godziwą lub cenę nabycia/koszt można wiarygodnie ustalić.

Międzynarodowy Standard Rachunkowości 41 wprowadza wymóg wyceny aktywów biologicznych w momencie pierwszej identyfikacji aktywów (w momencie początkowego ujęcia), a także wyceny na koniec każdego okresu sprawozdawczego w wartości godziwej pomniejszonej o szacowane koszty związane ze sprzedażą, chyba, że w momencie początkowego ujęcia wartości tej nie można ustalić w wiarygodny sposób (zob. tabela 7.2.).

W modelu tym odejmowane są koszty sprzedaży, co zapewnia właściwy szacunek rynkowych przyszłych korzyści ekonomicznych związanych z danym składnikiem aktywów. Międzynarodowy Standard Rachunkowości nie zajmuje się przetwarzaniem produktów rolnych po zbiorach/pozyskaniu, czyli np. przetwarzaniem owoców w wino. Tego typu przetwarzanie nie odpowiada definicji działalności rolniczej zawartej w standardzie. Podobne zasady dotyczą wyceny początkowej produktów rolnych.

Tabela 7.2. Wycena aktywów biologicznych według MSR 41 *Rolnictwo*

Kategoria wyceny	Warunki
Wartość godziwa pomniejszona o koszty sprzedaży (wartość godziwa: kwota za którą składnik mógłby zostać wymieniony, a zobowiązania uregulowane w transakcji przeprowadzonej na warunkach rynkowych pomiędzy niezależnymi, zainteresowanymi i dobrze poinformowanymi stronami; koszty transakcji sprzedaży to takie jak np. opłaty pośredników sprzedaży, koszty opinii, opłaty celne i inne podatki)	Istnienie aktywnego rynku (należy uwzględnić rynek główny, do którego dostęp ma jednostka dokonująca wyceny, a nie rynku najkorzystniejszego dla danej jednostki, rynek, na którym jednostka w normalnych warunkach zawarłaby transakcję sprzedaży)
Aktualne ceny transakcji rynkowych (ceny rynkowe na podobne dobra, po korekcie wynikającej z różnic między aktywami). Ceny branżowe	Nie istnieje aktywny rynek, który wyznaczyłby cenę na dane aktywa biologiczne
Teraźniejsza wartość netto spodziewanych przepływów pieniężnych z tych aktywów	Brak dostępu do cen (wartości) rynkowych aktywów biologicznych. Nie uwzględnia się np. przepływów pieniężnych przeznaczonych np. na odnowienie aktywu biologicznego, np. ponowne zasadzenie drzewek

Źródło: opracowanie własne na podstawie: MSR 41 *Rolnictwo*, *Międzynarodowe Standardy Sprawozdawczości Finansowej*, SKWP, IFRS, Warszawa, Londyn, 2013, s. 1256–1257.

Wycena w wartości godziwej ma bezpośredni związek ze zmianami oczekiwań co do przyszłych korzyści ekonomicznych jednostki. Zdaniem Tomasza Kondraszuka „MSR 41 Rolnictwo jest przykładem realizacji tej właśnie nowoczesnej koncepcji definiowania i pomiaru dokonań działalności gospodarczej”³¹. Określenie „mógłby zostać” oznacza, że chodzi o transakcję hipotetyczną (zakłada się, że istnieje możliwość sprzedaży produkcji

³¹ T. Kondraszuk, *Projekt Krajowego Standardu Rachunkowości...*, s. 219.

w momencie jej pozyskania). Zwrot „transakcje rynkowe” wprowadza warunek niezależności stron, z kolei sformułowanie „dobrze poinformowanymi” oznacza, że kierownictwo jednostki dysponuje wystarczającą wiedzą o przedmiocie transakcji i czynnikach mających wpływ na określenie ceny i warunkach rynkowych na dzień wyceny. Podejście rynkowe w ustalaniu wartości godziwej reprezentują także inne metody wyceny oparte na cenach rynkowych, np. oparte na cenie z ostatniej przeprowadzonej transakcji czy też na podstawie transakcji dotyczących podobnych pozycji³². Wymienione metody obarczone są z samego założenia pewną dozą subiektywizmu. Można postawić pytanie, czy bieżąca wartość rynkowa jest dobrym odzwierciedleniem wartości w rolnictwie? Wycena wartości godziwej umożliwia ujęcie i wycenę wzrostu biologicznego na podstawie informacji z aktywnych rynków czy cen ostatnich transakcji, uwzględniając datę ich dokonywania. Międzynarodowy Standard Rachunkowości wymaga, aby zmiana wartości godziwej została ujęta w wyniku finansowym za okres, w którym miała miejsce. W takiej sytuacji jest możliwe wykazywanie dochodów przez cały okres, np. w jednostce posiadającej szkółkę leśną – od czasu zasadzenia drzew do ich wyřębu. Zwolennicy takiego stanowiska twierdzą, że przemiana biologiczna ma podstawowe znaczenie dla zrozumienia wyniku finansowego jednostki i jest zgodna z zasadą memoriału.

Zgodnie z modelem rachunkowości odwołującym się do wyceny w koszcie historycznym, jednostka nie może wykazywać dochodów do momentu pierwszego wyřębu i sprzedaży, co najczęściej następuje po wielu latach od zasadzenia drzew. W dynamicznym otoczeniu historyczna cena nabycia traci szybko aktualność. Inne argumenty zwolenników wartości godziwej to istnienie aktywnych rynków i możliwość ustalenia aktualnych wartości rynkowych, ponadto stosowanie cen rynkowych zdecydowanie poprawia porównywalność oraz zrozumiałość wyceny i prezentacji podobnych aktywów, które mogą mieć różne ceny nabycia lub koszty wytworzenia.

³² E. Engelgardt, *Możliwości zastosowania wartości godziwej w praktyce*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2009, t. 51(107), s. 18–19.

Zalety te przekładają się na korzyści, jakie mogą uzyskać interesariusze sprawozdań ogólnego przeznaczenia na temat tworzenia wartości w gospodarstwie rolnym. Należy podkreślić, że w momencie początkowego ujęcia aktywów biologicznych, w przypadku braku funkcjonującego rynku, standard wprowadza wycenę w cenie nabycia lub koszcie wytworzenia. Gdy tylko to będzie możliwe, składnik aktywów powinien być wyceniony w wartości godziwej. Z kolei przeciwnicy wyceny w wartości godziwej, wśród zasadniczych problemów wymieniają częste zmiany cen rynkowych, powszechność stosowania kosztu historycznego, jako metody wyceny dominującej w zapisach innych MSSF/MSR, bardziej obiektywnej i spójnej, czy też ceny rynkowe na dzień bilansowy mogą nie mieć rzeczywistego związku z cenami, po których aktywa zostaną sprzedane, a wiele spośród aktywów biologicznych nie jest przeznaczonych na sprzedaż³³.

Według KSR 12 nie można wyceniać produktów rolniczych podczas zbiorów lub pozyskania, ale ich wartość wymaga określenia nie później niż moment sprzedaży oraz na dzień bilansowy. Biologiczne aktywa trwałe są zaliczane do środków trwałych, a obrotowe do zapasów. Wycena biologicznych aktywów obrotowych następuje w momencie początkowego ujęcia w cenie nabycia, koszcie wytworzenia lub cenie sprzedaży takiego samego lub podobnego składnika, na dzień bilansowy w wartości początkowej nie wyższej od ceny sprzedaży netto lub inaczej ustalonej wartości godziwej. Biologiczne aktywa trwałe wycenia się:

- w produkcji zwierzęcej w koszcie wytworzenia,
- w produkcji roślinnej po początkowym ujęciu w cenie nabycia lub koszcie wytworzenia i pomniejsza o odpis amortyzacyjny oraz z tytułu trwałej utraty wartości.

Według KSR 12 poniesione koszty będą aktywowane w ramach zamknięcia rocznego, a nieszacowane przychody pomniejszone o koszty sprzedaży.

³³ *Międzynarodowe Standardy Sprawozdawczości Finansowej, Część B, SKwP, IFRS*, Warszawa–Londyn 2011, s. B1656.

Podsumowanie

Reasumując zaprezentowane rozważania można stwierdzić, że:

1. Rachunkowość jest uniwersalnym systemem informacyjnym, jednak specyfika produkcji rolnej powoduje, że rachunkowość w przedsiębiorstwach rolniczych różni się od rachunkowości w przedsiębiorstwach innych działów gospodarki.
2. Przez wiele lat obowiązywania UoR, wobec braku w niej wiążących wytycznych dotyczących sposobów ujmowania działalności rolniczej, a także braku opracowania krajowego standardu w tym zakresie, MSR 12 mógł mieć zastosowanie w większych przedsiębiorstwach rolnych o charakterze towarowym do sporządzania sprawozdań finansowych lub przedsiębiorstwa przyjmowały własne rozwiązania. Powstanie MSR 41 i KSR 12 jest niewątpliwie ważnym osiągnięciem w dziedzinie rachunkowości. Zarówno MSR 41, jak i KSR 12 określają rozwiązania, które uwzględniają specyfikę działalności rolnej.
3. Obecnie przyjęte rozwiązania krajowe, pochodzące z UoR i kompleksowego opracowania KSR 12 ułatwiają ewidencję i sporządzanie rocznego sprawozdania finansowego przez krajowe gospodarstwa rolne, co powinno także ułatwić ocenę przebiegu i efektywności ekonomicznej procesu produkcji rolnej.
4. Wyjaśnienia zawarte w KSR 12 są zgodne w podstawowym zakresie z postanowieniami MSR 41 *Rolnictwo*. Przewidziana w MSR 41 wycena aktywów biologicznych w wartości godziwej wydaje się najistotniejszą kwestią różniącą ujęcie takich aktywów w świetle KSR 12. Niewątpliwie stosowanie tej kategorii w praktyce przedsiębiorstw rolniczych stałoby się łatwiejsze, gdyby KSR był bardziej spójny z MSR w tym zakresie.

Specyfika działalności rolniczej i złożoność problematyki jest jednocześnie szansą na rozwijanie badań w tym zakresie i wskazywanie na perspektywy badawcze w tym temacie. Jedną z perspektyw badawczych powinna być problematyka poświęcona zagadnieniom wykorzystywania

danych księgowych na potrzeby zarządzania w gospodarstwach rolnych oraz realizacja idei zrównoważonego rozwoju. Z punktu widzenia gospodarstwa rolnego należy podkreślić konieczność posiadania informacji dla celów zarządzania przedsiębiorstwem rolnym na temat bieżącej kondycji finansowej. Warunkiem jest posiadanie takich informacji, a to zapewnia właściwie prowadzona rachunkowość jednostki.

R O Z D Z I A Ł 8 .

DYSFUNKCJE PROCESU ZARZĄDZANIA FINANSAMI
W OBSZARZE ROZLICZEŃ ZA REALIZACJĘ ZADAŃ
ZLECONYCH W GMINACH ZA LATA UBIEGŁE –
PERSPEKTYWA NAUK O ZARZĄDZANIUArtur Jacek Koźuch¹**Wstęp**

Jednym z istotnych problemów występujących na styku podsektorów rządowego i samorządowego jest wartość środków przekazanych do dyspozycji gmin w stosunku do powierzonych im zadań. Obowiązująca w tym zakresie w Polsce reguła konstytucyjna, określana mianem zasady adekwatności, ujęta została w art. 167 Konstytucji, zgodnie z którym (ust. 1 i 4 przepisu) jednostkom samorządu terytorialnego zapewnia się udział w dochodach publicznych odpowiednio do przypadających im zadań, a zmiany w zakresie zadań i kompetencji jednostek samorządu terytorialnego następują wraz z odpowiednimi zmianami w podziale dochodów publicznych. Zapis ten wymaga zatem zarówno zapewnienia odpowiednich środków, jak i umiejętnego obliczenia wartości tych środków dla poszczególnych gmin. Należy bowiem pamiętać, że zgodnie z koncepcjami nauk o organizacji i zarządzaniu, nie ma dwóch takich samych zbiorów

¹ Dr hab. Artur Jacek Koźuch, prof. UPH, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach.

zasobów tworzących organizację, a zatem i dwóch tak samo działających systemów, służących realizacji określonych zadań. W efekcie wymagane jest dostosowywanie wartości środków przekazywanych w ramach zasady adekwatności do każdej z jednostek oddzielnie, a nie określanie kwot standaryzujących ich działalność przez przyznane dochody, ani też przez określenie liczby spraw danego rodzaju, jednolitej stawki roboczogodziny i mediany czasu przeznaczonego na realizację zadania. Zasadniczą wadą obu sposobów określania wartości dotacji jest nieuwzględnianie specyfiki jednostek, w tym wartości kosztów przeszacowanych czy sposobu organizacji procesu realizacji określonych zadań. W tym kontekście, oprócz podejmowania działań usprawniających procesy świadczenia usług w ramach zadań zleconych, szczególnego znaczenia nabiera zarządzanie finansami na poziomie poszczególnych gmin i podejmowanie działań służących pozyskaniu środków w ich adekwatnej wartości, zarówno przez negocjacje z dysponentami, jak i na drodze sądowej.

Celem rozdziału jest ocena sposobu ustalania wartości dotacji celowych na zadania zlecone w gminach dochodzących swoich praw przed sądami jednego z okręgów sądowych oraz próba analizy błędów popełnionych w procesie ustalania wartości należnych.

Celem aplikacyjnym jest zaproponowanie rozwiązań zapewniających rzetelność i relatywnie wyższą dokładność obliczeń oraz przekonanie menedżerów jednostek samorządu terytorialnego o potrzebie stosowania rozwiązań fakultatywnych w tym zakresie. Cel ten wynika zarówno z obowiązku przedstawienia w postępowaniach o zapłatę wyliczenia kwot należnych, a także z przekonania, że rozwiązania obligatoryjne – jako będące głównie wymaganiami budżetu państwa – zawsze skupiać się będą na celu, jakim jest zapewnienie stabilności finansowej państwa, jako całości.

W rozdziale wykorzystano współczesne koncepcje nauk o zarządzaniu, rachunku kosztów oraz analizę akt postępowania sądowych dotyczących dopłat do dotacji celowych za wykonywanie zadań z zakresu spraw wojskowo-obronnych, ewidencji ludności i zadań Urzędu Stanu Cywilnego.

8.1. Koszty zadań zleconych w gminach a dotacje celowe w teorii zarządzania

Ocena – w przyjętej perspektywie – działań służących ustaleniu czy przekazane kwoty dotacji celowych są lub były wystarczające do pełnego i terminowego wykonania zadań zleconych wymaga w pierwszej kolejności uwzględnienia szeregu założeń, wynikających z obowiązujących przepisów prawa, zasad rachunkowości, koncepcji i zasad ekonomii, nauk o zarządzaniu czy finansów. Przedstawienie zidentyfikowanych w ten sposób warunków brzegowych jest bowiem uzasadnieniem dla proponowanych metod i rozwiązań praktycznych.

Rozważania dotyczące określenia kwot należnych za wykonane zadania zlecone wymagają w pierwszej kolejności uznania, że osobowość prawna gminy, podobnie jak innych podmiotów, jest jedna na całym obszarze prawa i sprowadza się do zdolności stawania się podmiotem praw i obowiązków². W obszarze objętym refleksją szczególnego znaczenia nabiera upodmiotowienie gminy w sensie majątkowym. Zastosowanie kryterium rozdzielenia zarządzania i administrowania zasobami komunalnymi przez określoną ustawowo formę regulacji stosunków prawnych w danym zakresie pozwala rozwiązać problem wyceny zasobów zaangażowanych w procesy świadczenia usług przez daną gminę. W obszarze zadań zleconych zależności te wyraźnie wskazują na potrzebę zarządzania³, które polega m.in. na realizacji uprawnień właścicielskich w stosunku do zaangażowanych zasobów, przysługujących gminom, jako podmiotom organizacyjnie wyodrębnionym i wyposażonym w osobowość prawną w sensie cywilnoprawnym. Prowadzi to do stanu, w którym zarządzanie zasobami komunalnymi podlega rozwiązaniom cywilnoprawnym, upodabniając działania

² Por. T. Bigo, *Związki publiczno-prawne w świetle ustawodawstwa polskiego*, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskich, Warszawa 1928, s. 27.

³ Por. uchwała S.N. z dnia 4 lutego 1993 r., III AZP 35/92, „Wspólnota” 1993, nr 17.

w ocenianym obszarze do działań o charakterze podmiotu gospodarczego⁴. Takie podejście jest w ostatnich latach również postulowane w nauce o zarządzaniu, akcentującej koncepcję Nowego Zarządzania Publicznego (*New Public Management*)⁵, w której istotne znaczenie zajmuje upodobnienie działań organizacji publicznych do działań w sektorze komercyjnym oraz prowynikowa orientacja prowadzonych działań i wprowadzenie konkurencji w procesach świadczenia usług publicznych⁶.

Wskazane uwarunkowania pozwalają, by na gruncie szeroko rozumianych nauk ekonomicznych, uznać gminę za organizację, stanowiącą zbiór zróżnicowanych zasobów, w której zachodzą procesy zarządzania, warunkujące jednocześnie efektywność i konkurencyjność⁷. Ponieważ zasady te – w poszczególnych organizacjach – nie są ani identyczne, ani powszechne, a jednocześnie są one wynikiem specyfiki działania i przynależności do różnych sektorów, organizacje (w tym również poszczególne gminy) różniąc się między sobą, dążą do osiągnięcia tych samych rezultatów (w omawianym przypadku zadań zleconych o jednej charakterystyce zgodnej z wymaganiami zlecającego) z różnych zasobów. To zjawisko – określane jako ekwifinalność⁸ – powoduje, że skupianie uwagi na ocenie czy przekazane danej gminie kwoty dotacji celowych były wystarczające

⁴ Uchwała S. N. z dnia 12 marca 1992, III CZP 165/92, „Rzeczpospolita” 1992, 23 marca.

⁵ G.D. Garson, E.S. Overman, *Public Management Research in the United States*, Praeger, New York 1983, s. 278.

⁶ Por. D. Osborn, T. Gaebler, *Rzqdzic inaczej*. Media Rodzina, Poznań 1994, s. 46; A. Zalewski, *Reformy sektora publicznego w duchu nowego zarządzania publicznego*. [w:] *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*, A. Zalewski (red.), SGH, Warszawa 2005, s. 26.

⁷ S. Flaszewska, A. Zakrzewska-Bielawska, *Organizacja z perspektywy zasobów – ewolucja w podejściu zasobowym*, [w:] *Nauka o organizacji. Ujęcie dynamiczne*, A. Adamik (red.), Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 222.

⁸ Por. M. Bielski, *Podstawy teorii organizacji i zarządzania*, C.H. Beck, Warszawa 2002, s. 31–32; B. Kożuch, *Nauka o organizacji*, CeDeWu 2007, Warszawa 2002, s. 87–88; K. Krukowski, *Kulturowe uwarunkowania dojrzałości procesowej urzędów miast*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016, s. 22.

do pełnego i terminowego wykonania zadań zleconych wyłącznie z zasobów finansowych ogranicza zakres oraz wartość poznawczą procesów analityczno-badawczych. Z tego powodu metodyka prowadzonej analizy winna uwzględniać również inne, pozafinansowe aspekty i determinanty.

Trzeba też zwrócić uwagę, że zasobowe podejście do organizacji uniemożliwia uznanie, że każde odgórne narzucenie kwoty dotacji celowej zapewnia gminie możliwość realizacji zadań, a przy braku tej zgodności, zarzucanie jej nierespektowania zasady racjonalnego gospodarowania (minimalizacji kosztów lub maksymalizacji efektów). Należy zatem pamiętać, że wyniki takiej oceny są zależne od pozafinansowych informacji warunkujących wartość środków należnych gminie, przy czym finansowy zakres analizy nie obejmuje uzasadnienia potrzeb w zakresie zasobów niefinansowych, np. potrzeb związanych z liczbą zatrudnionych pracowników, zakresami ich obowiązków i wynikającym z tego udziałem pracy w ramach zadań zleconych, zgodności ponoszonych kosztów z potrzebami i wymaganiami prawnymi w zakresie zadań zleconych.

Perspektywa nauk o zarządzaniu, uznając gminy za organizacje składające się z zasobów, powoduje, że szczególną uwagę należy zwrócić na problem kosztów i wydatków⁹, przy czym te drugie są kategorią nieodłączną w stosunku do kosztów i z nich wynikającą, stanowiąc odwzorowanie ruchu środków pieniężnych z tytułu poniesionych kosztów. Ta zależność powoduje, że w niektórych przypadkach (np. inwestycje) wydatki wyprzedzają koszty w czasie – następują wcześniej, a w innych koszty mogą wyprzedzić poniesione wydatki. W efekcie, w pierwszym przypadku, może pojawić się sytuacja, gdy wśród wydatków dotyczących danego roku obrachunkowego (w tym budżetowego) nie będzie odzwierciedlenia zużycia niektórych zasobów (dotyczy to np. amortyzacji budynków wykorzystywanych w procesie świadczenia usług przez gminę).

⁹ Szerzej: A.J. Kozuch, *Standaryzacja jako warunek sprawności jednostek samorządu terytorialnego*, „Finanse Komunalne – miesięcznik Regionalnych Izb Obrachunkowych” 2014, nr 7–8, s. 22–30.

Istota kosztów powoduje również, że charakteryzujące je cechy należy traktować jako połączone koniunkcją, a zatem niedotrzymanie choćby jednego z warunków: celowości, zgodności z normalną działalnością, użyteczności końcowej, skutkuje powstaniem strat w działalności organizacji. Jest to zjawisko obniżające poziom sprawności analizowanych organizacji, ponieważ powstanie strat, jako wyniku niecelowości zużycia, przekroczenia norm, czy braku użyteczności usług, obniża poziom wydajności, oszczędności i skuteczności działania danej Jednostki Samorządu Terytorialnego (JST).

Założenie o upodobnieniu działania gminy w zakresie zadań zleconych do działań o charakterze podmiotu gospodarczego powoduje, że zasadniczego znaczenia nabiera jedna z podstawowych cech kosztów – ich zwrotny charakter¹⁰. Zwrot kosztów jest warunkiem *sine qua non* dla podejmowania działań przez organizację, przy czym w gminach zagadnienie to należy rozpatrywać co najmniej w dwóch perspektywach:

1. W odniesieniu do zadań własnych zwrot kosztów ma najczęściej charakter niefinansowy, odnosząc się np. do wzrostu zaspokojenia potrzeb uczestników wspólnoty, a zatem zapewniając realizację celów stawianych gminom, również w wymiarze niemierzalnym, trudnym do identyfikacji.
2. W odniesieniu do zadań zleconych zwrot kosztów winien obejmować wartość wszystkich zużytych zasobów, a jakiegokolwiek braki w tym zakresie należy traktować jako wyraz niegospodarności, działania na niekorzyść organizacji, skutkujące w efekcie obniżeniem możliwości wykonania zadań własnych i niższą skutecznością w realizacji celów gminy.

Drugie ze wskazanych podejść należy interpretować poprzez swoistą analogię do logiki zasady adekwatności. Jest zasadne uznanie, że skoro dochody własne JST służą realizacji przypadających im zadań własnych, a ich wysokość powinna być odpowiednia do zakresu tych zadań (art. 167

¹⁰ Por. W. Gabrusewicz, A. Kamela-Sowińska, H. Poetschke, *Rachunkowość zarządcza*, PWE, Warszawa 2001, s. 23.

ust. 1 konstytucji), to również w przypadku podmiotów publicznoprawnych podsektora samorządowego dochody własne winny być wykorzystywane do finansowania zadań własnych, a za zadania zlecone – ze swoich dochodów własnych – zapłacić powinien zlecający, wpłacając kwotę odpowiednią do zakresu tych zadań.

Warto przy tym pamiętać, że sprzeczna z zasadą adekwatności jest również iluzoryczność stosowanej w polskim systemie prawnym standaryzacji przez dochody, będącej np. wynikiem nieuwzględniania samodzielności wydatkowej JST¹¹. W realizacji zadań zleconych problem ten wynika zarówno ze wskazanego wcześniej zróżnicowania zasobowego gmin, jak i z wynikającego z tego zróżnicowania występowania kosztów przesądzonych¹² – kosztów wynikających z decyzji podejmowanych w poprzednich latach (np. koszt wynagrodzenia pracowników, z którymi umowy o pracę podpisano wcześniej; koszt amortyzacji budynku, w którym prowadzona jest działalność, i inne). Koszty takie nie mogą być ograniczane w krótkim okresie, a ich nieuchronność i wynikająca z niej wysokość zapotrzebowania na środki pieniężne w warunkach funkcjonowania gminy nie pozwala na rezygnację ze zlecenia na wykonywanie zadań zleconych (przedsiębiorstwo może w takiej sytuacji zlecenia nie podjąć).

W tych warunkach należy uznać, że zlecający powinien znać warunki przebiegu procesów świadczenia usług w danej gminie, co stanowi informację o wysokości niezbędnych środków na realizację zadań zleconych. Jeśli zlecający nie zapoznał się z tą specyfiką to wartość środków pieniężnych przekazywanych do wykonawcy winna odpowiadać rzeczywistemu poziomowi kosztów (a nie wydatków, bo te – jak powszechnie wiadomo – nie obejmują wartości zużycia wszystkich zasobów w danym roku budżetowym).

¹¹ Por. wyrok TK z 24 marca 1998 r. (K 40/97), LEX nr 31970.

¹² Por. B. Niedbała, M. Sierpińska, *Controlling operacyjny w przedsiębiorstwie. Centra odpowiedzialności w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 139.

W obszarze kosztów i wynikających z nich kwot dotacji celowych zasadniczy problem wynika również z potrzeby zgodności z normalną działalnością organizacji oraz celowości podejmowanych działań, ukierunkowanych na zadania zlecone, za które odpowiada zlecający. W tym przypadku wymaga to uwzględnienia faktu, że zadania zlecone nie mogą być obciążane kosztami pośrednimi związanymi *stricte* z działalnością gminy w obszarze zadań własnych, np. wynagrodzenie pracowników za czynności niezwiązane z wykonywaniem zadań zleconych, wynagrodzenie wójta za czas pracy spędzony na sesjach rady, wyjazdach służbowych niezwiązanych z bezpośrednim zarządzaniem gminą, a dotyczących zarządzania strategicznego, spotkań w ramach różnego rodzaju forów i innych. Ta sama zależność dotyczy innych pracowników, których wynagrodzenia lub innego rodzaju koszty związane z wykonywaniem zadań mają obciążać w sposób pośredni zadania wykonywane w danej gminie. Nieuwzględnienie tej zależności powoduje, że przez analogię do przepisu art. 28 ust. 3 ustawy o rachunkowości, zawyża się zużycie zasobów (w tym przypadku zasobów ludzkich), co nieadekwatnie zwiększa wartość kosztów realizacji zadań.

W efekcie, ta wynikająca ze specyfiki funkcjonowania JST presja na zgodność prowadzonych działań z celami służącymi zaspokajaniu potrzeb obywateli i innych interesariuszy poszczególnych organizacji podsektora samorządowego wymaga, by stosowane rozwiązania ewidencyjne pozwalały zidentyfikować te działania i związane z nimi koszty pośrednie, które nie dotyczą zadań zleconych. W tym bowiem działaniu nie można się bowiem ograniczyć do wykazania, że dochody jednostek samorządu terytorialnego nie wystarczają na realizację zadań publicznych¹³. Wymagane jest przedstawienie argumentów wskazujących na dysproporcję między zakresem zadań i dochodów administracji rządowej oraz poszczególnych szczebli samorządu terytorialnego. Jest to możliwe tylko wtedy, gdy jednostka posiada odpowiednią ewidencję oraz, zapewniającą szczegółową wiedzę dotyczącą kształtowania się kosztów i wydatków, instrumenty służące

¹³ Wyrok TK z dnia 7 czerwca 2001 r., sygn. K 20/00.

planowaniu i kontroli wykonania zadań¹⁴. W większości gmin w Polsce ewidencja taka jest jednak – zgodnie z wymaganiami prawnymi, ale niezgodnie z potrzebami zarządzania – ograniczana do zakresu wynikającego z wymagań prawnych (rozwiązania obligatoryjne).

8.2. Ocena metodyki ustalania wartości nadwyżki kosztów nad wartością przekazanych dotacji w badanych aktach sądowych

Zasadniczą ideą przyświecającą gminom składającym pozwy w badanych sprawach jest uznanie, że kwoty wydatków wykazanych w odpowiednich sprawozdaniach spełniają wymagania dla uznania ich za koszty, w podziale na koszty pośrednie i bezpośrednie. Już zatem samo to założenie powoduje (ze względu na różnice między tymi kategoriami) istotny problem, choć jest on w pewnym sensie niwelowany przez dalsze postępowanie, będące swoistą analogią do rozwiązań stosowanych w ramach rachunku kosztów i kalkulacji kosztów jednostkowych.

Posługując się odpowiednią klasyfikacją, gminy składające pozwy uznają najczęściej, że do kosztów bezpośrednich zaliczały wynagrodzenia pracowników (K_{bw}) realizujących zadania zlecone (przyjmując, że poświęcali oni cały czas pracy na te działania, nawet w sytuacjach, gdy z zakresu obowiązków wynikało co innego) oraz wydatki na delegacje służbowe tych pracowników i wydatki na ich szkolenia czy niezbędne publikacje z zakresu wykonywanych zadań (K_{bi}). W znacznej mniejszości, gminy za koszty pośrednie uznają tylko wydatki na wynagrodzenia pracowników, rozliczając pozostałe pozycje w ramach ogólnych kosztów pośrednich.

Wydatki związane z delegacjami służbowymi obejmują zarówno wyjazdy ściśle związane z realizacją zadań zleconych, jak np. w celu pobrania określonych druków, konsultacji czy porad, a także – co stanowi istotną wątpliwość – na szkolenia o charakterze fakultatywnym, które

¹⁴ Por. A.J. Kozuch, *Budżetowanie jako instrument zarządzania finansami jednostki samorządu terytorialnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 107.

bez porozumienia ze zlecającym zostały zaliczone do kosztów. Taką samą niefrasobliwością wykazano się również w zakresie wydatków na szkolenia i niezbędne publikacje z zakresu wykonywanych zadań, uznając, wydaje się, niesłusznie, że każde szkolenie jest obligatoryjne i, że każda pozycja książkowa związana z tematem jest niezbędna dla wykonywania zadań zleconych. W omawianych przykładach zapomniano zatem o podstawowej zasadzie, zgodnie z którą tylko działania obligatoryjne mogą być elementem kosztotwórczym dla zadań zleconych. Szkolenia fakultatywne, a zatem i związane z nimi delegacje oraz materiały doksztalające, należy traktować jako inwestycje w kapitał ludzki, a uzyskana w ten sposób wartość tego kapitału powinna znaleźć odzwierciedlenie w wynagrodzeniu pracowników. Jednocześnie też, brak możliwości regulowania wynagrodzeń nie może być podstawą dla obciążania kosztami tych działań zlecającego zadania gminie.

W kategorii „koszty pośrednie” ujęto: wydatki na zakup energii elektrycznej i gazu, wydatki na usługi remontowe, wydatki na zakup niezbędnych materiałów i wyposażenia, wydatki na zakup pozostałych usług, wydatki na zakup usług internetowych, wydatki na zakup usług telekomunikacyjnych (czasem w podziale na telefonię stacjonarną i mobilną) oraz wynagrodzenia wójtów, sekretarzy i skarbników.

We wszystkich badanych pozwach adaptowano i przyjęto metodę kalkulacji doliczeniowej¹⁵, która polega na obliczaniu kosztu jednostkowego każdego produktu lub usługi (przedmiotu kalkulacji) z wykorzystaniem kosztów bezpośrednich (w tym przypadku możliwych do odniesienia wprost na poszczególne zadania zlecone) i kosztów pośrednich (doliczanych do kosztów pośrednich za pomocą tzw. kluczy podziałowych, stanowiących odpowiednio wybrane relacje zapewniające jakość dokonywanego podziału).

¹⁵ Por. m.in. *Rachunkowość finansowa*, K. Sawicki (red.), PWE, Warszawa 2001, s. 248; J. Matuszewicz, P. Matuszewicz, *Rachunkowość od podstaw*, Finans-Servis, Warszawa 2003, s. 269–271; *Podstawy rachunkowości. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, B. Micherda (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 194–195.

W analizowanych przypadkach wszystkie koszty bezpośrednie rozliczono jednak jako zadania zlecone na podstawie udziału etatów przeznaczonych na wykonywanie poszczególnych zadań zleconych w liczbie etatów w gminie ogółem, co stanowi istotne naruszenie zasad obowiązujących przy ustalaniu kluczy podziałowych (rozliczeniowych) dla poszczególnych rodzajów kosztów pośrednich. Jednocześnie też, pomimo przyjęcia perspektywy kosztowej w przedstawionych obliczeniach, całkowicie pominięto koszty amortyzacji pomieszczeń, w których realizowane były zadania zlecone.

Wskazuje to wyraźnie na dominujące znaczenie rozwiązań księgowości budżetowej i świadczy o skupianiu uwagi wyłącznie na wydatkach danego roku budżetowego. Podstawowym problemem do rozwiązania w zakresie omawianych rozliczeń staje się zatem uzupełnienie pozycji kosztowych o koszty amortyzacji (K_a) pomieszczeń użytkowanych dla realizacji zadań zleconych.

Przypisanie do poszczególnych zadań kosztów bezpośrednich (K_b), obejmujących ogółem kwoty wydatków na wyjazdy służbowe oraz kwoty wynikające z udokumentowanych faktur za szkolenia oraz materiały w poszczególnych okresach, stanowi również problem dla jakości procesów obliczeniowych. Wymaga to usunięcia z tych pozycji wartości, które są obciążone ryzykiem braku celowości zużycia zasobów, a zatem np. pozycji kosztowych dotyczących organizacji jubileuszy 50-lecia pożycia małżeńskiego i 100-lecia urodzin, w szczególności dotyczących obiadów czy szampanów na te uroczystości, jako wykraczających poza obowiązki okazania „należytego szacunku przez odpowiednią oprawę”. Te bowiem pozycje mogą być uznane za kategorie uznaniowe, promujące bardziej gminę, a niewymagane celami zlecającego. Do kosztów bezpośrednich nie można również zaliczać kwot wynikających z faktur za dokształcanie i związanych z nimi kosztów wyjazdów służbowych, w szczególności dotyczących szkoleń organizowanych przez organizacje pozarządowe czy podmioty prywatne. Istota tego problemu tkwi bowiem w braku możliwości wyraźnego wskazania nie tyle potrzeb, co obowiązków szkolenia w omawianym zakresie.

Nie bez znaczenia jest tu również problem terminu zgłaszania zakresu świadczonych usług czy potrzeb szkoleniowych. W relacjach między zamawiającym i wykonawcą ustalenia takie winny być dokonywane przed rozpoczęciem procesu świadczenia usług, a ich zakres powinien wynikać z obustronnych ustaleń. W tym kontekście szkolenie pracowników może być zaliczone w koszty tylko w kwotach odpowiadających szkoleniom obowiązkowym (wynikającym z przepisów prawa), a nie podnoszącym kompetencje pracowników w ogóle (nawet jeśli dotyczą świadczonych usług). Ten sam problem dotyczy tu również sposobu zapewnienia oprawy uroczystościom jubileuszowym – powinna ona obejmować wyłącznie te działania, które wynikają z obowiązujących przepisów, a nie uwzględniać subiektywne odczucia dotyczące sposobu okazywania szacunku.

Istotnym problemem wynikającym z braku ewidencji czasu pracy jest rozliczenie kosztów wynagrodzeń pracowników realizujących zadania zlecone (K_w) z uwzględnieniem zatrudnienia na części etatu, wyrażanych odpowiednim wskaźnikiem – W_e . Pozycje te, choć zaliczane do kosztów bezpośrednich, wymagają bowiem korekty za pomocą wskaźnika obrazującego udział czasu pracy poświęcony realizacji zadań publicznych w relacji do czasu pracy ogółem (W_{pzz}). Nie można tu jednak negować wartości tych wynagrodzeń, uznając, że są one kosztami przesądzonymi, a ich wartość jest skutkiem decyzji podjętych przed rozpoczęciem zadań zleconych realizowanych w danym okresie sprawozdawczym, przy czym niezbędna jest korekta tych kwot o wynagrodzenia za dni przeznaczone na szkolenia nie zaliczone do kosztów świadczenia usług.

Zmian wymaga również rozliczenie kosztów pośrednich, w szczególności poprzez zagwarantowanie jakości wykorzystywanych kluczy podziałowych prawidłowo odzwierciedlających sposób uczestniczenia kosztów w procesie świadczenia usług przez gminę, przy zapewnieniu stałości relacji pomiędzy tworzącymi je wartościami (nie mogą one podlegać wahaniom na skutek zmian w otoczeniu organizacji)¹⁶. W efekcie

¹⁶ Podobny wymóg proponują m.in. J. Matuszewicz, P. Matuszewicz, dz. cyt., s. 270.

zasadne jest, by do rozliczenia kosztów amortyzacji budynku, wydatków za zużytą energię i gaz (K_{zeg}) oraz wydatków za usługi remontowe (K_{ur}) wykorzystano klucz podziałowy stanowiący udział powierzchni wykorzystywanej do realizacji zadań z zakresu objętego powództwem do powierzchni budynku, w którym ta działalność się odbywała (W_{ap}). Istota takiego rozwiązania wynika z faktu, że zarówno koszty amortyzacji, jak i koszty związane z ogrzewaniem, czy remontami zależą od powierzchni pomieszczeń w stopniu większym, niż od – proponowanych w pozwach – liczby etatów. W obliczeniach tych uwzględnić też trzeba zatrudnienie na części etatu.

Pozostałe koszty pośrednie, obejmujące wynagrodzenie wójta (K_{ww}), wynagrodzenie sekretarza (K_{ws}), wynagrodzenie skarbnika (K_{wsk}), wydatki na zakup niezbędnych materiałów i wyposażenia (K_{wmw}), wydatki na zakup pozostałych usług (K_{pu}), wydatki na zakup usług internetowych (K_{ui}), wydatki na zakup usług telekomunikacyjnych świadczonych w ruchomej sieci telefonicznej (K_{tr}) i wydatki na zakup usług telekomunikacyjnych świadczonych w stacjonarnej sieci telefonicznej (K_{ts}), można rozliczać wykorzystując klucz podziałowy będący relacją liczby etatów wykazanych jako przypisane do zadań zleconych w stosunku do liczby etatów ogółem (W_{et}).

Należy jednak pamiętać, że w przypadku wynagrodzeń wójtów, sekretarzy czy skarbników niezbędne jest wskazanie czasu pracy poświęconego bezpośrednio na zarządzanie urzędem, a nie czasu ich pracy ogółem. Wykonują oni bowiem wiele czynności, które dotyczą *stricte* działań własnych gminy, jej promocji i innych. W efekcie niezbędne jest wprowadzenie wskaźnika ich aktywności (W_{ak}) stanowiącego udział godzin poświęconych np. na bezpośredni kontakt z pracownikami w relacji do liczby godzin ogółem.

Ocena składanych pozwów oraz stosowanych w nich rozwiązań, po wyeliminowaniu wskazanych wad i nieścisłości, pozwala zaproponować następujący, wyrażony wzorem, algorytm zapewniający relatywnie poprawne rozliczenia w zakresie ustalania wartości kosztów zadań zleconych w pozwach objętych oceną:

$$K_c = K_{bi} + \sum_{i=1}^n \left[K_{bw} + (K_a + K_{zeg} + K_{ur}) \cdot W_e \cdot W_{ap} + (W_{ak1} \cdot K_{ww} + W_{ak2} \cdot K_{ws} + W_{ak3} \cdot K_{wsk} + K_{wmw} + K_{pu} + K_{pui} + K_{tr} + K_{ts}) \cdot W_{et} \right] \cdot W_{pzz}$$

Ujęty w powyższym wzorze wskaźnik obrazujący udział czasu pracy poświęcony realizacji zadań publicznych w relacji do czasu pracy ogółem (W_{pzz}) jest tu zasadniczym determinantem wrażliwości należnej kwoty dotacji.

Podsumowanie

Zasadniczy wniosek wypływający z teorii nauk o zarządzaniu i jej powiązania ze specyfiką potrzeb w zakresie rozliczeń za realizację zadań zleconych dotyczy zatem potrzeby zidentyfikowania kategorii kosztów bezpośrednich i pośrednich realizacji tych zadań oraz wdrożenia w rachunkowości gmin fakultatywnych rozwiązań układu kalkulacyjnego kosztów (z wyraźnym zaznaczeniem, że ma to dotyczyć kosztów, a nie wydatków). Istota tego układu powoduje zwiększenie zakresu i jakości informacji generowanych przez system rachunkowości oraz wymaga ujęcia w polityce rachunkowości znacznie większej liczby kont służących ewidencjonowaniu kosztów bezpośrednich oraz relatywnie większej ilości informacji o kosztach pośrednich. W tym ujęciu wydaje się jednocześnie niezbędne opisanie poszczególnych zadań zleconych zgodnie z wymaganiami zarządzania procesowego, w szczególności w obszarze identyfikacji konkretnych działań służących tym zadaniom, określenia ich obligatoryjnego charakteru i – co szczególnie istotne – zapewnienia swoistej standaryzacji w tym zakresie, realizowanej poprzez zatwierdzenie przebiegu i zawartości procesu przez zlecającego. Taki sposób standaryzacji zapewni, z jednej strony, zgodność z wymaganiami dysponenta środków przekazywanych w ramach dotacji, z drugiej – pozwoli zróżnicować wartość środków przekazywanych do poszczególnych gmin, będących przecież

organizacjami składającymi się z różnych zasobów, a zatem i obciążonych różnymi kosztami o charakterze przesądzonym.

Poznanie struktury procesów pozwoli gminom na odpowiednie wskazanie kont kosztów bezpośrednich oraz ułatwi dekretację poszczególnych operacji gospodarczych ujmowanych w tych pozycjach. Jednocześnie też – co wynika z przeprowadzonych badań – będzie ona podstawą dla określenia relatywnie niedużej liczby kluczy rozliczeniowych, zapewniających jakość podziału kosztów pośrednich związanych z wykonywaniem zadań zleconych. W tym kontekście nie bez znaczenia pozostaje jednak potrzeba identyfikacji czasu pracy przeznaczonego *stricte* na wykonywanie zadań zleconych zarówno wykonujących je pracowników, jak i menedżerów (wójta, sekretarza, skarbnika), w części, którą można uznać za przeznaczoną na bezpośrednie zarządzanie procesami świadczenia usług publicznych. To ostatnie spostrzeżenie wymaga również odpowiedniego przypisania odpowiedzialności w urzędzie, w taki sposób, by wykazać ich niezbędną w omawianych procesach, a jednocześnie, by wyłączyć z czasu pracy tę jego część, którą poświęcono na zadania niezwiązane z zadaniami zleconymi, jak np.: czas przeznaczony na sesje rady gminy i ich przygotowanie, czas przeznaczony na promocję gminy i jej rozwój i inne. Takie bowiem działania winny być rozliczane wyłącznie na zadania własne i w tym obszarze należy rozliczać je ustalając koszty własne.

R O Z D Z I A Ł 9.

ANALIZA ZMIAN UŻYTKOWANIA GRUNTÓW ROLNYCH
W POLSCE PO 1990 ROKUBarbara Roszkowska-Mądra¹**Wstęp**

Ziemia, obok kapitału i pracy, stanowi istotny czynnik produkcji, niezbędny w każdej działalności człowieka. Osobliwość tego czynnika przejawia się w jego ograniczoności i niemobilności. Ziemia jest dobrem wielofunkcyjnym, zaspokajającym wiele potrzeb i może być wykorzystywana do różnych celów gospodarczych. Między niektórymi z tych celów występują wyraźne konflikty. W Polsce rolnictwo jest dominującym sposobem użytkowania ziemi. Do 1990 roku całość zasobów ziemi rolniczej była zaangażowana w proces produkcji rolnej. Po roku 1990 sytuacja w tym zakresie znacząco uległa zmianie. Od tego czasu obserwuje się sukcesywny spadek powierzchni gleb użytkowanych rolniczo. W początkowym okresie gospodarki rynkowej był on spowodowany przyjęciem koncepcji transformacji systemowej według modelu tzw. terapii szokowej, co skutkowało nieefektywnym wykorzystaniem czynników produkcji w rolnictwie, w tym czynnika ziemi rolniczej, a to sprzyjało spadkowi powierzchni użytków rolnych i wzrostowi powierzchni odłogowanych

¹ Dr hab. Barbara Roszkowska-Mądra, prof. UwB, Uniwersytet w Białymstoku.

i ugorowanych gruntów orných. Przystąpienie Polski do struktur Unii Europejskiej również sprzyjało przejmowaniu gruntów rolných na inne cele niż rolne i leśne. W dalszym ciągu obserwuje się sukcesywny spadek powierzchni gleb użytkowanych rolniczo i jest to związane z przeznaczaniem ich na cele pozarolnicze – urbanizację, transport². Ten niepokojący proces w ostatnich latach obejmuje także w dużej mierze gleby bardzo dobre i dobre. Stwarza on niemałe zagrożenia dla produktywności polskiego rolnictwa, ponieważ dla realizacji celów produkcyjno-ekonomicznych rolnictwa istotne znaczenie mają dobre gleby.

Celem niniejszego rozdziału jest charakterystyka zjawisk i rozwiązań prawnych w Polsce po 1990 roku, dotyczących zmian powierzchni i użytkowania gruntów rolných. W szczególności, rozpatrywane są a) przyczyny spadku powierzchni gruntów rolných, b) tempo przeznaczania powierzchni gruntów rolných na cele nierolnicze, c) ocena rozwiązań prawnych, służących ochronie gruntów rolných w Polsce i w ramach polityki Unii Europejskiej, wspierających zachowanie użytkowania rolniczego na gruntach rolných.

9.1. Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej

Użytki rolne określające ramy działalności rolnictwa decydują o jego potencjale produkcyjnym, kierunkach produkcji, w tym produkcji roślinnej i zwierzęcej. W Polsce powierzchnia gleb użytkowanych rolniczo zmniejsza się w związku z przeznaczaniem znacznych terenów na cele pozarolnicze – urbanizację, transport³. Procesy te dotyczą również gleb bardzo dobrych i dobrych, co stwarza zagrożenia dla produktywności polskiego rolnictwa.

² A. Wasilewski, *Zmiany zasobu użytków rolných w Polsce*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2007, nr 9(1), s. 508–512.

³ Tamże, s. 508–512.

Powierzchnia gruntów rolnych w Polsce wynosi 18,6 mln ha, co stanowi 59,8% powierzchni kraju. Na 1 mieszkańca przypada 0,49 ha z utrzymującą się tendencją malejącą w tym zakresie. W 2017 roku powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach rolnych wyniosła 14,5 mln ha, co stanowi 89,2% powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych. Użytki rolne w dobrej kulturze rolnej zajmowały 99,0% ogólnej powierzchni użytków rolnych, zaś grunty ugorowane 0,9%, natomiast powierzchnia gruntów ornych wynosiła 10,7 mln ha, co stanowi 72,6% udziału gruntów ornych w powierzchni użytków rolnych⁴.

Jakość gleb jest jednym z czynników w największym stopniu wpływających na możliwości uzyskiwania wysokich dochodów z prowadzonej produkcji rolniczej. Czynniki te są niezależne od pozostałych elementów wpływających na dochodowość produkcji rolniczej, takich jak rozdrobnienie działek, struktura obszarowa gospodarstw czy uwarunkowania ekonomiczne. Jakość polskich gleb należy do najniższych w Europie. Potencjał produkcyjny przeciętnego hektara gleb w Polsce odpowiada potencjałowi przeciętnych 0,6 ha gruntów ornych krajów Unii Europejskiej. Wynika to głównie z faktu, że w ogólnej powierzchni polskich gruntów ornych znajduje się prawie 32% gruntów słabych i bardzo słabych, a tylko około 29% gleb wysokiej produktywności⁵.

Klasyfikacja gruntów w Polsce jest wykonywana na podstawie ustawy z dnia 17 maja 1989 r. – Prawo geodezyjne i kartograficzne i przepisów wykonawczych do tej ustawy. Do 28 listopada 2012 roku klasyfikacji dokonywało się na podstawie dekretu z dnia 2 lutego 1955 r. o ewidencji gruntów i budynków. W dniu 29 listopada 2012 roku weszło w życie rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 września 2012 r. w sprawie gleboznawczej klasyfikacji gruntów (Dz.U. z 2012. r., poz. 1246). Do szacunkowego określenia możliwości produkcyjnych gleby pod względem jej

⁴ *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2018*, GUS, Warszawa 2019.

⁵ P. Skłodowski, A. Bielska, *Właściwości i urodzajność gleb Polski podstawą kształtowania relacji rolnośrodowiskowych*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie” 2009, t. 9, z. 4(28), s. 203–214.

wartości użytkowej, czyli jakości, wykorzystywana jest bonitacja gleb, którą wyraża się w klasach lub punktach. Przy tworzeniu klas bonitacyjnych bierze się pod uwagę: żyzność gleby, stosunki wodne w glebie, stopień kultury gleby i trudność uprawy w powiązaniu z agroklimatem, rzeźbą terenu oraz niektórymi elementami stosunków gospodarczych. W Polsce gleby najlepsze i bardzo dobre I i II klasy bonitacyjnej stanowią zaledwie 3,3% użytków rolnych, gleby dobre i średnio dobre (IIIa i IIIb) – 22,7% użytków rolnych, a słabe, bardzo słabe i złe (V i VI klasa bonitacyjna) – 34% użytków rolnych.

Wskaźnik bonitacji gleb, określający ich jakość w gospodarstwie umożliwia przeliczanie hektarów fizycznych na przeliczeniowe, które są zróżnicowane według okręgów podatkowych i stanowią podstawę wymiaru podatku rolnego⁶.

W Polsce występuje duże zróżnicowanie potencjału rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Wynika ono z przestrzennej zmienności pokrywy glebowej, ukształtowania terenu oraz opadów i temperatury. Średnia wartość wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP) dla Polski wynosi 66,6 punktów. Na zróżnicowanie wskaźnika waloryzacji najsilniej wpływa ziemia⁷.

9.2. Zmiany w rolniczym użytkowaniu gruntów po 1990 roku

Na przestrzeni blisko trzydziestu lat (1990–2017) w użytkowaniu gruntów zaszły istotne zmiany, polegające na systematycznym spadku powierzchni użytków rolnych o 21,1%, w tym gruntów ornych o 24,8%, co ilustruje tabela 9.1. oraz wykres 9.1.

⁶ Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym, Dz.U. z 2016 r., poz. 617.

⁷ S. Krasowicz i in., *Racjonalne gospodarowanie środowiskiem glebowym Polski*, „Polish Journal of Agronomy” 2011, nr 7, s. 43–58; S. Krasowicz., *Problemy zrównoważonego rozwoju rolnictwa polskiego w świetle badań IUNG-PIB*, „Studia i Raporty IUNiG-PIB” 2012, z. 29(3), s. 21–47.

Tabela 9.1. Użytkowanie gruntów w Polsce w latach 1990–2017 (w tys. ha)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Użytki rolne							
Razem	18539	17934	17812	15906	15503	14545	14620
Grunty orne	14311	13886	13684	12222	10946	10753	10757
Sady	268,8	278,6	256,7	296,5	374,2	350,0	362,0
Łąki	2426,7	2272,2	2502,8	2529,2	2629,2	2658,1	2795,8
Pastwiska	1532,6	1497,7	1369,3	858,3	654,3	434,7	374,9
Pozostałe	0,0	0,0	0,0	0,0	899,7	147,1	147,1
Lasy i grunty leśne	8754,0	8821,8	9003,9	9172,6	9329,1	9343,8	9801,3
Pozostałe grunty	3975,2	4512,4	4452,3	6190,0	6435,9	8180,0	8143,7

Źródło: dane GUS.

Rozpatrując użytki zielone, warto zwrócić uwagę na nieznaczny (15,2%) wzrost powierzchni łąk i wyraźne (o 75,5%) zmniejszenie powierzchni pastwisk. W ten sposób powierzchnia użytków rolnych w kraju spadła w 2017 roku do poziomu 46,6%, zaś gruntów ornych do poziomu 34,2%. Wskaźniki te są najniższymi w historii kraju i w analizowanym okresie. Należy zauważyć, że spadki te miały miejsce głównie do czasu przystąpienia Polski do struktur unijnych w 2004 roku, potem ubytek użytków rolnych, jak i gruntów ornych był już stosunkowo niewielki, odpowiednio 8,1% użytków rolnych i 12% gruntów ornych. W analizowanym okresie wzrosła powierzchnia pozostałych gruntów, pod pojęciem których mieszczą się tereny osiedlowe, komunikacyjne i drogowe, wody i inne obszary (użytki kopalne, nieużytki) i powierzchnia lasów i gruntów leśnych o blisko 12%, co można wiązać z realizacją ustawy z dnia

8 czerwca 2001 roku⁸ o przeznaczaniu gruntów rolnych do zalesiania, po przystąpieniu Polski do struktur unijnych mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej (WPR; II filar WPR – programy rolnośrodowiskowe).

Trudna sytuacja ekonomiczna sektora rolnego, polegająca na jego marginalizacji w polityce gospodarczej naszego kraju w latach 1990–2001⁹, nie sprzyjała efektywnemu zagospodarowaniu ziemi. Konsekwencją tego stanu rzeczy był wzrost powierzchni odłogowanych i ugorowanych gruntów ornych w Polsce¹⁰, która w latach 1990–1995 wynosiła odpowiednio 1,63 mln ha i 1,32 mln ha (wykres 9.1.). Największa powierzchnia odłogowanych i ugorowanych gruntów ornych (1,66 mln ha) wystąpiła w 2000 roku. W późniejszym okresie można było zaobserwować obniżanie ich powierzchni, czemu sprzyjało zalesianie nieprzydatnych dla rolnictwa słabych użytków rolnych¹¹. Najbardziej symptomatyczną oznaką zmian w sposobach użytkowania ziemi rolniczej w Polsce po jej akcesji do Unii Europejskiej, jest ogromne i bardzo dynamiczne zmniejszanie się obszaru odłogów. W 2004 roku odłogi obejmowały obszar prawie 1,4 mln hektarów, po czym ich powierzchnia spadła do 2010 roku do poziomu mniej niż jednej trzeciej stanu wyjściowego (449 tys. ha), ulegając w tym samym tempie dalszemu zmniejszeniu do 134 tys. ha

⁸ Ustawa z dnia 8 czerwca 2001 r. o przeznaczaniu gruntów rolnych do zalesiania, Dz.U. z 2001 r. nr 73, poz. 764, z późn. zm.

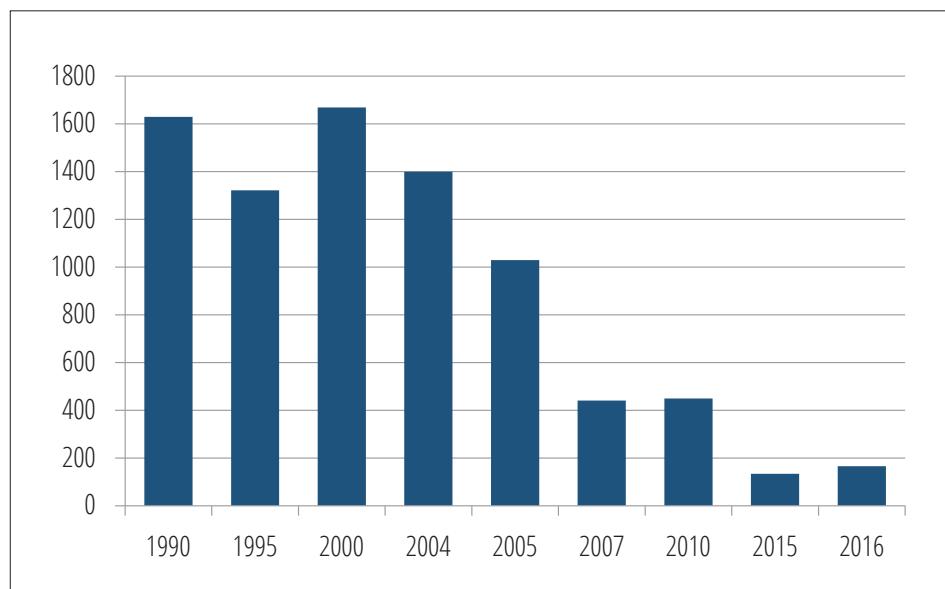
⁹ A. Czyżewski, *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w okresie transformacji gospodarki Polski (1990–2009)*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2010, t. XII, z. 1, s. 23–28.

¹⁰ Do 2007 roku w statystyce krajowej używano pojęcia odłogi i ugory. Do odłogów zaliczano powierzchnię gruntów ornych, niedających plonów, które co najmniej przez dwa lata nie były uprawiane, natomiast do ugorów – powierzchnie, które w danym roku były przejściowo nieobsiane. Od 2007 roku wprowadzono pojęcie gruntów ugorowanych, do których zalicza się powierzchnię gruntów ornych, niewykorzystywanych do celów produkcyjnych, ale utrzymywanych według zasad dobrej kultury rolnej. Zob. rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 12 marca 2007 r. w sprawie minimalnych norm, Dz.U. z 2007 r. nr 46, poz. 306.

¹¹ Ustawa z dnia 8 czerwca 2001 r. o przeznaczaniu gruntów rolnych do zalesiania, Dz.U. z 2001 r. nr 73, poz. 764, z późn. zm.

w 2015 roku, a w 2016 roku 165 tys. ha, czyli do poziomu 10% obszaru odłogów sprzed akcesji.

Wykres 9.1. Powierzchnia odłogów i ugorów (w tys. ha)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa 2016.

W latach 2004–2016 następowało systematyczne zmniejszanie się całkowitej powierzchni użytków rolnych od 16,3 mln ha w 2004 roku do 14,4 mln ha w 2016 roku. W podobnym tempie ubywało także trwałych użytków zielonych od 3,4 mln ha w 2004 roku do niespełna 3,1 mln ha w 2016 roku oraz ornych od 12,7 mln ha w 2004 do 10,7 mln ha w 2016 roku. Jednocześnie charakterystyczny dla tego okresu jest wzrost powierzchni gruntów rolnych przeznaczanych na cele nierolnicze.

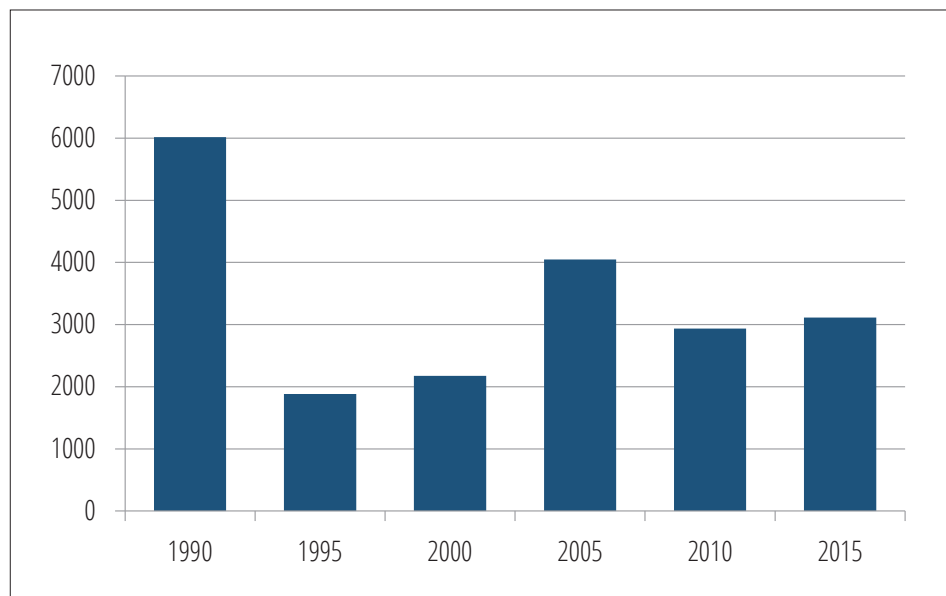
9.3. Grunty rolne wycofywane na cele nierolnicze

Od początku transformacji ustrojowej w Polsce obserwuje się systematyczny spadek powierzchni gruntów rolnych. W głównej mierze jest to

spowodowane wyłączeniem tych gruntów na cele nierolnicze. Największą powierzchnię, blisko 6 tys. ha gruntów rolnych wyłączono na cele nierolnicze w 1990 roku, co ilustruje wykres 9.2. Stało się to za przyczyną zliberalizowania przepisów prawnych chroniących grunty rolne i leśne na mocy ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych z 1982 roku, a mianowicie w 1990 i 1991 roku uchylono obowiązek rolniczego wykorzystania gruntów rolnych i postanowienia dotyczące restrykcyjnych regulacji w stosunku do właścicieli odłogujących grunty rolne.

Zatem, w latach 1990–1994 wyłączano rocznie z użytkowania rolniczego, zgodnie z literą prawa, od 4 do 7 tys. ha gruntów. Były to lata, w których na cele nierolnicze i nieleśne przeznaczano najwięcej gruntów rolnych.

Wykres 9.2. Grunty rolne wyłączone na cele nierolnicze w Polsce w latach 1990–2015 (w ha)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa 2016.

Od rozpoczęcia obowiązywania przepisów ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych z 1995 roku do czasu przystąpienia Polski do Unii

Europejskiej znacząco zmniejszyła się powierzchnia wyłączanych gruntów na cele nierolnicze i nieleśne. Rocznie wyłączano, zgodnie z obowiązującymi przepisami tej ustawy, od 1 tys. do 3 tys. ha. Powodem było rosnące zainteresowanie kupnem ziemi jako formy lokaty kapitału, często przez osoby w żaden sposób niezwiązane z rolnictwem, w celu jej dalszego wykorzystania jako przedmiotu transakcji w celach spekulacyjnych (sprzedaży, dzierżawy)¹². Oczekiwano wzrostu cen ziemi po przystąpieniu Polski do struktur Unii Europejskiej. Ponadto, dla niektórych osób atrakcyjna stała się możliwość skorzystania z ubezpieczenia w Kasie Społecznego Ubezpieczenia Rolniczego (KRUS)¹³.

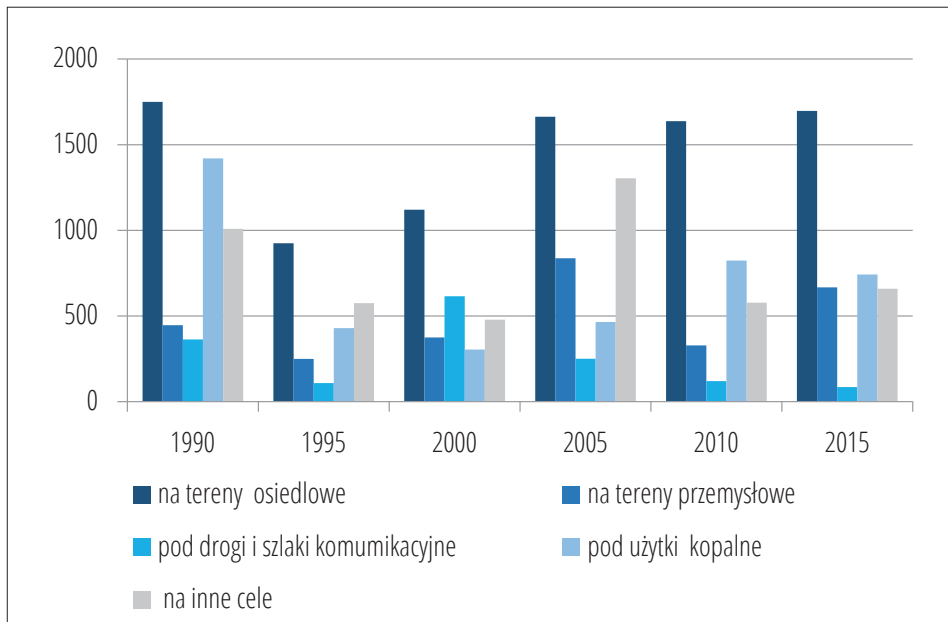
Jednakże, po akcesji Polski do struktur unijnych przyspieszony rozwój regionalny skutkował wzrostem powierzchni wyłączanych gruntów rolnych z użytkowania rolniczego. W 2005 roku wyłączono blisko dwukrotnie większą powierzchnię gruntów w stosunku do 1995 roku. W latach 2004–2008 wyłączano od ponad 3 tys. ha do 5 tys. ha rocznie na inne cele niż rolne lub leśne. Po 2008 roku, kiedy zaczęły być odczuwalne, także w polskiej gospodarce, symptomy globalnego kryzysu, zaobserwowano zmniejszenie ubytku gruntów rolnych na cele nierolnicze i nieleśne. W latach 2010–2017 wyłączono od 2 tys. ha do 4 tys. ha w 2017 roku.

¹² B. Roszkowska-Mądra, R. Przygodzka, A. Sadowski, *A Range and Reasons of Farmland Withdrawal from Agricultural use in Poland*, „EU Agrarian Law: The Journal of Slovak University of Agriculture in Nitra” 2017, nr 1; A. Sadowski, R. Przygodzka, *Economic Aspects of Land Management in the EU*, [w:] *The Land Management Manual of the EU*, A. Bandlerová i in. (red.), Slovak University of Agriculture in Nitra, Nitra 2017; A. Sadowski, R. Przygodzka, *Withdrawal of Agricultural Land in Select EU Countries: Case Poland*, [w:] *The Land Management Manual of the EU*, A. Bandlerová i in. (red.), Slovak University of Agriculture in Nitra, Nitra 2017.

¹³ J. Szymańska, *Ubytek ziemi rolniczej w Polsce w długim okresie (wybrane problemy)*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2015, nr 8, s. 145–163.

Dominującym kierunkiem wyłączenia gruntów rolnych na cele nierolnicze w Polsce było i w dalszym ciągu jest przeznaczanie ich pod budownictwo osiedlowe, co ilustruje wykres 9.3. Dotyczy to głównie obszarów wiejskich położonych w bliskim sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich¹⁴.

Wykres 9.3. Kierunki wyłączenia gruntów rolnych na cele nierolnicze w Polsce w latach 1990–2015 (ha)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa 2016.

W 1990 roku pod tereny osiedlowe wyłączono 1750 ha gruntów rolnych, a pod użytki kopalne 1420 ha. W latach 1990–2008 na ten cel wyłączono z użytkowania rolniczego blisko 34 tys. ha użytków rolnych. W dalszym ciągu jest to główny kierunek wyłączenia użytków rolnych

¹⁴ E. Kacprzak, B. Mackiewicz, *Farmland conversion and changes in the land-use pattern in the Poznań agglomeration in the years 2000–2009*, “*Questiones Geographicae*” 2013, nr 32(4), s. 91–102.

na cele nierolnicze. Ponadto, znaczne obszary ziemi rolnej wyłączane są na potrzeby przemysłu i pod użytki kopalne¹⁵.

Tabela 9.2. Powierzchnia użytków rolnych wyłączana na cele nierolnicze, według klas bonitacyjnych w Polsce w latach 1990–2017 (ha)

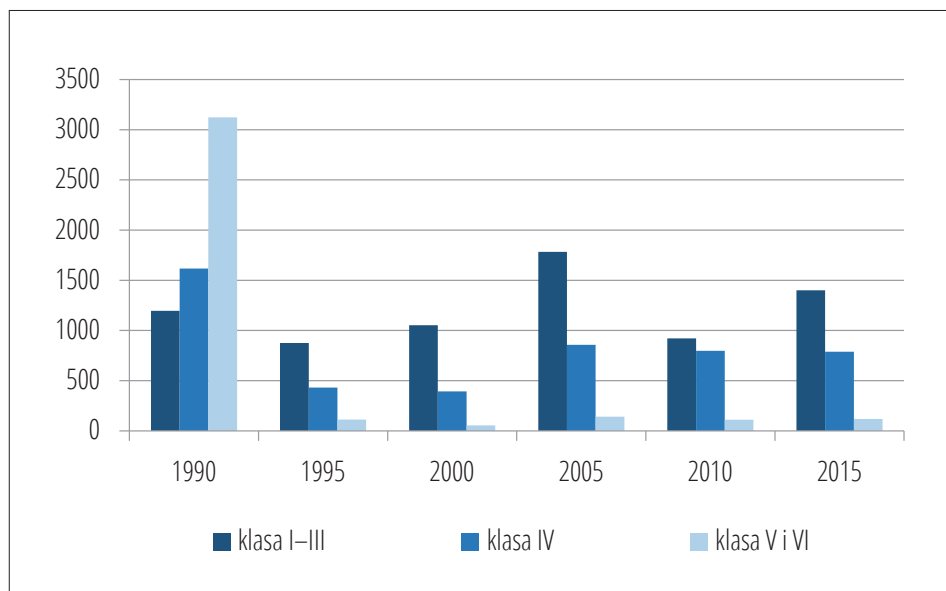
Lata	Razem	Klasa I–III	Klasa IV	Klasa V–VI
1990	5936	1196	1617	3123
1995	1419	876	431	112
2000	1501	1053	393	55
2005	2782	1783	858	141
2010	1831	922	798	111
2015	2308	1401	788	119
2016	2967	1893	953	121
2017	3004	1807	1073	124
Razem	21748	10931	6911	3906

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa 2016.

Niepokojącym zjawiskiem w analizowanym okresie było wyłączenie z rolniczego użytkowania, gleb bardzo dobrych i dobrych (o wysokiej produktywności), które mają istotne znaczenie dla realizacji celów produkcyjno-ekonomicznych rolnictwa, zważywszy również i na to, że jakość polskich gleb należy do najniższych w Europie. W analizowanym okresie wyłączono z użytkowania rolniczego blisko 20 tys. hektarów użytków rolnych, przy czym 50% stanowiły gleby bardzo dobre, co ilustruje tabela 9.2. i wykres 9.4.

¹⁵ B. Roszkowska-Mądra, R. Przygodzka, A. Sadowski, *A range and reasons of farmland withdrawal from agricultural use in Poland*, “EU Agrarian Law” 2017, t. 6, nr 1, s. 37–42.

Wykres 9.4. Powierzchnia użytków rolnych wyłączona na cele nierolnicze według klas bonitacyjnych w Polsce w latach 1990–2015 (ha)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa 2016.

9.4. Ochrona prawna gruntów rolnych w Polsce

Grunty rolne należą do nieodnawianych zasobów środowiska naturalnego. Ze względu na swoją specyfikę i pełnione funkcje wymagają skutecznej i zrównoważonej ochrony prawnej. Pierwszym aktem prawnym poświęconym tematyce ochrony gruntów rolnych w Polsce była uchwała Rady Ministrów z dnia 12 lipca 1966 roku w sprawie użytków rolnych, w której przyjęto, że na cele niezwiązane z produkcją rolniczą należy przeznaczać przede wszystkim nieużytki oraz grunty najniższej jakości, tj. klas V i VI. Natomiast przeznaczenie użytków rolnych dobrej jakości (klas I-IV) mogło się odbywać wyłącznie w szczególnych okolicznościach¹⁶.

¹⁶ J. Górską, W. Michną, *Ubytek użytków rolnych na cele pozarolnicze w Polsce*, „Więś i Rolnictwo” 2010, nr 4(149), s. 57–74.

W polskim ustawodawstwie kluczowe znaczenie ochronne odgrywa ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (tekst jednolity Dz. U. 2015 poz. 909 ze zm.). Jednak, co należy podkreślić, rozwiązania prawne tworzące współczesny polski system ochrony gruntów rolnych wykraczają daleko poza jej ramy. Regulacje ochronne można bowiem odnaleźć w aktach prawnych dotyczących m.in. zagospodarowania przestrzennego, regulacjach skupionych na ochronie środowiska i przyrody, a także w wyspecjalizowanych ustawach sektorowych związanych m.in. z funkcjonowaniem przemysłu wydobywczego, czy przeprowadzaniem strategicznych inwestycji państwowych.

Ustawa z 1995 roku o ochronie gruntów rolnych i leśnych obejmowała ochronę gruntów rolnych polegającą na ograniczaniu przeznaczania ich na cele nierolnicze oraz zapobieganiu procesom degradacji czy dewastacji, powstającym wskutek działalności nierolniczej. Procesy związane z industrializacją i koniecznością rozbudowy infrastruktury technicznej powodowały, że ustawa z 1995 roku była wielokrotnie nowelizowana. Ogólny kierunek zmian zmierzał do uwolnienia gruntów rolnych na cele nierolnicze i usunięcia barier administracyjnych, utrudniających zamierzenia inwestycyjne. Aczkolwiek, przy budowie, rozbudowie lub modernizacji obiektów związanych z działalnością przemysłową, należało stosować takie rozwiązania, które ograniczałyby ujemne skutki oddziaływania na grunty rolne. W przypadku przeznaczania gruntów rolnych klas I–III na cele nierolnicze, zachodziła potrzeba uiszczenia należności i opłat rocznych. Ustawa chroniła także grunty rolne klas bonitacyjnych IV–VI, wytworzonych z gleb organicznych.

Od 2003 roku rozpoczęto sukcesywnie ograniczać ochronę gruntów rolnych. Była to konsekwencja wprowadzonej w 2003 roku ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym¹⁷. Skutkowało to uchynieniem dotychczasowych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a w konsekwencji osłabieniem ochrony gruntów rolnych. Dalsze

¹⁷ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. z 2003 r. nr 80, poz. 717.

osłabienie ochrony gruntów rolnych polegające na różnicowaniu reżimu ochrony gruntów rolnych w zależności od ich położenia, wprowadziła ustawa z dnia 19 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹⁸. Ustawa zezwalała na przeznaczanie użytków rolnych (UR) położonych w granicach administracyjnych miast na cele nierolnicze z pominięciem obowiązku uzyskania zgody właściwego organu na zmianę ich przeznaczenia, uchwalania w tym celu miejscowego planu zagospodarowania oraz uiszczania stosownych opłat¹⁹. Wprowadzone zmiany ograniczyły możliwości ochrony gruntów o wysokiej przydatności produkcyjnej, spowodowały wzrost cen ziemi w pobliżu miast, rozszerzenie granic administracyjnych miast i rozproszenie zabudowy – jest to konsekwencja przeznaczania na cele urbanizacyjne w dokumentach planistycznych zbyt dużych, w stosunku do rzeczywiście niezbędnych, powierzchni pod zabudowę²⁰.

W 2013 roku nastąpiły zmiany w ochronie gruntów rolnych²¹. Wprowadzona ustawa zniosła zapis zwalniający z ochrony grunty rolne klas I–III, jeżeli ich zwarty obszar na cele nierolnicze wynosił do 0,5 ha. Natomiast wszystkie grunty klas I–III położone poza granicami administracyjnymi miast wymagały zmiany w miejscowym planie oraz zgody właściwego ministra, jeżeli miały być przeznaczone na cele nierolnicze. Tym samym ochrona gruntów rolnych zwiększyła się²².

¹⁸ Ustawa z dnia 19 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych, Dz.U. z 2008 r. nr 237, poz. 1657.

¹⁹ T. Klusek, *Uwarunkowania i skala wyłączenia na cele nierolnicze gruntów o największej przydatności produkcyjnej*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2014, t. CVI, z. 6., s. 235–240.

²⁰ S. Krasowicz i in. dz. cyt., s. 43–58.

²¹ Ustawa z dnia 8 marca 2013 r. o zmianie ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych, Dz.U. z 2013 r., poz. 503.

²² A. Świtalska, *Ochrona gruntów rolnych a planowanie przestrzenne od roku 1995 w Polsce*, „Wędrujemy. Kwartalnik Naukowo-Dydaktyczny” 2016, nr 25, s. 241–256.

W 2015 roku podjęto nowe ustalenia²³ częściowo znoszące ochronę gruntów cennych pod względem rolniczego zagospodarowania (klasa I–III), ograniczając wielkość obszaru niepodlegającego ochronie do 5 ha, jednak wprowadzając dodatkowe wymogi²⁴.

W pewnym zakresie ochronę gruntów rolnych przed nierolniczym wykorzystaniem wprowadziła także ustawa z dnia 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw²⁵.

9.5. Polityka Unii Europejskiej w zakresie ochrony gruntów rolnych

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i powiązane z tym objęcie polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich wspólną polityką rolną UE, przyczyniło się wyraźnie do wzmocnienia ochrony gruntów rolnych przed ich nierolniczym wykorzystywaniem. W ramach I filara WPR stosowane są dopłaty bezpośrednie, które są najbardziej powszechną formą ochrony gruntów rolnych w polityce Unii Europejskiej, uzależniają otrzymanie wsparcia od spełniania wymogów wzajemnej zgodności (ang. *cross compliance*)²⁶. Beneficjent tej pomocy jest zobowiązany do przestrzegania wymogów podstawowych w zakresie zarządzania i zasad dobrej kultury rolnej, zgodnej z ochroną środowiska naturalnego. Według zasad dobrej kultury rolnej trzeba brać pod uwagę: właściwe warunki glebowe i klimatyczne, istniejące systemy gospodarowania, wykorzystanie

²³ Dodatkowe warunki, jakie należało spełnić, to: położenie nie dalej niż 50 m od drogi publicznej i 50 m od granicy najbliższej działki budowlanej; nie stanowią większej powierzchni niż 0,5 ha.

²⁴ A. Świtalska, *Ochrona gruntów rolnych...*, dz. cyt. s. 241–256.

²⁵ Ustawa z dnia 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz zmianie niektórych ustaw, Dz.U. z 2016 r., poz. 585.

²⁶ S. Urban, *Rola ziemi w rolnictwie zrównoważonym a aktualne jej zasoby w Polsce*, „Acta Agraria et Silvestria. Series Agraria, Sekcja Ekonomiczna” 2003, t. XL.

gruntów, zmianowanie upraw, metody uprawy roli, a także struktury gospodarstw²⁷.

W ramach II filara WPR podejmowane są działania związane z rozwojem obszarów wiejskich. Drugi filar WPR w kolejnych okresach budżetowania (2000–2006; 2007–2013 i obecnego 2014–2020) Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich zakłada wiele działań, które pośrednio lub bezpośrednio miały i mają na względzie dobre gospodarowanie gruntami rolnymi. Do takich działań można zaliczyć: scalanie gruntów rolnych, których celem było: stworzenie korzystniejszych warunków gospodarowania, utworzenie zwartych kompleksów gruntów, poprawę struktury obszarowej oraz utrzymanie walorów środowiska naturalnego. Do istotnych działań związanych z poprawą warunków gospodarowania należy zaliczyć wprowadzony w 1975 roku system wsparcia rolnictwa w górach i innych obszarach o niekorzystnych warunkach do produkcji rolnej, który chronił ziemię rolną przed wypadaniem z użytkowania rolniczego. Celem wsparcia, wprowadzonego dyrektywą EWG 268/75 było przede wszystkim zapewnienie kontynuacji działalności rolniczej i zachowanie żywotności społeczno-ekonomicznej wsi. Ustalono w niej granice obszaru objętego interwencją na rzecz rolnictwa strukturalnie i naturalnie upośledzonego i po raz pierwszy zdecydowano się na kompensowanie strat wynikających z upośledzenia, głównie dopłat rekompensujących zmniejszoną rentę gruntową na tych obszarach.

Za priorytety polityki wspierania rozwoju obszarów wiejskich w latach 2007–2013 przyjęto wspieranie gospodarowania gruntami, stymulowanie restrukturyzacji, rozwoju i wdrażania innowacji w rolnictwie oraz leśnictwie, różnicowanie działalności gospodarczej prowadzonej na terenach wiejskich. Celem przyjętej polityki ma być poprawa jakości życia, stanu środowiska, konkurencyjności rolnictwa i leśnictwa.

²⁷ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1782/2003 z dnia 29 września 2003 r. ustanawiające wspólne zasady dla systemów wsparcia bezpośredniego w ramach WPR, Dz.U. L 270 z 21.10.2003 r., z późn. zm.

Podsumowanie

Grunty rolne, jako ważny i ograniczony zasób produkcyjny, środowiskowy i kulturowy, powinny być obejmowane szczególną ochroną ze względu na ich doniosłe znaczenie dla bezpieczeństwa żywnościowego, równowagi ekologicznej i jakości życia społecznego. Ubytek ziemi użytkowanej rolniczo w Polsce jest procesem ciągłym i charakteryzuje go różne natężenie. W procesie wyłączenia gruntów rolnych na cele nierolnicze wyraźnie dominuje wzrost ich powierzchni, przeznaczanej na tereny osiedlowe. Niepokojącym zjawiskiem jest duży udział użytków rolnych wysokiej jakości (klasy I–III) w ogólnej powierzchni wyłączanych gruntów rolnych na cele nierolnicze. Zatem, ziemia jako dobro o niepowtarzalnej wartości, winna być bezwzględnie objęta większym, niż dotychczas szacunkiem i ochroną.

W analizowanym okresie pozytywnym procesem było zmniejszenie powierzchni gruntów ugorowanych, do czego przyczyniło się wprowadzenie płatności bezpośrednich do polskiego rolnictwa. Ważny, korzystny wpływ na kształtowanie struktury użytkowania ziemi na cele rolnicze i nierolnicze już wywarła i może dalej wywierać Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Także, efektywne dla ochrony gruntów rolnych przed nadmiernym przekazywaniem ich na cele nierolnicze okazały się kolejne akty prawne, wdrożone w ostatnich kilkudziesięciu latach.

ROZDZIAŁ 10.

ZNACZENIE DZIERŻAWY W ZAGOSPODAROWANIU
GRUNTÓW ROLNYCH SKARBU PAŃSTWAJarosław Mioduszewski¹**Wstęp**

Wykorzystanie instytucji dzierżawy w rolnictwie polskim miało wielkie znaczenie przed uruchomieniem procesu przekształceń własnościowych w państwowym sektorze rolnictwa². Do 1990 roku dzierżawa, jak wskazuje Wojciech Ziętara³, była zjawiskiem marginalnym i dotyczyła niespełna 4% gruntów rolnych (około 761 tys. ha) dzierżawionych przez rolników z Państwowego Funduszu Ziemi oraz w ramach dzierżaw międzysąsiedzkich. Natomiast w krajach Unii Europejskiej, dzierżawa jest głównym narzędziem stymulującym przemiany w strukturze obszarowej rolnictwa, a także służącym poprawie jego efektywności. Wysoki i jednocześnie systematycznie wzrastający udział dzierżawy gruntów rolnych notowany był w kilku krajach Unii Europejskiej. Największy udział gruntów dzierżawionych w ogóle użytkowanych gruntach rolnych w latach 90.

¹ Dr Jarosław Mioduszewski, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

² W. Ziętara, *Dzierżawa ziemi i jej rola w krajach Unii Europejskiej i w Polsce*, [w:] *Dzierżawa ziemi jako czynnik przemian struktury agrarnej w Polsce*, W. Ziętara (red.), SGGW, Warszawa 1999, s. 8–10.

³ Tenże, *Dzierżawa nieruchomości rolnych z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa*, [w:] tamże, s. 78.

XX stulecia odnotowano we Francji, Belgii i Niemczech. Kształtował się on na poziomie ponad 60%. W tych krajach dzierżawa gruntów rolnych stała się podstawowym czynnikiem kształtującym strukturę obszarową prowadzącą jednocześnie do zmniejszania się liczby gospodarstw, przy wzroście ich przeciętnej powierzchni. Można przyjąć, że w państwach UE zmiany w powierzchni gospodarstw warunkowała instytucja dzierżawy gruntów. System dzierżaw w Polsce nie był rozwinięty w tak dużym stopniu, jak w krajach UE, jednak jak zakładano mógł on przyczynić się do przemian struktury obszarowej w związku z wprowadzonymi przekształceniami własnościowymi w państwowym sektorze rolnictwa.

Zmiany ustrojowe zachodzące w Polsce po 1989 roku w istotny sposób zmieniły sytuację społeczno-gospodarczą, w tym również podejście do własności prywatnej i formalnoprawnych rozwiązań umożliwiających rozwój dzierżawy gruntów rolnych. W Polsce dzierżawę traktowano jako tymczasową formę użytkowania nieruchomości rolnych, czemu nie sprzyjały również rozwiązania opublikowane w kodeksie cywilnym, które zawierały różnego rodzaju ograniczenia obrotu własnościowego⁴. Według Adama Sadowskiego⁵ zasadniczy wpływ na odtwarzanie praw własności nieruchomości rolnych wywarły zmiany wprowadzone w ustawie z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁶, które zgodnie z zapisami art. 7 zagwarantowały ochronę własności, prawa dziedziczenia oraz poręczyły ochronę własności osobistej. Ponadto gwarantowały odejście od wcześniejszego podziału na własność państwową i indywidualną oraz skłaniały się ku klasycznemu modelowi praw własności. Kolejna regulacja prawna, z 29 września 1990 roku, dotyczyła zmian ustawy o gospodarce gruntami i wywłaszczeniu nieruchomości⁷. Zgodnie z zapisami art. 2 ust. 1 wyłączono z niej grunty będące

⁴ R. Marks-Bielska, *Rynek ziemi rolniczej w Polsce – uwarunkowania i tendencje rozwoju*, Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2010, s. 287.

⁵ A. Sadowski, *Własność a użytkowanie gruntów rolnych. Zarys tendencji rozwojowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009, s. 301.

⁶ Dz.U. 1989 r. nr 75, poz. 444.

⁷ Dz.U. 1990 r. nr 79, poz. 464.

w zarządzie państwowych gospodarstw rolnych, a uprawnienia odnośnie do gruntów stanowiących własność Skarbu Państwa będących w ich zarządzie uregulowano w odrębnej ustawie, tj. ustawie z 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa. Jak wskazuje Konrad Marciniuk⁸, nowelizacja Kodeksu cywilnego dokonana w 1990 roku, na podstawie której sformułowano pojęcie „nieruchomość rolna”, była związana z liberalizacją obrotu nieruchomościami rolnymi. Uchylono wówczas obowiązujące wcześniej konstrukcje normatywne określające podmiotowe, jak i przedmiotowe przesłanki obrotu nieruchomościami rolnymi (art. 160, 161, 163 k.c.⁹), znosząc ograniczenia dotyczące nabywania nieruchomości rolnych w drodze umów.

Realizowany od 1992 roku proces przekształceń własnościowych w państwowym sektorze rolnictwa ukierunkowany został na ograniczanie własności państwowej na rzecz poszerzenia i umacniania własności prywatnej. Utworzonej Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa powierzono wykonywanie praw własności i innych praw rzeczowych w stosunku do mienia z likwidowanych państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej oraz z innych tytułów¹⁰. Proces obejmował trzy zasadnicze etapy, tj. przyjęcie nieruchomości rolnych, przygotowanie, a następnie zagospodarowanie. Początkowo proces ten realizowano głównie przez prywatyzację zarządzania, czyli administrowanie i dzierżawę nieruchomości rolnych, a następnie prywatyzację własności (sprzedaż oraz w mniejszym stopniu – nieodpłatne przekazanie dla różnych instytucji i organizacji). Podejmowane działania wskazują, że państwo zmierzało do możliwie jak najszybszego trwałego zagospodarowania (sprzedaży) gruntów pozostających w Zasobie Własności Rolnej, również i tych dotychczas dzierżawionych¹¹. Dzierżawa jako

⁸ K. Marciniuk, *Pojęcie nieruchomości rolnej jako przedmiotu reglamentacji obrotu własnościowego*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2017, t. XXVI, nr 1, s. 93–114

⁹ Dz.U. z 1990 r. nr 55, poz. 321

¹⁰ *Rynek ziemi rolniczej stan i perspektywy*, „*Analizy Rynkowe*” 2013, nr 16, s. 26.

¹¹ J. Mioduszewski, *Sposoby zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa na przykładzie regionu warmińsko-mazurskiego*, [w:] *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 25 lat historii i doświadczeń*, E. Niedzielski, R. Kisiel

forma gospodarowania mieniem w swej istocie oddziela prawo własności od prawa użytkowania. Instytucja dzierżawy daje uprawnienia do czerpania pożytków z jej użytkowania bez konieczności zakupu, umożliwiając wzrost skali produkcji oraz poprawy efektywności wykorzystania pozostałych czynników produkcji w rolnictwie¹².

Celem rozdziału jest wskazanie znaczenia dzierżawy w zagospodarowaniu gruntów rolnych Skarbu Państwa.

10.1. Mechanizm i zasady gospodarowania Zasobem Własności Rolnej Skarbu Państwa

Skarb Państwa na mocy ustawy z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, zgodnie z art. 5, powierzył wykonywanie prawa własności i innych praw rzeczowych w odniesieniu do nieruchomości rolnych określonych w art. 1 i art. 2 przekazanych do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa¹³, Krajowemu Ośrodkowi Wsparcia Rolnictwa (KOWR)¹⁴. Jest on kontynuatorem działalności prowadzonej przez Agencję Nieruchomości Rolnych – następcę prawnego Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, w zakresie gospodarowania Zasobem Własności Rolnej Skarbu Państwa, którą powołano w październiku 1991 roku mocą ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa. Zadaniem Agencji było przejęcie, a następnie

(red.), Towarzystwo Naukowe Współczesnego Zarządzania w Krakowie, Kraków 2017, s. 19.

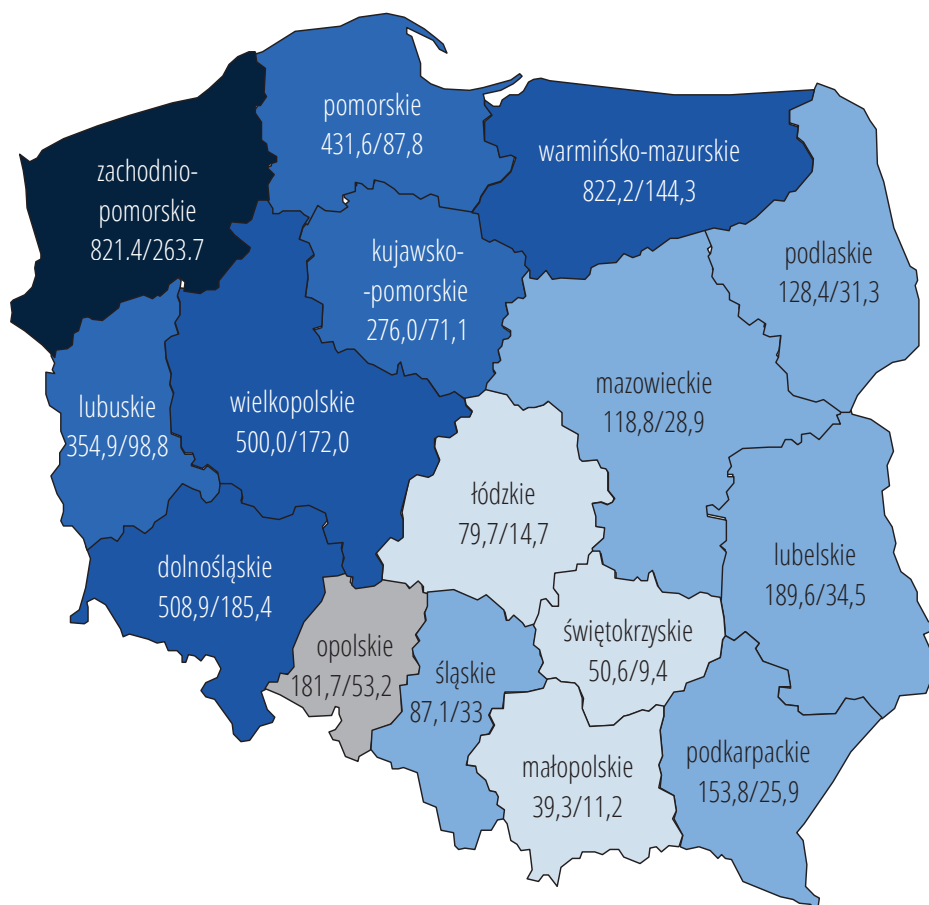
¹² B. Tańska-Hus, *Dzierżawa jako instrument mobilności ziemi w Polsce i UE*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2010, t. 1, nr 322, s. 25–26.

¹³ Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, Dz.U. z 1991 r. nr 107, poz. 464.

¹⁴ Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa powstał 1 września 2017 roku na mocy ustawy z dnia 10 lutego 2017 r. o Krajowym Ośrodku Wsparcia Rolnictwa (Dz.U. z 2017 r., poz. 623) i który przejął zadania dotychczasowej Agencji Rynku Rolnego oraz Agencji Nieruchomości Rolnych.

restrukturyzacja i prywatyzacja mienia byłych Państwowych Gospodarstw Rolnych oraz nieruchomości rolnych przejętych z Państwowego Funduszu Ziemi i innych tytułów.

Rysunek 10.1. Powierzchnia gruntów przejętych do Zasobu WRSP i pozostająca do rozdysponowania w podziale na województwa według stanu na 31 grudnia 2018 roku

Polska:

4744,03 tys. ha – grunty przejęte do Zasobu WRSP

1368,9 tys. ha (28,9%) – grunty do rozdysponowania z Zasobu WRSP

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze *Sprawozdania z działalności Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w 2018 roku*, KOWR, Warszawa 2019, s. 217.

Agencja przejęła do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa od początku prowadzonej działalności do końca 2018 roku ogółem ponad 4744,0 tys. ha, z czego 3762,1 tys. ha (79%) pochodziło z 1666 zlikwidowanych Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej (PPGR), a ponad 608 tys. ha (12,8%) z Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ). Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR) położone były głównie w rejonach północnej i zachodniej Polski, z kolei grunty PFZ przede wszystkim w rejonie Polski północno-zachodniej i północno-wschodniej. Takie przestrzenne rozmieszczenie gruntów znalazło odzwierciedlenie w działaniach związanych z przejmowaniem, jak i zagospodarowaniem nieruchomości rolnych Skarbu Państwa¹⁵. Ma to swoje konsekwencje także w obecnej lokalizacji, gdzie 1368,9 tys. ha (28,9%) pozostaje w zasobie WRSP, a z tego 74,7% (1,02 mln ha) znajduje się na obszarze 7 województw: warmińsko-mazurskiego, pomorskiego, zachodniopomorskiego, kujawsko-pomorskiego, lubuskiego, wielkopolskiego i dolnośląskiego (rysunek 10.1.).

Ponadto do Zasobu WRSP, oprócz gruntów, przejęto majątek trwały pochodzący z byłych PGR-ów i innych podmiotów, o wartości netto ponad 7,3 mld zł, majątek obrotowy o wartości około 1,3 mld zł, który wystarczyłby na pokrycie 64,9% zobowiązań byłych PGR-ów. Wymóg samofinansowania prowadzonej działalności przez Agencję spowodował, że do Zasobu WRSP w pierwszej kolejności przejmowano Państwowe Gospodarstwa Rolne lepiej wyposażone w majątek trwały i ruchomy oraz posiadające wyższy wskaźnik pokrycia zadłużenia majątkiem obrotowym, co zapewniało stabilność sytuacji ekonomiczno-finansowej Agencji oraz umożliwiło przygotowanie dalszych działań związanych z ich zagospodarowaniem. Kolejnym kryterium przy przejmowaniu przedsiębiorstw było posiadanie uregulowanego stanu prawnogeodezyjnego gruntów, które można było szybko zagospodarować ze względu na złożone do Agencji wiarygodne

¹⁵ R. Przygodzka, J. Mioduszewski, *The agricultural land market in Poland and its characteristics*, [w:] *Challenges and Prospects for Innovation between 2014–2020. Papers of scientific days, Karoly Robert College, K. Takács György (red.)*, Gyöngyös 2016, s. 1315–1323.

oferty zakupu lub dzierżawy¹⁶. Bardziej skomplikowanym etapem procesu przekształceń własnościowych gospodarstw państwowych było przysposobienie mienia do zagospodarowania, obejmujące: przygotowanie programu restrukturyzacji, uporządkowanie stanu geodezyjnoprawnego, ogłoszenie i przeprowadzenie przetargu na składniki mienia restrukturyzowanych gospodarstw, wycena i wydanie mienia. Państwowe Gospodarstwa Rolne w momencie ich przejścia do Zasobu WRSP traciły osobowość prawną i od tego momentu funkcjonowały jako gospodarstwa rolne Skarbu Państwa w tymczasowym zarządzie. W okresie tymczasowego zarządu Agencja sprawowała uprawnienia właścicielskie, a w jej imieniu zarządzał nim oraz przygotowywał program restrukturyzacji tymczasowy zarządca. Program ten miał określić najlepszy sposób zagospodarowania majątku, z uwzględnieniem aspektu ekonomicznego, prawnego, społecznego oraz politycznego, który w swej istocie wskazywał, że „dominującą formą organizacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest i będzie gospodarstwo rodzinne”. Strategia prowadzenia działalności została zapisana w dokumencie „Kierunki działania Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa”¹⁷, w którym zawarto główne założenia dotyczące sposobu przejmowania, restrukturyzacji i rozdysponowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa. Odzwierciedleniem tych założeń stały się zapisy zawarte w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.¹⁸, gdzie w art. 23 wskazano, że „Podstawą ustroju rolnego państwa jest gospodarstwo rodzinne”. W założeniach procesu przekształceń własnościowych wskazywano, że rozwój rolnictwa miał polegać na stopniowej koncentracji ziemi i produkcji, a więc zmniejszeniu liczby gospodarstw w regionach o dużym ich rozdrobnieniu, a w rejonach o dużej koncentracji ziemi państwowej – powiększeniu obszaru oraz tworzeniu

¹⁶ J. Rzeszutek, *Zagospodarowanie nieruchomości rolnych przejętych do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w Makroregionie Północno-Wschodnim*, [w:] *Perspektywy rozwojowe gospodarstw rolnych północno-wschodniej Polski*, Wydawnictwo ART, Olsztyn 1998, s. 58.

¹⁷ *Kierunki działania Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa*, załącznik nr 1 do Raportu z działalności AWSP za 1992 rok, Warszawa 1993.

¹⁸ Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483.

nowych gospodarstw rolniczych¹⁹. W każdym z opracowanych programów restrukturyzacyjnych wskazano możliwie dużą liczbę nieruchomości do odrębnego zagospodarowania. W regionach o dużym udziale gruntów PGR, zakres i kierunek procesów restrukturyzacyjnych determinowała dotychczasowa organizacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Ograniczało to możliwość podziału PGR na mniejsze jednostki, a restrukturyzacja polegała na wyłączeniu do odrębnego zagospodarowania jedynie peryferyjnych gruntów – często pojedynczych działek, dla rolników zamierzających powiększyć własne gospodarstwa. Restrukturyzacja prowadziła również do wydzielenia gruntów na inne cele, np. gruntów niezbędnych gminom na realizację zadań własnych, czy też gruntów nierolnych.

W całym 27-letnim okresie realizacji zadań wynikających z polityki państwa przez KOWR (wcześniej ANR/AWRSP) można wyróżnić pięć charakterystycznych okresów w gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa. W pierwszym okresie (lata 1992–1995) działania skupione były na przejęciu nieruchomości rolnych do Zasobu WRSP. W tym okresie przejęto ponad 4,4 mln ha, a grunty te w głównej mierze pochodziły z 1666 przejętych Państwowych Gospodarstw Rolnych. Na podstawie opracowanych planów restrukturyzacji dokonywano wyboru formy zagospodarowania. Procesowi zagospodarowania towarzyszył niewielki popyt na ziemię, głównie z powodu z niskiej opłacalności produkcji rolniczej, a także z faktu, że niedobór ziemi występował w rejonach o niewielkim udziale gospodarstw państwowych w strukturze użytkowania gruntami rolnymi. Niskie efekty przyniosła akcja osadnictwa oraz inne formy zachęty przemieszczania się rolników z terenów o rozdrobnionej strukturze agrarnej na tereny o dużym udziale gruntów popegeerowskich. W efekcie, większość gruntów przejęta do zasobu WRSP (ponad 2,7 mln ha – 62%) została zagospodarowana głównie w formie dzierżawy, a niewielką część

¹⁹ J. Mioduszewski, *Podaż ziemi z gospodarstw państwowych do zagospodarowania przez rolników indywidualnych*, [w:] *Udział rolników indywidualnych w przekształceniach gospodarstw państwowych*, E. Niedzielski, J. Cichoń (red.), Wydawnictwo Akademii Rolniczo-Technicznej, Olsztyn 1995, s. 46–48.

gruntów (332 tys. ha – 7,5%) przekazano w administrowanie gospodarstwom rolnym Skarbu Państwa zdolnym efektywnie prowadzić działalność.

W latach 1996–2003 (drugi okres) w dalszym ciągu realizowano proces zagospodarowywania przejętych gruntów, głównie poprzez dzierżawę i sprzedaż gruntów, tj. średnio około 150 tys. ha w skali roku. W tym okresie zanotowano wzrost popytu na grunty na tych obszarach, gdzie wcześniej występował w ograniczonym zakresie. Wzrost ten wynikał w głównej mierze ze zmian sytuacji społeczno-gospodarczej i uwarunkowań rynkowych. W zagospodarowaniu nieruchomości rolnych w tym okresie, Agencja miała swobodę w realizacji powierzonych jej zadań, ze względu na uregulowanie przejętego zadłużenia po byłych Państwowych Gospodarstwach Rolnych, tj. zobowiązań wobec instytucji i kontrahentów do końca 2000 roku na mocy podpisanych stosownych porozumień i ugód²⁰. Okres ten charakteryzował się także relatywnie dużą zmiennością w podejściu do gospodarowania Zasobem. Mimo że większość przejętych gruntów była zagospodarowana, to w 1997 roku można było zaobserwować niekorzystną, nasilającą się w następnych latach, tendencję do rezygnacji z umów przez dotychczasowych dzierżawców. Wpłynęło to na zwiększenie znaczenia innych form zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa, w tym administrowania. Administrowanie jako forma zagospodarowania przewidziana była głównie dla tych gospodarstw rolnych Skarbu Państwa, których nie można było szybko wydzierżawić lub sprzedać, a jednocześnie były one w stanie prowadzić działalność bez konieczności zewnętrznego ich zasilania. Ponadto ze względu na krótką perspektywę wejścia Polski do Unii Europejskiej w 2003 roku wprowadzono na mocy ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego²¹ zapisy do ustawy z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, ograniczenia obszarowe przy sprzedaży

²⁰ *Raport z działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 2000 r.*, AWRSP, Warszawa 2000, s. 42–43.

²¹ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego., Dz.U. z 2003 r. nr 64, poz. 592.

gruntów z Agencji do 500 ha użytków rolnych dla jednego podmiotu. Natomiast obszar ponad tak wyznaczony limit mógł pozostać w dalszym ciągu przedmiotem dzierżawy. W swoich założeniach Agencję Nieruchomości Rolnych²² jako następcę prawnego Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa zobowiązano do przestrzegania zasad sformułowanych w ustawie kształtowania ustroju rolnego państwa, które miały służyć m.in. poprawie struktury obszarowej gospodarstw rolnych, przeciwdziałaniu nadmiernej koncentracji nieruchomości rolnych oraz zapewnić prowadzenie działalności rolniczej przez osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje. Zgodnie zapisami w art. 23. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.²³, podstawą ustroju rolnego państwa jest gospodarstwo rodzinne, którym w rozumieniu ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego²⁴ jest gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych (własnych i dzierżawionych) nieprzekraczającej 300 ha, prowadzone przez rolnika indywidualnego zamieszkałego w gminie, na obszarze której położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład tego gospodarstwa, posiadającego kwalifikacje rolnicze i co najmniej 5-letnie doświadczenie w pracy w gospodarstwie rolnym.

Trzeci okres gospodarowania nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa (od 2004 do 16 września 2011 roku) charakteryzował się zwiększonym popytem na zakup ziemi, przy jednocześnie zmniejszającej się ofercie gruntów do zagospodarowania z Zasobu WRSP. Roczna sprzedaż gruntów kształtowała się na poziomie około 100 tys. ha, przy czym rosnącemu popytowi towarzyszyła wysoka dynamika wzrostu cen sprzedaży gruntów rolnych (z 3,7 tys. zł notowanego w 2003 roku do 17,2 tys. za

²² Zgodnie z art. 18. 1. ustawy z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Agencja Nieruchomości Rolnych stała się następcą prawnym Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, Dz.U. z 2003 r. nr 64, poz. 592.

²³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., na podstawie Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483; z 2001 r. nr 28, poz. 319; z 2006 r. nr 200, poz. 1471; z 2009 r. nr 114, poz. 946.

²⁴ Artykuł 5, art. 6 i art. 7 ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego z dnia 11 kwietnia 2003 r. (Dz.U. z 2003 r. nr 64, poz. 592).

1 ha w 2011 roku – rysunek 2) oraz poziomu czynszów za dzierżawione grunty (z 3,7 tys. zł notowanego w 2003 roku do 192 zł za 1 ha do 723 zł za ha w 2011 roku – rysunek 2). Zmiany te zostały spowodowane m.in. wejściem Polski do Unii Europejskiej i objęciem rolników w Polsce wsparciem (dopłatami) w ramach Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Grunty rolne zaczęły być postrzegane przez rolników jako swoistego rodzaju kapitał przysparzający dodatkowy dochód użytkownikowi i postrzegany jako znacznie lepsza lokata, dająca stabilny wzrost zainwestowanych środków w zakup gruntów oraz uzyskiwanych dopłat. Wysokość uzyskiwanych dopłat relatywnie szybko stała się jednym z głównych parametrów kształtujących poziom czynszów za dzierżawione grunty rolne.

Czwarty okres (od 16 września 2011 roku do końca III kwartału 2015 roku) związany był z wprowadzeniem zmian w ustawie o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi²⁵, które sprawiły, że w procesie gospodarowania Zasobem dokonano zasadniczej zmiany w podejściu do zadań realizowanych przez Agencję Nieruchomości Rolnych. Zmiany dokonane w regulacjach wymuszały niejako działania zmierzające do trwałego zagospodarowania posiadanych nieruchomości. W tym kontekście dzierżawę gruntów rolnych uznano, co do zasady, jako formę przejściową zagospodarowania, przyznając jednocześnie pierwszeństwo sprzedaży. Sprzedaż gruntów z Zasobu kształtowała się w tym okresie na poziomie od 120 do 150 tys. ha rocznie. Na przyspieszenie podjęcia decyzji o nabyciu już dzierżawionych nieruchomości rolnych Skarbu Państwa wpływ miały obawy rolników wynikające z perspektywy kończącego się 12-letniego okresu przejściowego ograniczającego zakup nieruchomości rolnych i leśnych przez cudzoziemców po wejściu Polski do Unii Europejskiej²⁶.

²⁵ Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi SP oraz o zm. niektórych innych ustaw, Dz.U. z 2011 r. nr 233, poz. 1382.

²⁶ Artykuł 8 ustawy z dnia 24 marca 1920 r. o nabywaniu nieruchomości przez cudzoziemców, Dz.U. z 2004 r. nr 167, poz. 1758, z późn. zm.

Natomiast w celu realizacji zasad zawartych w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego²⁷ oraz zgodnie z postanowieniami znowelizowanej ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, do zawartych umów dzierżawy wprowadzono dodatkowe postanowienia, zgodnie z którymi Agencja w ciągu 6 miesięcy przedstawiła dzierżawcom w formie pisemnej propozycję dotyczącą wyłączenia z dzierżawy 30% powierzchni użytków rolnych. W terminie 3 miesięcy od otrzymania zawiadomienia dzierżawca zobowiązany został do podjęcia decyzji i złożenia stosownego oświadczenia o ich przyjęciu lub odrzuceniu. Jako konsekwencję braku reakcji lub odrzuceniu zmian, dzierżawca z mocy prawa tracił prawo pierwokupu do dzierżawionych nieruchomości. Postanowienia te stosowano do umów dzierżawy zawartych po wejściu w życie ustawy z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa²⁸ w sytuacji, gdy łączna powierzchnia użytków rolnych dzierżawionych z Zasobu Własności Rolnej Skarbu po dokonaniu wyłączenia nie przekraczała 300 ha. W tym zakresie pojawiały się wątpliwości, co do zgodności z przepisami Kodeksu cywilnego²⁹ i Konstytucji

²⁷ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. z 2012 r., poz. 803.

²⁸ Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi SP oraz o zmianie niektórych innych ustaw – Dz.U. z 2011 r. nr 233, poz. 1382.

²⁹ Kwestie prawa pierwokupu uregulowano w Kodeksie cywilnym w Rozdziale IV. Prawo pierwokupu zgodnie z zapisami zawartymi m.in. w art. 598. Obowiązek zawiadomienia uprawnionego o treści zawartej umowy §1. Zobowiązany z tytułu prawa pierwokupu powinien niezwłocznie zawiadomić uprawnionego o treści umowy sprzedaży zawartej z osobą trzecią. §2. Prawo pierwokupu co do nieruchomości można wykonać w ciągu miesiąca, a co do innych rzeczy – w ciągu tygodnia od otrzymania zawiadomienia o sprzedaży, chyba że zostały zastrzeżone inne terminy, art. 599. Skutki naruszenia obowiązków §1. Jeżeli zobowiązany z tytułu prawa pierwokupu sprzedał rzecz osobie trzeciej bezwarunkowo albo jeżeli nie zawiadomił uprawnionego o sprzedaży lub podał mu do wiadomości istotne postanowienia umowy sprzedaży niezgodnie z rzeczywistością, ponosi on odpowiedzialność za wynikłą stąd szkodę. § 2. Jednakże jeżeli prawo pierwokupu przysługuje z mocy ustawy Skarbowi Państwa lub jednostce samorządu

Rzeczypospolitej Polskiej³⁰, ze względu na ograniczenie lub pozbawienie obywatela (dzierżawcy) praw nabytych. Ponadto w tym okresie, Agencji Nieruchomości Rolnych przypisano uprawnienia umożliwiające dokonywanie działań kontrolnych (w imieniu państwa) na rynku nieruchomości rolnych oraz, w razie konieczności – interweniowanie przy wykorzystaniu prawa pierwokupu (Kodeks cywilny, art. 599), co w praktyce oznacza, że Agencja mogła zdecydować o sposobie i trybie rozdysponowania nabytych tą drogą gruntów. W okresie tym w dalszym ciągu utrzymywał się systematyczny wzrost cen sprzedaży gruntów, średnio z poziomu 19,3 tys. zł w 2012 roku do 29,2 tys. zł w 2015 roku za 1 ha. Natomiast w przypadku poziomu czynszów dzierżawnych za grunty rolne można zauważyć swoistą stabilizację na wysokim poziomie w granicach od 722 zł do 822 złotych za 1 ha.

Piąty okres (od 1 maja 2016 do 2021) związany jest natomiast z kończącym się 12-letnim okresem przejściowym ograniczającym zakup nieruchomości rolnych i leśnych przez cudzoziemców³¹. Efektem wyrażanych

terytorialnego, współwłaścicielowi albo dzierżawcy, sprzedaż dokonana bezwarunkowo jest nieważna. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. z 1964 r., nr 16, poz. 93 z późn. zm.

³⁰ Kwestie te uregulowano w Rozdziale II Wolności, Prawa i Obowiązki Człowieka i Obywatela w art. 32. 1. Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. 2. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiejkolwiek przyczyny. Z kolei zapisy zawarte w I Rozdziale Konstytucji RP dopuszczają zgodnie z art. 22. Ograniczenie wolności działalności gospodarczej jest dopuszczalne tylko w drodze ustawy i tylko ze względu na ważny interes publiczny – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. tj. na podstawie Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 z późn. zm.

³¹ W art. 8 ust. 2 uregulowano nabywanie nieruchomości przez cudzoziemców, które odzwierciedlają postanowienia Traktatu o przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, którzy są obywatelami lub przedsiębiorcami państw członkowskich Europejskiego Obszaru Gospodarczego albo Konfederacji Szwajcarskiej, z wyjątkiem nabycia nieruchomości rolnych i leśnych przez okres 12 lat od dnia przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. W Polsce 12-letni okres przejściowy dotyczący nabywania nieruchomości rolnych i leśnych termin upłynął 1 maja 2016 roku. Ustawa

obaw przed niekontrolowanym nabywaniem przez nich gruntów rolnych, było uchwalenie ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego z dnia 5 sierpnia 2015 r.³², zmieniającą ustawę z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego³³. W dniu 16 grudnia 2015 roku uchwalono także zmiany w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego³⁴, zmieniając termin jej wejścia w życie na dzień 1 maja 2016 roku. Natomiast zgodnie z zapisami ustawy z dnia 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw³⁵, ustawy: z dnia 5 sierpnia 2015 r. o kształtowaniu ustroju rolnego i z 16 grudnia 2015 r. zostały uchylone.

Po wejściu w życie ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego z dnia 5 sierpnia 2015 r., a następnie z dnia 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, wzmocniono rolę Agencji Nieruchomości Rolnych w zakresie obrotu nieruchomościami rolnymi. Ustawa wprowadziła istotne zmiany w podejściu do obrotu gruntami rolnymi, i to nie tylko w wymiarze nieruchomości państwowych, ale przede wszystkim nieruchomości prywatnych. Zgodnie z zapisami art. 1. tej ustawy, wstrzymano sprzedaż nieruchomości albo ich części wchodzących w skład Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa na 5 lat od dnia wejścia w życie ustawy, a dzierżawa będzie w tym okresie podstawową formą udostępniania państwowych gruntów rolnych. Nowelizacja określiła, że nabywcą nieruchomości rolnej może

z dnia 24 marca 1920 r. o nabywaniu nieruchomości przez cudzoziemców, Dz.U. z 1920 r. nr 31 poz. 178.

³² Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. z 2015 r., poz. 1433 – niniejszą ustawą planowano zmienić m.in: ustawę z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, ustawę z dnia 6 lipca 1982 r. o księgach wieczystych i hipotece; ustawę z dnia 17 maja 1989 r. – prawo geodezyjne i kartograficzne; ustawę z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa. Ustawa ta jednak nie weszła w życie.

³³ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. z 2012 r., poz. 803.

³⁴ Dz.U. z 2015 r., poz. 2179.

³⁵ Dz.U. z 2016 r., poz. 585.

być jedynie rolnik indywidualny, czyli osoba fizyczna, posiadająca kwalifikacje rolnicze, zamieszkała na terytorium gminy – miejsca położenia nieruchomości i prowadząca osobiście gospodarstwo rolne. Ponadto nowe przepisy spowodowały, że nabywca nieruchomości rolnej miał istotne ograniczenia w zakresie wykonywania prawa własności nieruchomości, w szczególności, że w okresie co najmniej 10 lat od dnia nabycia, był zobowiązany do prowadzenia gospodarstwa rolnego, w skład którego weszła nabywana nieruchomość. Ponadto w tym okresie nie miał możliwości zbywania nieruchomości i przekazywania jej innym podmiotom (w dzierżawę, najem itp.).

W efekcie wprowadzonych regulacji od 1 maja 2016 roku grunty rolne nie mogły być nabywane dla innych celów niż prowadzenie gospodarstwa rolnego, co spowodowało mniejsze zainteresowanie nabywaniem gruntów SP, mimo potencjalnych możliwości spadku cen ze względu na wprowadzone ograniczenia³⁶. Z dniem 26 czerwca 2019 r. weszła w życie ustawa z dnia 26 kwietnia 2019 roku o zmianie ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego oraz niektórych innych ustaw³⁷. Zgodnie z jej zapisami zmieniono ograniczenie co do swobodnego obrotu ziemią z dotychczas obowiązującej powierzchni 0,3 ha do 1 ha oraz skrócono okres możliwości sprzedaży nabytych gruntów rolnych po 5 latach (uprzednio po 10 latach).

³⁶ W kwestii ograniczeń w zakresie obrotu gruntami rolnymi Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej wydał komunikat wyjaśniający Komisji w sprawie nabywania gruntów rolnych i prawa Unii Europejskiej (2017/C 350/05). Wynika z niego, że zgodnie z prawem Unii państwa członkowskie mogą uwzględniać uzasadnione obawy w zakresie polityki. Mogą one określać odpowiednią politykę w zakresie swoich rynków gruntów rolnych. Trybunał uznał liczne cele polityki rolnej, które mogą stanowić uzasadnienie ograniczeń podstawowych wolności. Głównym warunkiem jest jednak wyraźne określenie celów i wybór instrumentów proporcjonalnych do realizacji tych celów, tj. takich, które nie wykraczają poza to, co jest konieczne, i nie są dyskryminujące.

³⁷ Dz.U. z 2019 r., poz. 1080.

10.2. Dzierżawa jako instrument gospodarowania Zasobem Własności Rolnej Skarbu Państwa

Wejście w życie w dniu 30 kwietnia 2016 roku ustawy o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw, zmieniło zasady gospodarowania mieniem. Podstawową formą zagospodarowania państwowych gruntów od 1 maja 2016 roku stała się dzierżawa, którą w pierwszej kolejności KOWR ma obowiązek oferować w trybie przetargu ograniczonego (licytacja lub oferta pisemna) wyłącznie dla rolników indywidualnych zamierzających powiększyć lub utworzyć gospodarstwo rodzinne. Co do zasady, w przyjętych założeniach, wysokość czynszu nie jest decydującym kryterium wyłaniania zwycięzcy. Natomiast od 20 sierpnia 2016 roku wysokość czynszu dzierżawnego za 1 hektar gruntu w danej klasie bonitacyjnej, położonego w określonym okręgu podatkowym regulowana jest rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 1 sierpnia 2016 roku w sprawie sposobu ustalania wysokości czynszu dzierżawnego w umowach dzierżawy nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa³⁸. Obliczony zgodnie z rozporządzeniem czynsz dzierżawny określa wartość czynszu wywoławczego do licytacji w przetargach, jak i wysokość czynszu płaconego przez wyłonionego dzierżawcę w drodze przetargu ograniczonego ofertowego (czynsz w przetargu ograniczonym ofertowym płacony KOWR jest stały i nie stanowi kryterium oceny ofert). Zasady dzierżawy nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa regulują obecnie przepisy kodeksu cywilnego³⁹ oraz m.in. zarządzenia Dyrektora Generalnego Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa dotyczące gospodarowania Zasobem Własności Rolnej Skarbu Państwa. Z kolei w przypadku przedłużenia umowy dzierżawy z dotychczasowym dzierżawcą istnieje możliwość, zgodnie z art. 39 ustawy z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami

³⁸ Dz.U. z 2016 r., poz. 1186.

³⁹ Dz.U. z 1964 r. nr 16, poz. 93 (t.j. Dz.U. z 2019 r., poz. 1145, 1495.).

rolnymi Skarbu Państwa⁴⁰, stosowania procedury bezprzetargowej. Przetargu nie stosuje się w sytuacji, jeżeli dotychczasowy dzierżawca złożył oświadczenie o zamiarze dalszego dzierżawienia nieruchomości na nowych uzgodnionych warunkach z KOWR, przy czym czynsz nie może być niższy niż dotychczasowy. W procedurze przedłużania dzierżawy wprowadzono stosowne preferencje korespondujące z obowiązującą polityką państwa w zakresie rozwoju gospodarstw rodzinnych. Co do zasady umowy dzierżawy zawarte z rolnikami indywidualnymi, w rozumieniu ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego, mogą być zawierane na okres do 15 lat, jeśli osoba prowadzi gospodarstwo rodzinne w rozumieniu przepisów o kształtowaniu ustroju rolnego, albo jej wiek nie przekracza 40 lat. Umowy dzierżawy zawarte z innymi podmiotami niż rolnicy indywidualni w myśl przyjętych zasad mogą być wydłużane do 8 lat⁴¹. Wydłużanie umów na wskazane wyżej okresy stanowi generalną zasadę przy rozpatrywaniu przez KOWR wniosków dzierżawców. Jednakże mając na uwadze specyfikę działalności rolniczej i uwarunkowania formalnoprawne, gospodarcze i organizacyjne sprawia, że wydłużenie umowy na wymieniony okres może być niewystarczające. Dlatego też, w uzasadnionych przypadkach, za uprzednią zgodą Dyrektora Generalnego KOWR, wydłużenie umowy może nastąpić na dłuższy okres.

W Zasobie WRSP, według stanu na koniec 2018 roku, ze znajdujących się ogółem 1368,9 tys. ha około 3/4 pozostawało w dzierżawie (1,02 mln ha), z czego większość jest położona głównie na obszarze północnej i północno-zachodniej części Polski. Zmiany – zarówno w poziomie, jak i strukturze zagospodarowania Zasobu – są głównie odzwierciedleniem dokonujących się zmian sytuacji społeczno-gospodarczej, rynkowej – związanej z popytem i podażą gruntów czy politycznej – związanej z kształtowaniem ustroju rolnego. Analizując wielkość Zasobu WRSP, jego strukturę i dynamikę zmian form zagospodarowania w latach 1992–2018 można stwierdzić, że dzierżawa była podstawową formą zagospodarowania

⁴⁰ Dz.U. z 2016 r., poz. 1491 z późn. zm.

⁴¹ Zarządzenie Dyrektora Generalnego KOWR nr 95/2017/Z.

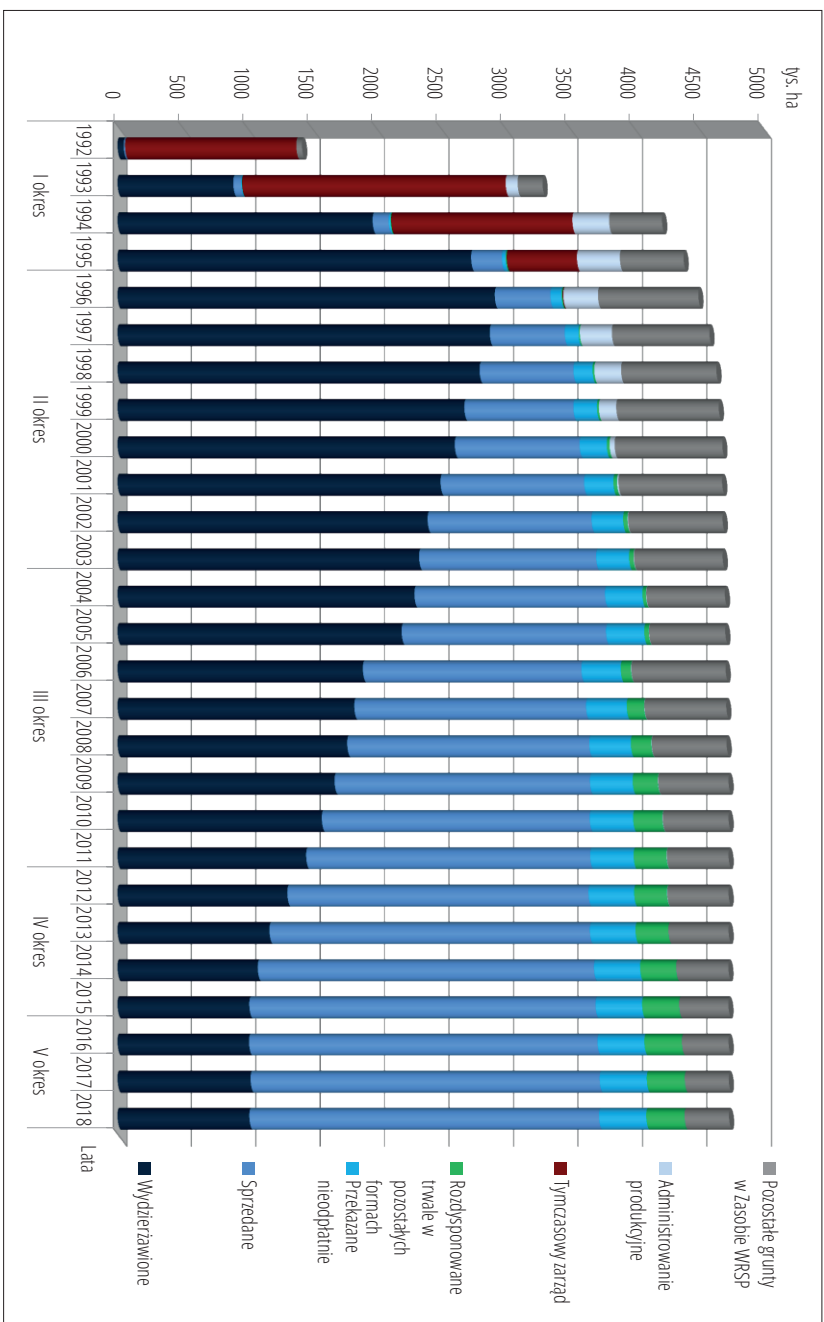
przejętych gruntów. Dla większości dzierżawców umożliwiła i stała się niejako podstawą do podjęcia decyzji o ich wykupie na własność. Największy obszar gruntów rolnych będących w dzierżawie zanotowano w 1996 i kształtował się na poziomie ponad 2,9 mln ha, co stanowiło około 2/3 Zasobu WRSP.

Od 2016 roku systematycznie zmniejszała się powierzchnia gruntów dzierżawionych, co głównie było związane z procesem ich nabywania przez dotychczasowych dzierżawców. Cechą charakterystyczną umów dzierżawy gruntów rolnych jest okresowy charakter użytkowania, który zakłada możliwość ich rotacji po wygaśnięciu umów, rozwiązaniu umów, czy też wyłączenia części obszaru. Najczęściej zwroty w analizowanym okresie dokonywane były ze względu na trudną sytuację ekonomiczno-finansową dzierżawcy, a także rozwiązanie umowy lub wyłączenie części gruntów z dzierżawy w celu sprzedaży dotychczasowemu dzierżawcy, dzierżawy/sprzedaży innemu dzierżawcy lub przeznaczenie na realizację innych zadań (wykres 10.1. i rysunek 10.2.).

Zaobserwowany brak stabilności rozwiązań formalnoprawnych związanych z wprowadzaniem ograniczeń wpływa na swobodę decyzyjną rolników odnośnie do zakresu i możliwości kształtowania wielkości gospodarstwa, a także skali produkcji. W swej istocie działalność rolników powinna sprowadzać się do racjonalnego gospodarowania posiadanymi zasobami umożliwiającymi opłacalną produkcję, a tej z kolei nie sprzyja tymczasowość wprowadzanych ograniczeń oraz niepewność odnośnie do przyszłych rozwiązań w zakresie obrotu gruntami rolnymi wynikających z polityki rolnej⁴².

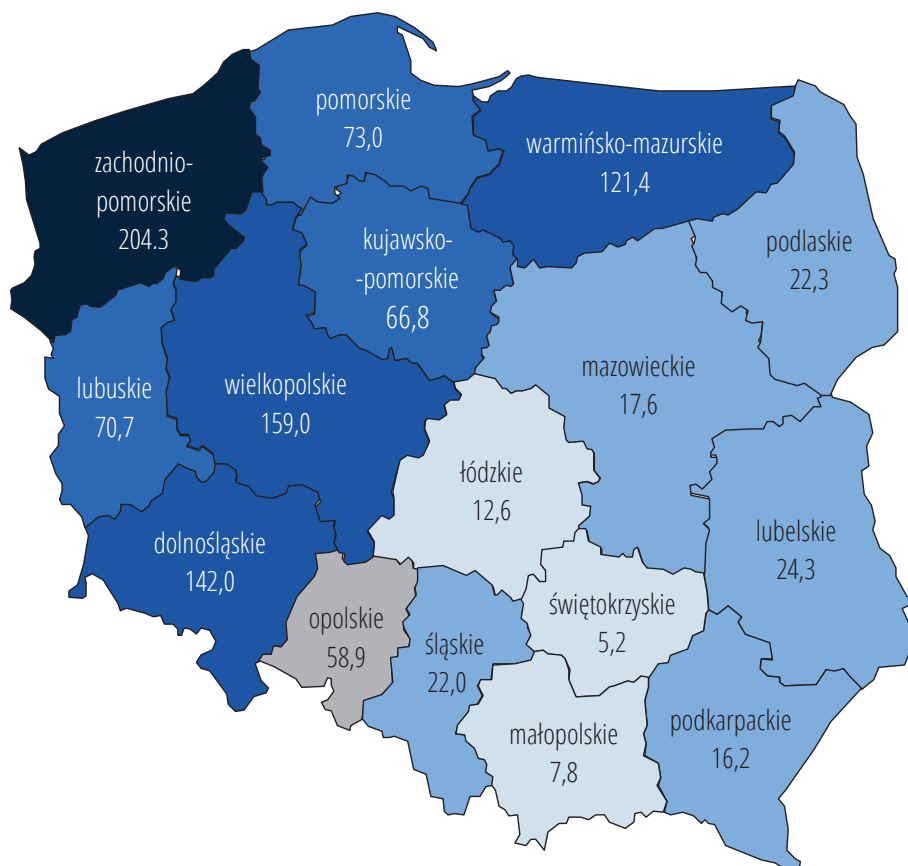
⁴² J. Mioduszewski, R. Przygodzka, A. Sadowski, *Conditions of development of arable land belonging to State Treasury in warminsko-mazurskie region*, Proceedings of the 2018 International Conference "Economic Science for Rural Development" nr 47 Jelgava, LLU ESAF, 9 11 May 2018, s. 213–220.

Wykres 10.1. Przejmowanie i zagospodarowanie gruntów przejętych do Zasobu WRSP w latach 1992–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Raportów z działalności Agencji Nieruchomości Rolnych (AWRSP) na Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa z lat 1992–2016, ANR, Warszawa 1993–2017; Sprawozdania z działalności Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w 2017 i 2018 roku, KOWR, Warszawa 2018, 2019.

Rysunek 10.2. Powierzchnia gruntów w Zasobie WRSP pozostająca w dzierżawie w podziale na województwa, według stanu na 31 grudnia 2018 roku

Polska:

4744,03 tys. ha – grunty przejęte do Zasobu WRSP

1024,1 tys. ha (21,6%) - grunty dzierżawione z Zasobu WRSP

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze *Sprawozdania z działalności Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w 2018 roku*, KOWR, Warszawa 2019, s. 217.

Analizując liczbę zawartych umów dzierżawnych i powierzchnię obecnie dzierżawionych gruntów można zauważyć duże zróżnicowanie, ponieważ według stanu na koniec 2018 roku z Zasobu wydzierżawiono 1024,1 tys. ha na podstawie 60412 umów, z tego 2,7% dotyczyło obszaru o powierzchni powyżej 100 ha, które stanowiły w strukturze dzierżaw 57%.

Tabela 10.1. Powierzchnia i struktura gruntów wydzierżawionych z Zasobu WRSP według grup obszarowych (stan na koniec 2018 roku)

Zakres powierzchni gruntów w umowie	Razem grunty wydzierżawione		Powierzchnia gruntów				Razem liczba umów		Liczba umów				Przeciętna powierzchnia gruntów na 1 umowę ha
			osoby fizyczne		osoby prawne i inne				osoby fizyczne		osoby prawne i inne		
	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	liczba umów	%	liczba umów	%	liczba umów	%	
do 0,99	8,5	0,8	8,4	0,8	0,1	0,0	17 933	29,7	17 645	29,2	288,0	0,5	0,5
od 1,0 do 1,99	13,4	1,3	13,2	1,3	0,2	0,0	9 414	15,6	9 280	15,4	134,0	0,2	1,4
od 2,0 do 4,99	35,9	3,5	35,1	3,4	0,8	0,1	11 289	18,7	11 085	18,3	204,0	0,3	3,2
od 5,0 do 9,99	49,7	4,9	48,6	4,7	1,2	0,1	6 918	11,5	6 754	11,2	164,0	0,3	7,2
od 10,0 do 19,99	101,4	9,9	99,2	9,7	2,2	0,2	7 099	11,8	6 948	11,5	151,0	0,2	14,3
od 20,0 do 49,99	142,9	14,0	135,1	13,2	7,8	0,8	4 826	8,0	4 583	7,6	243,0	0,4	29,6
od 50 do 99,99	88,6	8,6	74,6	7,3	13,9	1,4	1 277	2,1	1 086	1,8	191,0	0,3	69,4
od 100,0 do 299,99	188,4	18,4	113,6	11,1	74,9	7,3	1 074	1,8	668	1,1	406,0	0,7	175,5
od 300,0 do 499,99	144,0	14,1	54,4	5,3	89,6	8,7	378	0,6	146	0,2	232,0	0,4	380,9
od 500,0 do 999,99	85,7	8,4	11,7	1,1	74,0	7,2	127	0,2	18	0,0	109,0	0,2	674,9
1000,00 i więcej	165,7	16,2	2,2	0,2	163,4	16,0	77	0,1	2	0,0	75,0	0,1	2 151,4
Ogółem grunty	1024,1	100,0	596,0	58,2	428,0	41,8	60 412	100,0	58 215	96,4	2197,0	3,6	17,0
w tym:													
do 99,99	440,3	43,0	414,2	40,4	26,1	2,6	58756,0	97,3	57381,0	95,0	1375,0	2,3	7,5
100,00 i więcej	583,8	57,0	181,9	17,8	401,9	39,2	1656,0	2,7	834,0	1,4	822,0	1,4	352,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze *Sprawozdania z działalności Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w 2018 roku*, KOWR, Warszawa 2019, s. 215–216.

Ogółem przeciętny obszar dzierżawionych gruntów na 1 zawartą umowę wynosił 17,0 ha. Charakterystyczne jest, że w przypadku 1656 zawartych umów przeciętny obszar dzierżawionych gruntów w grupie powyżej 100 ha wynosił 352,5 ha, a poniżej 100 ha kształtował się zaledwie na poziomie 7,5 ha. Zbliżoną sytuację można również zaobserwować przy sprzedaży gruntów, gdzie obszar dotyczący 3348 zawartych umów stanowił 36,4% (ok. 950,2 tys. ha, tj. 238,8 ha na 1 umowę). Wśród dzierżawców nieruchomości dominują osoby fizyczne (96,4% zawartych umów), którzy dzierżawią 596 tys. ha, co stanowi 58,2% gruntów wydzierżawionych. Natomiast osoby prawne 428 tys. ha, z czego 90% tego obszaru obejmują umowy (822) na powierzchnię powyżej 100 ha (tabela 10.1.). Taki stan struktury zawartych umów na dzierżawę i sprzedaż gruntów wskazuje, że przekształcenia w państwowym sektorze rolnictwa przyczyniły się w głównej mierze do powstania gospodarstw wielkoobszarowych, a w znacznie mniejszym stopniu wpłynęły na zmianę struktury obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych.

Na trwałość zawartych umów na dzierżawę gruntów rolnych ma wpływ, oprócz czynników zewnętrznych, jakość gleb, wielkość obszaru, ukształtowanie rozłogu, położenie oraz poziom płaconych czynszów dzierżawnych, który ma bezpośrednie przełożenie na opłacalność produkcji rolnej. W swej istocie poziom czynszu dzierżawnego powinien uwzględniać i równoważyć interesy stron umowy tj. wydzierżawiającemu zapewnić co najmniej minimalny dochód odpowiadający oprocentowaniu lokaty kapitałowej, a dzierżawcy wytworzenie dochodów zapewniające minimum egzystencji jemu i jego rodzinie. Jednoczesna realizacja interesów stron umowy na dzierżawę gruntów w praktyce jest trudna do osiągnięcia. W związku z tym kształtowanie wysokości czynszu dzierżawnego może stanowić istotny element ochrony decydujący o trwałości gospodarowania na dzierżawionym gruncie i podlegać prawnej regulacji⁴³. Poziom czynszów

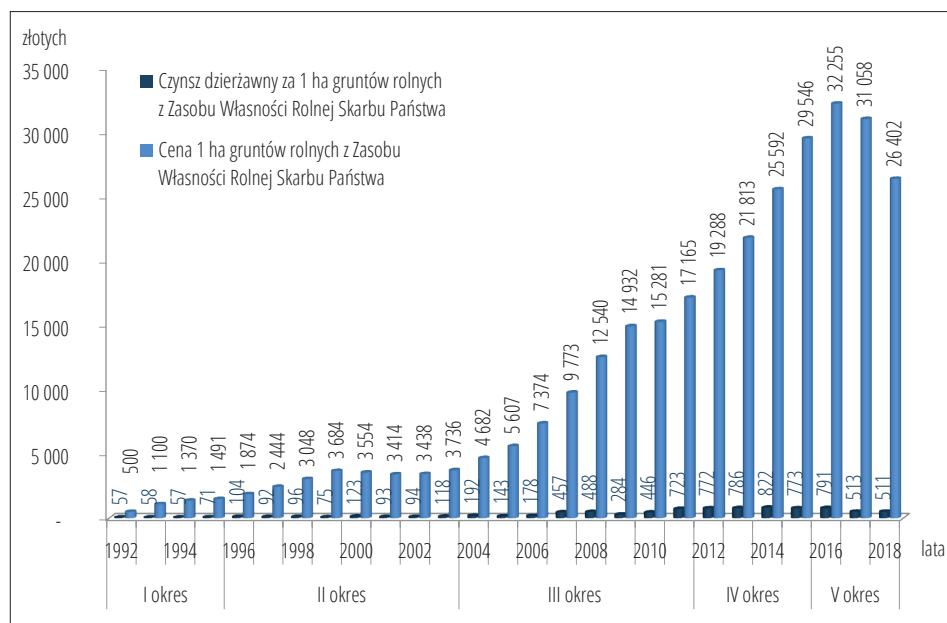
⁴³ A. Majchrzak, *Determinanty trwałości gospodarowania na dzierżawionych gruntach rolnych w Polsce na tle wybranych państw Europy Zachodniej*, "Progress in Economic Sciences" 2014, nr 1, s. 21.

uzyskiwanych za dzierżawę gruntów z Zasobu WRSP kształtował się w granicach od 1,8 dt pszenicy/1 ha w 1996 roku do 12,6 dt pszenicy/1 ha w 2016 roku. Natomiast analizując poziom czynszów w ujęciu wartościowym, można zauważyć, że od 1992 roku do 2003 roku był on relatywnie niski i kształtował się od 57 zł/1 ha do 123 zł/1 ha. Od 2004 roku do 2014 można zauważyć systematyczny wzrost poziomu czynszów dzierżawnych od 192 zł/1 ha do 822 zł/1. W znacznej mierze miały na to wpływ uwarunkowania zewnętrzne wynikające z perspektywy przystąpienia Polski do Unii Europejskiej i objęcia Wspólną Polityką Rolną (WPR) oraz związane z tym faktem dopłaty do działalności rolniczej. W konsekwencji stosowane instrumenty WPR, w tym głównie jednolite płatności bezpośrednie, stanowiły punkt odniesienia i przyczyniły się do wzrostu czynszów dzierżawnych. Jak wskazuje Bazyli Czyżewski i Radosław Trojanek⁴⁴, dopłaty bezpośrednie nie są związane z wielkością produkcji, a w przypadku dzierżawy ich część przekazywana jest właścicielom gruntów poprzez wyższe stawki dzierżawy gruntów rolnych. W konsekwencji korzyści finansowe uzyskiwane z tytułu dopłat nie kapitalizują się w rolnictwie, gdy właściciel nie jest rolnikiem. W analizowanym okresie można zauważyć zmianę trendu wzrostowego czynszów dzierżawnych w 2009 roku, na co miał wpływ ogólnoświatowy kryzys gospodarczy wywołany brakiem stabilności na rynkach finansowych i bankowych, który związany był z zapaścią na rynku pożyczek hipotecznych wysokiego ryzyka w Stanach Zjednoczonych. Od 2015 roku ze względu na wprowadzone ograniczenia w obrocie gruntami rolnymi można zauważyć ich stopniowe obniżenie do poziomu 511 zł/1 ha w 2018 roku. Utrzymujący się relatywnie wysoki poziom uzyskiwanych czynszów dzierżawnych za grunty rolne wynikał głównie z popytu zgłaszanego ze strony rolników przy niewielkiej ich podaży, uzyskiwane dopłaty bezpośrednie z tytułu użytkowania, opłacalność produkcji rolniczej oraz

⁴⁴ B. Czyżewski, R. Trojanek, *Czynniki wartości ziemi rolnej w kontekście zróżnicowanych funkcji obszarów wiejskich w Polsce*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2016, nr 2(347), s. 7.

wprowadzone ustawowe ograniczenia w obrocie gruntami rolnymi⁴⁵. Analizując relacje cen sprzedaży gruntów rolnych do przeciętnego poziomu czynszu dzierżawnego płaconego za 1 ha użytkowanych gruntów można sądzić, że miały one wpływ na podejmowanie decyzji o zmianie prawa do użytkowania (dzierżawa) na prawo własności (nabycie). W badanym okresie cena nabycia gruntów kształtowała się na poziomie od 8,8-krotności za 1 ha w 1992 roku do 60,8-krotności w 2017 roku (wykres 10.2.)

Wykres 10.2. Poziom czynszów dzierżawnych i cen sprzedaży za grunty z Zasobu WRSP w latach 1992–2018

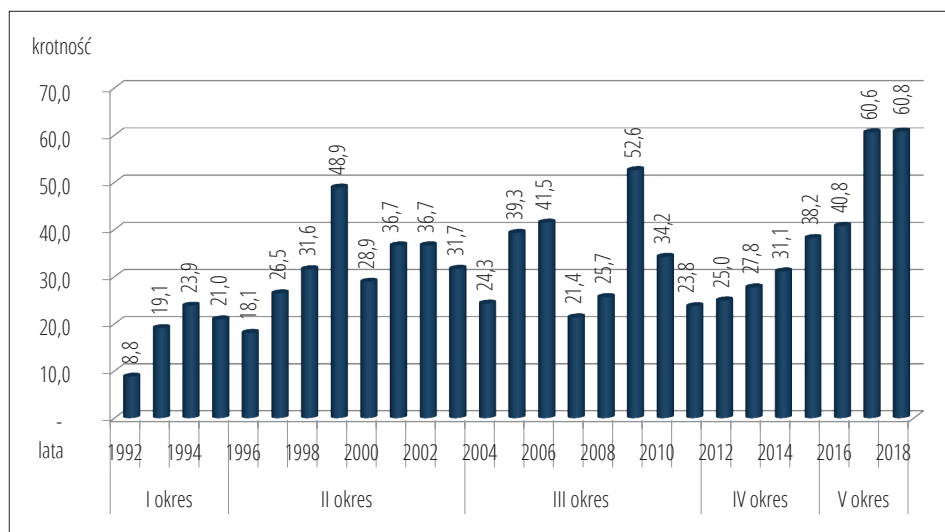

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z *Raportów z działalności Agencji Nieruchomości Rolnych (AWRSP) na Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa w latach 1992–2016*, ANR, Warszawa 1993–2017; oraz *Sprawozdań z działalności Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w 2017 i 2018*, KOWR, Warszawa 2018, 2019.

⁴⁵ Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (Dz.U. z 2015 r., poz. 1433 i 2179); ustawa z dnia 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (Dz.U. z 2016 r., poz. 585).

Wysoki poziom czynszu dzierżawnego, a także cen zakupu gruntów oraz perspektywa ich wzrostu dodatkowo stymulowała dzierżawców do zakupu gruntów. Ponadto dynamicznie zmieniające się uwarunkowania społeczno-gospodarcze, wzrost poziomu cen i rosnący popyt na grunty rolne, które postrzegane były nie tylko jako podstawowy zasób produkcji w rolnictwie, ale również jako inwestycja dająca satysfakcjonujący zwrot kapitału, skłaniały do podejmowania decyzji o ich zakupie (wykres 10.2. i wykres 10.3.).

Wykres 10.3. Relacja ceny sprzedaży gruntów do czynszu dzierżawnego z Zasobu WRSP w latach 1992–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z *Raportów z działalności Agencji Nieruchomości Rolnych (AWRSP) na Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa w latach 1992–2016*, ANR, Warszawa 1993–2017; oraz *Sprawozdań z działalności Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w 2017 i 2018*, KOWR, Warszawa 2018, 2019.

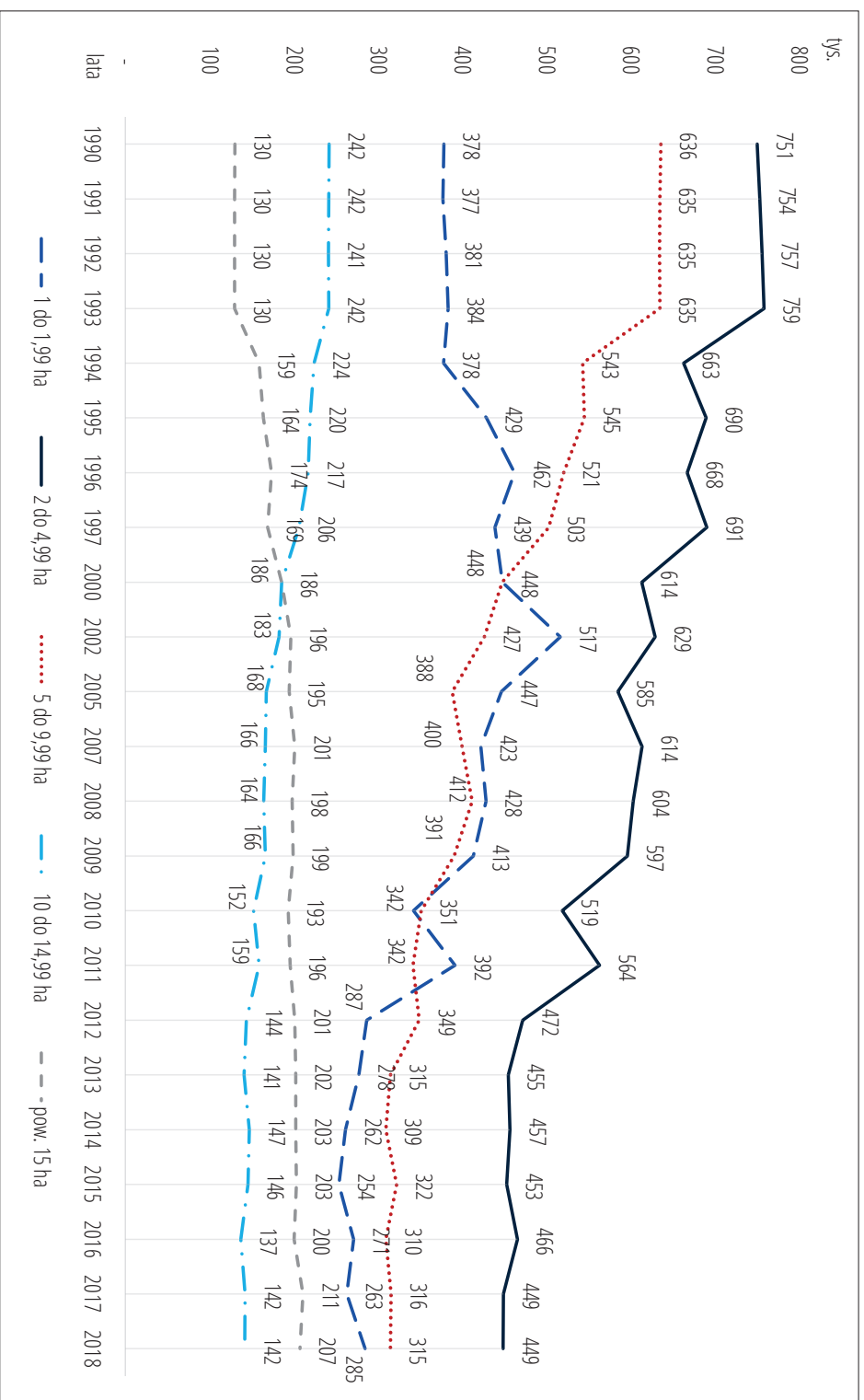
Od początku przekształceń własnościowych w państwowym sektorze rolnictwa można zauważyć silną tendencję do zmniejszania się ogólnej liczby gospodarstw rolnych. W latach 1990–2018, liczba indywidualnych gospodarstw rolnych (IGR⁴⁶) ogółem zmniejszyła się o około 47,8%

⁴⁶ Dane dotyczą indywidualnych gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR.

tj. z 2137,5 tys. do 1112,7 tys. W analizowanym okresie najwięcej gospodarstw rolnych ubyło w latach 2009–2013 (ponad 654,2 tys.). Wśród grup obszarowych w tym czasie zwiększyła się tylko liczba gospodarstw powyżej 15 ha. Na koniec 2018 roku w tej grupie znajdowało się ponad 207,4 tys. gospodarstw rolnych, w tym największą grupę stanowiły te, o powierzchni od 20 do 50 ha tj. 107,9 tys. W tym okresie dynamikę ograniczania liczby gospodarstw ogółem w nieznacznym stopniu osłabiało powstawanie nowych gospodarstw rolnych tworzonych na bazie nieruchomości rolnych pochodzących z Zasobu WRSP. Zagospodarowanie tych nieruchomości przyczyniło się także do powstawania gospodarstw wielkoobszarowych. W wyniku dokonanych zmian w regulacjach formalnoprawnych dotyczących obrotu ziemią, nałożenia się procesów „wypadania” gospodarstw rolnych oraz zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa powstało blisko 33 tys. gospodarstw o powierzchni powyżej 50 ha UR. W strukturze obszarowej, jak wskazuje Włodzimierz Dzun⁴⁷, ukształtowała się na bazie początkowo dzierżawionych nieruchomości rolnych Skarbu Państwa nowa grupa prywatnych gospodarstw wielkoobszarowych o powierzchni powyżej 100 ha UR (ponad 4,4 tys. gospodarstw gospodarujących na 2072 tys. ha UR, z tego 35,5% stanowią gospodarstwa powyżej 500 ha UR na 1132 tys. ha UR). W efekcie zachodzących zmian nastąpiło niejako odtworzenie prywatnej wielkiej własności ziemskiej, co w perspektywie wzrostu popytu na ziemię ze strony rolników indywidualnych w ich rejonie może być zarzewiem społecznych konfliktów. Największy ubytek gospodarstw zanotowano w grupie obszarowej od 5 do 10 ha UR (ponad 50,5% – 321,6 tys. gospodarstw) i grupie od 2 do 5 ha 40,2% (302,0 tys. gospodarstw). W grupach obszarowych od 1 ha do 2 ha UR o 24,7% (93,3 tys. gospodarstw) oraz w grupie od 10 do 15 ha UR o 41,4% (100,2 tys. gospodarstw – wykres 10.4.).

⁴⁷ W. Dzun, *Wpływ utworzenia i rozdysponowania zasobu własności rolnej SP na strukturę obszarową gospodarstw rolnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2017, nr 3(344), s. 69–70.

Wykres 10.4. Zmiany liczby indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych w latach 1992–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych GUS. *Mały Rocznik Statystyczny Polski*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019, s. 266; *Roczniki Statystyczne Rolnictwa z lat 2010–2018*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2010–2018; *Użytkowanie gruntów. Powszechny Spis Rolny 2010*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011, s. 54; *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2007, s. 211–214; *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1999, s. 36.

Jak wskazuje Alina Sikorska⁴⁸, w omawianym okresie ostatnich 27 lat na poziom i dynamikę zmniejszania się liczby gospodarstw wpływ miały nie tylko czynniki związane z rolnictwem, ale także rozwój infrastruktury i procesy urbanizacji obszarów wiejskich wokół metropolii, co w konsekwencji skutkowało konwersją ziemi na cele nierolnicze. Ponadto istotny wpływ na zachodzące zmiany wywierały efekty Wspólnej Polityki Rolnej UE oraz środki finansowe pozyskiwane z funduszy spójności, a także przeznaczone na rozwój kapitału ludzkiego. Zmiany w strukturze obszarowej dokonały się w skali całego kraju, jednak ze względu na zróżnicowanie regionalne powiązane z historycznie ukształtowanymi przestrzennymi odmiennościami we właściwościach struktury rolnictwa, miało różne natężenie. W regionach, gdzie więcej było silnych ekonomicznie gospodarstw zamierzających zwiększyć zakres i skalę prowadzonej działalności notowano większy popyt na grunty rolne oraz wyższe ceny ziemi.

Dokonane zmiany w regulacjach formalnoprawnych zmieniły podejście do obrotu gruntami rolnymi w Polsce, zgodnie z którymi KOWR (wcześniej ANR) zobowiązano do sprawowania bezpośredniego nadzoru nad obrotem gruntami rolnymi. Na mocy ustawy z dnia 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa⁴⁹, która obowiązuje od 1 maja 2016 roku⁵⁰, wprowadzono istotne ograniczenia w obrocie gruntami rolnymi, tj. ograniczenie sprzedaży gruntów Skarbu Państwa. Ponadto uzyskał on pierwszeństwo nabycia gruntów rolnych zarówno Skarbu Państwa, jak i prywatnych. W tej sytuacji sensownym rozwiązaniem poprawy sprawności nadzoru nad obrotem gruntami rolnymi Skarbu Państwa może być koncepcja stworzenia „Banku Ziemi”⁵¹ w Zasobie

⁴⁸ A. Sikorska, *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 8.

⁴⁹ Dz.U. z 2016 r., poz. 585.

⁵⁰ Ustawa z dnia 16 grudnia 2015 r. o zmianie ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. z 2015 r., poz. 2179.

⁵¹ J. Mioduszeowski, *Wpływ nabycia gruntów Skarbu Państwa na funkcjonowanie gospodarstw rolnych z regionu warmińsko-mazurskiego. Raport z badań*, Olsztyn 2015, s. 66–67, maszynopis.

Własności Rolnej Skarbu Państwa. Powierzenie Krajowemu Ośrodkowi Wsparcia Rolnictwa zadania „nabywcy gruntów rolnych niejako z urzędu”, może spowodować wzrost zainteresowania sprzedażą ziemi szczególnie w rejonach, gdzie jej ceny są relatywnie niskie i popyt niewielki. Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa może znaleźć się w sytuacji, gdy będzie niejako zmuszony do nabycia gruntów, a tym samym zaangażowania znacznych środków finansowych. Sytuację mogłoby rozwiązać stworzenie w ramach Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa „Banku Ziemi”. Właściciele ziemi mogliby wносить grunty rolne w formie „lokaty” do dzierżawy, sprzedaży bądź bezpłatnego użyczenia za pośrednictwem KOWR. Wdrożenie takiego rozwiązania przyniosłoby wymierne korzyści wszystkim interesariuszom. Korzyścią dla właścicieli gruntów rolnych byłoby uniknięcie długotrwałych procedur formalnoprawnych, bezpieczeństwo zawierania transakcji oraz możliwość uzyskania korzystniejszych warunków sprzedaży, dzierżawy. Agencji takie rozwiązanie mogłoby pomóc usprawnić obrót gruntami rolnymi na rynku bez konieczności angażowania znacznych środków finansowych (publicznych) przeznaczonych na realizację powierzonych zadań wynikających z ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego. Stworzenie w Zasobie własności Rolnej Skarbu Państwa „Banku Ziemi” pozwoliłoby też na osiągnięcie korzyści finansowych wynikających z tytułu uzyskiwania przychodów z prowizji za pośrednictwo i zarządzanie nieruchomościami, czy też marż ze sprzedaży, bez konieczności angażowania środków publicznych.

Podsumowanie

Dzierżawa gruntów w procesie przekształceń własnościowych w państwowym sektorze rolnictwa trwających od 1992 roku odegrała kluczową rolę. Ogółem przejętych do Zasobu WRSP było 4,744 tys. ha gruntów, z czego większość pochodziła z Państwowych Gospodarstw Rolnych (79%). Łącznie w analizowanym okresie odbyło się 1409,1 tys. przetargów, z tego większość na sprzedaż (1 014,4 tys.), gdzie zaoferowano grunty o powierzchni 3,7 mln ha. Około 32,7% ogólnej liczby przetargów zostało

rozstrzygniętych i 1,6 mln ha gruntów trafiło do nabywców. Natomiast w przypadku oferty zagospodarowania gruntów o powierzchni 7,4 mln ha odbyło się 394,7 tys. przetargów, z których 82,8% rozstrzygnięto ustalając dzierżawców ponad 4,6 mln ha gruntów. Należy zaznaczyć, że część gruntów Zasobu WRSP była oferowana w przetargach więcej niż jeden raz. Dzierżawa gruntów miała największe znaczenie w początkowym okresie przekształceń własnościowych, gdzie większość gruntów Zasobu była wydzierżawiona, a poziom uzyskiwanych czynszów dzierżawnych kształtował się na poziomie około 2,0 dt pszenicy za 1 ha UR. W wyniku przygotowanych planów restrukturyzacji oraz odbytych przetargów w Zasobie WRSP pozostało według stanu na koniec 2018 roku niespełna 1,4 mln ha, z tego większość znajduje się w dzierżawie (1,02 mln ha). Z przeprowadzonej analizy wynika, że istotny wpływ na zakres, formę, dynamikę zmian i strukturę zagospodarowania gruntów rolnych w procesie przekształceń własnościowych miały wpływ przyjęte rozwiązania formalnoprawne, wynikające m.in. z polityki rolnej państwa, które kształtowały obrót nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa. Charakterystyczne wydaje się być tu dualne postrzeganie gruntów rolnych, które z jednej strony są głównym zasobem wykorzystywanym w produkcji rolniczej, a z drugiej – stanowią swoisty kapitał dający dochód (dopłaty bezpośrednie ze środków UE) i systematyczny jego wzrost ze względu na szybko rosnące ceny ziemi. Takie postrzeganie ziemi w warunkach poprawiającej się sytuacji społeczno-gospodarczej zwiększało popyt na ziemię, której użytkowanie umożliwiało osiągnięcie dodatkowych dochodów (dopłaty bezpośrednie). W tym czasie wysokość uzyskiwanych poziomów czynszów dzierżawnych korespondowała z wielkością uzyskiwanych dopłat do 1 ha użytkowanych gruntów. Odzwierciedleniem takiego podejścia do gruntów rolnych było systematyczne zwiększanie się poziomu czynszów dzierżawnych i cen gruntów rolnych po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Dzierżawa rolnicza jako forma zagospodarowania gruntów Zasobu WRSP podniosła ich mobilność, co w konsekwencji przyczyniło się do zwiększenia powierzchni istniejących gospodarstw rolnych oraz tworzenia się nowych gospodarstw wielkoobszarowych. Oprócz tego w sektorze prywatnym następował proces

koncentracji i zmiany w strukturze obszarowej, gdzie z ogólnej liczby 2137,5 tys. indywidualnych gospodarstw rolnych pozostała ponad połowa. Ogółem ich liczba zmniejszyła się o około 47,8%, głównie w grupie obszarowej od 2 do 10 ha UR.

W całym analizowanym okresie na próbę wystawiana była trwałość dzierżawy rolniczej, ze względu na okresowe zmiany preferencji form zagospodarowania, dokonywanie częściowych wyłączeń gruntów z dzierżaw wielkoobszarowych, wprowadzanie okresowych korekt poziomu czynszów, a także zmiany podejścia odnośnie do okresów, na jakie mogły być zawierane. Zdobyte doświadczenia dotyczące dzierżawy nieruchomości rolnych przyczyniło się do popularyzacji tej formy w rolnictwie, a przyjęte rozwiązania mogą zostać wykorzystane również w obrocie gruntami prywatnymi w szczególności, że przy szybko rosnących cenach gruntów rolnych, staje się ona atrakcyjną formą umożliwiającą powiększanie obszaru gospodarstw.

R O Z D Z I A Ł 11.

POLSKI BIZNES ROLNO-SPOŻYWCZY W CZORAJ I DZISIAJ –
CZYNNIKI SUKCESUIwona Szczepaniak, Marek Wigier¹**Wstęp**

Polski sektor rolno-spożywczy po 1989 roku przeszedł głębokie przeobrażenia. Z sektora dość zacofanego, wykorzystującego przestarzałe technologie i metody produkcji, przekształcił się w nowoczesny i dynamicznie rozwijający się biznes, który odnosi sukcesy zarówno na rynku krajowym i europejskim, jak i na rynkach światowych. Biorąc pod uwagę przewagi komparatywne odnotowywane w międzynarodowym handlu produktami rolno-spożywczymi, polska gospodarka żywnościowa stała się obecnie jedną z dziesięciu najbardziej konkurencyjnych gospodarek żywnościowych na świecie (obok holenderskiej, hiszpańskiej, duńskiej, argentyńskiej, nowozelandzkiej, chilijskiej, australijskiej, francuskiej i litewskiej)². Na sukces polskiego biznesu rolno-spożywczego złożyło się wiele czynników o charakterze wewnętrznym (krajowym) i zewnętrznym (międzynarodowym),

¹ Dr Iwona Szczepaniak, dr Marek Wigier, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.

² A. Jambor, S. Babu, *Understanding the Factors Behind Agricultural Competitiveness*, [w:] *Competitiveness of Global Agriculture. Policy Lessons for Food Security*, Springer, Cham, Switzerland 2016, s. 141.

w tym głównie udana transformacja systemowa, restrukturyzacja i modernizacja przedsiębiorstw sektora, członkostwo w Unii Europejskiej (UE), stabilność makroekonomiczna kraju i rosnący popyt na żywność na świecie.

Kluczową rolę w procesie wzmacniania pozycji konkurencyjnej polskiego sektora rolno-spożywczego odgrywały bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ) oraz fundusze unijne. Inwestycje towarzyszyły w pierwszej połowie lat 90. procesom prywatyzacji i modernizacji, a w kolejnych latach polegały także na budowie od podstaw nowych zakładów przetwórczych. W latach 2004–2016 średnia wartość BIZ oscylowała w okolicach 440 mln euro rocznie³. Przedsiębiorstwa sektora rolno-spożywczego korzystały także ze wsparcia finansowego UE jeszcze przed przystąpieniem Polski do tego ugrupowania. Dzięki funduszom przedakcesyjnym możliwe było uruchomienie procesów modernizacji i dostosowania zakładów przetwórczych do standardów obowiązujących w UE. Wyrazne przyspieszenie procesów unowocześniania polskiego agrobiznesu nastąpiło jednak po uzyskaniu przez Polskę członkostwa w UE w 2004 roku. Finansowany z projektów unijnych i środków własnych zakup nowoczesnych maszyn i urządzeń przyczynił się do znacznego podniesienia poziomu technologicznego przetwórstwa żywności. W rezultacie obecnie, pod względem zaawansowania technologii przetwórstwa, przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego w Polsce nie odstają od najbardziej nowoczesnych zakładów w krajach UE. Unijne fundusze strukturalne nadal stanowią ważne źródło finansowania inwestycji ukierunkowanych na poprawę wydajności procesów produkcyjnych i jakości wytwarzanych produktów żywnościowych. Równie ważne pozostaje wsparcie polskiego rolnictwa ze środków Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Obecnie Polska jest jednym z głównych beneficjentów netto budżetu WPR w UE. Transfery do polskiego rolnictwa z budżetu WPR sięgały w ostatnich latach około 5 mld euro rocznie.

Dzięki przedsiębiorczości podmiotów sektora, także dotacjom inwestycyjnym i transferom bezpośrednim nastąpiło przyspieszenie procesów

³ Ł. Ambroziak, *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Polsce i inwestycje polskich firm za granicą*, „Przemysł Spożywczy” 2018, nr 4(72), s. 2–6.

koncentracji produkcji, zarówno w rolnictwie, jak i w przemyśle spożywczym. Oferowany w ramach WPR system wsparcia producentów rolnych wpływał również pozytywnie na zapewnienie stabilności krajowej bazy surowcowej dla przemysłu spożywczego. Produkcja globalna przemysłu spożywczego wzrosła z 129,9 mld zł w 2005 roku do 257,6 mld zł w 2017 roku⁴. Przemysł spożywczy w Polsce wytwarza obecnie około 3,5% wartości dodanej brutto w gospodarce narodowej⁵ i zatrudnia około 423 tys. osób⁶. Jednym z najbardziej znaczących wskaźników dobrej pozycji konkurencyjnej polskiego biznesu rolno-spożywczego są wyniki uzyskiwane w handlu zagranicznym. W latach 2015–2018 dodatnie saldo w obrotach zagranicznych produktami rolno-spożywczymi kształtowało się na poziomie około 8–10 mld euro⁷. Polska zajmuje obecnie siódme miejsce wśród największych eksporterów żywności w UE. Należy jednak zaznaczyć, że głównym czynnikiem wpływającym na tak duży sukces eksportowy polskiego biznesu rolno-spożywczego były czynniki o charakterze kosztowo-cenowym. Koszty pracy niższe o ok. 2/3 niż przeciętnie w krajach UE-15 oraz umiarkowane tempo ich wzrostu pozwalały polskim eksporterom na utrzymywanie przewag cenowych na rynkach zagranicznych. Wiele jednak wskazuje na to, że przewagi oparte na tych czynnikach będą stopniowo się wyczerpywać. Dla utrzymania i wzmocnienia konkurencyjności polskiego agrobiznesu wymagane są nowe strategie, w większym stopniu i zakresie wykorzystujące innowacje i nowe technologie cyfrowe, jak również uwzględniające kształtowanie się nowych trendów rynkowych.

Celem opracowania jest wskazanie najważniejszych, zdaniem autorów, czynników sukcesu polskiego biznesu rolno-spożywczego. Innymi słowy, takich, które zadecydowały o rozwoju tego sektora w okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej oraz tych elementów, które mogą stanowić o perspektywach jego rozwoju.

⁴ *Rocznik Statystyczny Przemysłu 2018*, GUS, Warszawa 2018, s. 71.

⁵ Tamże, s. 85; *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2018*, GUS, Warszawa 2018, s. 702.

⁶ *Rocznik Statystyczny Przemysłu...*, s. 219.

⁷ Niepublikowane dane Ministerstwa Finansów.

11.1. Wsparcie sektora rolno-spożywczego środkami pomocy publicznej oraz napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych

Po 1990 roku Polska została włączona w nurt gospodarki światowej, co skutkowało wzrostem presji konkurencyjnej wraz z równoczesnym wymuszeniem przeprowadzenia restrukturyzacji i modernizacji podmiotów sektora rolno-spożywczego. Strategii otwarcia, a w kolejnych latach także ekspansji na rynki zagraniczne, towarzyszyły wysokie nakłady inwestycyjne. Łączna ich wartość w okresie 2004–2017 przekroczyła 107 mld zł (w cenach stałych z 2004 roku)⁸, co przyczyniło się do stworzenia wysokiego standardu technicznego produkcji. Inwestycje te nie byłyby możliwe bez napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych oraz znaczącego wsparcia procesów modernizacji środkami pomocy publicznej.

Bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ) odegrały istotną rolę w prywatyzacji i modernizacji sektora przetwórczego już w latach 1993–2004, kiedy to przekroczyły wartość 6 mld euro. Przemysł spożywczy był w tym czasie drugim (po przemyśle motoryzacyjnym) działem produkcji pod względem wartości tych inwestycji (około 8% ich wartości ogółem). O wejściu na rynek Polski decydowały wtedy przede wszystkim takie czynniki, jak możliwość stosunkowo taniego zakupu przedsiębiorstw (prywatyzacja) łącznie z udziałem w rynku, możliwość generowania wysokiego zysku (wysoka rentowność działów) i przewidywany szybki rozwój rynku. W latach 2005–2017 wartość BIZ przekroczyła 5,2 mld euro. O ekspansji inwestycyjnej firm zagranicznych na rynku polskim decydowały nadal takie czynniki, jak niższe koszty komparatywne (a zwłaszcza koszty pracy), stabilność gospodarcza i polityczna, znacznie szybszy rozwój polskiej gospodarki i przemysłu spożywczego niż w innych krajach UE, korzystne warunki inwestowania, szybki wzrost popytu na żywność na rynku krajowym czy – a może przede wszystkim – zniesienie barier celnych w eksporcie żywności do krajów UE i możliwość uzyskania subwencji w eksporcie do krajów trzecich⁹.

⁸ Obliczenia własne na podstawie niepublikowanych danych GUS.

⁹ Ł. Ambroziak, dz. cyt.

Podjmując decyzję o wstąpieniu do UE oraz przygotowując się do członkostwa, Polska uzyskała dostęp do środków pomocy publicznej. W ramach Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development (SAPARD) przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego korzystały z dofinansowania inwestycji, których celem było dostosowanie do wymogów sanitarnych i weterynaryjnych UE, zwiększenie wartości dodanej, poprawa jakości, wprowadzenie nowych technologii i innowacji oraz ograniczenie negatywnego oddziaływania na środowisko. Program adresowany był głównie do przedsiębiorstw branży mięsnej (łącznie z ubojem i przetwórstwem drobiu), mleczarskiej, rybnej i owocowo-warzywnej. Dzięki dofinansowaniu 758 zakładów przetwórczych wdrożyło standardy sanitarne UE, 747 zakładów dokonało dostosowań do standardów sanitarnych i weterynaryjnych UE, 581 zakładów wdrożyło system Hazard Analysis and Critical Control Point (HACCP). W ramach programu Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) zawarła 1342 umowy na realizację projektów z zakresu poprawy przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych, w tym w przemyśle mięsnym (689 umów), mleczarskim (325 umów), owocowo-warzywnym (241 umów) oraz rybnym (87 umów). Łączna wartość dofinansowania przekroczyła 1523 mln zł. Uzyskane subwencje przeznaczone były głównie na zakup nowych maszyn i urządzeń do przetwarzania produktów rolnych (60% kwoty) oraz na zakup materiałów, prace budowlane, instalacje i wyposażenie (około 40% kosztów ogółem). W większości przedsięwzięcia te związane były z dostosowaniem zakładów do norm UE i wdrażaniem wymogów sanitarnych i weterynaryjnych.

Po uzyskaniu przez Polskę członkostwa w UE przemysł spożywczy uzyskał dostęp do nowych źródeł pomocy publicznej w ramach trzech kolejnych programów operacyjnych, tj. Sektorowego Programu Operacyjnego (SPO) Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich 2004–2006 (SPOOW 2004–2006), Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (PROW 2007–2013) oraz PROW 2014–2020, których budżet przekraczał 2,7 mld euro (wraz z SAPARD 3,2 mld euro) (wykres 11.1.), tj. w sumie po około 140 mln euro na każdy rok realizacji (188 mln euro, uwzględniając program SAPARD).

Adresatem pomocy publicznej w okresie członkostwa były w szczególności mikroprzedsiębiorstwa oraz małe i średnie firmy, zatrudniające do 250 pracowników, których obroty nie przekraczały 200 mln euro. Pomoc publiczna polegała na refundacji części poniesionych kosztów inwestycji. Jej celami były:

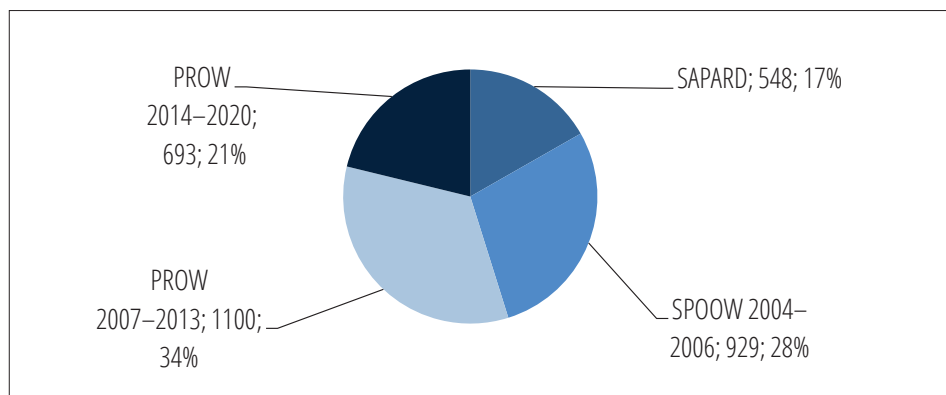
- w programie SPOOW – rynkowe ukierunkowanie produkcji i wykorzystanie istniejących „nisz rynkowych”, tworzenie nowych kanałów dystrybucji, stosowanie nowych technologii, poprawa bezpieczeństwa i jakości żywności, ochrona środowiska, wzrost wartości dodanej produkcji, poprawa dobrostanu zwierząt;
- w programie PROW 2007–2013 – poprawa konkurencyjności przedsiębiorstw w zakresie przetwórstwa i wprowadzania do obrotu produktów rolnych przez inwestycje prowadzące do wzrostu poziomu przetwórstwa (wzrost wartości dodanej), poprawy jakości i standardów produkcji, obniżkę kosztów oraz wdrażanie innowacyjnych rozwiązań o charakterze produktowym, procesowym i technologicznym;
- w okresie 2014–2020 – wspieranie przetwarzania produktów objętych Załącznikiem I do Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE), tj. branż mających największy wpływ na dochodowość polskiego rolnictwa, oraz inwestycji prowadzących do osiągnięcia celów środowiskowych i klimatycznych.

W odróżnieniu od programu przedakcesyjnego SAPARD, programy realizowane w okresie członkostwa Polski w UE adresowane były niemal do wszystkich małych, średnich i dużych podmiotów gospodarczych prowadzących działalność w zakresie przetwórstwa lub wprowadzania do obrotu produktów rolnych. Wsparciem objęto większość sektorów przetwórstwa rolno-spożywczego, a także podmioty zajmujące się usługowym zamrażaniem, przechowywaniem i magazynowaniem produktów rolnych oraz handlem hurtowym produktami rolnymi. Szeroki dostęp do programów dla docelowej grupy beneficjentów stwarzał szanse poprawy konkurencyjności i wdrożenia nowych technologii niemalże w całej gospodarce żywnościowej. Szansą dla uruchomienia zasobów przedsiębiorczości i innowacyjności

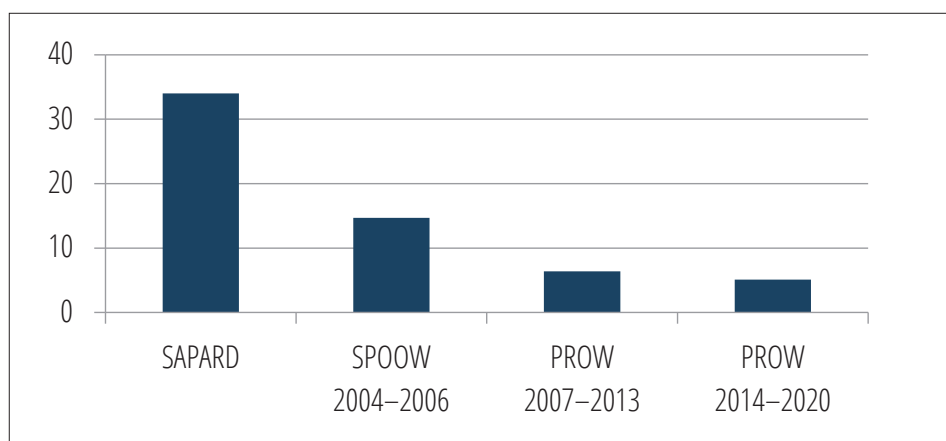
było także udzielenie pomocy publicznej nie tylko zakładom spełniającym obowiązujące standardy higieniczno-sanitarne, ochrony środowiska i dobrostanu zwierząt, ale także mikroprzedsiębiorstwom chcącym dostosować się do nowo wprowadzonych standardów UE.

Wykres 11.1. Wsparcie przetwórstwa produktów rolno-spożywczych (w mln euro i w %)

a) budżet ogólny działań wspierających przetwórstwo produktów rolno-spożywczych (w mln euro i w %)

b) udział środków na inwestycje w przemyśle spożywczym w budżecie ogólnym programów (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentów programowych SPOOW 2004-2006, PROW 2007-2013 oraz PROW 2014-2020.

Po uzyskaniu członkostwa w UE najwięcej środków do dyspozycji mieli przetwórcy w trakcie realizacji programu SPOOW – po około 232 mln euro rocznie (295 mln euro z SAPARD), najmniej zaś w trakcie realizacji programu PROW 2014–2020 – po około 77 mln euro. Malejąca wartość nakładów na wspieranie inwestycji w przemyśle spożywczym wskazuje na rosnącą (w ocenie twórców polityki rolnej) konkurencyjność przemysłu spożywczego i coraz mniejszą potrzebę jego wspierania, przy równocześnie wciąż dużych potrzebach dofinansowywania innych priorytetów polityki rolnej, związanych z restrukturyzacją i modernizacją sektora rolnego, wielofunkcyjnym i zrównoważonym rozwojem obszarów wiejskich czy też ochroną środowiska i dóbr publicznych oraz koniecznością przeciwdziałania zachodzącym zmianom klimatycznym.

Członkostwo Polski w UE oznaczało dla wielu polskich firm rolno-spożywczych szansę modernizacji technicznej i technologicznej oraz rozbudowy potencjału produkcyjnego. Wiele zakładów podjęło działalność dostosowawczą korzystając z dostępnych funduszy pomocowych. Z danych statystyki publicznej oraz monitoringu ARiMR wynika, że w latach 2004–2017, tj. w okresie wdrażania dwóch programów operacyjnych (SPOOW 2004–2006 oraz PROW 2007–2013) z funduszy pomocowych skorzystało łącznie około 2 tys. różnych podmiotów¹⁰. Oznacza to, że beneficjentami programu była mniej więcej co dziesiąta firma działająca na rynku przetwórstwa spożywczego. Równocześnie wspomniane około 2 tys. różnych podmiotów gospodarczych zrealizowało w latach 2004–2017 prawie 2,9 tys. projektów inwestycyjnych. Łączna wartość pomocy publicznej w ramach tych projektów wyniosła blisko 6 mld zł. Biorąc pod uwagę, że w całym okresie 2004–2017 nakłady inwestycyjne w przemyśle spożywczym przekroczyły 107 mld zł, można szacować, że pomoc publiczna stanowiła około 5% ogólnej kwoty inwestycji.

¹⁰ W szacunku tym założono, że w latach 2004–2015 około 30% podmiotów realizowało więcej niż jeden projekt współfinansowany ze środków pomocy publicznej UE.

Pomoc publiczna stanowiła silny bodziec inwestycyjny, który wyzwolił dodatkowy efekt mnożnikowy¹¹, zwiększający 3–4-krotnie skalę inwestycji, a beneficjenci pomocy poprawili swoją pozycję konkurencyjną na rynku. Dzięki kapitałowi prywatnemu i pomocy publicznej polskie przetwórstwo rolno-spożywcze stało się konkurencyjne na rynku europejskim. Rezultaty udzielonej przemysłowi spożywczemu pomocy publicznej dowodzą, że została ona wykorzystana efektywnie¹². Z punktu widzenia wyzwań z zakresu poprawy konkurencyjności napływ BIZ przyczynił się do znacznego unowocześnienia sektora przetwórczego.

Z kolei wsparcie środkami publicznymi inwestycji w przemyśle spożywym w okresie poprzedzającym członkostwo umożliwiło wielu zakładom przetwórczym osiągnięcie standardów weterynaryjnych, sanitarnych, ochrony środowiska i właściwego traktowania zwierząt jeszcze przed uzyskaniem członkostwa lub w tzw. okresie przejściowym, jaki zakłady przetwórcze otrzymały na dostosowanie do tych standardów. Spełnienie ich było warunkiem niezbędnym do wprowadzenia eksportu na rynki państw członkowskich, co w konsekwencji doprowadziło do wypracowania przez te przedsiębiorstwa silnej pozycji konkurencyjnej na rynku europejskim. W kolejnym okresie niewątpliwie niezbędne było wsparcie niektórych nowo rozwijających się branż przetwórstwa, które nie miały jeszcze zasobów i zdolności kredytowej na rozwijanie działalności. Generalnie wsparcie modernizacji potencjału produkcyjnego polskiego przemysłu rolno-spożywczego wpłynęło silnie na rozwój całej gospodarki żywnościowej, w tym rolnictwa, a także na wzrost eksportu rolno-spożywczego.

¹¹ Z powodu konieczności współfinansowania inwestycji ze środków własnych.

¹² M. Wigier, *Alokacyjne i dystrybucyjne dylematy polityki rolnej na przykładzie polskiego sektora rolno-spożywczego w okresie 1989–2018*, seria „Studia i Monografie”, nr 174, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2019.

11.2. Otwarcie sektora rolno-spożywczego na rynki zagraniczne

Członkostwo Polski w Unii Europejskiej zasadniczo zmieniło warunki ekonomiczne funkcjonowania polskich producentów żywności i przyczyniło się do przyspieszenia rozwoju polskiego sektora rolno-spożywczego. Najważniejszym powodem tych zmian, obok wsparcia finansowego z funduszy strukturalnych UE oraz z budżetu Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), które pozwoliło na przyspieszenie procesów modernizacji w sektorze, było włączenie Polski do obszaru Jednolitego Rynku Europejskiego (JRE), a w konsekwencji wejście polskiej gospodarki do strefy wolnego handlu. Wzajemne pełne otwarcie rynków oznaczało w praktyce nie tylko możliwość wzrostu eksportu polskich produktów rolno-spożywczych na rynki pozostałych państw członkowskich UE, ale również możliwość wzrostu przywozu na rynek polski artykułów tej grupy, produkowanych w innych krajach unijnych. Polska otwierając rynek niespełna 40 mln konsumentów, o relatywnie niskiej sile nabywczej, otrzymała swobodny dostęp do rozwiniętego i zamożnego rynku europejskiego, liczącego – po rozszerzeniu – około 500 mln konsumentów.

Handel wewnątrz Unii Europejskiej objęty jest regułami JRE, na którym obowiązują cztery swobody, a mianowicie: swoboda przepływu towarów, kapitału, pracy i świadczenia usług. Swoboda przepływu towarów oznacza zakaz ceł przywozowych i wywozowych oraz opłat o skutkach równoważnych, zakaz ograniczeń ilościowych (kontyngentów) w przywozie i wywozie oraz środków o skutku równoważnym, zakaz opodatkowania dyskryminacyjnego i protekcyjnistycznego, a także nakaz reorganizacji monopolii państwowych o charakterze handlowym. Ograniczenia swobody przepływu towarów dopuszczalne są w szczególnych przypadkach, przewidzianych w Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE)¹³.

¹³ Ł. Ambroziak, I. Szczepaniak, *Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi Unii Europejskiej*, „Studia BAS” 2016, nr 4(48), s. 193–223.

Jeśli chodzi o produkty rolno-spożywcze, warunkiem ich wprowadzenia jest przestrzeganie unijnych standardów sanitarnych, weterynaryjnych, fitosanitarnych oraz dobrostanu zwierząt i ochrony środowiska. Wymaga to od państw członkowskich pełnej harmonizacji przepisów oraz stworzenia skutecznego systemu ich kontroli. Ważną rolę pełnią również systemy zarządzania jakością. Niektóre z nich są obowiązkowe (ich stosowanie jest warunkiem uzyskania pozwolenia na wprowadzenie produktu do obrotu), inne dobrowolne. Systemami obowiązkowymi są: dobra praktyka higieniczna (*Good Hygenic Practice – GHP*), dobra praktyka produkcyjna (*Good Manufacturing Practice – GMP*) oraz system analizy zagrożeń i krytycznych punktów kontroli (*Hazard Analysis and Critical Control Points – HACCP*). Do wdrożenia i stosowania systemów GHP, GMP oraz HACCP zobligowane są wszystkie przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego¹⁴.

Członkostwo Polski w UE w istotny sposób zmieniło także warunki handlu z państwami niebędącymi członkami UE. Z dniem akcesji Polska straciła możliwość prowadzenia samodzielnej polityki handlowej i musiała wypowiedzieć wszystkie umowy handlowe, w tym także o handlu preferencyjnym. Dla handlu państw członkowskich z krajami trzecimi istotne znaczenie ma istnienie w ramach UE, od początku lat 70. ubiegłego wieku, unii celnej. Konsekwencją tego było przyjęcie przez Polskę wspólnej taryfy celnej, unijnych rozwiązań w zakresie środków pozataryfowych, obejmujących postępowania antydumpingowe, wyrównawcze oraz zabezpieczające przed nadmiernym importem, a także przekazanie na szczebel unijny kompetencji w zakresie zawierania wielostronnych i bilateralnych umów z partnerami handlowymi niebędącymi członkami UE¹⁵.

Piętnaście lat po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej widać wyraźnie, że wejście w struktury JRE okazało się dla polskiej gospodarki

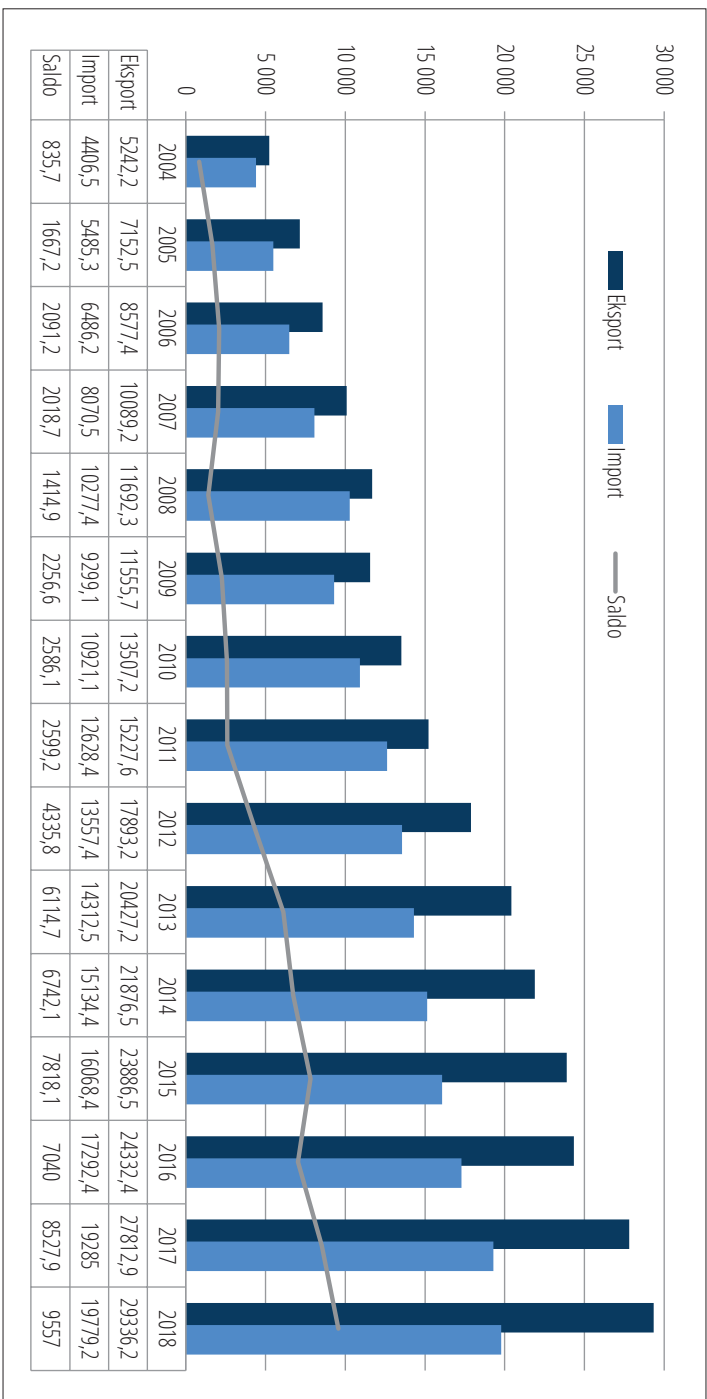
¹⁴ E. Kaliszuk, *Konsekwencje systemowe akcesji Polski do Unii Europejskiej dla obrotów towarowych*, [w:] *Wpływ członkostwa w Unii Europejskiej na stosunki gospodarcze Polski z zagranicą*, E. Kaliszuk, K. Marczewski (red.), IBRKK, Warszawa 2009, s. 38.

¹⁵ A. Wróbel, *Wspólna Polityka Handlowa Unii Europejskiej. Implikacje dla Polski*, „Studia Europejskie” 2011, nr 4, s. 33–54.

żywnościowej korzystne. Wyniki handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi są bardzo dobre. Mimo różnych uwarunkowań, potwierdzają one dobre przygotowanie tego sektora do prowadzenia działalności na tym rynku i na większości innych rynków. Producenci żywności z powodzeniem wykorzystują przewagi konkurencyjne, głównie o charakterze cenowym, ale również jakościowym, informacyjnym i inne. Nastąpił duży wzrost eksportu polskich produktów rolno-spożywczych, który z nadwyżką zrekompensował mniejszy wzrost importu tych artykułów. Polscy producenci żywności poprawili swoją pozycję na rynku rozszerzonej UE. Wzajemne pełne otwarcie rynków nie było, jak przewidywała część ekonomistów i polityków, hamulcem rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej, a wręcz odwrotnie – stało się dla niej silnym impulsem rozwoju, o czym świadczą wyniki handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi.

W okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej nastąpił dynamiczny wzrost obrotów handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi (wykres 11.2.). Tendencja wzrostowa ujawniła się już w roku akcesji (2004), kiedy to obroty handlowe Polski żywnością zwiększyły się o blisko 30% w porównaniu z 2003 rokiem. Wartość wymiany, dzięki utrzymującemu się wzrostowi zarówno eksportu, jak i importu, zwiększała się także w kolejnych latach. Wyjątek stanowił jedynie 2009 rok, kiedy to na skutek spowolnienia gospodarczego wywołanego przez światowy kryzys ekonomiczno-finansowy, obroty zmniejszyły się o ponad 5% w porównaniu z rokiem poprzednim. W 2018 roku łączna wartość obrotów handlowych Polski produktami rolno-spożywczymi wyniosła prawie 49,1 mld euro, w tym eksport osiągnął poziom 29,3 mld euro, a import 19,8 mld euro. W porównaniu z 2004 rokiem oznacza to około pięciokrotny wzrost obrotów handlowych, w tym samego eksportu – ponadpięciopółkrotny, a importu – prawie czteroipółkrotny. Od momentu akcesji Polski do UE dodatnie saldo wymiany handlowej produktami rolno-spożywczymi przeważnie zwiększało się (z wyjątkiem lat 2007–2008 i 2012). W 2018 roku wartość salda obrotów wyniosła blisko 9,6 mld euro, co oznacza, że ponadjedenastokrotnie przewyższała jego wartość w 2004 roku.

Wykres 11.2. Handel produktami rolno-spożywczymi Polski, lata 2004–2018 (w mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Finansów.

Dla porównania, w tym samym okresie skumulowany wskaźnik wzrostu PKB, wyrażonego w cenach stałych, wyniósł około 172%¹⁶. Dynamika wzrostu eksportu i salda handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi znacznie przewyższa dynamikę PKB, potwierdzając proeksportowy charakter rozwoju tego sektora gospodarki w Polsce.

Wymiana handlowa produktami rolno-spożywczymi Polski ma charakter asymetryczny, co oznacza, że zarówno w eksporcie, jak i w imporcie dominują państwa członkowskie Unii Europejskiej. W strukturze geograficznej polskiego eksportu rolno-spożywczego udział UE sięga około 80% (w 2018 roku wyniósł 82,3% i był wyższy o 10,2 pkt proc. w porównaniu z 2004 rokiem), a w strukturze geograficznej importu – około 70% (w 2018 roku wyniósł 69,3%, tj. był wyższy o 6,6 pkt proc. niż w 2004 roku). W analizowanym okresie następowała systematyczna poprawa salda obrotów handlowych produktami rolno-spożywczymi z państwami UE, aż do poziomu przeszło 10,4 mld euro w 2018 roku. Świadczy to wyraźnie o tym, że polscy producenci żywności pozostają w dalszym ciągu wysoce konkurencyjni na rynku unijnym. Dodatkowo saldo handlu zagranicznego z państwami członkowskimi UE z nadwyżką pokrywa deficyt w wymianie handlowej z krajami spoza UE (–0,9 mld euro w 2018 roku) i powoduje, że polski sektor rolno-spożywczy niezmiennie osiąga dodatni bilans handlowy.

Dobre wyniki polskiego eksportu rolno-spożywczego spowodowały, że Polska w 2018 roku z 5,5% udziałem była siódmym co do wielkości eksporterem wśród krajów unijnych, za Holandią, Niemcami, Francją, Hiszpanią, Włochami oraz Belgią, a także posiadała trzecie co do wielkości dodatnie saldo obrotów handlowych z tą grupą produktów (wyższe miała jedynie Holandia i Hiszpania). W porównaniu z 2004 rokiem oznacza to awans aż o 4 pozycje w przypadku eksportu i o 5 pozycji w przypadku salda obrotów¹⁷.

¹⁶ Baza danych makroekonomicznych GUS: <https://stat.gov.pl/wskazniki-makroekonomiczne> [data dostępu: 05.08.2019].

¹⁷ M. Bułkowska, *Polska wzmacnia swoją pozycję jako eksporter produktów rolno-spożywczych*, „Przemysł Spożywczy”, 2019, nr 9(73), s. 2–5.

Okres członkostwa Polski w Unii Europejskiej zaznaczył się zatem niezwykle szybkim wzrostem obrotów polskiego handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi, zarówno eksportu, jak i importu. W wyniku takiego rozwoju sytuacji Polska z importera netto przekształciła się w ważnego eksportera netto produktów żywnościowych. Po piętnastu latach od przystąpienia Polski do UE widać wyraźnie, że wejście w struktury JRE okazało się dla polskiego sektora rolno-spożywczego korzystne. Wzajemne pełne otwarcie rynków stało się silnym impulsem rozwojowym i źródłem sukcesów dla polskich producentów żywności. Na ogólny wzrost wymiany handlowej wpływ wywarło przede wszystkim zwiększenie sprzedaży do państw członkowskich UE. W przyszłości równie ważna może się okazać dywersyfikacja rynków zbytu. Ekspansja polskich eksporterów na rynki pozaunijne (Azji, Afryki, Ameryki Północnej, czy Bliskiego Wschodu), które z pewnością są rynkami perspektywnymi, odznaczającymi się rosnącym potencjałem gospodarczym, daje możliwość wzrostu sprzedaży.

11.3. Polski biznes rolno-spożywczy przed szansą związaną z cyfryzacją i technologiami cyfrowymi

Zachodzące obecnie zmiany w gospodarce światowej, związane z postępem technologicznym oraz zmieniającymi się sposobami tworzenia wartości w biznesie, prowadzą do nowych warunków konkurencyjności przedsiębiorstw na coraz bardziej wymagających rynkach międzynarodowych. Utrzymanie i poprawa pozycji konkurencyjnej polskich producentów żywności, zarówno na rynkach europejskich, jak i na rynku światowym, również zależeć będą w dużym stopniu od zdolności dostosowania się do zmieniającej się rzeczywistości i nowych wymogów otoczenia wynikających z postępujących procesów globalizacji i cyfryzacji życia społeczno-gospodarczego.

Obecna rewolucja cyfrowa, nazywana także rewolucją 4.0, tworzy nowe możliwości wprowadzania innowacji i usprawnień do procesów produkcji rolnej, przetwórstwa spożywczego, zarządzania łańcuchem dostaw

żywności, systemów zapewniania bezpieczeństwa i jakości produktów żywnościowych, sprzedaży i marketingu. Obserwowany rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych, w tym zastosowanie systemów łączących sferę cyfrową ze sferą realną, prowadzi do przesuwania się paradygmatu produkcji z produkcji masowej w kierunku produkcji spersonalizowanej, dopasowanej i dostosowanej do indywidualnych potrzeb i oczekiwań poszczególnych grup konsumentów. Co równie ważne, cyfryzacja umożliwia osiągnięcie celów zarówno biznesowych, jak i szerszych celów ogólnospołecznych. Pozwala bowiem nie tylko na personalizowanie produkcji, zwiększanie wydajności i sprawności organizacyjnej przedsiębiorstw, ale również na bardziej racjonalne i precyzyjne wykorzystywanie zasobów i środków produkcji, sprzyjając tym samym realizacji idei zrównoważonego rozwoju.

Oczekuje się, że cyfryzacja może być jednym z głównych czynników określających perspektywy wzmacniania konkurencyjności gospodarki żywnościowej w przyszłości. W przypadku sektora rolnego celem transformacji cyfrowej jest budowa inteligentnego rolnictwa (*smart farming*), rolnictwa opartego na danych (*data-driven agriculture*), rolnictwa precyzyjnego (*precision agriculture*) oraz rolnictwa cyfrowego (*digital agriculture*). Cyfryzacja w przemyśle opiera się natomiast na koncepcji Przemysłu 4.0 (*Industry 4.0*), która zakłada rozwój inteligentnej produkcji/przetwórstwa (*smart manufacturing*). System taki wykorzystuje nie tylko automatyzację produkcji, inteligentne roboty i maszyny, ale również analizy dużych zbiorów danych i inne technologie cyfrowe, które pozwalają na podejmowanie trafnych i skutecznych decyzji, w tym także na realizowanie działań o charakterze wyprzedzającym. W pozostałych ogniwach łańcucha żywnościowego cyfryzacja może również sprzyjać realizacji bardziej inteligentnych działań, tj. inteligentnej dystrybucji i logistyki (*smart distribution and logistics*) oraz inteligentnej sprzedaży (*smart sales*)¹⁸.

¹⁸ K. Kosior, *Wpływ uwarunkowań makroekonomicznych, politycznych i społecznych na konkurencyjność sektora żywnościowego w Polsce w kontekście procesów globalnych*, [w:] *Konkurencyjność polskich producentów żywności i jej determinanty* (3),

Nowe technologie cyfrowe mają niewątpliwie charakter technologii przełomowych (*digital disruption*). Ich potencjał wciąż rośnie, stanowiąc dla przedsiębiorców coraz to nowe wyzwania i stawiając ich przed trudnymi wyborami właściwych zestawów działań i właściwych strategii cyfryzacji. Do kluczowych technologii i narzędzi cyfrowych, o potencjalnie dużym znaczeniu dla sektora żywnościowego, zaliczyć należy: cyberfizyczne systemy produkcyjne (*cyber-physical production systems*) i cyfrowe bliźniaki (*digital twins*), Internet Rzeczy (*Internet of Things*), w tym Przemysłowy Internet Rzeczy (*Industrial Internet of Things*), wytwarzanie chmurowe (*cloud manufacturing*), analizy dużych zbiorów danych (*Big Data Analytics*), druk 3D i wytwarzanie przyrostowe (*additive manufacturing*), technologie czujnikowe (*smart sensors*), w tym systemy identyfikacji za pomocą fal radiowych (RFiD), łańcuch bloków (*Blockchain*) oraz media społecznościowe (*social media*)¹⁹. Większość z wymienionych technologii znajduje się dopiero na początkowym etapie cyklu technologicznego, co oznacza, że wciąż więcej jest pomysłów na ich wykorzystanie niż faktycznie przetestowanych rozwiązań i realnych wdrożeń.

Innym zjawiskiem jest wskazywanie przez dostawców technologii korzyści, które wydają się rozwiązywać gros problemów, zarówno na poziomie gospodarstw rolnych i przedsiębiorstw przemysłu spożywczego, jak i w całym łańcuchu żywnościowym, a w efekcie wzrost wśród tych podmiotów zainteresowania technologiami cyfrowymi. Budowa inteligentnego rolnictwa, inteligentnego przemysłu spożywczego i inteligentnych łańcuchów dostaw żywności nie oznacza jednak wdrożenia wszystkich dostępnych na rynku technologii cyfrowych. Proces ten wymaga przygotowania przez uczestników rynku inteligentnych strategii cyfryzacji, tj. takich strategii, które uwzględniać będą zarówno rzeczywiste problemy i potrzeby

I. Szczepaniak (red.), seria „Monografie Programu Wieloletniego 2015–2019”, nr 67, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2017, s. 21–22.

¹⁹ K. Kosior, *Przemysł 4.0 – budowanie przewag konkurencyjnych w epoce cyfrowego przełomu*, [w:] *Konkurencyjność polskich producentów żywności i jej determinanty (4)*, I. Szczepaniak (red.), seria „Monografie Programu Wieloletniego 2015–2019”, nr 86, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2018, s. 123.

poszczególnych branż i tworzących je grup podmiotów, jak i rachunek kosztów i korzyści ekonomicznych i społecznych związany z wdrażaniem technologii cyfrowych. Cyfryzacja biznesu rolno-spożywczego powinna obejmować te obszary, które mogą przynieść największy zwrot z inwestycji przy uwzględnieniu szerokich korzyści społecznych. W przypadku niektórych podmiotów uzasadnione będzie skupienie się tylko na jednej, wybranej technologii, usprawniającej pojedyncze procesy bądź działania w wybranych obszarach. W przypadku innych podmiotów strategia taka powinna obejmować wdrożenie więcej niż jednej technologii cyfrowej w kilku obszarach działalności.

Chociaż w polskim biznesie rolno-spożywczym funkcjonują podmioty, które można określić mianem cyfrowych liderów, to wciąż większość gospodarstw i przedsiębiorstw nie jest zaangażowana w działalność innowacyjną. W latach 2015–2017 aktywnych innowacyjnie było zaledwie 16,5% przedsiębiorstw produkujących artykuły spożywcze. Nowe lub istotnie ulepszone produkty wprowadziło w tym okresie tylko 9,8% przedsiębiorstw przemysłu spożywczego. Z kolei nowe lub istotnie ulepszone procesy wprowadzone zostały w 12,5% przedsiębiorstw, natomiast łącznie dla produktów i procesów wskaźnik ten wyniósł 6,8%²⁰. Technologie kluczowe dla rozwoju i wykorzystania Internetu Rzeczy są wciąż w ograniczonym użyciu. W 2017 roku z instrumentów automatycznej identyfikacji falami radiowymi Radio-Frequency Identification (RFID), istotnych z punktu widzenia rozwoju potencjału konkurencyjnego sektora, korzystało zaledwie 7,6% przedsiębiorstw przemysłu spożywczego. Niewielkie zaawansowanie procesów cyfryzacji, w tym ograniczone wykorzystanie analiz danych, potwierdzają również statystyki dotyczące zakupu dostępu do chmury obliczeniowej. Odsetek przedsiębiorstw decydujących się na zakup usług w chmurze obliczeniowej w przypadku przemysłu spożywczego w 2017 roku wyniósł 5,5%. Mediami społecznościowymi zainteresowanych

²⁰ *Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w latach 2015–2017*, Analizy Statystyczne, GUS, Warszawa–Szczecin 2018, s. 22, 32.

było 24,7% przedsiębiorstw produkujących artykuły spożywcze²¹. I mimo iż poziom automatyzacji linii produkcyjnych w przemyśle spożywczym istotnie wzrósł w ostatnim okresie, to dane gromadzone w przedsiębiorstwach oraz dane zewnętrzne dostępne na nośnikach cyfrowych i platformach internetowych wciąż wykorzystywane były w niewielkim zakresie.

Niezależnie od różnych ograniczeń wypada podkreślić, że przedsiębiorstwa sektora rolno-spożywczego, które chciałyby się rozwijać i odnosić sukcesy w epoce 4.0 powinny uwzględnić w swoich strategiach działania na rzecz cyfrowej transformacji. Cyfryzacja życia społeczno-gospodarczego stwarza bowiem możliwości zwiększania efektywności przy równoczesnym realizowaniu idei zrównoważonego rozwoju. Może być również istotnym sposobem osiągnięcia sukcesów zarówno na rynku krajowym, jak i na rynkach międzynarodowych. Włączenie gospodarki żywnościowej w obieg gospodarki cyfrowej oraz w tworzące się łańcuchy wartości dużych zbiorów danych wymaga przy tym zaangażowania wielu podmiotów, tj. przedsiębiorców, rolników, jednostek naukowo-badawczych, podmiotów branży *high-tech* oraz jednostek administracji państwowej.

11.4. Nowe trendy na rynku żywnościowym

Kontekst, w jakim funkcjonuje współczesny konsument (m.in. rozwój globalizacji, szybsze tempo życia, pojawianie się nowych produktów i wzorców zachowań, zmiana sytuacji ekonomicznej i socjodemograficznej kraju, cyfryzacja życia społeczno-gospodarczego), powoduje zmiany ogólnego modelu konsumpcji. Konsument epoki 4.0 coraz częściej używa narzędzi cyfrowych i oczekuje, że procesy zakupowe (również produktów spożywczych) będą maksymalnie szybkie i przyjemne. Współczesny konsument staje się coraz bardziej wymagający i wygodny, o czym świadczą m.in. zakupy żywności dokonywane przez Internet z dostawą i wniesieniem

²¹ *Rocznik Statystyczny Przemysłu...*, s. 432.

produktów do domu czy też dostarczenie w krótkim czasie gotowych, ciepłych posiłków pod wskazany adres.

Równocześnie jednak obserwowany obecnie postęp technologiczny idzie w parze z modą na żywność ekologiczną, naturalną i zdrową. W tym ujęciu podkreślić należy ogromny potencjał polskiego sektora rolno-spożywczego oraz polskich produktów regionalnych, cenionych na świecie m.in. za ich naturalność, tradycyjny skład, wyjątkowy smak i jakość. Dostępne dane statystyczne wskazują, że z każdym rokiem popularność i zapotrzebowanie na produkty naturalne i ekologiczne rośnie. Sprzedaż żywności ekologicznej na świecie wzrosła z 15,2 mld USD w 1999 roku do 90 mld USD w 2016 roku²². W UE wartość rynku produktów ekologicznych w 2015 roku przekroczyła 29 mld euro, a między 2005 a 2017 rokiem wydatki na żywność ekologiczną *per capita* zwiększyły się około trzykrotnie – z 22 do 67 euro²³. Rynek produktów ekologicznych rośnie również w Polsce. Ocenia się, że jego wartość w 2018 roku wyniosła około 1–1,1 mld zł²⁴. Produkty ekologiczne co prawda nigdy nie będą w Polsce produktami masowymi, ponieważ ich ceny są znacznie wyższe (wynika to z tradycyjnych metod produkcji, niższych plonów oraz mniejszej trwałości produktów), ale zgodnie z prognozami, do 2030 roku rynek ten ma szansę rosnąć w tempie około 20% rocznie²⁵. Można spodziewać się, że popyt na produkty ekologiczne i naturalne pozostawać będzie jednym

²² *Worldwide sales of organic food from 1999 to 2016 (in billion U. S. dollars)*, <https://www.statista.com/statistics/273090/worldwide-sales-of-organic-foods-since-1999> [data dostępu: 15.05.2019].

²³ *Per capita consumption of organic food in selected countries in Europe from 2005 to 2017 (in euro)*, <https://www.statista.com/statistics/632792/per-capita-consumption-of-organic-food-european-union-eu> [data dostępu: 15.05.2019].

²⁴ *Żywność ekologiczna nigdy nie będzie masowa*, <http://www.portalspozywczy.pl/owoce-warzywa/wiadomosci/zywnosc-ekologiczna-nigdy-nie-bedzie-masowa,174799.html> [data dostępu: 21.08.2019].

²⁵ *Rynek ekożywności ma rosnać 20 proc. rocznie do 2030 r.*, <http://www.portal-spozywczy.pl/owoce-warzywa/wiadomosci/rynek-eko-zywnosci-ma-rosnac-20-proc-rocznie-do-2030-r,157419.html> [data dostępu: 17.04.2018].

z ważniejszych trendów na rynku żywnościowym nie tylko w perspektywie najbliższej dekady, ale również po 2030 roku.

Wymieniony trend jest zgodny i współwystępuje z rosnącą popularnością żywności funkcjonalnej (*functional food*), wzbogaconej o właściwości uwzględniające specyficzne potrzeby wybranych grup konsumentów, a zatem spełniającej określone oczekiwania w zakresie jej wpływu na zdrowie. Wartość globalnego rynku żywności funkcjonalnej szacowana jest na 129 mld USD i prognozuje się, że do 2024 roku sprzedaż tej kategorii produktów spożywczych na świecie wzrośnie do 253 mld USD²⁶. W Europie w 2016 roku wartość rynku żywności funkcjonalnej sięgnęła 117 mld euro, w Polsce zaś – 3,7 mld euro. Według ekspertów ten segment sektora spożywczego cały czas rośnie i dalej będzie rósł, tak w kraju, jak i za granicą²⁷. Jedną z najbardziej dynamicznie rosnących kategorii produktów funkcjonalnych są te wspomagające kontrolę wagi oraz przyrost masy mięśniowej, skierowane przede wszystkim do osób aktywnie uprawiających sport. Uwagę zwraca przy tym fakt, że osoby wybierające produkty o takiej funkcjonalności liczą także na ich naturalność pod względem stosowanych składników oraz atrybuty związane ze smakiem. Jak pokazują badania Santeramo i innych, konsumenci przy wyborze produktów żywnościowych coraz częściej kierują się troską o ochronę środowiska, a także dbałością o własne zdrowie²⁸. Jest to szczególnie widoczne w większych miastach oraz wśród lepiej wykształconych i bardziej zamożnych grup konsumentów. Co równie ważne, produkty funkcjonalne mogą być interesującą – ponieważ pozwalającą generować wyższe marże – strate-

²⁶ *Konsumenci żywności funkcjonalnej oczekują czystego składu i wrażeń smakowych*, <http://www.portalspozywczy.pl/owoce-warzywa/wiadomosci/konsumenci-zywnosci-funkcjonalnej-oczekuja-czystego-skladu-i-wrazen-smakowych,161546.html> [data dostępu: 06.08.2018].

²⁷ *Rynek żywności funkcjonalnej w Polsce wart 3,7 mld euro*, <http://www.portal-spozywczy.pl/handel/artykuly/rynek-zywnosci-funkcjonalnej-w-polsce-wart-3-7-mld-euro,150905.html> [data dostępu: 30.10.2017].

²⁸ F.G. Santeramo i in., *Emerging trends in European food, diets and food industry*, "Food Research International" 2018, t. 104, s. 39–47.

gią rozwoju dla krajowych firm spożywczych. Konsumenci za specjalne działanie produktów wzbogaconych o składniki wartościowe są bowiem skłonni zapłacić wyższą cenę niż za te same produkty bez prozdrowotnych dodatków. Według raportu „Innowacyjność vs. zdrowie. Szanse dla marek spożywczych” opracowanego przez Mintel dla Banku Zachodniego WBK, funkcjonalność jest obecnie jednym z kluczowych trendów na rynku spożywczym²⁹.

Perspektywicznie w najbliższych latach przedstawia się także rozwój sektora HoReCa, tj. rynku gastronomii i hotelarstwa w Polsce, czemu sprzyja poprawa sytuacji dochodowej ludności, zmieniający się styl życia oraz wzrost liczby placówek gastronomicznych i hotelarskich w kraju. Realny wzrost cen żywności i usług gastronomiczno-hotelarskich nie osłabił przy tym tej tendencji. Mimo że sektor Hotel, Restaurant, Catering/Cafe (HoReCa) nie jest największym odbiorcą produktów spożywczych, to dla niektórych firm staje się ważnym partnerem. Można szacować, że wartość sprzedaży żywności w Polsce w ramach HoReCa w 2017 roku przekroczyła 24 mld zł³⁰. Współpraca producentów żywności z tym sektorem pod pewnymi względami może być trudniejsza niż z handlem, gdyż pojawiają się pewne specyficzne wymagania co do opakowań przystosowanych do potrzeb odbiorcy, a z drugiej strony konsument może nie zdawać sobie sprawy, skąd pochodzi dany produkt i kto jest jego producentem, co może powodować, że hotel czy restauracja może zmieniać dostawców bez większych obaw o lojalność swoich klientów. W wielu jednak przypadkach odpowiednio przygotowany produkt, udostępniany we właściwej placówce HoReCa, nawet jeżeli dostarczany jest w relatywnie niewielkich ilościach, może stać się doskonałym narzędziem promocji danej marki. W kombinacji z innymi działaniami marketingowymi może przyczynić się do zwiększenia rozpoznawalności producenta zarówno w kraju, jak i za granicą.

²⁹ *Konsumenci żywności...*

³⁰ *HoReCa sprzeda żywność za 24 mld zł w 2017 r.*, <http://www.portalspozywczy.pl/mleko/wiadomosci/horeca-sprzeda-zywnosc-za-24-mld-zl-w-2017-r,141641.html> [data dostępu: 07.03.2017].

Warto również podkreślić, że jeszcze nigdy w historii nie przywiązywano takiej wagi do żywności, jak ma to miejsce obecnie. Trendy żywnościowe i mody na niektóre produkty spożywcze zmieniają się w ostatnim czasie bardzo szybko, m.in. dzięki intensywnej działalności promocyjno-informacyjnej w mediach społecznościowych. Ślady cyfrowej obecności konsumentów w Internecie powinny być więc przedmiotem szczególnego zainteresowania producentów żywności. Analizy popytu, bazujące również na dużych zbiorach danych, mogą przy tym pozwolić na bardziej precyzyjne oceny potrzeb poszczególnych grup konsumentów i wybranych rynków.

Podsumowanie

Sukcesom polskiego sektora rolno-spożywczego sprzyjały odpowiednie przekształcenia w sektorze, rozpoczęte już w pierwszych latach transformacji systemowej, nasilone w okresie przygotowań do członkostwa w Unii Europejskiej, a następnie stymulowane procesami pogłębiającej się integracji gospodarczej i handlowej z krajami członkowskimi UE. Po przystąpieniu do UE polska gospodarka żywnościowa objęta została wsparciem finansowym zarówno z funduszy strukturalnych UE, jak i budżetu WPR, co pozwoliło na przyspieszenie procesów modernizacji w sektorze. Niebagatelną rolę w procesie wzmacniania pozycji konkurencyjnej polskiego sektora rolno-spożywczego odegrały także bezpośrednie inwestycje zagraniczne. Kluczowym źródłem wzrostu wielkości i wartości polskiego eksportu rolno-spożywczego pozostawał otwarty dostęp do rynku wewnętrznego UE. Ekspansji polskiego eksportu rolno-spożywczego sprzyjał również rosnący popyt na żywność ze strony rynków krajów rozwijających się i gospodarek wschodzących. Dzięki rozbudowanej sieci porozumień handlowych UE ze światem Polska uzyskała dostęp do nowych rynków zbytu i wyraźnie wzmocniła swoją pozycję w międzynarodowym handlu rolno-spożywczym.

Dla utrzymania i wzmocnienia sukcesów polskiego biznesu rolno-spożywczego konieczne są jednak nowe strategie, w większym stopniu i zakresie wykorzystujące innowacje i nowe technologie cyfrowe. Umie-

jętność odnalezienia się w cyfrowej rzeczywistości i wykorzystanie szans związanych z nowymi technologiami (wynikającymi z obniżenia kosztów produkcji, poprawy jakości produktów, zwiększenia bezpieczeństwa żywności, realizacji zasad zrównoważonego rozwoju) decydować będzie w niedalekiej przyszłości o możliwościach utrzymania i wzmacniania przewag konkurencyjnych na coraz bardziej wymagających rynkach zagranicznych. Perspektywy osiągania sukcesów przez polski sektor rolno-spożywczy w kolejnych latach zależą również od prawidłowego identyfikowania i podążania za nowymi trendami rynkowymi. W sektorze żywnościowym kluczowymi obecnie trendami są: handel elektroniczny, produkcja żywności ekologicznej, żywności funkcjonalnej, jak również rozwój sektora HoReCa. Trzeba mieć jednak świadomość, że trendy żywnościowe i mody na produkty spożywcze zmieniają się szybko i powinny być przedmiotem stałej obserwacji, także z wykorzystaniem narzędzi cyfrowych.

ROZDZIAŁ 12.

ZMIANY W SEKTORZE ROLNO-ŻYWNOŚCIOWYM W POLSCE I POLSKICH REGIONACH PO AKCESJI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Adam Edward Szczepanowski¹

Wstęp

Sektor rolno-żywnościowy, który wytwarza dobra zaspokajające potrzeby żywieniowe ludzi jest jednym z podstawowych działów gospodarek krajów na całym świecie. Rozwój gospodarczy większości państw na świecie powoduje, co prawda, zmniejszenie znaczenia tego sektora w gospodarkach narodowych, jednak wartość produkcji realizowanej w tych działach gospodarki wzrasta. Zmienia się także relacja między wynikami uzyskiwanymi w rolnictwie i przemyśle spożywczym.

W Polsce na przestrzeni ostatnich 25 lat również zmniejszeniu uległa rola rolnictwa, niemniej jednak wciąż pozostaje ono znaczącym sektorem w gospodarce narodowej wytwarzając około 4% produktu globalnego i 3,5% PKB. Jest również miejscem zatrudnienia dla około 13% wszystkich pracujących w gospodarce narodowej². Znaczenie sektora

¹ Dr Adam Edward Szczepanowski, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku.

² J. Wilkin, *Bilans 10 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej dla rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2014*, I. Nurzyńska, W. Poczta (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 14.

rolno-żywnościowego w gospodarce narodowej Polski determinowane jest przede wszystkim stopniem rozwoju gospodarczego danego państwa, w drugiej kolejności wynika ono z wewnętrznej struktury sektora³.

Celem rozdziału jest ocena dynamiki rozwoju tego sektora na poziomie kraju i regionów (województw) po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. W przekroju krajowym badaniami objęto lata 2001–2017, natomiast w ujęciu regionalnym badania dotyczą nieco krótszego okresu, czyli lat 2005–2017. Jest to jednak i tak dość długi czas (aż 13 lat), w którym dostatecznie uwidaczniają się trendy rozwojowe rolnictwa w poszczególnych województwach. Artykuł został napisany w konwencji opisowo-indukcyjnej, głównie na podstawie danych GUS.

12.1. Zmiany w rolnictwie po wejściu Polski do Unii Europejskiej

Zmiany systemu społeczno-gospodarczego, zapoczątkowane na przełomie lat 80. i 90 XX wieku doprowadziły Polskę do głębokich i rozległych przeobrażeń⁴. Jak podaje Józef Zegar, proces doskonalenia polityki rolnej trwał co najmniej do 1998 roku i przyniósł początkowo poprawę warunków gospodarowania w wyniku ograniczenia skali i zakresu liberalizacji polityki rolnej. W rolnictwie zostały one zainicjowane uwolnieniem cen produktów rolniczych poczynając od 1 sierpnia 1989 roku. Część zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego otrzymała poza tym budżetowe wsparcie do realizowanych inwestycji, co poprawiło jakość krajowych artykułów rolno-żywnościowych i umożliwiło skuteczne konkurowanie z dobrami importowanymi. Lata bezpośrednio poprzedzające wejście do

³ E. Szuba, A. Mrówczyńska-Kamińska, *Znaczenie sektora rolno-spożywczego w gospodarkach państw Europy Środkowo-Wschodniej*, "Journal of Agribusiness and Rural Development" 2014, nr 2(32), s. 190.

⁴ M.G. Woźniak, *Wzrost gospodarczy w Polsce w latach 90. Czynniki, bariery, perspektywy*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Kraków 2002, s. 23–24.

Unii Europejskiej były okresem bardzo niskich dochodów rolnictwa, często uznawanych za objaw kryzysu ekonomicznego tego sektora⁵.

Rozwojowi rolnictwa i obszarów wiejskich w pierwszych 15 latach transformacji nie sprzyjał również brak długookresowej strategii i częste zmiany na stanowisku ministra rolnictwa. Polityka rolna zmieniała się zbyt dynamicznie i nie była umocowana w kompleksowej i wieloletniej strategii. Ograniczało to jej skuteczność i efektywność. Dopiero przygotowania do wdrożenia w Polsce programów przedakcesyjnych, zwłaszcza programu SAPARD (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development), nakierowanego na wspieranie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, a także przetwórstwa rolno-spożywczego, wymusiły przygotowanie w 1999 roku przez polski rząd dokumentu strategicznego *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*⁶. Opracowanie takiej strategii było warunkiem zapoczątkowania działań finansowanych z funduszy unijnych w ramach SAPARD.

Silnym bodźcem do zbudowania nowych ram instytucjonalnych potrzebnych do wprowadzenia nowego rodzaju polityki rolnej oraz systemu wspierania obszarów wiejskich i rozwoju przetwórstwa rolno-spożywczego, była możliwość skorzystania z funduszy przedakcesyjnych i perspektywa członkostwa w UE⁷. Proces ten zakończył się sukcesem, czego wyrazem było zarówno pełne i dobre wykorzystanie przyznanych Polsce funduszy w ramach SAPARD, jak i sprawne włączenie się w mechanizm wspólnej polityki rolnej (WPR) po 1 maja 2004 roku⁸.

Wiele analiz wskazuje, że wejście Polski do UE wpłynęło znacząco na poprawę dochodów gospodarstw rolnych oraz na przyspieszenie rozwoju

⁵ Por. J. Zegar, *Dochody w strategii rozwoju rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 185–196.

⁶ *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 1999.

⁷ Więcej na temat wpływu poszczególnych funduszy strukturalnych na rozwój obszarów wiejskich, *Fundusze europejskie a rozwój gospodarczy*, A. Sadowski, A. Wysocki (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2012.

⁸ J. Wilkin, dz. cyt. s. 14–16.

produkcji niektórych działów rolnictwa. Analizy te wskazały również, że wzrost dochodów rolnictwa wynikał ze wsparcia finansowego sektora rolnego w formie dopłat bezpośrednich i innych płatności zwiększających przychody rolników, a rozwój produkcji rolnej był kształtowany przez wzrost popytu krajowego i eksportowego na surowce pochodzenia rolniczego⁹. Znaczące były przede wszystkim płatności bezpośrednie, które zostały uruchomione w 2004 roku. Transfery finansowe z UE do Polski w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) wyniosły w 2004 roku 298 mln euro, w 2006 roku już 2155 mln euro, a w 2012 roku aż 4739 mln euro, czyli prawie 16 razy więcej niż na początku. Największe płatności trafiły do województwa mazowieckiego – 9138 mln zł, wielkopolskiego – 7131 mln zł, lubelskiego – 6345 mln zł oraz podlaskiego – 4338 mln zł¹⁰.

W latach 2000–2003 wartość dodana rolnictwa wynosiła średnio 20 mld zł rocznie, tj. zaledwie około 8,5 tys. zł na 1 pracującego, a dochody gospodarstw domowych rolników w 2003 roku były o 35% niższe od dochodów rodzin pracowniczych. Sytuacja dochodowa rolników radykalnie poprawiła się od 2004 roku. Wartość dodana wytworzona w rolnictwie zwiększyła się do blisko 38 mld zł (średnio w latach 2004–2008), a realny poziom tej wartości był wówczas o 71,5% wyższy od średniej z lat 2000–2002. W tym czasie dochód przedsiębiorcy rolnego wzrósł z około 9,2 mld zł do 22 mld zł (w cenach bieżących), a realna jego wartość zwiększyła się ponaddwukrotnie (o 108,5%)¹¹. Ten przyrost dochodów i wartości dodanej rolnictwa wynikał głównie ze wzrostu dotacji,

⁹ R. Urban, R. Mroczek, *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na rynki rolne. Polski sektor żywnościowy w pierwszych latach członkostwa. (Synteza)*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa, Warszawa 2010, s. 42.

¹⁰ *Ocena wpływu „budżetu rolnego” Wspólnoty na lata 2014–2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą gospodarkę*, B. Wieliczko (red.), Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB, Warszawa 2013, s. 21.

¹¹ W. Poczta, *Wpływ integracji z UE na sytuację strukturalną, produkcyjną i ekonomiczną polskiego rolnictwa*, [w:] *Stan polskiej gospodarki żywnościowej po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Raport 6 (synteza)*, R. Urban (red.), seria Program Wieloletni 2005–2009, Raport nr 145, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 36.

a w niewielkim tylko stopniu ze zwiększonej produkcji czy też poprawy efektywności gospodarowania.

Po wejściu do Unii Europejskiej większego wpływu na dochody rolnictwa nie miały zmiany cen, jak twierdzi W. Poczta¹², gdyż tzw. indeksy nożyc cen (bieżące) w kolejnych latach wzajemnie się kompensowały, a skumulowana ich wartość utrzymywała się na ustalonym poziomie. W latach 2004–2008 kwota dotacji uwzględnianych w rachunku ekonomicznym rolnictwa osiągnęła średnią wartość 9,9 mld zł rocznie. Jej przyrost (o 9 mld zł) stanowił ponad 70% przyrostu dochodu przedsiębiorcy rolnego (12,6 mld zł) i połowę przyrostu wartości dodanej (18 mld zł). Udział dotacji w dochodzie przedsiębiorcy rolnego zwiększył się z 9,2% w latach 2000–2003 do 45% w latach 2004–2008. Rzeczywista stopa dotowania sektora rolnego była jeszcze większa, gdyż wszystkie dotacje zwiększające przychody rolnictwa osiągnęły już kwotę około 15,5 mld zł (w 2008 roku), co stanowi 2/3 dochodu przedsiębiorcy rolnego.

Nastąpiło również przyspieszenie rozwoju handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi¹³ i wzrost chłonności krajowego rynku żywności, będące wynikiem integracji z Unią Europejską, wywołało ożywienie produkcyjne w rolnictwie. W okresie poprzedzającym wejście Polski do UE (lata 1998–2003) globalna produkcja rolnictwa obniżała się w tempie 0,3% rocznie, a po wejściu do UE zwiększała się o 2% rocznie. To przyspieszenie dotyczyło głównie produkcji roślinnej, której tempo zmian wynosiło odpowiednio –1,5% i 3,9% rocznie. Natomiast globalna produkcja zwierzęca w obu porównywanych okresach rozwijała się bardziej równomiernie; odnotowano jej wzrost odpowiednio o 1,1% i 1,65% rocznie. Przyspieszenie

¹² *5 lat Polski w Unii Europejskiej. Raport*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2009, s. 80.

¹³ W 2013 roku udział eksportu rolno-spożywczego w handlu ogółem wynosił 13,1%, importu 9,2%. W latach 2003–2013 eksport rolno-spożywczy wzrósł pięciokrotnie, tj. z 4,0 do prawie 20 mld euro, a import niemal czterokrotnie, tj. z 3,6 do 14,2 mld euro. *Polski sektor rolno-żywnościowy i obszary wiejskie po 10 latach członkostwa w UE – przegląd najważniejszych zmian*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2014, s. 10.

rozwoju tej produkcji po wstąpieniu do UE było więc niewielkie. Tempo wzrostu produkcji końcowej zwiększyło się o połowę (z 1,5% do 2,4% rocznie), a produkcji towarowej obniżyło się o 1/10 (z 2,4% do 2,2%). To spowolnienie rozwoju nie dotyczy produkcji roślinnej, gdyż wartość końcowa tej produkcji wzrastała odpowiednio o 2,1% i 4,4%, a towarowa o 2,1% i 3,2% rocznie, lecz jedynie produkcji zwierzęcej. Tempo wzrostu wartości końcowej tej produkcji obniżyło się o 1/5 (z 1,3% do 1,1% rocznie), a towarowej nawet o 2/5 (z 2,6% do 1,5% rocznie). Takie obniżenie wskaźników wzrostu produkcji zwierzęcej oznaczało pewną zmianę struktury tej produkcji, wywołaną głębokim kryzysem w sektorze mięsa wieprzowego (w latach 2008–2009). Po wejściu do Unii Europejskiej nastąpiło¹⁴:

- duże przyspieszenie rozwoju produkcji rzepaku (o 21% rocznie, z –6,2% do 14,8%), mięsa wołowego (o 10,4% rocznie, z –6,5% do 3,9%) i produkcji zbóż (z –3,0% do 5,6% rocznie),
- niewielkie przyspieszenie rozwoju produkcji warzyw (z –4,4% do 1,5% rocznie) i mleka (z –1,2% do 0,6%),
- pewne spowolnienie wzrostu produkcji mięsa drobiowego (z 9,7% do 6,8% rocznie), owoców (z 5,5% do 2,8% rocznie) oraz jaj (z 4,6% do 3,1%),
- oraz spowolnienie tempa redukcji produkcji ziemniaków (z –13,2% do –10,4% rocznie) i buraków cukrowych (z –5,5% do –3,5% rocznie).

Produktywność ziemi oraz produktywność nakładów kapitałowych w polskim rolnictwie jest nieco wyższa od przeciętnego poziomu w całej Unii. Wskazują na to badania R. Urbana. Problemem polskiego rolnika jest niska produktywność pracy, która mierzona wartością produkcji jest sześciokrotnie niższa niż w UE-15 i jest na poziomie rolnictwa rumuńskie-

¹⁴ R. Urban, *Wpływ integracji z unią Europejską na polskie rolnictwo*, [w:] *Polski sektor żywnościowy w pierwszych latach członkostwa*. (Synteza), Instytut Ekonomiki Rolnictwa, Warszawa 2010, s. 14.

go, bułgarskiego i łotewskiego¹⁵. W okresie integrowania się Polski z Unią Europejską wyraźnie poprawiła się produktywność zużycia pośredniego i zużycia energii, a nieznacznie także wydajność pracy. Równocześnie obniżyła się produktywność wydatków na zakup obrotowych środków produkcji, w tym szczególnie nawozów mineralnych i środków ochrony roślin. Podobnie można ocenić zmiany produktywności zużytych pasz przemysłowych, co spowodowało jednak zmniejszenie zużycia innych pasz treściwych na jednostkę produkcji zwierzęcej i poprawę produktywności tych pasz¹⁶.

Słabe wyniki polskiego rolnictwa na tle UE wskazują na jego wadliwości strukturalne i technologiczne polskich gospodarstw. Sytuację tę z pewnością poprawił i nadal poprawia przede wszystkim duży wzrost dotacji, zatem polepszenie sytuacji ekonomicznej polskiego rolnictwa. W okresie integrowania z UE zwiększyło się przede wszystkim zużycie nawozów mineralnych, środków ochrony roślin i pasz przemysłowych. Jednostkowe zużycie tych czynników zwiększyło się odpowiednio o: 35%, 22% i 20%. W tym samym czasie tendencje spadkowe miało zużycie nawozów wapniowych, energii oraz kwalifikowanego materiału siewnego. Jednostkowe zużycie tych środków produkcji zmniejszyło się odpowiednio o: 54%, 15% i 25%. W porównywanych okresach zwiększył się względny poziom wydatków rolnictwa na zakup przemysłowych środków produkcji rolnej. W cenach stałych ich względny poziom wzrósł z 0,42 zł/zł do 0,45 zł/zł, tj. o 7%, a w cenach bieżących o 3%¹⁷.

Tendencja wzrostowa nakładów inwestycyjnych w rolnictwie utrzymuje się nadal, głównie dzięki dotacjom ze środków Unii Europejskiej. Największy wzrost dotyczy nakładów inwestycyjnych na budynki i budowlę: z 1,281 mld zł w 2010 roku do 2,373 mld zł w 2017 roku. Zwiększyły się

¹⁵ Por. tamże, s. 21–22.

¹⁶ *Rynek pasz*, W. Dzwonkowski (red.), Warszawa 2014, s. 24–26.

¹⁷ L. Wicki, *Zmiany w zużyciu nasion kwalifikowanych w Polsce*, „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G – Ekonomika Rolnictwa” 2009, t. 96, z. 4, s. 236.

również nakłady na maszyny, urządzenia techniczne i narzędzia z 1,424 mld zł w 2010 roku do 1,474 mld zł w 2017 roku¹⁸.

W latach 2002–2007 zmieniła się struktura gospodarstw rolnych. Ich liczba (ponad 1 ha) zmniejszyła się o 7,5% (z 1956 tys. do 1808 tys.), a średnia powierzchnia gospodarstw wzrosła z 8,4 ha do 8,8 ha. W tym czasie zwiększyła się liczba gospodarstw dużych o 9,4% (ze 116 tys. do 127 tys.), a ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych zwiększył się z 5,9% do 7,0% i w użytkowaniu ziemi rolniczej z 41,7% do 43,6%¹⁹. Jest to dobry kierunek zmian, ale ich skala jest zbyt niska. Świadczą o tym następujące porównania:

- więcej niż w Polsce jest gospodarstw rolnych tylko w Rumunii, udział Polski w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych w całej Unii wynosi aż 16,7%,
- odsetek dużych gospodarstw rolnych w Polsce jest trzykrotnie mniejszy niż w starej Unii i 6–7 razy mniejszy niż w Danii, Francji, czy też Niemczech,
- udział dużych gospodarstw rolnych (ponad 20 ha) w użytkowaniu ziemi rolnej w naszym kraju jest dwukrotnie mniejszy niż w rolnictwie starej UE.

Według wyników Badań Struktury Gospodarstw Rolnych (BSGR), liczba gospodarstw rolnych w czerwcu 2016 roku wynosiła 1410,7 tys. Z tej liczby 99,7% (1406,6 tys.) stanowiły gospodarstwa indywidualne, które posiadały 91,4% ogółu użytków rolnych oraz 88,9% ogółu przeliczeniowych sztuk dużych zwierząt gospodarskich znajdujących się w gospodarstwach rolnych. Bardziej rozdrobnione gospodarstwa rolne od polskich były tylko w Rumunii, Grecji, Słowenii, na Malcie i Cyprze.

Duże rozdrobnienie powoduje, że potencjał i siła ekonomiczna polskich gospodarstw rolnych są słabe. Gospodarstwa żywotne ekonomicznie i średnio żywotne (16 ESU i więcej) stanowią zaledwie 3,5–4,0% ogółu

¹⁸ *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, GUS, Warszawa 2018, s. 109.

¹⁹ Tamże, s. 113.

gospodarstw rolnych, a ich udział w wytwarzaniu nadwyżki bezpośredniej wynosi tylko 43%. W starej Unii odsetek takich gospodarstw jest 6–12 razy większy i wytwarzają one 85%–96% nadwyżki bezpośredniej całego rolnictwa²⁰. Przemiany struktury gospodarstw pod względem wielkości (żywności) ekonomicznej są również zauważalne, ale bardzo powolne²¹.

Postępuje więc polaryzacja struktury gospodarstw przy wyraźnie szybszym tempie przyrostu gospodarstw największych ekonomicznie. Wojciech Ziętara ocenia, że jest to skutek działania ostatniej ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego (z 11 kwietnia 2003 roku), w której ograniczono możliwość powiększania powierzchni gospodarstw rolnych²². Jednak liczba gospodarstw rolnych ogółem w Polsce stale się zmniejsza. W 2016 roku zmniejszyła się o 18,3 tys., tj. o 1,3% w porównaniu z rokiem 2013.

W ostatnim dwudziestolecu zauważa się trend stałego zmniejszania zatrudnienia w rolnictwie, a wzrostu w usługach. Trend ten charakteryzuje właściwie wszystkie rozwinięte gospodarki Europy i świata. Odsetek pracujących w rolnictwie zmniejszył się z około 25% na początku transformacji do około 18% u progu wstąpienia do UE i do blisko 13% w 2012 roku. Wśród mieszkańców wsi ten odsetek spadł z 55% na początku transformacji do około 44% u progu wejścia do UE i prawie 30% w 2012 roku. Cały ubytek liczby pracujących w rolnictwie w pierwszych latach transformacji nastąpił w dawnym sektorze uspołecznionym, w którym absolutna liczba pracujących zmniejszyła się do 1995 roku o ponad 2/3 przy jednoczesnym wzroście liczby pracujących w rolnictwie indywidualnym o około 10%²³.

²⁰ W. Poczta, dz. cyt., s. 22.

²¹ J. Zegar wskazuje, że tego stanu ze względu na skalę zjawiska nie da się szybko zmienić (por. J. Zegar, *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 85).

²² Por. W. Ziętara, *Stan dostosowań polskiego rolnictwa do integracji z Unią Europejską*, [w:] *Stan polskiej gospodarki żywnościowej po przystąpieniu...*, s. 50.

²³ I. Frenkel, *Ludność wiejska*, [w:] *Raport o stanie wsi. Polska...*, s. 58–59.

Niestety, przerost zatrudnienia w rolnictwie nadal jest wysoki. Zgodnie z danymi Eurostatu w polskim rolnictwie zatrudnionych było 1 804 tys. osób (2014 roku), co stanowiło 11,5 proc. wszystkich zatrudnionych, podczas gdy sektor ten wytwarzał zaledwie 2,9 proc. polskiego PKB. Na przerost zatrudnienia w polskim rolnictwie wskazują również wyniki badań Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (IERiGŻ), zgodnie z którymi bezrobocie ukryte w tym sektorze gospodarki sięga nawet 550 tys. osób²⁴. Według danych GUS z 2016 roku, obserwuje się dalszy wzrost (o ponad 19 pkt. proc. w stosunku do 2015 roku) liczby gospodarstw indywidualnych korzystających z najmnej (nierodzinnej) siły roboczej.

Przerost zatrudnienia w polskim rolnictwie pociąga za sobą liczne negatywne konsekwencje. Do najważniejszych należy zaliczyć:

- niekorzystny wpływ na potencjalne tempo wzrostu gospodarczego kraju,
- ponoszenie kosztów utrzymania osób zbędnych z punktu widzenia prowadzonej przez nie działalności (obniżenie efektywności, spowolnienie akumulacji kapitału, utrudnienie w nowych inwestycjach,
- wykluczenie społeczne na skutek niskich dochodów.

Wyniki badania struktury gospodarstw rolnych przeprowadzonego w 2016 roku, wskazują na dalsze zmiany zachodzące w polskim rolnictwie, spowodowane realizacją Wspólnej Polityki Rolnej, jak również zmianami koniunktury w rolnictwie światowym i krajowym, na które wpływ miały m.in.: biologiczny charakter produkcji rolnej i warunki agrometeorologiczne, zmiany nawyków żywieniowych ludności, przechodzenie na nowoczesne sposoby żywienia zwierząt gospodarskich, a także poszukiwanie nowych źródeł energii²⁵.

²⁴ *Badania terenowe IERiGŻ-PIB*, P. Chmieliński, B. Karwat-Woźniak, Warszawa 2014.

²⁵ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, GUS, Warszawa 2017, s. 56.

12.2. Zmiany polskiego sektora żywnościowego w ostatnim dwudziestoleciu

W ostatnich dziesięcioleciach zmieniają się proporcje między wartością wytworzoną w rolnictwie a wartością dodaną w przetwórstwie, na korzyść tej ostatniej. Dzieje się tak na skutek rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego na świecie i w Polsce. Zmienia się też charakter przetwórstwa, czego wyrazem jest ewolucja pojęć z tym związanych, od przemysłu rolnego, przez przemysł rolno-spożywczy i spożywczy do coraz częściej zwanego przemysłem żywnościowym²⁶. Zmiany te oznaczają, że przemysł spożywczy (żywnościowy) należy do najszybciej rozwijających się części gospodarki żywnościowej, a jego tempo rozwoju zależy przede wszystkim od tempa wzrostu gospodarczego kraju, a przede wszystkim od wzrostu świadomości ludności, od rozwoju cywilizacyjnego.

Sektor spożywczy według Polskiej Klasyfikacji Działalności (dział 10) dotyczy producentów artykułów spożywczych (przeznaczonych zarówno dla ludzi, jak i dla zwierząt) oraz producentów napojów, w tym napojów alkoholowych. W jego skład nie wchodzi także dystrybutorzy żywności. Sektor spożywczy obejmuje duży obszar działalności. Tworzą go firmy zajmujące się przetwórstwem produktów zwierzęcych (np. przemysł mięsny bądź mleczarski), przetwórstwem produktów roślinnych (np. przemysł zbożowo-makaronowy, owocowo-warzywny), przetwórstwem wtórnym (przemysł piekarski, paszowy, cukierniczy, koncentratów spożywczych, napojów bezalkoholowych) bądź też produkcją używek (alkohole). Produkty sektora mogą być zarówno nisko przetworzone (jak w przypadku uboju zwierząt i rozbioru mięsa), jak i stanowić efekt zaawansowanych procesów technologicznych, jak w przypadku żywności liofilizowanej²⁷. Z pewnością przetwórstwo spożywcze artykułów rolnych, w dobie rozwoju

²⁶ *Przemysł spożywczy w Polsce*, R. Urban (red.), ING Bank Śląski SA, Warszawa 2008, s. 30.

²⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD), Dz.U. z 2007 r. nr 251, poz. 1885.

cywilizacji nabiera coraz większego znaczenia, gdyż ma znaczący wpływ na ludzkie zdrowie, dlatego też podlega licznym regulacjom prawnym, określającym standardy jakości żywności.

Polski sektor spożywczy przeszedł znaczące przeobrażenia w ciągu ostatnich 20 lat. Stanowił jedną z branż, które najszybciej odrodziły się po kryzysie związanym z transformacją ustrojową, stając się jednocześnie ważnym stymulatorem wzrostu gospodarczego. Dzięki stałemu rozwojowi technicznemu, technologicznemu i organizacyjnemu sektora Polska znalazła się w czołówce nowoczesnych i innowacyjnych europejskich producentów żywności. Efektem jest m.in. niezwykle sukces eksportowy polskich przedsiębiorstw²⁸.

Wejście do UE przyspieszyło rozwój polskiego przemysłu spożywczego i pozwoliło na ujawnienie naszej przewagi w handlu zagranicznym produktami rolno-spożywczymi, szybki wzrost eksportu i poprawę salda handlu zagranicznego. Przyspieszenie rozwoju gospodarczego kraju nie wywołało wprawdzie poprawy wyżywienia mierzonego wartością odżywczą spożywanej żywności, gdyż w takiej sytuacji w krajach wysoko i średnio rozwiniętych zmienia się struktura wyżywienia oraz zwiększa się obudowa żywności różnego rodzaju usługami i udział rynku w pokryciu potrzeb żywnościowych. Zjawiska te wystąpiły w pierwszych latach integrowania z Unią Europejską. W latach 2003–2008 średnie tempo rozwoju produkcji sprzedanej tego przemysłu wynosiło 5,2% rocznie, a w omawianym okresie zwiększyła się o 35%. Po wejściu do Unii Europejskiej tempo rozwoju sektora było ponadtrzykrotnie szybsze niż w latach zastoju (1999–2002) i dwukrotnie szybsze niż w minionym dwudziestoleciu, ale o 2/5 wolniejsze niż w latach 1993–1998²⁹.

Jednak tempo rozwoju przemysłu spożywczego w efekcie integracji z Unią Europejską było mniejsze od tempa procesów transformacji całej polskiej gospodarki, dokonanych w poprzedniej dekadzie. W okresie pierwszych trzech lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej, dynamika

²⁸ Tamże, s. 3.

²⁹ R. Urban, dz. cyt., s. 29.

wzrostu eksportu żywności z Polski przekroczyła 40%, zyski netto przemysłu spożywczego wyniosły ponad 4 mld zł rocznie, a rentowność 3,5% wartości obrotów netto. Są to wskaźniki dwukrotnie wyższe niż w latach poprzedzających wejście Polski do UE, a przy tym osiągnięte w warunkach stałego wzmocnienia złotówki oraz spadku cen zbytu przemysłu spożywczego. W roku 2011 wartość eksportu żywności wyniosła 62,4 mld zł (10,6% eksportu ogółem), a saldo obrotów było dodatnie i wynosiło 7,7 mld zł³⁰.

Po wejściu Polski do Unii Europejskiej kierunek zmian produkcji był podobny w przemyśle spożywczym i rolnictwie, ale tempo wzrostu tego przemysłu było dwukrotnie szybsze. Po integracji z UE nastąpiło wyraźne przyspieszenie ich rozwoju oraz dalsze zwiększenie udziału przemysłu spożywczego w zagospodarowaniu produkcji rolniczej. W latach 2001–2009 rozwój przemysłu spożywczego był prawie identyczny jak tempo rozwoju gospodarczego Polski (ponad 5% rocznie), ponaddwukrotnie szybszy od tempa wzrostu spożycia żywności, napojów i wyrobów tytoniowych oraz prawie o 2/5 wolniejszy niż produkcja całego polskiego przemysłu. Przemysł spożywczy wzmocnił swoją pozycję w całym sektorze żywnościowym i zwiększył udział w zaspokajaniu popytu krajowego na żywność, ale osłabła jego pozycja w całym polskim przemyśle i gospodarce³¹.

W latach 2001–2013 nastąpił znaczny przyrost produkcji towarowej, sprzedanej oraz przemysłu spożywczego (wykres 12.1.).

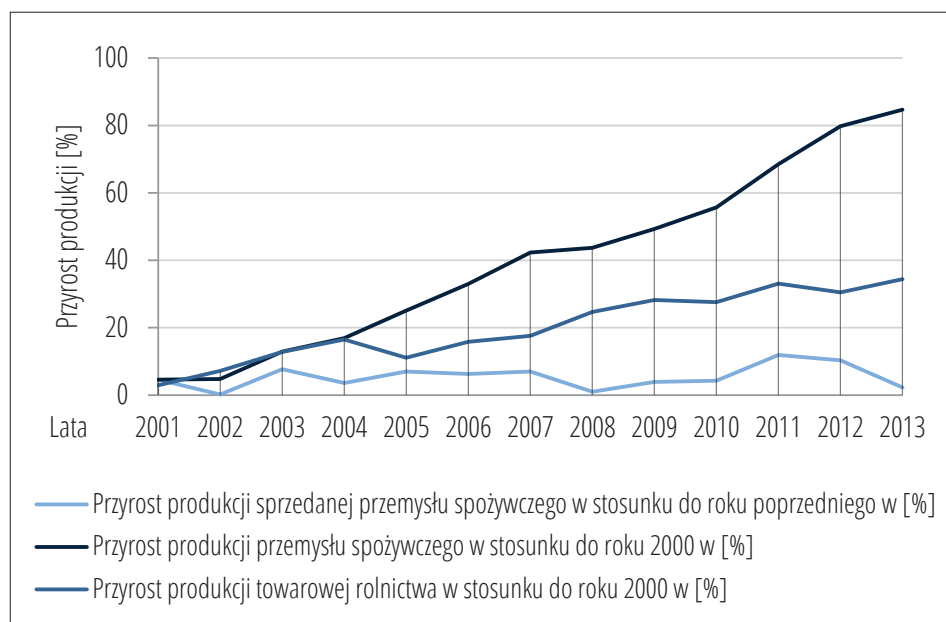
Największy przyrost nastąpił w produkcji przemysłu spożywczego w stosunku do roku 2000, od 4,6% w 2001 do 87,45% w roku 2013. Odnotowano również wysoki wzrost produkcji towarowej rolnictwa w stosunku do roku poprzedniego, z od 4,6% w 2001 roku do 34,4% w roku 2013. Niewielkie spadki produkcji towarowej rolnictwa nastąpiły jedynie

³⁰ A. Bielska, A. Byrt, J. Kępa, K. Wójcik, *Ogólna sytuacja gospodarcza*, [w:] *Trzy lata członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Bilans korzyści i kosztów społeczno-gospodarczych związanych z członkostwem w Unii Europejskiej*, A. Bielska (red.), Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2007, s. 22.

³¹ R. Urban, dz. cyt., s. 30.

w latach 2005 i 2012. Przyrost produkcji sprzedanej przemysłu spożywczego w stosunku do roku poprzedniego ewoluował w niewielkim zakresie lub utrzymywał się na stałym poziomie. Największy spadek nastąpił w 2008 roku, spowodowany kryzysem światowym. Według danych GUS³², wartość produkcji sprzedanej wyrobów przemysłu spożywczego i tytoniowego (ceny bieżące) w 2013 roku osiągnął poziom 160,7 mld zł.

Wykres 12.1. Tempo rozwoju przemysłu spożywczego i rolnictwa w latach 2001–2013

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W następnych latach również obserwujemy zwiększone tempo rozwoju przemysłu spożywczego. Wartość produkcji globalnej wytworzonej w przemyśle spożywczym w 2016 roku sięgnęła blisko 240 mld zł, stanowiąc 13 proc. wartości produkcji globalnej w gospodarce narodowej. Blisko 1/3 tej produkcji znalazła nabywców poza granicami naszego kraju, 30 proc. trafiło do dalszego przerobu, a 40 proc. do bezpośredniego

³² *Rocznik statystyczny rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2015, s. 330.

spożycia. Oznacza to, że przemysł spożywczy cechuje wciąż relatywnie duży (w porównaniu z innymi przemysłami przetwórczymi) udział spożycia krajowego³³.

Wysoką dynamikę wzrostu sektora rolno-żywnościowego potwierdzają badania Patrycji Beby i Walentego Poczty. W latach 2004 i 2011 wydajność pracy w całym polskim przemyśle spożywczym, mierzona wartością dodaną brutto w cenach bieżących, wzrosła o ponad 70% (z 51,3 tys. zł do 88,4 tys. zł na osobę. W rolnictwie, w 2011 roku, wynosiła ona zaledwie 15,4 tys. zł na osobę, co wskazywało na niewielkie polepszenie wartości wskaźnika od 2004 roku (12,2 tys. zł/osobę). Wydajność majątku trwałego w 2011 roku, mierzona wartością dodaną brutto w sektorze rolno-żywnościowym, kształtuje się w rolnictwie na poziomie 0,28 zł, a w przemyśle spożywczym 0,44 zł/1 zł środków trwałych. Rolnictwo charakteryzuje się znacząco niższą wydajnością pracy i wydajnością ogółem³⁴. Po akcesji Polski do UE, wzrósł również ponadczterokrotnie eksport towarów sektora rolno-żywnościowego i stanowił on w roku 2012 około 1/4 sumy wartości produkcji sprzedanej rolnictwa i przemysłu spożywczego. Podstawowe znaczenie ma eksport na rynki UE, gdzie lokowane jest ponad 3/4 eksportu rolno-żywnościowego³⁵.

Można zatem powiedzieć, że sektor żywnościowy w Polsce przeszedł duże przeobrażenia w ostatnich dziesięcioleciach. Polska jest ósmym eksporterem żywności spośród państw UE. Sektor spożywczy pomyślnie przetrwał kryzys gospodarczy i notuje optymistyczne prognozy rozwoju. Polska, ze względu na czyste środowisko i stosunkowo niewielkie obszary gospodarstwa, oferuje duży potencjał dla produkcji żywności ekologicznej. Dalszy rozwój sektora możliwy jest m.in. dzięki tworzeniu marki polskiej żywności na rynkach zagranicznych. Istotne jest zatem kształtowa-

³³ *Niespodziewany sukces przemysłu spożywczego*, <http://wgospodarce.pl> [data dostępu: 10.09.2019].

³⁴ P. Beba, W. Poczta, *Miejsce sektora rolno-żywnościowego w gospodarce regionów*, "Journal of Agribusiness and Rural Development" 2014, nr 2(32), s. 9.

³⁵ A. Baer-Nawrocka, W. Poczta, *Przemiany w rolnictwie*, [w:] *Raport o stanie wsi. Polska...*, s. 112.

nie wizerunku Polski jako dostawcy wyrobów smacznych i bezpiecznych, wyprodukowanych z surowców o najwyższej jakości, przy zachowaniu rygorystycznych norm sanitarnych.

12.3. Zmiany sektora rolno-żywnościowego w polskich regionach

Tempo rozwoju przemysłu spożywczego kraju zależy przede wszystkim od tempa wzrostu gospodarczego regionu³⁶. Dlatego warto przyjrzeć się i przeanalizować przynajmniej niektóre czynniki wpływające na dynamikę rozwoju rolnictwa i sektora żywnościowego w regionach.

Sektor rolno-żywnościowy w Polsce w ujęciu regionalnym jest mocno zróżnicowany. Szczególnie dysproporcje, zróżnicowanie przestrzenne, występują w rolnictwie. Wynikają one z uwarunkowań przyrodniczych, a także organizacyjno-ekonomicznych, które wpływają na poziom wykorzystania potencjału rolnictwa polskiego, jak również jego konkurencyjność i znaczenie w danym województwie³⁷. Czynniki naturalne warunkują prowadzenie określonych upraw rolniczych, a co się z tym wiąże – determinują charakter produkcji rolniczej na danym obszarze. Pomimo występujących dysproporcji w rozwoju poszczególnych regionów, polskie rolnictwo podlega umiarkowanym przemianom, warunkowanym m.in. polepszeniem koniunktury w agrobiznesie oraz wsparciem środkami UE³⁸.

O dynamice sektora rolno-żywnościowego jako działu w całej gospodarce kraju i poszczególnych województwach świadczy m.in. udział

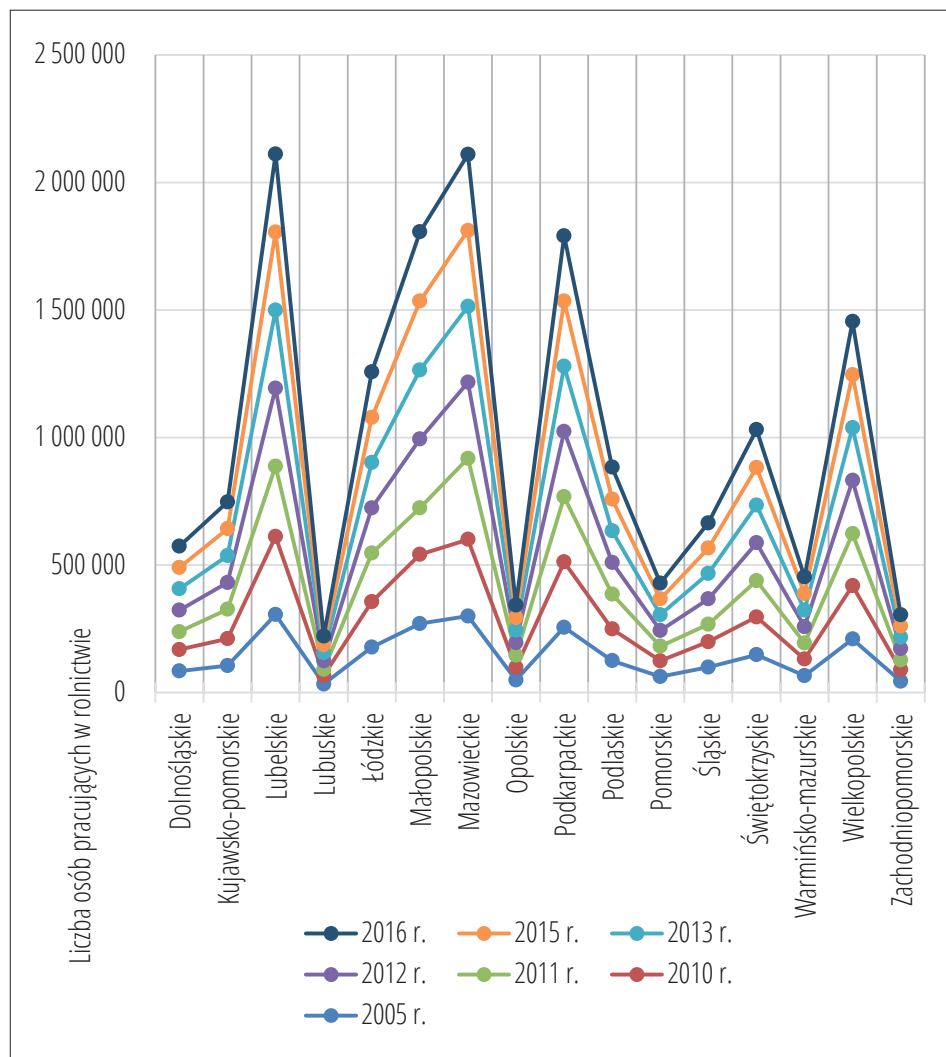
³⁶ R. Urban, dz. cyt., s. 25.

³⁷ Por. S. Krasowicz, J. Kopiński, *Wpływ warunków przyrodniczych i organizacyjno-ekonomicznych na regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce*, [w:]: *Regionalne zróżnicowanie produkcji rolniczej w Polsce. Raporty PIB 3*, Warszawa 2006, s. 81–99.

³⁸ W. Poczta, *Skala korzyści uzyskiwanych przez rolnictwo w wyniku wejścia Polski do UE (analiza uwzględniająca zróżnicowanie regionalne, główne kierunki produkcji rolnej i główne typy gospodarstw rolnych w pierwszym okresie akcesji – lata 2004–2006)*, [w:]: *Wpływ integracji z UE na polską gospodarkę żywnościową. Raport 90. Program Wieloletni 2005–2009*, IERiGŻ, Warszawa 2008, s. 24.

przemysłu spożywczego i rolnictwa w ogólnych zasobach pracy oraz struktura zatrudnienia w rolnictwie i przemyśle spożywczym. W ujęciu regionalnym wskaźnik udziału pracujących w rolnictwie ukazują znaczące zróżnicowanie (wykres 12.2.).

Wykres 12.2. Pracujący w rolnictwie według województw w latach 2005–2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Rocznik statystyczny rolnictwa*, GUS, Warszawa 2014 i *Rocznik statystyczny rolnictwa*, GUS, Warszawa 2018.

Najmniej zatrudnionych jest w województwach, gdzie występował duży odsetek Państwowych Gospodarstw Rolnych (przed transformacją ustrojową w 1989 r.). W 2016 roku najmniej zatrudnionych było w województwach: lubuskim – 33308 osób, zachodniopomorskim – 44220 osób, opolskim 48569, pomorskim – 62178 i warmińsko-mazurskim – 65469 osób. Największy odsetek (przewyższający 30%) osób pracujących w rolnictwie charakteryzuje województwa: lubelskie (38,5%), podkarpackie (32,2%) oraz świętokrzyskie (32,8%). W tych trzech województwach skupia się około 30% całych zasobów pracy w rolnictwie polskim. Są to regiony o niskim poziomie urbanizacji, charakteryzujące się historycznie uwarunkowaną dominacją drobnego rolnictwa rodzinnego i niskim poziomem industrializacji.

Znacznie mniejsze zróżnicowanie występuje w przemyśle spożywczym. Najniższe zróżnicowanie występuje w województwach zurbanizowanych z silnie rozwiniętym przemysłem i brakiem dobrej bazy surowcowej. Są to województwa: dolnośląskie i śląskie. Największy odsetek osób zatrudnionych w przemyśle spożywczym odnotowano w województwie podlaskim oraz warmińsko-mazurskim. Są to obszary wschodniej Polski, szczególnie atrakcyjne dla inwestorów działających w sektorze rolno-żywnościowym nie tylko ze względu na niższe koszty pracy (wynagrodzenia pracowników przemysłu spożywczego kształtują się poniżej średniej dla Polski), niższe ceny produktów rolnictwa i pozostałych czynników produkcji, lecz także dobrą bazę surowcową.

Województwa mazowieckie i podlaskie wyróżniały się na tle pozostałych regionów najwyższym udziałem zatrudnionych w przemyśle spożywczym w porównaniu z ogółem zatrudnionych w przetwórstwie przemysłowym oraz przemyśle ogółem. W wartościach bezwzględnych największe przeciętne zatrudnienie w przemyśle spożywczym odnotowano w województwie mazowieckim (85,2 tys. osób), co stanowiło ponad 20% zatrudnienia w tym dziale gospodarki w Polsce. Wiązać się to może z lokalizacją na tym obszarze wielu największych firm przemysłu spożywczego w Polsce. Należy podkreślić, że przestrzenna koncentracja branży w poszczególnych regionach wiąże się często z lokalizacją bazy surowcowej, o której stanowi

rolnictwo. Kształtuje to potencjał przetwórstwa żywności, wpływa również na zróżnicowaną atrakcyjność inwestycyjną regionów³⁹.

Silne zróżnicowanie regionalne – jak przedstawiły Anna Nowak i Anna Kamińska – dotyczy zarówno cech strukturalnych, jak i produktywności czynników produkcji⁴⁰. Zróżnicowanie to przejawia się także w poziomie nakładów inwestycyjnych. Najwyższe nakłady przypadające na 1 ha użytków rolnych obserwuje się w województwach wielkopolskim, śląskim i opolskim. Przeciętnie w Polsce w latach 2004–2011 gospodarstwo rolne ponosiło nakłady inwestycyjne w wysokości 1345 zł. Najwyższy poziom tego wskaźnika występuje w województwie zachodniopomorskim i wielkopolskim, gdzie przewyższa on dwukrotnie poziom krajowy. Najmniejszą aktywnością inwestycyjną charakteryzują się gospodarstwa z regionów o rozdrobnionej strukturze agrarnej, tj. w województwach małopolskim, podkarpackim, świętokrzyskim. Nakłady inwestycyjne w przeliczeniu na 1 pracującego w rolnictwie przyjmowały podobny rozkład jak na 1 gospodarstwo. W województwie zachodniopomorskim były blisko trzykrotnie wyższe niż w skali kraju, w lubuskim dwukrotnie wyższe, w wielkopolskim osiągały 166% wskaźnika krajowego. W województwach małopolskim, podkarpackim i świętokrzyskim były o ponad połowę mniejsze niż przeciętnie w kraju⁴¹.

Analiza zróżnicowania przestrzennego nakładów inwestycyjnych w polskim rolnictwie pozwoliła na sformułowanie następujących wniosków⁴²:

1. W latach 2004–2011 nastąpiły zmiany w poziomie oraz strukturze nakładów inwestycyjnych w rolnictwie polskim. Wartość nakładów wzrosła dwukrotnie, co można wiązać z większymi możliwościami

³⁹ B. Grzybowska, *Przestrzenna koncentracja potencjału innowacyjnego w przemyśle spożywczym*, „Rocznik Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2013, 100, 2, s. 53–64.

⁴⁰ A. Nowak, A. Kamińska, *Regionalne zróżnicowanie nakładów inwestycyjnych w rolnictwie w Polsce*, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2013, nr 103, s. 21–22.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże, s. 25.

uzyskania wsparcia finansowego przez rolników w ramach środków pomocowych z UE. W badanym okresie obserwuje się wzrost udziału nakładów na maszyny, urządzenia techniczne i narzędzia.

2. Poziom nakładów inwestycyjnych w rolnictwie wykazuje wyraźne zróżnicowanie regionalne, zarówno w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, na 1 gospodarstwo, jak i na 1 osobę zatrudnioną w tym sektorze. Różnica między województwem o najwyższych nakładach na osobę pracującą w rolnictwie (zachodniopomorskie), a tym, gdzie te nakłady są najniższe (podkarpackie), jest ponadsześciokrotna.

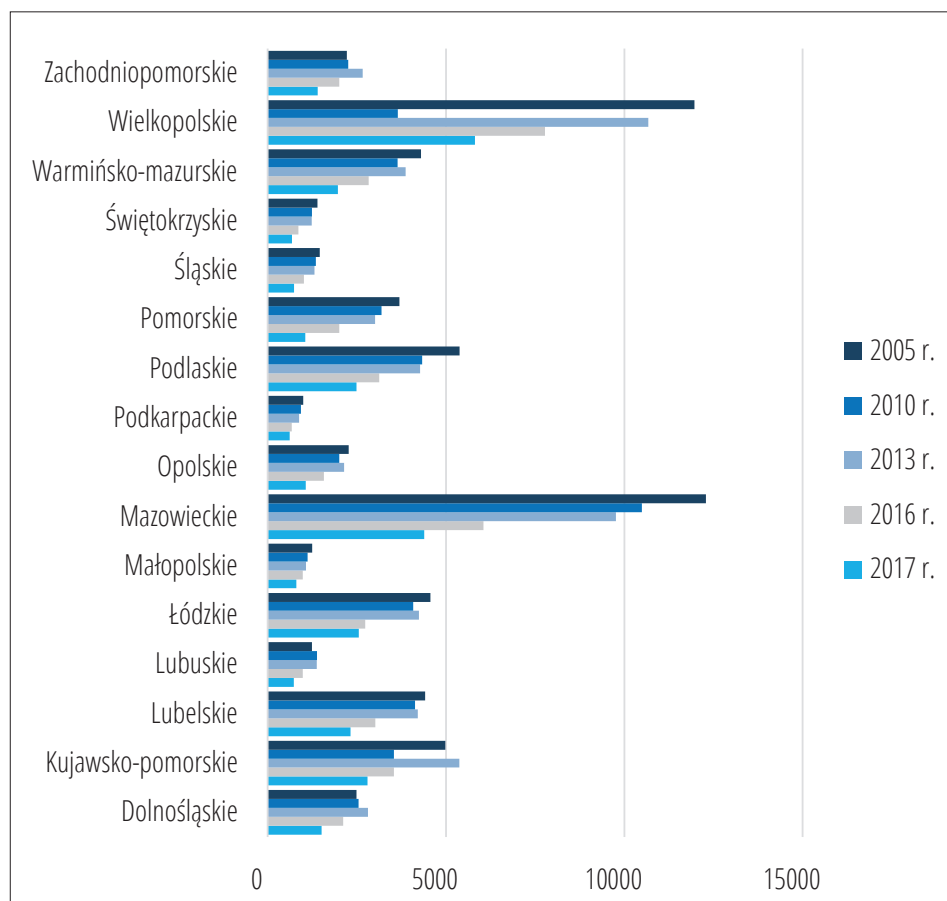
Istotnym czynnikiem wskazującym na dynamikę rozwoju rolnictwa w poszczególnych województwach jest wartość skupu produktów rolnych (wykres 12.3.).

Największą wartość skupu produktów rolnych w latach 2005–2017 uzyskano w województwie wielkopolskim i mazowieckim. Podwojenie wartości skupu większości województw Polski nastąpiło już w 2013 w stosunku do roku 2005. Największą wartość skupu produktów rolnych w 2017 roku odnotowano w województwie mazowieckim – 12287,9 mln zł i wielkopolskim 11963,6 mln zł. Najmniejszą sprzedaż odnotowano w województwie podkarpackim – 995,9 mln zł, co jest aż ponaddwunastokrotnie mniejsze w porównaniu z województwem mazowieckim i wielkopolskim. Wysokie wskaźniki w zakresie skupu osiągnęły natomiast pozostałe regiony wschodniej Polski, tj. województwo lubelskie, podlaskie i warmińsko-mazurskie.

Na polski sektor rolno-żywnościowy należy spojrzeć przede wszystkim przez pryzmat jego wyników produkcyjnych. Udział poszczególnych województw w tej strukturze był bardzo zróżnicowany i mieścił się w granicach od 18,4% w województwie wielkopolskim do 2,2% w podkarpackim. Względnie wysoki udział zaobserwowano również w województwie mazowieckim – 15,9%. Największym udziałem w produkcji sprzedanej przemysłu spożywczego charakteryzowały się dwa województwa: mazowieckie (24,5%) oraz wielkopolskie (16%). Najsilniejszą pozycję w strukturze wartości produkcji sprzedanej przemysłu spożywczego zachowały sektory: mięsny i mleczarski, a właśnie w województwach mazowieckim

i wielkopolskim są zlokalizowane największe firmy spożywcze prowadzące działalność w tych obszarach⁴³.

Wykres 12.3. Wartość skupu produktów rolnych według województw w mln zł (ceny bieżące)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Rocznik statystyczny rolnictwa*, GUS, Warszawa 2014 i *Rocznik statystyczny rolnictwa*, GUS, Warszawa 2018.

⁴³ R. Mroczek, *Inwestycje, majątek przedsiębiorstw i produktywność przemysłu spożywczego i głównych branż*, [w:] *Procesy dostosowawcze polskiego przemysłu spożywczego do zmieniającego się otoczenia rynkowego*. Raport 30. Program Wieloletni 2011–2014. IERiGŻ, Warszawa 2012, s. 37.

Najmniejszą wartość produkcji sprzedanej przemysłu spożywczego, nieprzekraczającą 3 mld zł, odnotowuje się w województwach: lubuskim, świętokrzyskim, opolskim i podkarpackim. Przemysł spożywczy odgrywa szczególnie ważną rolę w województwach podlaskim i warmińsko-mazurskim, gdzie udział jego produkcji sprzedanej w produkcji sprzedanej przetwórstwa przemysłowego i całego przemysłu kształtuje się na poziomie około 40%–50%. Oba te województwa charakteryzują się stosunkowo wysokim poziomem koncentracji podmiotów przetwórstwa rolno-żywnościowego⁴⁴.

Sektor spożywczy posiada silną pozycję w całej Polsce wschodniej, czyli województwach: warmińsko-mazurskim, podlaskim, lubelskim, świętokrzyskim i podkarpackim. Według danych Polskiej Agencji Informacji i Inwestycji Zagranicznych, wartość produkcji sprzedanej artykułów spożywczych w Polsce wschodniej stanowi ponad 20% wartości tej produkcji w całym kraju. W województwie podlaskim udział produkcji artykułów spożywczych w produkcji sprzedanej przemysłu sięga 50%. Udział w krajowej produkcji samego mleka tego województwa w 2010 roku wynosił ponad 27%. W 2016 roku wyprodukowano w województwie podlaskim mleko krowie za cenę 55,9 mln zł. W tym samym roku w województwie mazowieckim wyprodukowano mleko za kwotę 20 mln zł, a w województwach: lubuskim, zachodniopomorskim czy dolnośląskim za kwoty dziesięciokrotnie niższe⁴⁵.

Dominującymi gałęziami przetwórstwa rolno-spożywczego w regionie wschodniej Polski są: przemysł mleczarski, przetwórstwo mięsne, przetwórstwo owocowo-warzywne, przetwórstwo zbóż, przemysł cukrowniczy oraz produkcja gorzelniczo-piwowarska. Na terenie wspomnianych pięciu województw znajduje się kilka firm spożywczych, zaliczanych do największych polskich przedsiębiorstw. Wśród nich kluczowe znaczenie mają spółdzielnie mleczarskie. To właśnie w województwie podlaskim swoje siedziby mają dwie największe firmy z tego sektora: Spółdzielnia Mleczarska „Mlekoop” z Grajewa i Grupa Mlekovita z Wysokiego Mazowieckiego. Spółdzielnie

⁴⁴ P. Beba, W. Poczta, dz. cyt., s. 14.

⁴⁵ *Rocznik statystyczny rolnictwa 2018*, GUS, Warszawa 2018, s. 136,

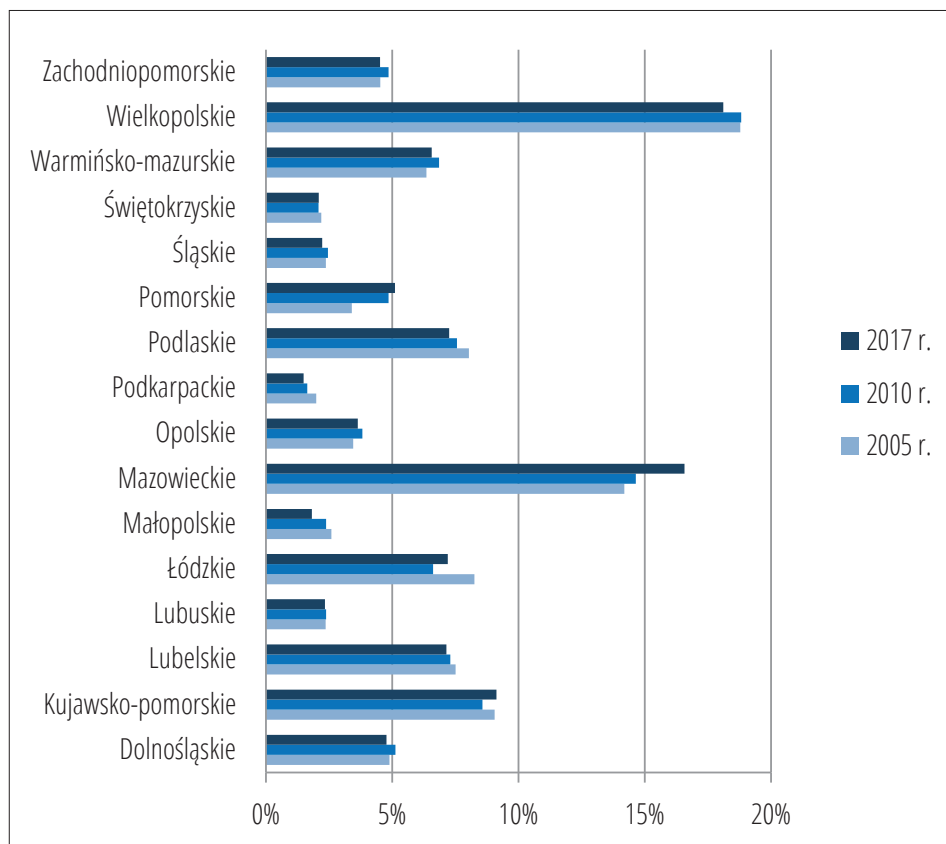
te zajęły odpowiednio: czwarte i piąte miejsce w Rankingu 700 – na liście największych przedsiębiorstw sektora spożywczego, przygotowanego przez magazyn „Rynek Spożywczy” i serwis www.portalspozywczy.pl. Ponadto w regionie znajdują się także siedziby: Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej w Piątnicy, Spółdzielni Obrotu Towarowego Przemysłu Mleczarskiego w Białymstoku, czy Spółdzielni Mleczarskiej Spomlek w Radzynie Podlaskim. Jednak nie tylko duże firmy z branży mleczarskiej można znaleźć na terytorium Polski wschodniej. Wśród nich znajdziemy także: British-American Tobacco Polska (Augustów), Wipasz SA (Wadąg), Indykpol SA (Olsztyn), GK Elstar Oils SA (Elbląg), ZM Łmeat-Łuków. Na terenie tych województw działa także część zakładów należących do największych koncernów przetwórczych, m.in.: Grupy Animex, czy Sokołowa⁴⁶.

Pomimo iż specyfiką przemysłu spożywczego jest rozproszenie, gdyż część zakładów przetwórczych związana jest z bazą surowcową lub z lokalnym rynkiem zbytu, to zgodnie z danymi statystycznymi dwa regiony Polski wyróżniają się dużym – w sumie 41% udziałem w krajowej produkcji tego sektora (rysunek 12.4.). Są to: województwa mazowieckie i wielkopolskie. W kolejnych 6 województwach lokuje się dalsze 21% przetwórstwa żywności; powyższy stan nie uległ zmianie od dziesięciu lat. Jest to jednak obraz nieco zafałszowany, ponieważ utożsamia rozmieszczenie produkcji z umiejscowieniem głównych siedzib firm, zwłaszcza tych dużych, powiązanych z korporacjami zagranicznymi. Te zaś świadomie lokowane są w największych ośrodkach biznesowo-administracyjnych, gdzie łatwo jest dojechać wynajętej kadrze zarządzającej oraz klientom, a także wygodniej żyć. Oddziały produkcyjne znajdują się w terenie; często nawet w zupełnie innym województwie⁴⁷. Jednak transport surowców, półproduktów i produktów we współczesnej gospodarce, nie stanowi już dużego problemu, m.in. z powodu dobrej infrastruktury drogowej i taboru samochodowego wyposażonego w agregaty chłodnicze.

⁴⁶ <http://www.wnp.pl> [data dostępu: 15.03.2019].

⁴⁷ *Sektor spożywczy w czasie i przestrzeni*, Raport Doradców Biznesowych BAA Polska, Warszawa 2011, s. 19.

Wykres 12.4. Regionalny rozkład wartości produkcji przemysłu spożywczego (% udziału w produkcji ogółem)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Można stwierdzić, że sektor rolno-żywnościowy rozwija się przede wszystkim w regionach wschodniej Polski, gdzie istnieją bogate tradycje rolnicze. Przemysł spożywczy jest najmniej znaczącym działem przemysłu w województwach dolnośląskim i podkarpackim oraz śląskim. W przypadku dwóch pierwszych województw są to obszary charakteryzujące się relatywnie słabą bazą surowcową, natomiast w przypadku województwa śląskiego jest to głównie skutkiem dużego rozwoju innych przemysłów⁴⁸.

⁴⁸ Por. P. Beba, W. Poczta, dz. cyt., s. 12–14.

Relacje między sektorem rolnym i żywnościowym, kształtowały się różnie w przekroju województw. W województwie śląskim produkcja sprzedana przemysłu spożywczego była ponad siedmiokrotnie większa aniżeli rolnicza produkcja towarowa. Wiąże się to z dużym poziomem industrializacji oraz gęstością zaludnienia tego regionu. Podobne, jednak nie tak znaczące, różnice można zaobserwować również w województwie mazowieckim, gdzie produkcja sprzedana przemysłu stanowiła 415% rolniczej produkcji towarowej. Relacje między działami sektora rolno-żywnościowego w województwie opolskim i świętokrzyskim są natomiast w wysokim stopniu wyrównane⁴⁹. W Polsce średnio produkcja sprzedana przemysłu spożywczego jest ponad dwukrotnie większa od rolniczej produkcji towarowej.

Podsumowanie

Sektor rolno-żywnościowy w Polsce przeszedł duże przeobrażenia w ostatnich dziesięcioleciach i jest jednym z najprężniej rozwijających się sektorów polskiej gospodarki. Cały czas pozostaje znaczącym subsystemem gospodarki narodowej, a udział w wartości dodanej brutto PKB (ceny bieżące) rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa utrzymuje się na poziomie nieco powyżej 3% (w 2002 roku wynosił 3,1%, w 2005 roku – 3,2%, w 2012 roku – 3,0%, a w 2017 roku 3,2%⁵⁰). W latach 2001–2017 nastąpił znaczny wzrost produkcji towarowej rolnictwa w stosunku do roku poprzedniego, z 4,6% w 2001 roku do 34,4% w roku 2013 i do 52% w roku 2017. Zauważa się też trend stałego zmniejszania zatrudnienia w rolnictwie. Odsetek pracujących w rolnictwie zmniejszył się z około 25% na początku transformacji do prawie 18% u progu wstąpienia do UE i do blisko 14,5% w roku 2017.

⁴⁹ Por. *Rocznik statystyczny rolnictwa 2018...*, s. 137.

⁵⁰ Tamże, s. 28–29.

Analizy w przeprowadzonych badaniach wskazują, że na rozwój sektora rolno-żywnościowego znacząco wpłynęło wejście Polski do UE i związane z tym wsparcie finansowe tego sektora w formie dopłat bezpośrednich i innych płatności zwiększających przychody rolników oraz przemysłu rolnego. Transformacja systemowa w Polsce, akcesja do struktur Unii Europejskiej w 2004 roku oraz procesy globalizacji wywołały wiele zmian w polskim rolnictwie. Dotyczą one także aktywności inwestycyjnej producentów rolnych. W latach 2004–2017 wartość nakładów inwestycyjnych w rolnictwie wzrosła ponaddwukrotnie. Zwiększył się udział nakładów inwestycyjnych na budynki i budowle związane z rolnictwem prawie dwukrotnie w porównaniu do lat 2010 i 2017. Wzrosły również, ale nieznacznie, nakłady na maszyny, urządzenia techniczne i narzędzia rolnicze. Zwiększyły się dochody gospodarstw rolnych i nastąpiło przyspieszenie rozwoju produkcji niektórych działów rolnictwa. Wzrost dochodów rolnictwa wynikał w niewielkim stopniu ze zwiększonej produkcji czy też poprawy efektywności gospodarowania. Korzystne dla rolników i środowiska było wspieranie gospodarstw znajdujących się na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, na których produkcja rolnicza jest utrudniona ze względu na warunki naturalne⁵¹.

Po integracji Polski z UE nastąpiło wyraźne przyspieszenie rozwoju przemysłu spożywczego. W latach 2001–2017 rozwój przemysłu spożywczego był prawie identyczny jak tempo rozwoju gospodarczego Polski (ponad 5% rocznie), ponaddwukrotnie szybszy od tempa wzrostu spożycia żywności, napojów i wyrobów tytoniowych. W latach 2001–2017 nastąpił znaczny wzrost produkcji przemysłu spożywczego, z 4,6% w 2001 roku do 89,4% w roku 2017. Najważniejszymi czynnikami zwiększenia produkcji przemysłu spożywczego był wzrost krajowego popytu na żywność przetworzoną oraz rozwój eksportu, który przejął prawie 50% przyrostu produkcji przemysłu spożywczego. Wejście Polski do Unii Europejskiej spowodowało ożywienie inwestycyjne w polskim przemyśle spożywczym. Wprawdzie światowy kryzys gospodarczy spowodował wyhamowanie

⁵¹ A. Nowak, A. Kamińska, dz. cyt., s. 197–208.

aktywności inwestycyjnej w tym sektorze w latach 2009–2010, ale i tak była ona o ponad 25% wyższa niż przed akcesją⁵².

Dynamicznie rozwijający się eksport produktów rolno-spożywczych świadczy o ogromnym potencjale przedsiębiorczości rolnej oraz przewadze konkurencyjnej Polski na świecie. Zadaniem producentów rolnych powinno być dążenie do sprzedaży produktów wysokiej jakości (certyfikowanych), jak najmniej przetworzonych z postawieniem na kreowanie dobrej, polskiej, rozpoznawalnej na świecie marki. Zadaniem instytucji otoczenia sektora rolno-żywnościowego (m.in. systemu doradztwa), powinno być kompetentne wsparcie merytoryczne, intelektualne (m.in. w zakresie kultury gospodarowania ziemią, pozyskiwania i skutecznego wykorzystywania środków zewnętrznych).

Sektor rolno-żywnościowy jest w Polsce zróżnicowany zarówno pod względem struktury wewnętrznej, jak i znaczenia w gospodarce poszczególnych regionów. Zróżnicowanie występuje pod względem potencjału produkcyjnego, struktury produkcji, jak i efektywności gospodarowania. Wskaźnik udziału pracujących w rolnictwie w ujęciu regionalnym również ukazuje znaczące zróżnicowanie. Najmniej zatrudnionych jest w województwach, gdzie był duży odsetek PGR-ów tj. w województwie lubuskim, zachodniopomorskim, opolskim, pomorskim i warmińsko-mazurskim. Największy odsetek (przewyższający 30%) osób pracujących w rolnictwie charakteryzuje województwa: lubelskie, podkarpackie oraz świętokrzyskie. Są to regiony o niskim poziomie urbanizacji, charakteryzujące się historycznie uwarunkowaną dominacją drobnego rolnictwa rodzinnego. O dynamice rozwoju rolnictwa w poszczególnych województwach świadczy również wartość skupu produktów rolnych. Największą wartość skupu produktów rolnych w latach 2005–2017 uzyskano w województwach wielkopolskim i mazowieckim. Natomiast najmniejszą sprzedaż odnotowano w województwie podkarpackim (ponaddwunastokrotnie mniejsze w porównaniu z województwem wielkopolskim). Wysokie wskaźniki w zakresie skupu

⁵² *Sektor spożywczy w Polsce*, PAIZ, Warszawa 2013, s. 2.

osiągnęły pozostałe regiony wschodniej Polski, tj. województwa: lubelskie, podlaskie i warmińsko-mazurskie.

Analiza badanych czynników sektora rolno-żywnościowego w poszczególnych regionach Polski wskazuje, że w województwach śląskim, mazowieckim i warmińsko-mazurskim dominuje przemysł spożywczy, natomiast we wschodnich regionach Polski – rolnictwo. Sektor rolno-żywnościowy szczególną rolę odgrywa na obszarach wschodniej Polski zarówno w zakresie uzyskiwanych wyników produkcyjnych, jak i pod względem zagospodarowania zasobów pracy. O roli sektora w tych regionach decyduje głównie produkcja rolnicza.

Analizy wskazują, że w Polsce powinna być realizowana polityka rolno-żywnościowa dotycząca zmian struktury agrarnej w kierunku sprawnie działających mechanizmów przepływu ziemi z gospodarstw mało produktywnych, bądź źle wykorzystujących ziemię, do gospodarstw bardziej efektywnych pod tym względem. Potrzebna jest też poprawa struktury polskiego rolnictwa. Zmniejszyła się stopniowo liczba gospodarstw rolnych małych i średnich, na rzecz tworzenia gospodarstw rolnych powyżej 50 ha (obecnie jest ich 2% w stosunku do ogółu liczby gospodarstw w Polsce). Z pewnością nastąpi wówczas większa efektywność gospodarowania (m.in. lepsze wykorzystanie maszyn rolniczych). Istnieje jednak przy tym niebezpieczeństwo zwiększenia stosowania chemicznych środków ochrony roślin i nawozów sztucznych, które zanieczyszczą ziemię i żywność, powodując jej gorszą jakość.

Oczekiwanym kierunkiem rozwoju polskiego rolnictwa jest z pewnością skupienie działań na rozwoju produkcji żywności ekologicznej wysokiej jakości, najlepiej certyfikowanej, która jest poszukiwana przez coraz to liczniejszą grupę konsumentów na rynkach polskich i zagranicznych. Produkcja takiej żywności zwiększy z pewnością eksport w handlu zagranicznym produktami rolnictwa i przemysłu spożywczego. Z uwagi na starzejące się społeczeństwa w krajach rozwiniętych, szybko będzie się także rozwijał rynek produktów spożywczych dedykowanych konsumentom w podeszłym wieku. Bardzo duże znaczenie dla konkurencyjności sektora rolno-żywnościowego na rynku będzie miało wdrożenie nowych technologii zarządzania i modeli biznesowych.

Kluczem w poszukiwaniu optymalnego modelu polskiego sektora rolno-żywnościowego jest maksymalizacja efektywności (produktywności) nakładów ogółu czynników produkcji. Ten kierunek jest zgodny z tendencjami w światowych gospodarkach krajów wysoko rozwiniętych i potwierdzony analizami przeprowadzonymi w niniejszym opracowaniu, zarówno na poziomie krajowym, jak i w poszczególnych województwach Polski. Nie można jednak przy tym zapomnieć o potrzebie produkcji żywności ekologicznej, która będzie certyfikowana, a więc poddawana stałej ocenie ze względu na obecność w niej wszelkiego rodzaju niepożądanych dla człowieka i zwierząt środków chemicznych. Ten kierunek rozwoju polskiego rolnictwa jest szczególnie ważny, ze względu na ochronę zdrowia konsumentów i coraz większą świadomość wielu ludzi w kierunku prowadzenia zdrowego stylu życia.

Niezbędne wydaje się prowadzenie dalszych badań, popartych analizą megatrendów ekonomicznych na poziomie światowym, globalnym oraz makroekonomicznych na poziomie kraju i regionów. W analizach tych należy brać pod uwagę m.in. międzynarodową współpracę gospodarczą, większy dostęp do nowych rynków, sieci zbytu, kapitału technologii i informacji. Badania na poziomie mega- i makroekonomicznym, stanowią podstawę w zrozumieniu mechanizmów rozwojowych sektora rolno-żywnościowego i formułowania polityki oraz długookresowych strategii rozwojowych. Jest to warunek konieczny do prawidłowego funkcjonowania pierwotnego, a zarazem podstawowego sektora gospodarki, bez którego niemożliwa jest egzystencja społeczeństwa polskiego, jak też wszystkich społeczeństw na naszym globie.

R O Z D Z I A Ł 1 3 .

ZMIANY REGIONALNE W SKUPIE ŻYWCA
WIEPRZOWEGO I WOŁOWEGO W POLSCE W LATACH 2000–2017Anna Olszańska¹**Wstęp**

Wieprzowina i wołowina to podstawowe gatunki mięsa czerwonego produkowanego w Polsce, przy czym rynki te mają zdecydowanie odmienną specyfikę. Wieprzowina jest produkowana przede wszystkim na rynek krajowy. W ogólnej strukturze spożycia mięsa w Polsce, jej konsumpcja jest największa. Wołowina, od wejścia Polski do Unii, jest produkowana głównie na potrzeby eksportu, a jej spożycie na rynku krajowym jest niewielkie i sięgało w ostatnich latach 15%–20% produkcji krajowej. Produkcja obu tych rodzajów żywca jest stosunkowo silnie związana z ziemią, chociaż w przypadku trzody chlewnej coraz więcej gospodarstw prowadzących tucz bazuje na paszach z zakupu.

Po wejściu Polski do Unii następowały znaczne zmiany strukturalne w produkcji żywca mięsnego. Głównym, obserwowanym zjawiskiem są procesy koncentracji produkcji wyrażające się zmniejszaniem liczby gospodarstw prowadzących chów zwierząt i wzrostem wielkości stad. Wpływ na to mają stale zawężające się relacje między ceną pasz a cenami skupu żywca. Malejące zyski jednostkowe powodują, że prowadzenie chowu

¹ Dr hab. inż. Anna Olszańska, prof. UE, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.

jest nieopłacalne w przypadku małych stad. Jednocześnie od wielu lat obserwowane są procesy koncentracji w przemyśle mięsny. Zwiększanie odległości do rynku zbytu jest kolejnym czynnikiem zniechęcającym do prowadzenia produkcji zwierzęcej².

Niewątpliwie wpływ na zmiany strukturalne w chowie trzody, ale także pośrednio i bydła, ma stale rozprzestrzeniający się afrykański pomór świń. Początkowo obejmował on tereny wschodniej Polski, gdzie produkcja trzody jest stosunkowo niewielka. Obecnie sięga terenów centralnej Polski i obejmuje województwa warmińsko-mazurskie, podlaskie, mazowieckie, lubelskie. Choroba wchodzi także w obszar województwa świętokrzyskiego i podkarpackiego. Pojawia się więc realne zagrożenie dla województw wielkopolskiego, łódzkiego i kujawsko-pomorskiego i oznacza bardzo duże problemy dla tego kierunku produkcji³.

W tym kontekście celem rozdziału jest wskazanie zmian regionalnych, jakie zachodziły w skupie żywca wieprzowego i wołowego w Polsce w okresie 2000–2017. Zakres czasowy został dobrany celowo, aby obejmował także lata przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej i zmiany, jakie miały miejsce w związku z akcesją. W opracowaniu wykorzystano dane Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) i Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (IERiGŻ-PIB).

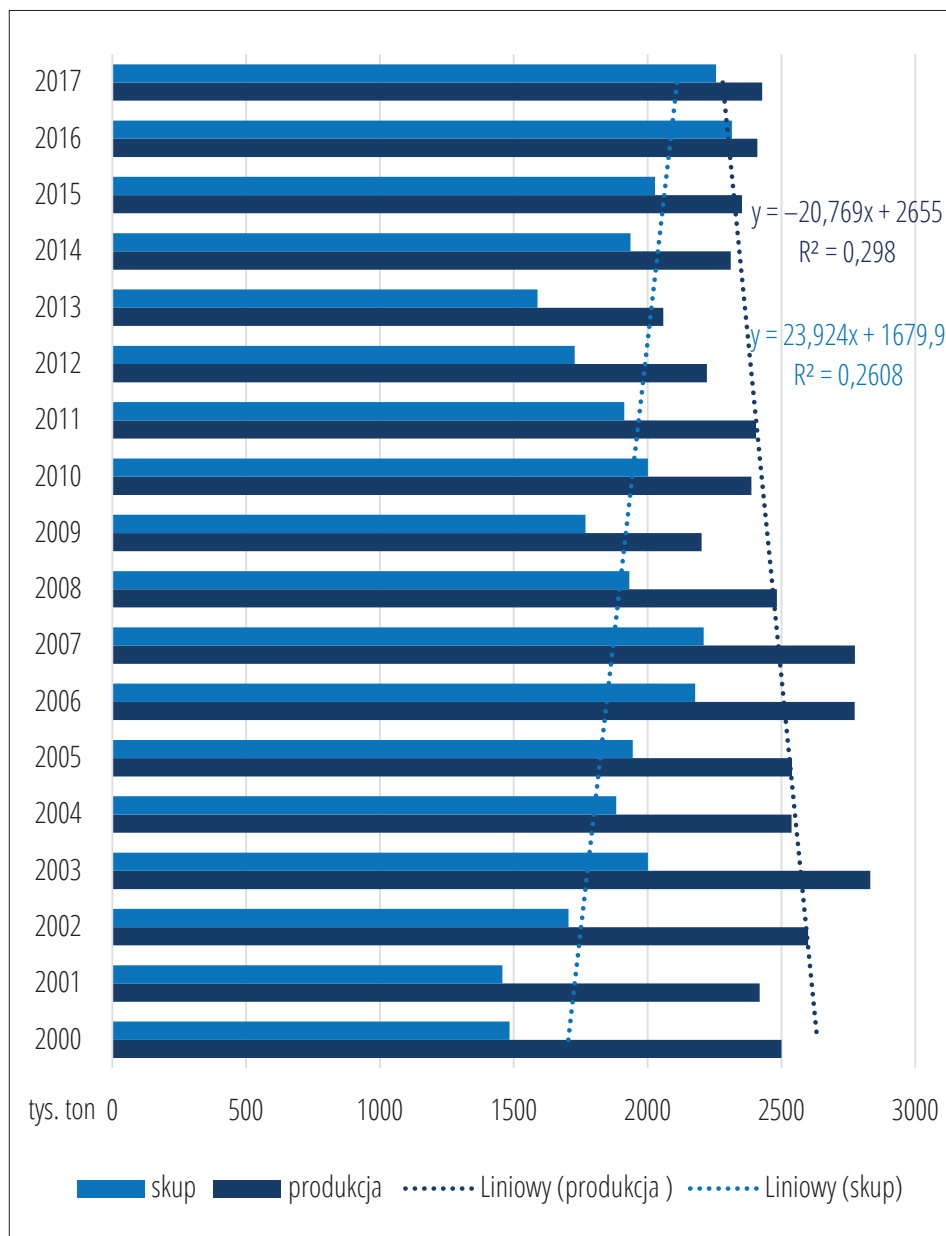
13.1. Produkcja i skup żywca wieprzowego i wołowego w Polsce w latach 2000–2017

Rynek żywca wieprzowego jest w Polsce głównym, jeżeli chodzi o konsumpcję, i drugim, pod względem wielkości produkcji, rynkiem mięsnym.

² D. Zawadzka, *Chów świń w gospodarstwach industrialnych i konwencjonalnych*, Referat na konferencję IERiGŻ – PIB nt. *Industrial versus small farms – competitors or partners?*, Jachranka, grudzień 2018; A. Olszańska, *Czynniki kształtujące skup żywca wieprzowego po wejściu Polski do Unii Europejskiej (analiza danych z lat 2000–2015)*, [w:] *Wyzwania na rynku żywca wieprzowego w Polsce*, E.J. Szymańska (red.), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2017, s. 35–44.

³ <https://bip.wetgiw.gov.pl/asf/mapa> [data dostępu: 15.04.2019].

Wykres 13.1. Produkcja i skup żywca wieprzowego w Polsce w latach 2000–2017 (tys. ton)

Źródło: opracowanie na podstawie danych: *Rynek mięsa stan i perspektywy. Analizy rynkowe*, IERiGŻ-PIB z lat 2001–2018.

Wielkość produkcji i skupu żywca wieprzowego podlega wahaniom cyklicznym w okresach 3–5-letnich⁴. Produkcja żywca w analizowanym czasie charakteryzuje się tendencją spadkową (przy niskim poziomie dopasowania linii trendu) (wykres 13.1.). W 2017 roku produkcja żywca wieprzowego stanowiła 97% wielkości produkcji z 2000 roku i 85% produkcji z roku 2003, kiedy to odnotowano jej najwyższy poziom w całym analizowanym okresie. Jednocześnie, z uwagi na zmiany cykliczne, w 2017 roku produkcja żywca wieprzowego była o 18% wyższa niż w 2013 roku, kiedy to odnotowano jej najniższy poziom w ramach tego cyklu, ale także w całym analizowanym okresie osiemnastu lat.

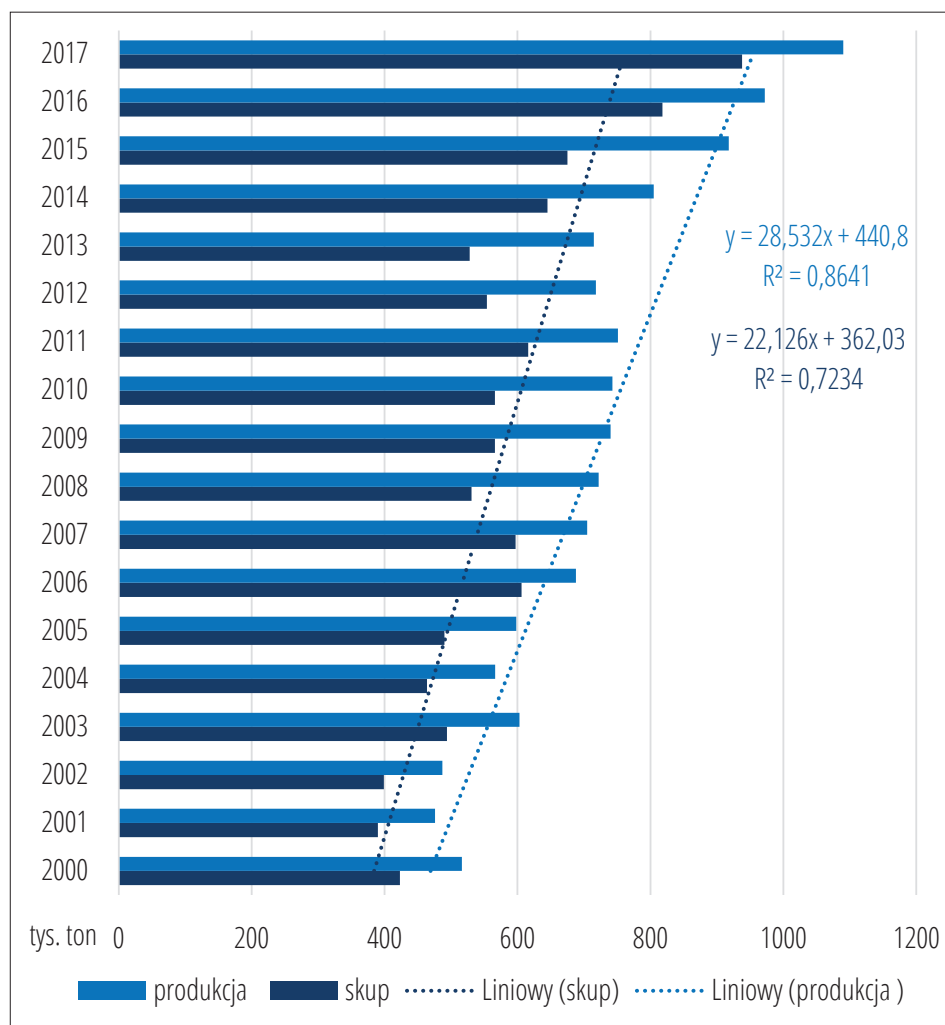
Nieco inny trend obserwuje się w przypadku danych dotyczących wielkości skupu. Przy widocznych i dominujących wahaniami cyklicznych, występuje trend rosnący wielkości skupu. Wynika to z systematycznego i znacznego wzrostu udziału skupu w ogólnej produkcji żywca i marginalizacji pozostałych form jego zagospodarowania. Udział skupu w ogólnej wielkości produkcji wzrósł od 2000 roku z 59% do 93% w 2017 roku. W okresie tym rejestrowana wielkość skupu wzrosła o 52%. Najwyższą wielkość skupu odnotowano w 2016 roku, a najniższą w 2001 roku. Analiza obu trendów wskazuje na znaczne zmiany zachodzące na tym rynku.

Znacznie mniejszą skalą produkcji w omawianych latach charakteryzował się rynek żywca wołowego (wykres 13.2.). W latach 2000–2007 produkcja na tym rynku stanowiła od 29% do 35% wielkości produkcji w analogicznym roku na rynku wieprzowiny. Udziały te wyraźnie wzrosły od 2008 roku, osiągając w roku 2017 poziom 48%. Jest to kierunek produkcji, który wyraźnie się rozwijał w porównaniu do produkcji żywca wieprzowego. W przypadku danych dotyczących wielkości produkcji żywca wołowego odnotowano znaczący trend wzrostowy (przy dobrym dopasowaniu linii trendu). Średnioroczny wzrost wielkości produkcji wynosił

⁴ A. Olszańska, *Rynek żywca w Polsce (1955–2010) – zmiany strukturalne, koncentracja produkcji, wahania podaży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistycznego, Wrocław 2012, s. 96.

28,5 tys. ton. Także na tym rynku występują wahania cykliczne produkcji, przy czym są one dłuższe i powtarzają się co 5–7 lat⁵.

Wykres 13.2. Produkcja i skup żywca wołowego w Polsce w latach 2000–2017 (tys. ton)

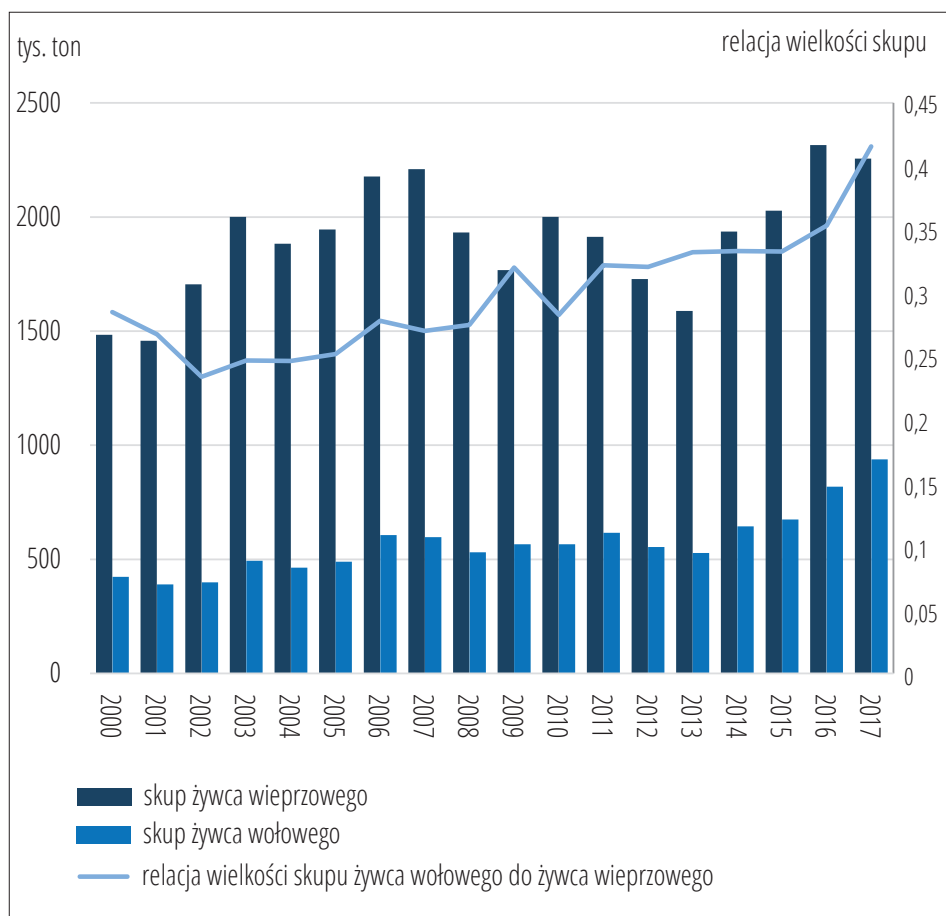
Źródło: opracowanie na podstawie danych: *Rynek mięsa: stan i perspektywy. Analizy rynkowe*, IERiGŻ-PIB za lata 2001–2018.

⁵ Tamże, s. 99.

W omawianym okresie 18 lat produkcja żywca wołowego w Polsce wzrosła o 110%.

Analizując dane dotyczące wielkości skupu, także odnotowano trend wzrostowy – o 122% (średnioroczny wzrost na poziomie 22,1 tys. ton). Udział skupu w wielkości produkcji był zmienny w kolejnych latach i wynosił od 73,5% w latach 2008 i 2015 do 86,1% w roku 2017 i 88,1% w 2006.

Wykres 13.3. Wielkość skupu żywca wieprzowego i wołowego oraz relacja wielkości skupu żywca wołowego w stosunku do żywca wieprzowego w Polsce w latach 2000–2017 (tys. ton)

Źródło: opracowanie na podstawie danych: *Rynek mięsa: stan i perspektywy. Analizy rynkowe*, IERiGŻ-PIB z lata 2001–2018

Podsumowując analizę danych dotyczących wielkości skupu żywca wieprzowego i wołowego w omawianych latach można stwierdzić, że mimo rosnącej stale produkcji żywca wołowego wielkość jego skupu była znacząco niższa niż skupu żywca wieprzowego (wykres 13.3.). Udział ten jednak stale się zwiększał i osiągnął w 2017 roku poziom 41,6%, przy średniorocznym tempie wzrostu 0,75%.

13.2. Zmiany regionalnego zróżnicowania wielkości skupu żywca wieprzowego i wołowego

Zróżnicowanie wielkości produkcji poszczególnych produktów rolnych między regionami kraju jest zjawiskiem normalnym. Jest ono efektem całego splotu czynników, m.in.: zróżnicowania naturalnych i ekonomicznych warunków prowadzenia produkcji rolnej, warunków otoczenia konkurencyjnego (np. obecność dużej grupy producentów rolnych prowadzących dany kierunek produkcji), otoczenia instytucjonalnego, tradycji, doświadczenia, uwarunkowań historycznych. Producenci grupują się także obecnie wokół dużych, prężnie działających zakładów przetwórczych, zwłaszcza tych, które rozwijają więzi integracyjne z dostawcami surowca i aktywnie tworzą własną bazę surowcową. Odległość do rynku zbytu i koszty z tym związane w istotny sposób wpływają na ceny skupu, a zatem opłacalność prowadzonej produkcji. Znaczący wpływ mają także uwarunkowania związane z globalizacją gospodarki oraz uwarunkowania prawne (np. regulacje w zakresie zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska naturalnego, a także zasady WPR)⁶.

Aby uzyskać możliwość porównań w czasie danych dotyczących poszczególnych województw (przy zmieniającym się średnim poziomie

⁶ S. Okularczyk, *Wpływ mechanizmów rynku na koncentrację i poziom produkcji świń*, „Trzoda Chlewna” 1999, nr 20, s. 8–12; A. Witczak, *Analysis of Regional Differentiation of Hog Livestock Production in Poland in 2004*, “Electronic Journal of Polish Agricultural Universities” 2006, t. 9, nr 2, www.ejpau.media.pl/economics/volume9/issue2/index_stitle_sabs.html [data dostępu: 06.04.2019].

wielkości przyjętych danych), jako miarę zróżnicowania analizowanych wielkości przyjęto odchylenie standardowe ($S(x)$) w stosunku do wartości średniej (\bar{x}). Posługując się tą miarą można wyodrębnić grupy województw, które różnią się poziomem wielkości danej cechy w stosunku do wielkości średnich w danym roku⁷.

1) Województwa charakteryzujące się poziomem danej cechy powyżej średniej zaliczono do następujących grup:

- grupa 1 – $< \bar{x}, \bar{x} + 1 * S(x)$,
- grupa 2 – $< \bar{x} + 1 * S(x), \bar{x} + 2 * S(x)$,
- grupa 3 – $< \bar{x} + 2 * S(x), \bar{x} + 3 * S(x)$ i dalsze w miarę potrzeb.

2) Województwa charakteryzujące się poziomem danej cechy poniżej średniej:

- grupa -1 – $(\bar{x}, \bar{x} - 1 * S(x) >$,
- grupa -2 – $(\bar{x} - 1 * S(x), \bar{x} - 2 * S(x) >$ i dalsze.

Liczba wyodrębnionych grup jest zmienna i zależy od zróżnicowania badanych wielkości w danym roku. Zaletą takiego sposobu analizy danych jest łatwa możliwość porównań zmian w rozkładzie regionalnym danych wartości w czasie. Niestety jednocześnie traci się perspektywę oceny bezwzględnych zmian wartości danych pomiędzy poszczególnymi latami, z czego wynika konieczność dodatkowych analiz danych pierwotnych.

W tabeli 13.1. przedstawiono zmiany w wielkości skupu trzody chlewnej w Polsce w latach 2000–2017. Analiza dotyczy wielkości skupu żywca wieprzowego w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych. Bardzo duże zróżnicowanie województw powoduje, że wartość odchylenia standardowego jest w tym przypadku bardzo wysoka. W związku z tym występowała też niewielka liczba grup, którą wyodrębniano w kolejnych latach.

⁷ A. Olszańska, *Rynek żywca w Polsce (1955–2010)...*, s. 99.

Tabela 13.1. Zróżnicowanie wielkości skupu żywca wieprzowego w Polsce w latach 2000–2017 (dane pierwotne w kg/ha UR)

Województwo	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
wielkopolskie	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	3	2	2
pomorskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2
łódzkie	1	2	2	1	1	1	2	2	2	1	1	2	1	1	2	2	2	2
kujawsko-pomorskie	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2	2	1	2	1
opolskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	1	1	1	-1	-1	-1	-1	-1
śląskie	-1	-1	-1	-1	1	1	-1	1	1	1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
małopolskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
mazowieckie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
podlaskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
lubelskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
świętokrzyskie	-2	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
warmińsko-mazurskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
zachodnio-pomorskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
lubuskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-2	-1	-1	-1	-1	-1
podkarpackie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-2	-1	-1	-1	-2	-2	-2	-2	-1	-1	-1	-1
dolnośląskie	-1	-2	-2	-2	-1	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2

Źródło: opracowanie na podstawie danych: *Skup i ceny produktów rolnych, lata 2001–2018*, GUS, <https://stat.gov.pl/publikacje/publikacje> [data dostępu: 10.04. 2019].

Na podstawie tych analiz można stwierdzić, że zróżnicowanie skupu między województwami było w analizowanych latach bardzo duże

(tabela 13.1.). Wyodrębniła się nieliczna grupa województw, w których produkcja prowadzona była na bardzo dużą skalę. W pozostałych województwach wielkość skupu kształtowała się poniżej średniej w danym roku.

W województwie dolnośląskim odnotowywany był najmniejszy w skali kraju skup wieprzowiny. W większości analizowanych lat było to jedyne województwo, w którym skup odnotowywano w skali sytuującej się w drugiej grupie poniżej średniej. Co więcej, udział tego województwa w ogólnej wielkości skupu w kraju systematycznie malał w kolejnych latach, co oznacza wycofywanie się rolników z produkcji trzody na tym obszarze. Proces ten zdynamizował się po wejściu Polski do Unii Europejskiej. W latach 2000–2005 udział ten wynosił od 2,5% w roku 2000 do 2,8% w roku 2004. W kolejnych latach wielkości skupu w tym województwie malały i w roku 2017 osiągnęły 0,36% ogólnej wielkości skupu żywca wieprzowego w kraju. W tym roku skup żywca wieprzowego w województwie dolnośląskim stanowił 22% wielkości skupu z roku 2000.

Do grupy –1, czyli skupu mieszczącego się w przedziale od średniej do średniej minus jedno odchylenie standardowe, należało w większości analizowanych lat jedenaście województw. Uwzględniając bezwzględną wielkość skupu należy jednak stwierdzić, że grupa ta była bardzo zróżnicowana. Jednakże udział województw, w których odnotowywany był skup poniżej średniej rocznej dla kraju, stopniowo malał. W 2000 roku wynosił 47,3% skupu żywca wieprzowego w kraju i do 2017 roku zmalał do 39,9%.

Największym skupem w przeliczeniu na hektar użytków rolnych legitymizuje się województwo wielkopolskie. Jest ono absolutnym liderem w kraju zarówno w przypadku wielkości skupu, jak i w przeliczeniu na jednostkę powierzchni UR. W 2000 roku wynosiła ona 239 kg/ha UR i do 2017 roku wzrosła do 341 kg/ha użytków rolnych (UR), przy czym maksymalną, jak do tej pory, wielkość odnotowano w 2016 roku i wynosiła ona 361 kg/ha UR. W 2000 roku skupiono w tym województwie 453 tys. ton żywca wieprzowego, co stanowiło 30,5% ogólnej ilości żywca wieprzowego skupionego w tym roku w Polsce. Wielkość ta wzrosła do 2017 roku do 609,9 tys. ton, co stanowiło tylko 27% ogólnej wielkości w kraju. W analizowanym okresie wielkość skupu w tym województwie wzrastała

wolniej niż dla całego kraju i dla wielu innych województw. Wzrost ten w województwie wielkopolskim wyniósł 34,7% (w Polsce 52%). Jest to dość przewidywalne zjawisko przy tak wysokim poziomie produkcji.

Do grupy wyróżniających się regionów należą także województwa łódzkie i pomorskie. W ostatnim z analizowanych lat osiągnęły one podobne wielkości skupu żywca wieprzowego wynoszące nieco ponad 12% ogólnej wielkości skupu w kraju, przy czym w 2017 roku wielkość skupu w województwie pomorskim w przeliczeniu na 1 ha UR była znacząco wyższa niż w województwie wielkopolskim i wynosiła 365 kg/ha UR. W województwie łódzkim była około 90 kg mniejsza i wynosiła 273 kg/ha UR. W województwie pomorskim w analizowanych latach nastąpił prawie pięciokrotny wzrost wielkości skupu (495%). Dane wskazują, że był to region, gdzie chów trzody chlewnej rozwinął się w analizowanych latach najbardziej. W województwie łódzkim skup wzrósł o 117%. Czwartym województwem w czołówce jest kujawsko-pomorskie. Tam jednak odnotowano bardzo niską dynamikę wzrostu wielkości skupu – zaledwie 19%. Stąd jego pozycja w rankingu województw systematycznie spadała.

W Polsce występowały także województwa niewyróżniające się wielkością skupu, gdzie odnotowano wyższą niż w kraju dynamikę wzrostu jego wielkości: świętokrzyskie (wzrost o 271%), opolskie (wzrost o 120%) oraz mazowieckie i warmińsko-mazurskie (wzrost o 62%). W analizowanym okresie udział czterech wymienianych wcześniej województw w ogólnej wielkości skupu wynosił od 52,7% w roku 2000 do 61,9% w roku 2017.

W tabeli 13.2. przedstawiono zróżnicowanie wielkości skupu żywca wołowego w przeliczeniu na 1 ha UR w analizowanych latach. W tym przypadku nie jest obserwowana tak silna polaryzacja, jak w skupie żywca wieprzowego. Odnotowano około 8 województw, gdzie wielkość skupu w przeliczeniu na jednostkę powierzchni kształtowała się powyżej wartości średniej skupu dla Polski, sporadycznie tylko występowały podziały na 5 grup województw, poszczególne województwa relatywnie częściej zmieniały swoją pozycję w stosunku do pozostałych, niższe były także wielkości odchyłeń standardowych w stosunku do średniej wielkości skupu w danym

roku. Generalnie można stwierdzić, że poziom zróżnicowania województw w przypadku wielkości skupu żywca wołowego był znacznie mniejszy.

Tabela 13.2. Zróżnicowanie wielkości skupu żywca wołowego w Polsce w latach 2000–2017 (dane pierwotne w kg/ha UR)

Województwo	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
łódzkie	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2	2	1
wielkopolskie	2	3	2	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
małopolskie	2	2	1	2	1	1	2	2	1	3	2	2	1	1	1	1	-1	1
śląskie	1	1	-1	-1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	-1
mazowieckie	-1	1	-1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
podlaskie	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1	2	1	1	1
kujawsko-pomorskie	1	1	1	-1	1	1	1	1	-1	-1	-1	-1	-1	1	1	1	1	1
świętokrzyskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	1	1	1	1	-1	1	1	1	1
lubelskie	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
opolskie	-1	-1	-1	-1	-1	-2	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-2	-2	-2	-2
warmińsko-mazurskie	1	1	1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-2	-2	-1	-1	-1	-1	-1
pomorskie	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1
dolnośląskie	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-1	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2
podkarpackie	1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2
lubuskie	-2	-1	-1	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2
zachodnio-pomorskie	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-1	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-2

Źródło: opracowanie na podstawie danych: *Skup i ceny produktów rolnych, lata 2001–2018*, GUS, <https://stat.gov.pl/publikacje/publikacje> [data dostępu: 10.04. 2019].

W większości analizowanych lat poniżej średniej w kraju skupowano żywiec wołowy w województwach: dolnośląskim, podkarpackim, lubuskim i zachodniopomorskim. Do wyróżniających się w całym analizowanym okresie należały województwa wielkopolskie i łódzkie. Wyższy od średniej skup w początkowych latach analizy występował także w województwie małopolskim.

Skup w Polsce w przeliczeniu na jednostkę powierzchni wzrósł w analizowanych latach o 167%. Zdecydowanie wyróżniały się pod tym względem województwa świętokrzyskie (wzrost o 456%) i mazowieckie (wzrost o 375%). Powyżej średniej dla kraju wzrósł także skup w województwach kujawsko-pomorskim, łódzkim, podlaskim i pomorskim. Odnotowano też województwa, gdzie wielkość skupu w przeliczeniu na 1 hektar UR w 2017 roku w porównaniu do 2000 roku zmniejszyła się. Należały do nich podkarpackie (56%) i zachodniopomorskie (69%). W województwie wielkopolskim skup żywca wołowego rósł w podobnym tempie jak średnio w kraju.

Udział województwa wielkopolskiego w ogólnej wielkości skupu żywca wołowego wzrósł w analizowanym okresie z 18,7% do 21,8%. Łączny udział województw małopolskiego, łódzkiego i wielkopolskiego w ogólnej wielkości skupu żywca wołowego wzrósł w analizowanych latach nieznacznie (z 34,3% do 35,8%). Mimo mniejszego zróżnicowania wielkości skupu żywca wołowego niż żywca wieprzowego, udział województwa wielkopolskiego był znaczący, ale już trzech pierwszych był mniejszy niż w przypadku żywca wieprzowego. Można także wskazać aż pięć województw, gdzie skup był na bardzo niskim poziomie: lubuskie (0,6%), zachodniopomorskie (0,8%), podkarpackie (0,9%), opolskie (1,2%), dolnośląskie (1,7%).

Podsumowanie

Skup żywca wieprzowego i wołowego w analizowanych latach zwiększył się, co należy wiązać z wejściem Polski do Unii Europejskiej i rozwojem możliwości eksportu mięsa i przetworów. W analizowanym okresie nie wzrósł bowiem znacząco rynek wewnętrzny mięsa i przetworów. Skup

żywca wołowego rozwijał się znacznie szybciej niż żywca wieprzowego mimo znacznego spadku spożycia tego mięsa na rynku wewnętrznym.

W skupie żywca wieprzowego wyodrębniła się grupa czterech województw, w których stale obserwowany był skup żywca powyżej średniej krajowej. W dalszych jedenastu województwach, na różnym poziomie, skup kształtował się poniżej średniej. W województwie dolnośląskim chów i skup trzody stopniowo zanikał.

W przypadku żywca wołowego zróżnicowanie województw nie było tak utrwalone i poszczególne województwa stosunkowo często zmieniały swoją pozycję w stosunku do pozostałych. Względnie stała grupa trzech liderów o największej skali skupu posiadała jednak znacznie mniejsze udziały w rynku żywca wołowego niż grupa czterech województw o największym skupie na rynku żywca wieprzowego.

Na obu rynkach zdecydowanie wyróżniało się w skupie województwo wielkopolskie. Świadczy to o bardzo wysokim poziomie koncentracji produkcji zwierzęcej i niewątpliwie ma to swoje negatywne konsekwencje dla stanu środowiska naturalnego. Niski poziom skupu na obu rynkach występował w województwie dolnośląskim.

R O Z D Z I A Ł 1 4 .

AFRICAN SWINE FEVER I ZMIANY W PRODUKCJI
WIEPRZOWEGO ŻYWCA RZEŻNEGO W PODLASKIEM¹Wojciech Florkowski²**Wstęp**

Rolnictwo jest ważnym sektorem gospodarczym dla województwa podlaskiego i jego udział w regionalnym PKB był niemal trzykrotnie wyższy niż w PKB kraju w 2015 roku. Produkt Krajowy Brutto województwa podlaskiego wyniósł 39602 mln PLN w 2015 roku i wzrósł o około miliard w porównaniu do roku 2014³. Udział rolnictwa, leśnictwa, rybactwa i łowiectwa w PKB województwa spadł z 7,4% w 2014 roku do 6,0% w 2015 roku, odzwierciedlając spadek wartości z 2530 mln zł do 2096 mln zł¹, lecz spadek wartości produkcji sektora odnotowano także na poziomie kraju. Podlaskie jest jednym z trzech czołowych regionów produkcji mleka krowiego, głównie z uwagi na sprzyjające warunki naturalne w części regionu. Dla gospodarstw rolnych niespecjalizujących się w mleczarstwie, produkcja trzody chlewnej ma znaczenie ekonomiczne

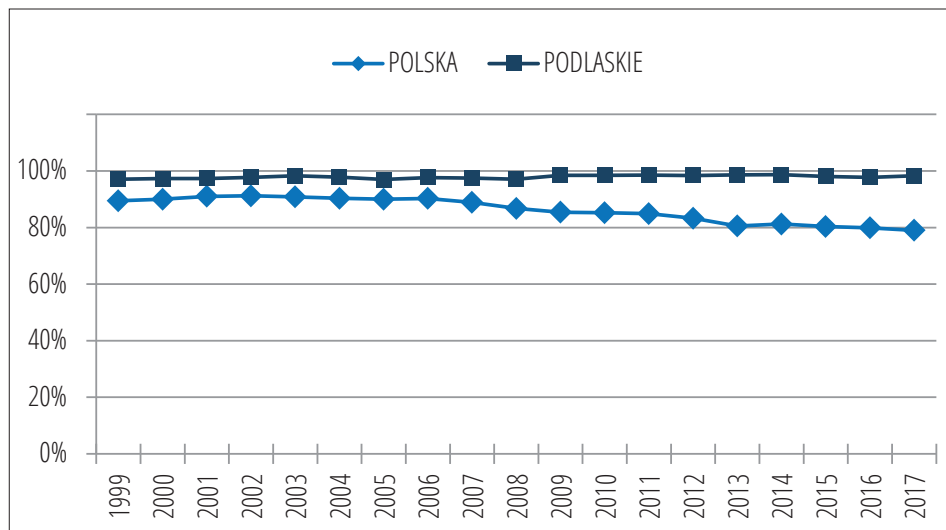
¹ Od autora: temat niniejszego opracowania w zamierzeniu miał być rozwinięty w dużo szerszym projekcie badawczym, realizowanym z dr. hab. Adamem Sadowskim, profesorem UwB, w 2018 roku i Jego Pamięci to opracowanie poświęcam.

² Prof. Wojciech Florkowski, Ph.D., University of Georgia.

³ Urząd Statystyczny w Białymstoku. *Rocznik Statystyczny Województwa Podlaskiego*, Białystok 2017.

i dominują w niej gospodarstwa indywidualne. Udział gospodarstw rodzinnych w produkcji wieprzowego żywca rzeźnego pozostaje niemal niezmienny na poziomie 98% w okresie 1999–2017 (wykres 14.1.). Tego rodzaju profil produkcji trzody odbiega wyraźnie od tendencji ogólnokrajowej, gdzie udział gospodarstw rodzinnych systematycznie maleje i wyniósł 79% w 2017 roku. Konsekwencje zakłócenia produkcji wieprzowego żywca rzeźnego są zatem znaczące dla gospodarstw rodzinnych i mogą oddziaływać na gospodarkę lokalną. Rozprzestrzeniająca się obecność ASF (*African Swine Fever* lub afrykański pomór świń) w Polsce zagraża produkcji trzody chlewnej szczególnie tam, gdzie ten rodzaj produkcji pozostaje ważnym źródłem dochodów z rolnictwa. Podlaskie, niemal niezmiennie, plasowało się na siódmym miejscu w wielkości produkcji żywca wieprzowego w latach 1999–2017⁴.

Wykres 14.1. Odsetek gospodarstw indywidualnych produkujących trzodę chlewną, 1999–2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, 2019.

⁴ Bank Danych Lokalnych. GUS, Warszawa. BDL 2019, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> [data dostępu: 24.05.2019].

Od 2013 roku, tj. na rok przed oficjalnym potwierdzeniem pierwszego ogniska ASF w Polsce, liczba gospodarstw rodzinnych produkujących trzodę chlewną spadła w województwie podlaskim z 103,654 do 90,897 w 2017 roku, tj. o 12,3%. W tym samym okresie, liczba gospodarstw wszystkich typów produkujących trzodę w Polsce wzrosła o 17,9%. Odmienny kierunek zmian produkcji wieprzowego żywca rzeźnego w regionie i Polsce powiązać należy z zagrożeniem ASF, które mogło przyspieszyć rezygnację części gospodarstw rodzinnych z produkcji trzody, tym bardziej, że pierwsze dwa ogniska ASF w kraju potwierdzono na Podlasiu w 2014 roku, a już w 2016 roku liczba przypadków ASF wyniosła 18 w Podlaskiem na 20 ognisk ogółem⁵.

Celem niniejszego rozdziału jest analiza zmian w sektorze produkcji wieprzowego żywca rzeźnego w województwie podlaskim ze szczególnym uwzględnieniem okresu od potwierdzenia przypadków ASF. Posługując się publicznie dostępnymi danymi i metodą opisową, podjęto próbę powiązania obserwowanych zmian z obecnością ASF i zwiększonym ryzykiem przy produkcji trzody. Wykorzystano także dostępną literaturę dotyczącą zagadnienia ASF i jego wpływu na sektor wieprzowiny w Polsce. Zaobserwowane zjawiska zilustrowano metodami graficznymi oraz miarami statystyki opisowej. Rezygnacja z produkcji trzody w wyniku zagrożenia ASF przez gospodarstwa rodzinne wywoła procesy dostosowawcze, których przebieg, z uwagi na brak danych o decyzjach gospodarstw, można tylko ogólnie naszkicować, a które mają potencjalnie duże znaczenie dla gospodarek poszczególnych gmin. Awersja rolników do ryzyka może spowodować wybijanie trzody w gospodarstwach, dla których ten rodzaj produkcji miał nieproporcjonalne do jej rozmiarów znaczenie ekonomiczne. Pozbawienie się tego źródła dochodu i niemożliwość znalezienia równie dochodowej gałęzi produkcji zagraża osłabieniem lokalnej gospodarki, a także zmniejszeniem wpływów do budżetu gminy. Dochody własne gminy decydują

⁵ M. Tereszuk, *Rynek mięsa wieprzowego w Polsce w obliczu afrykańskiego pomoru świń (ASF)*, „Problemy Rolnictwa Światowego” 2018, nr 18(4), s. 306–314.

o możliwościach realizowania własnych projektów i skutecznemu ubieganiu się o dofinansowanie projektów z unijnych funduszy strukturalnych.

14.1. *African Swine Fever (ASF)* lub afrykański pomór świń

Afrykański pomór świń to choroba wirusowa dzików i świń nieszkodliwa dla człowieka lub innych gatunków zwierząt⁶. Choroba znana jest od prawie stu lat⁷. We Włoszech na Sardynii jest obecna od 1978 roku⁸. Wskazuje się, że wirus obecny w Polsce pierwotnie trafił z Afryki do Gruzji w 2007 roku⁹. Od początku jej stwierdzenia w UE (na Litwie) w 2014 roku, 95% przypadków dotyczyło dzików¹⁰. Wirus ASF potrafi przeżyć do 8 miesięcy w środowisku, a w tkankach zamrożonych nawet dłużej. Do tej pory nie wynaleziono szczepionki przeciw tej chorobie. Pierwszy przypadek w Polsce odnotowano 1 lutego 2014 roku u padłego dzika w województwie podlaskim. Początkowo program bioasekuracji realizowano od kwietnia 2015 roku tylko w tym województwie po stwierdzeniu trzech przypadków ASF w stadach trzody chlewnej¹¹. Choroba ta jest zwalczania z urzędu.

⁶ S. Mroczkowski, *ASF i nielegalny ubój – gorące tematy*, „Przegląd Hodowlany” 2019, nr 2, s. 1–2.

⁷ P.J. Sánchez-Cordón i in., *African swine fever: A re-emerging viral disease threatening the global pig industry*, “The Veterinary Journal” 2018, nr 233, s. 41–48.

⁸ S. Cappai i in., *Evaluation of biological and socio-economic factors related to persistence of African swine fever in Sardinia*, “Preventive Veterinary Medicine” 2018, nr 152, s. 1–11.

⁹ R.S. Miller i in., *Prospects for improving management of animal disease introductions using disease-dynamic model*, “Journal of Animal Science” 2019, nr 97, s. 2291–2307.

¹⁰ I. Iglesias i in., *New approach to modelling diseases: Temporal patterns of African Swine Fever in the European Union (2014–2017)*, “Journal of Animal Science” 2018, nr 96 (Supp 3), s. 517.

¹¹ *NIK o programie bioasekuracji ASF – nieskuteczny*, <https://biznes.interia.pl/gospodarka/news-nik-o-programie-bioasekuracji-asf-nieskuteczny,nId,4103057> [data dostępu: 12.07.2019].

Do niedawna uznawano ASF za problem krajów Europy Wschodniej (m.in. w Rosji, Ukrainie), później obecność wirusa stwierdzono w krajach nadbałtyckich, w tym na Litwie, z którą graniczy województwo podlaskie. W ciągu zaledwie kilku lat choroba rozprzestrzeniła się i potwierdzono jej obecność także w Czechach, Słowacji, i Rumunii¹², a także dotarła do świń domowych w Bułgarii i dzików na Węgrzech¹³. Sugeruje się, że w latach 2014–2015 i 2016–2017 wirus ASF szerzył się o 1–2 km na miesiąc, choć tempo różniło się pomiędzy krajami.

Trudność w zwalczaniu ASF polega na tym, że jest wiele dróg zakażenia: przez paszę, ściółkę, pojazdy, żywe i martwe zwierzęta, a przede wszystkim dziki i człowieka. Wirusa rozprzestrzeniają także kleszcze. Niezbędne jest stosowanie zasad bioasekuracji, jak również ograniczenie populacji dzików. Odstrzał dzików jest skutecznym narzędziem kontroli ASF w opinii European Food Safety Agency (EFSA). Choroba ta stanowi poważne zagrożenie dla sektora wieprzowego żywca rzeźnego w UE.

14.2. Produkcja żywca wieprzowego

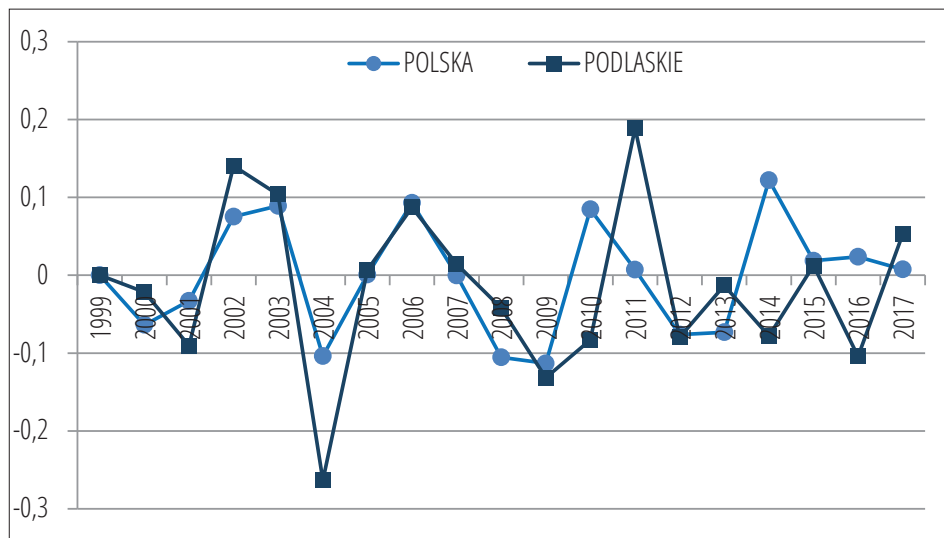
Zmiany w produkcji żywca wieprzowego w województwie podlaskim przebiegały podobnie do zmian w kraju w latach 2000–2013 (wykres 14.2.).

Dopiero od 2014 roku, kiedy zanotowano dwa ogniska ASF na Podlasiu, zmiany w produkcji wieprzowego żywca rzeźnego w Polsce i na Podlasiu wykazują odmienne tendencje. Wielkość zmian produkcji w Podlaskiem oscylowała i była ujemna w 2014 i 2016 roku, przy czym spadki procentowo były większe niż wzrost produkcji w latach 2015 i 2017. Średnie roczne tempo wzrostu produkcji za lata 2014–2017 w kraju wyniosło 4,3%, natomiast w Podlaskiem średnie roczne tempo spadku wyniosło niemal 3%.

¹² Z. Pejsak, M. Truszczynski, *Wnioski związane z występowaniem ASF w państwach bałtyckich i Polsce*, „Życie Weterynaryjne” 2018, nr 93(10), s. 683–685.

¹³ EFSA, *Epidemiological analyses of African swine fever in the Baltic States and Poland*, “EFSA Journal” 2018, nr 16(11), s. 5494.

Wykres 14.2. Dynamika zmian w produkcji żywca wieprzowego we wszystkich rodzajach gospodarstw w Podlaskiem i Polsce (rok poprzedni = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, 2019.

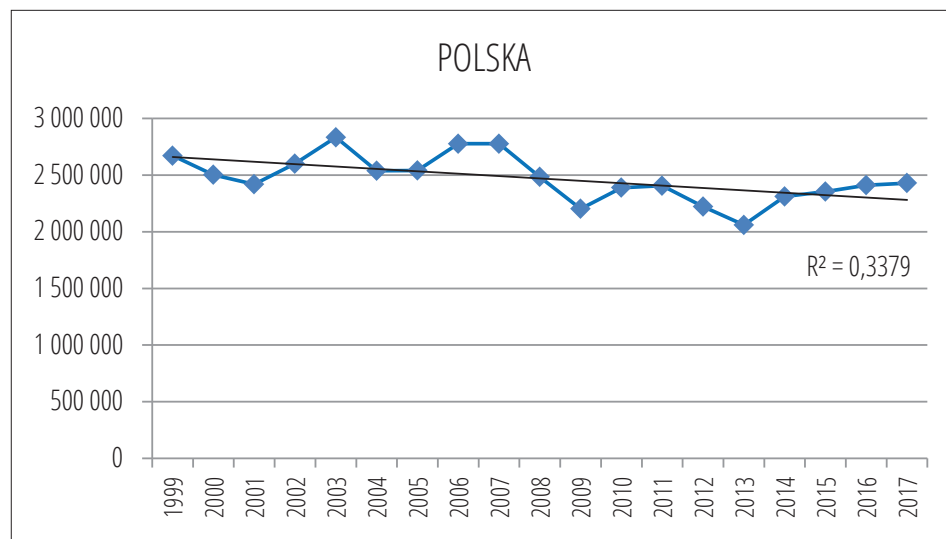
Współczynnik korelacji Pearsona dla tempa zmian w produkcji żywca wieprzowego między stopą wzrostu dla kraju a stopą dla Podlasia wynosi 0,654 przy poziomie istotności $p = 0,011$ za okres 1999–2013. Stopy były pozytywnie i w miarę silnie skorelowane. Natomiast wyliczony współczynnik korelacji dla okresu 2014–2017 wskazuje na statystycznie znaczącą, ujemną korelację między stopami krajową i Podlasia. Wynosi on $-0,537$ przy poziomie istotności $p = 0,011$. Zmiana korelacji z pozytywnej na ujemną sugeruje, że spadek produkcji żywca wieprzowego na Podlasiu jest, przynajmniej w części, spowodowany pojawieniem się ognisk ASF i zwiększonym ryzykiem produkcji, które powoduje wycofanie się niektórych gospodarstw z produkcji trzody chlewnej.

Wydaje się, że inne regiony kraju skorzystały z pogarszających się warunków produkcji w województwie podlaskim i przyspieszyły wzrost produkcji w swoich regionach. Produkcja w kraju zwiększyła się o około 117 tys. ton, podczas gdy w Podlasku spadła o 4421 ton między rokiem 2014 a 2017. Oznacza to, że 12 757 gospodarstw, które zrezygnowały

z produkcji żywca wieprzowego w regionie, zastąpił wzrost produkcji w gospodarstwach specjalizujących się w tego rodzaju produkcji. Zatem występowanie ASF powoduje zmiany w lokalizacji i skali produkcji trzody w regionie, jak i w kraju, ponieważ stopniowy wzrost wielkich gospodarstw specjalistycznych w innych województwach wpłynął na obserwowane zmiany w wielkości produkcji. Co więcej, produkcja na wielką skalę w cyklu zamkniętym może być narażona na mniejsze ryzyko infekcji zwierząt niż chów tradycyjny, nawet jeśli oba typy gospodarstw stosują metody bioasekuracji¹⁴. Jednakże ich stosowanie nie gwarantuje bezpieczeństwa produkcji w dużych gospodarstwach.

Porównanie trendów w produkcji wieprzowego żywca rzeźnego ogółem w województwie podlaskim i w Polsce wymagało użycia oddzielnych wykresów z uwagi na różnice w skali produkcji (wykresy 14.3. i 14.4.).

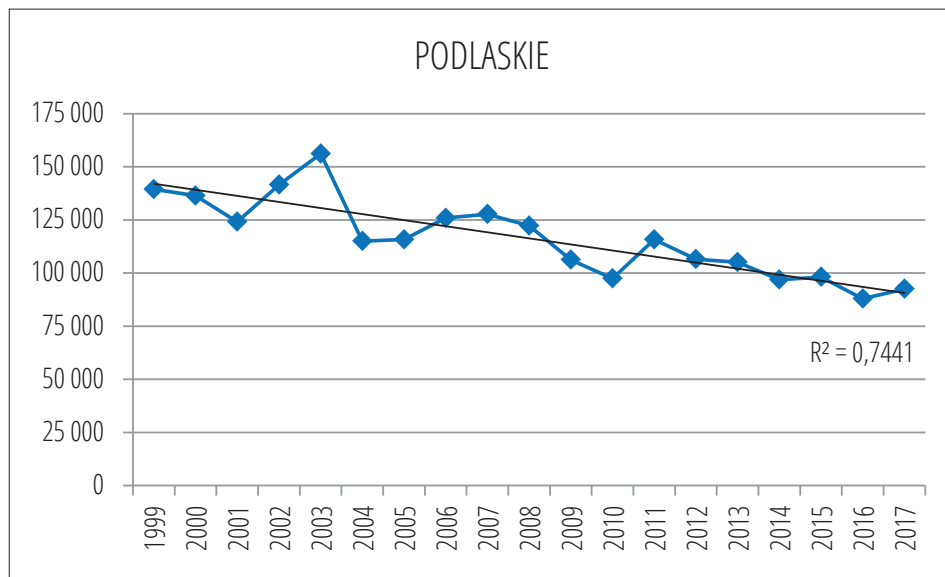
Wykres 14.3. Produkcja i trend produkcji wieprzowego żywca rzeźnego w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, 2019.

¹⁴ D. Stancelewska, *10 najważniejszych zasad bioasekuracji*, „Tygodnik Poradnik Rolniczy” 2017, <https://www.tygodnik-rolniczy.pl/articles/hodowla-zwierzat/10-najwazniejszych-zasad-bioasekuracji> [data dostępu: 12.07.2019].

Wykres 14.4. Produkcja i trend produkcji trzody chlewnej w województwie podlaskim

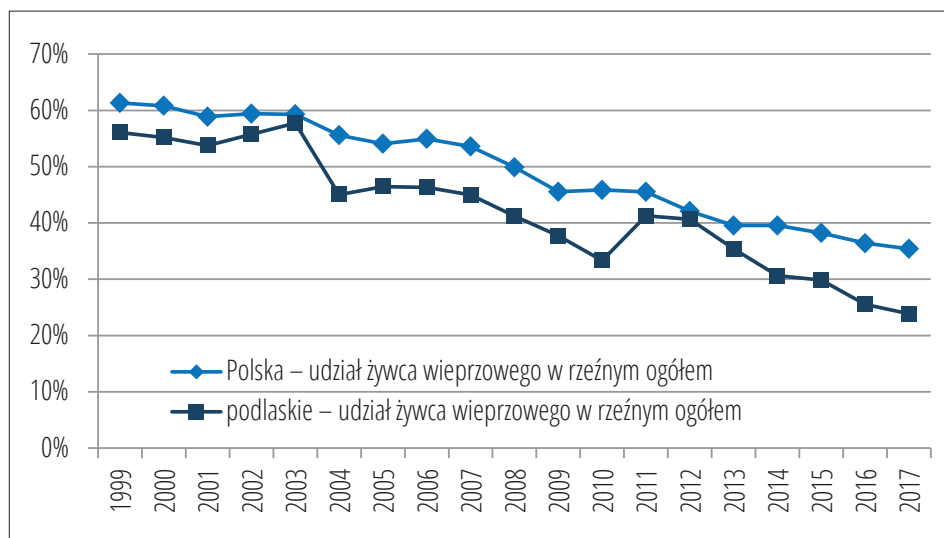
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, 2019.

Zarówno w kraju, jak i na Podlasiu produkcja stopniowo spadała w badanym okresie, lecz jej tempo było znacznie wolniejsze w kraju niż w regionie. Od roku 2014, kiedy potwierdzono ogniska ASF, na Podlasiu przeważała tendencja spadkowa, podczas gdy w kraju notowano wzrost produkcji.

Wyliczony trend liniowy dla Polski, $y = -21039x + 3E + 06$, przy współczynniku determinacji $R^2 = 0,3379$, objaśnia spadek produkcji w sposób umiarkowany (wykres 14.3.). Wartość współczynnika determinacji jest przeszło dwa razy większa dla trendu liniowego w przypadku zmian w produkcji żywca wieprzowego na Podlasiu. Wynosi on $R^2 = 0,7441$, a wyliczony trend liniowy to $y = -2854,9x + 144899$ (wykres 14.4.).

Znamienny jest także spadek udziału żywca wieprzowego w produkcji żywca rzeźnego ogółem w latach 1999–2017. Ogólna tendencja spadkowa widoczna w skali kraju, jak i w województwie podlaskim nie była jednakowa dla obu obszarów (wykres 14.5.).

Wykres 14.5. Udział żywca wieprzowego w produkcji żywca rzeźnego ogółem

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, 2019.

W Podlaskiem udział żywca wieprzowego był mniejszy niż w kraju ogółem w całym badanym okresie. Odzwierciedla to znaczenie produkcji mleka w regionie i związanej z tym produkcji żywca wołowego. Znaczenie żywca wołowego wynikało ze strategii wzrostu produkcji w gospodarstwach mlecznych przez zwiększanie stada krów na Podlasiu i mniejszą wówczas rolę zwiększania wydajności mlecznej od krowy¹⁵. Udział produkcji żywca wieprzowego wzrastał w latach bezpośrednio poprzedzających przystąpienie do Unii Europejskiej (UE), tj., w latach 2002–2003, i w części wynikał z oczekiwań producentów mleka, którzy wstrzymywali się z wymianą krów. Po przystąpieniu do UE, nastąpił kilkuletni spadek udziału żywca wieprzowego w produkcji żywca ogółem w regionie. Tylko w latach poprzedzających przystąpienie do UE i w okresie 2011–2013 udział żywca wieprzowego w produkcji żywca ogółem na Podlasiu był zbliżony do zmian w Polsce (wykres 14.5.). Od czasu stwierdzenia ognisk ASF w Podlaskiem

¹⁵ T. Sobczyński i in., *Dairy farm cost efficiency in leading milk-producing regions in Poland*, „Journal of Dairy Science” 2014, nr 98, s. 8294–8307.

udział żywca wieprzowego wyraźnie zmaleł powiększając różnice z obserwowanymi zmianami na poziomie kraju. Zatem, ponownie zjawisko spadku wiąże się z okresem pojawienia się ognisk ASF w 2014 roku i rezygnacją części gospodarstw z produkcji żywca wieprzowego.

14.3. Afrykański pomór świń i co dalej?

Rozprzestrzenianie się choroby w Polsce początkowo wiązało się z przenoszeniem wirusa przede wszystkim przez dziki. European Food Safety Agency zaleca sanitarny odstrzał dzików jako metodę zwalczania ASF. Podjęto decyzję o zwiększonym odstrzale dzików angażując Koła Łowieckie¹⁶. W sezonie łowieckim 2017/2018 pozyskano niemal 340 tys. dzików, 20% więcej niż w sezonie poprzednim. Odstrzał sanitarny dzików ma wynosić 0,5 dzika na kilometr kwadratowy w 2019 roku¹⁷.

W celu zmniejszenia ryzyka zakażeniem ASF, Główny Inspektorat Weterynaryjny wydał szczegółowe przepisy¹⁸. Wymagają one jak najszybszej likwidacji stada, w którym stwierdzono obecność ASF. Bezpośrednim skutkiem likwidacji jest zakłócenie produkcji żywca wieprzowego w gospodarstwie dotkniętym chorobą, a ponadto wszystkich innych gospodarstw produkujących żywca wieprzowy w promieniu 3 km. Oznacza to faktyczne objęcie szczególnymi przepisami wszystkich gospodarstw we wsi, a ponadto przepisy zawieszają wywóz żywca przez okres od 21 do 40 dni w zależności od warunków. Utrudnienia dotyczą szczególnie gospodarstw produkujących kilka sztuk żywca, gdzie zwierzęta karmione są paszą z własnych pól, i które sporadycznie sprzedają pojedyncze sztuki na ubój.

¹⁶ *Myśliwi zwalczają ASF*, 2019, <https://www.pzlow.pl/index.php/dla-mediow/23-mysliwi-zwalczaja-asf> [data dostępu: 15.07.2019].

¹⁷ *Nowe ogniska ASF w chlewniach. Wirus jest już na Mazowszu*, 2019, https://www.tygodnik-rolniczy.pl/articles/aktualnosci/_nowe-ogniska-asf-w-chlewniach-wirus-jest-juz-na-mazowszu [data dostępu: 17.07.2019].

¹⁸ *Afrykański pomór świń (ASF)*, <https://www.wetgiw.gov.pl/nadzor-weterynaryjny/afrykanski-pomor-swin> [data dostępu: 01.10.2019].

Zakłócenie produkcji przekłada się na wyższe koszty produkcji, a także utrudnia zarządzanie finansami. W praktyce oznacza to potencjalne, uzależnione od wieku zwierząt, dłuższe niż oczekiwane żywienie zwierząt oraz opóźnienie ewentualnej sprzedaży. Opóźnienie sprzedaży zwierząt powoduje zmiany w przepływie gotówki naruszając płynność gospodarstwa. Co więcej, dłuższe skarmianie może wiązać się z pogorszeniem jakości tuszy i pogorszeniem przyrostów w zależności od wieku zwierząt oraz ryzykiem rynkowym wynikającym ze zmiany cen w odpowiedzi na dynamikę podaży i popytu. Niemożność wywiezienia zwierząt zagraża nie tylko cyklowi produkcyjnemu, lecz ekonomicznej żywotności gospodarstwa. Odszkodowanie wypłacane producentom ma efekt krótkoterminowy¹⁶, a rolnik staje w obliczu podjęcia decyzji dotyczącej przyszłości produkcji.

Przy braku zasobów finansowych, rolnicy mogą naruszać ograniczenia spowodowane wymogami bioasekuracji, w tym zawieszenia transportu zwierząt. Ponieważ monitorowanie każdego gospodarstwa jest trudne, rozprzestrzenianie choroby może wiązać się z naruszeniem reżimu bioasekuracji spowodowane położeniem ekonomicznym gospodarstwa. Informacje o nowych ogniskach ASF w województwie podlaskim nadal się pojawiają¹⁹. Dwa nowe ogniska potwierdzono w województwie warmińsko-mazurskim w 2019 roku²⁰. Ogółem liczba ognisk ASF od połowy lutego 2014 roku wyniosła 43¹⁵.

W czerwcu 2019 roku potwierdzono ogniska ASF w trzech gospodarstwach rolnych w województwie podlaskim, które razem posiadały na stanie 7 sztuk trzody chlewnej. Była to prawdopodobnie produkcja na samozaopatrzenie. Ponieważ produkcja żywności na samozaopatrzenie generalnie ulega gwałtownej redukcji w Polsce, liczba tego rodzaju gospodarstwa stale maleje. Samozaopatrzenie może wiązać się z ubóstwem

¹⁹ ASF – nadciągająca nowa fala? Wirus znów uderza w chlewnie, tysiące wybitych świń, 2019, <https://pomorska.pl/asf-nadciaga-nowa-fala-wirus-znow-uderza-w-chlewnie-tysiacze-wybitych-swin/ar/c8-14185607> [data dostępu: 12.07.2019].

²⁰ B. Kociakowska, Kolejne stado świń ubite w związku z ASF. To tzw. stado kontaktowe, 2019, <https://pomorska.pl/kolejne-stado-swin-ubite-w-zwiazku-z-asf-to-tzw-stado-kontaktowe/ar/c8-14144843> [data dostępu: 12.07.2019].

właściciela, którego nie stać na stosowanie pełnej bioasekuracji. Wyeliminowanie produkcji wynikające z potrzeb materialnych jest trudne, a zagrożenie ASF nie ulega osłabieniu.

Najtrudniejszym czynnikiem w zwalczaniu ASF jest człowiek. Ilustracją roli czynnika ludzkiego jest niepowodzenie wyeliminowania ASF na Sardynii, które wiąże się z zachowaniem rolników, którzy podobnie jak w wielu gospodarstwach w Podlaskiem, hodują kilka sztuk trzody na potrzeby własnej rodziny. Niefrasobliwość i brak zrozumienia łatwości, z jaką przenosi się wirus, powodować może, że lokalnie dokonuje się transportu żywca podczas obowiązywania okresu kwarantanny w Polsce. Co więcej, poza motywami ekonomicznymi w naruszaniu reżimu bioasekuracji wsi, wskazuje się na motywy czysto ludzkie jako przyczynę powstawania ognisk ASF¹⁸. Działania celowe na szkodę innych są trudne do udokumentowania i skomplikowane poprzez różnorodność źródeł zakażenia, a walka z tego rodzaju zachowaniami wymaga nadzwyczajnej czujności.

Dla gospodarstw rodzinnych Podlasia produkujących żywiec wieprzowy zakażenie ASF i konieczność likwidacji stada może znacznie pogorszyć sytuację materialną, w tym poziom wyżywienia. Trzy przypadki ASF w trzech gospodarstwach w czerwcu 2019 roku służą jako tego przykład. Ogniska, w wyniku których zlikwidowano 7 sztuk świń, wykryto w gminie Trzciannie w powiecie monieckim oraz w gminach Mielnik i Siemiatycze w powiecie siemiatyckim. Wszystkie trzy gminy i oba powiaty posiadają znaczną liczbę gospodarstw domowych korzystających z różnych form pomocy społecznej. W powiecie monieckim 10,4% mieszkańców otrzymuje pomoc, w tym 7% sklasyfikowano jako poniżej kryterium dochodowego w 2017 roku. W gminie Trzciannie, udziały wynoszą odpowiednio 15% i 9,3% mieszkańców. W przypadku gminy Mielnik i gminy Siemiatycze w powiecie siemiatyckim, 6,7% i 5,3% mieszkańców sklasyfikowano jako poniżej kryterium dochodowego, a 14,7% i 7,3% mieszkańców korzystało z pomocy społecznej. Dla porównania, w województwie podlaskim 7,3% mieszkańców korzystało z pomocy społecznej, a w Polsce udział ten wyniósł 5,7% w 2017 roku. Udział mieszkańców poniżej kryterium dochodowego wyniósł odpowiednio 5% i 3,6% w tym samym roku w Podlaskiem

i w kraju. Przykład ten sugeruje związek między liczbą mieszkańców korzystających z pomocy społecznej a potencjalnym znaczeniem ryzyka zakażeniem ASF. Likwidacja choćby paru sztuk żywca może mieć poważne znaczenie dla konkretnego gospodarstwa. To nieproporcjonalnie duże względem wielkości stada znaczenie może motywować właściciela do niepełnego przestrzegania bioasekuracji i przyczynianie się do przenoszenia wirusa szybciej, niż jeśli miałyby go przynosić np. dziki.

W skali kraju, konsekwencje wynikające z ryzyka zagrożeniem ASF nie są bez znaczenia. Polska jest zaangażowana w międzynarodowy obrót wieprzowiną. Tegoroczne wybuchy zakażenia ASF spowodowały, że importerzy polskiej wieprzowiny zażądali konkretnych działań ze strony polskiego rządu. Bez spełnienia wymogu zwiększenia liczby lekarzy weterynarii monitorujących zakłady produkujące wieprzowinę na rynek amerykański, mogą zostać wprowadzone restrykcje grożące eksportowi o wartości 631 milionów PLN²¹. W tym kontekście, ASF nie jest problemem regionalnym, ale krajowym, a obecność wirusa w kilku krajach UE zagraża produkcji żywca wieprzowego na niespotykaną dotąd skalę.

W dłuższym okresie być może zostanie wynaleziona szczepionka, która pozwoli skutecznie chronić stada żywca wieprzowego przed wirusem ASF. Dostępność szczepionki i jej stosowanie wiązać się będzie z kosztami, które trudno przewidzieć. Do tej pory próby laboratoryjne ze szczepionką okazały się nieskuteczne²² chociaż ostatnio poinformowano o postępie w badaniach²³. Obecnie odpowiedzialność za kontrolę ASF spada na powiatowe inspektoraty weterynaryjne, których ograniczone

²¹ USA domagają się dodatkowych kontroli polskiej wieprzowiny. Wyznaczyły Polsce termin, 2019, <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2019-04-17/usa-domagajasię-dodatkowych-kontroli-polskiej-wieprzowiny-wyznaczyly-polsce-termin> [data dostępu: 23.07.2019].

²² Y. Revilla i in., *African swine fever virus biology and vaccine approaches*, "Advances in Virus Research" 2017, nr 100, s. 41–74.

²³ J. Sheik, *Phibro announces African Swine Fever vaccine progress*, "Farm Journals Pork" 2019, <https://www.porkbusiness.com/article/phibro-announces-african-swine-fever-vaccine-progress> [data dostępu: 19.07.2019].

zasoby mogą być niewspółmierne do skali zagrożenia. Zaangażowanie ośrodków doradztwa rolniczego w informowanie rolników o konieczności monitorowania zwierząt, stosowaniu najprostszych metod bioasekuracji i uświadamianiu szerszych skutków obecności ASF jest niezbędne szczególnie wśród drobnych producentów, którzy ponoszą najdotkliwsze konsekwencje. Walka z ASF wymaga zrozumienia, że poszkodowanymi będą nie tylko drobni producenci mieszkający na peryferiach UE, lecz gospodarstwa specjalistyczne, ubojnie, przetwórcy i ostatecznie konsumenci wieprzowiny, a także budżety gmin w wyniku potencjalnego spadku dochodów rolników.

Podsumowanie

Podlaskie było pierwszym regionem w kraju, gdzie zidentyfikowano ogniska ASF wśród świń utrzymywanych w gospodarstwach. Od 2014 roku ASF rozprzestrzenił się do innych regionów i skala zagrożenia produkcji żywca wieprzowego stale rośnie, pomimo stosowania metod bioasekuracji oraz sanitarnego odstrzału dzików. Stwierdzone ogniska ASF wskazują na niewspółmiernie ważną rolę gospodarstw, które utrzymują kilka sztuk trzody hodowanych głównie na własne potrzeby. Najnowsze ogniska w województwie podlaskim likwidowano właśnie w tego rodzaju gospodarstwach znajdujących się w gminach z dużym, w porównaniu do średniej krajowej i regionu, udziałem ludności niezamożnej, korzystającej z pomocy społecznej.

Znaczenie drobnych producentów trzody w regionie oznacza potencjalne trudności w motywowaniu takich gospodarstw w bezwzględnym przestrzeganiu bioasekuracji oraz poddaniu się przepisom w przypadku stwierdzenia ogniska ASF w okolicy. Wysiłki w celu zatrzymania rozprzestrzeniania się wirusa ASF oraz jego eliminacji ze środowiska wymagają koordynacji wysiłków służby weterynaryjnej, doradztwa rolniczego, samorządów lokalnych, środków przekazu, oraz lokalnych organizacji

społecznych²⁴ w upowszechnienie informacji o ekonomicznych konsekwencjach choroby dla gospodarstw rodzinnych i lokalnych społeczności. Powszechne zaangażowanie, monitorowanie i stosowanie się do przepisów oraz zapobieganie przenoszeniu wirusa przez mieszkańców, pasze, środki transportu jest nakazem chwili. Pouczenie mieszkańców o związku między chorobą a kondycją finansową gminy jest niezbędne, aby pokazać, iż skutki odczuwają i odczuwać będą nie tylko producenci, ale całe lokalne społeczności.

Podziękowanie

Dziękuję dr Joannie Rakowskiej za pomoc w przedstawieniu graficznym danych oraz Amandzie Hollar za pomoc w przygotowaniu manuskryptu.

²⁴ Przykładowo, Kół Gospodyń Wiejskich.

ROZDZIAŁ 15.

UNIA EUROPEJSKA CZYNNIKIEM TRWAŁOŚCI
OBSZARÓW WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Marian Woźniak, Małgorzata Lechwar¹

Wstęp

Polska od 1989 roku rozpoczęła gruntowne zmiany związane z przejściem do gospodarki rynkowej oraz negocjacjami dotyczącymi procesu integracji europejskiej, które oficjalnie rozpoczęto 8 kwietnia 1994 roku z chwilą złożenia przez Polskę wniosku o członkostwo w Unii Europejskiej (UE), potwierdzonego przez wszystkie państwa członkowskie podczas konferencji w grudniu 1994 roku. Jerzy Wilkin twierdzi, że wejście Polski do UE było strategicznym celem państwa polskiego od początków transformacji postsocjalistycznej, celem, który stał się faktem 1 maja 2004 roku, w rezultacie przeprowadzonego w czerwcu 2003 roku referendum na temat członkostwa, w którym za przystąpieniem do UE opowiedziało się 77% społeczeństwa polskiego².

¹ Dr hab. inż. Marian Woźniak, prof. Politechniki Rzeszowskiej; dr inż. Małgorzata Lechwar, Uniwersytet Rzeszowski.

² J. Wilkin, *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*, [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 roku*, t. 1, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007, s. 593–616.

Dla wielu mieszkańców naszego kraju, włącznie z mieszkańcami obszarów wiejskich, wiązało się to z nadzieją odzyskania swobody w zakresie myślenia i działania oraz poprawą jakości życia. Dlatego bardzo ważne staje się zachowanie ich trwałości, rozumianej jako zdolność przetrwania i ciągłego rozwoju. Trwałość dotąd mierzona była wskaźnikami ilościowymi, głównie ekonomicznymi, a obecnie jest związana także z rozwojem społecznym i środowiskowym. Jest ona wszechstronnym zjawiskiem, interpretowanym w kategoriach trwałości ekonomicznej, społecznej oraz ekologicznej. W efekcie oznacza zaspokajanie aspiracji rozwojowych obecnego pokolenia, bez ograniczenia praw przyszłych pokoleń i ich potrzeb rozwojowych, a także kształtowanie odpowiedniej jakości życia.

Od trwałości obszarów wiejskich w dużej mierze zależy byt całego społeczeństwa, zarówno mieszkańców obszarów wiejskich, jak i miejskich. Dostrzegamy istotne zmiany w obecnym wyglądzie wsi, jej krajobrazie, funkcjach, intensywności przemian gospodarczych oraz w zachowaniu jej mieszkańców.

15.1. Cel i metodyka badań

Celem rozdziału jest ukazanie wpływu integracji Polski z Unią Europejską na trwałość obszarów wiejskich województwa podkarpackiego. Ma on charakter teoretyczno-empiryczny. Część teoretyczna porusza problematykę trwałości obszarów wiejskich oraz politykę Unii Europejskiej wobec obszarów wiejskich. W części badawczej rozdziału analizie poddano wszystkie gminy wiejskie oraz części wiejskie gmin miejsko-wiejskich województwa podkarpackiego. Analiza obejmowała obszary wiejskie wyodrębnione na podstawie podziału terytorialnego, według Krajowego Rejestru Urzędowego Podziału Terytorialnego Kraju (TERYT), w którym za obszary wiejskie uznaje się gminy wiejskie i część wiejską gmin miejsko-wiejskich. Poddane statystycznej analizie dane odzwierciedlają sytuację z początku XXI wieku, obejmującego okres przedakcesyjny Polski oraz pierwsze lata członkostwa w Unii Europejskiej.

Zróżnicowanie poziomu wskaźników w okresie przed i poakcesyjnym poddano analizie z wykorzystaniem dwuczynnikowej analizy wariancyjnej, w której czynnikiem był okres badania, występujący w dwóch kategoriach: lata 2000–2004 – okres przedakcesyjny oraz lata 2005–2010 – okres poakcesyjny.

Przed przystąpieniem do analizy obliczono wartości średniej arytmetycznej (dla każdej gminy) według formuł:

- okres przedakcesyjny: $Z = (X_{2000} + X_{2001} + X_{2002} + X_{2003} + X_{2004}) / 5$,
- okres poakcesyjny: $Z = (X_{2005} + X_{2006} + X_{2007} + X_{2008} + X_{2009} + X_{2010}) / 6$,

gdzie: X oznaczało wartość wskaźnika w konkretnym roku.

Taki schemat obliczeń zastosowano w przypadku następujących obszarów: ludność, infrastruktura komunalna, ochrona zdrowia, edukacja, kultura, rynek pracy i finanse. W odniesieniu do rolnictwa i leśnictwa porównano dane z lat sporządzenia spisu rolnego, czyli 2002 i 2010, a w przypadku ochrony środowiska i podmiotów gospodarczych porównano dostępne dane z lat 2004 i 2010.

W rozdziale przedstawiono także dostępne charakterystyki wykorzystania funduszy z Programów Pomocowych Unii Europejskiej dla rozwoju obszarów wiejskich województwa podkarpackiego za lata 2000–2014.

15.2. Trwałość obszarów wiejskich w ujęciu teoretycznym

Trwałość w literaturze ekonomicznej jest w dużym stopniu ukazana jako warunek zachowania kapitału naturalnego, odnosząc ją do kategorii obiektywnej oraz subiektywnej, rozumianych jako zachowanie przez obecne pokolenie wartości kapitału naturalnego³. Trwałość kładzie duży nacisk na aspekty przyrodnicze, gospodarcze i społeczne.

³ P. Jeżowski, *Wkład ekonomii heterodoksyjnej do koncepcji rozwoju zrównoważonego*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2016, nr 3(81), s. 3–19.

Tadeusz Borys, analizując trwałość rozwoju, opiera się na czterech kryteriach. Pierwsze odwołuje się do kategoryzacji zasad trwałości rozwoju i ukazuje różne poziomy ekonomiczne oraz ekologiczne lub czysto etyczne odniesienie. W takim rozumowaniu trwałość odnosi się do restrykcyjności zasad zachowania kapitału naturalnego, co w efekcie ukazuje przejście od doskonałej do umiarkowanej doskonałej substytucji kapitałów. Zasada pierwsza nawiązuje do słabej trwałości, zasada druga to wrażliwa trwałość, jako podstawa ekonomii środowiska, zasada trzecia to mocna trwałość jako podstawa ekonomii zrównoważonej, zasada czwarta to restrykcyjna trwałość jako podstawa ekonomii ekologicznej. Wszystkie nauki, co podkreśla T. Borys, powinny być oparte na zasadzie trwałości rozwoju, a brak ich komplementarności w stosunku do kapitału naturalnego może nawet zagrozić istnieniu człowieka⁴.

Edward Majewski⁵ stwierdza, że trwałość obszarów wiejskich to wszelkie działania człowieka na Ziemi, które zmierzają do zachowania trwałości ekonomicznej, społecznej i ekologicznej. Bardzo istotna w specyfice trwałości obszarów wiejskich jest kwestia ziemi rolniczej, jako jednego z głównych powodów pozostawania wsi „wiecznie żywej”⁶. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa to przede wszystkim problem wyżywienia, rozumiany jako zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego wszystkim mieszkańcom⁷.

Bogdan Klepacki stwierdza, że trwałość obszarów wiejskich powinna być związana z ich rozwojem, sytuacją społeczno-gospodarczą, sytuacją

⁴ T. Borys, *Nowe kierunki ekonomii środowiska i zasobów naturalnych w aspekcie nowej perspektywy finansowej Unii Europejskiej*, „Ekonomia i Środowisko” 2013, nr 1(44), s. 8–28.

⁵ E. Majewski, *Trwały rozwój trwałe rolnictwo: teoria a praktyka gospodarstw rolniczych*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 10.

⁶ A. Czyżewski, P. Kułyk, *Kwestia rolna w pracach Aleksandra Czajanowa i jej współczesne uwarunkowania*, [w:] *Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, Ł. Hardt, D. Milczarek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015, s. 319–335.

⁷ J.S. Zegar, *Esej o kwestii agrarnej*, [w:] tamże, s. 454–470.

społeczno-kulturową jej mieszkańców i w dużym stopniu jest związana z trwałością rolnictwa i wartościami historycznymi. Szczególnego znaczenia nabiera dostrzeganie obszarów wiejskich jako: kustosza krajobrazu, sypialni miast i rejonu buforowania trudności w zatrudnieniu w miastach, terenu powrotu do korzeni osób zmęczonych życiem w miastach oraz miejsca podtrzymywania wielu tradycji narodowych⁸.

Izabela Bukraba-Rylska⁹ podkreśla, że niezbędne jest uznanie nowej kategorii myślenia w aspekcie nie tylko „długiego trwania” obszarów wiejskich, ale także szerokiej przestrzeni, ukazującej możliwość zestawienia i porównywania wielu wizji z różnych okresów i obszarów, polskiej wsi.

Trwałość obszarów wiejskich akcentowana jest przede wszystkim w kontekście opisu żywotności gospodarstw rolnych. W odniesieniu do ogólnej żywotności obszarów wiejskich, na co zwraca uwagę m.in. Jerzy Wilkin¹⁰, opisując znaczenie rolnictwa dla żywotności obszarów wiejskich, ochrony krajobrazu i wartości przyrodniczych.

Niezmiernie ważnego znaczenia w trwałości obszarów wiejskich nabiera ekologia i ochrona krajobrazu wiejskiego, gdyż każdego roku wytwarzane są miliony ton śmieci, degradujące lasy i wody, niszczące wspólne dobro, jakim jest klimat. Władysław Grabski już w 1936 roku podkreślał, że „wieś to miejsce pracy i życia dla rodzin wiejskich”¹¹, a odpowiednia kondycja rolnictwa przekłada się bezpośrednio na jakość życia ludności wiejskiej.

⁸ B. Klepacki, *Uwarunkowania rozwoju rolnictwa oraz obszarów wiejskich w ujęciu historycznym i współcześnie*, [w:] tamże, s. 395–406.

⁹ I. Bukraba-Rylska, *Polska wieś w Unii Europejskiej: pytanie o „Wielką Narrację”*, [w:] tamże, s. 295–304.

¹⁰ J. Wilkin, *Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne*, referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich nt. „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, 29–30 listopada 2007, s. 1–21.

¹¹ W. Grabski, *System socjologii wsi*, „Roczniki Socjologii Wsi” 1936, s. 7–49.

15.3. Polityka Unii Europejskiej wobec obszarów wiejskich – cele i wybrane efekty

Pozytywnym objawem włączenia obszarów wiejskich i rolnictwa do polskiej polityki rozwoju kraju w ujęciu strategicznym, był opracowany na początku lat 90. zeszłego wieku, wspólnie z ekspertami zagranicznymi, raport „Strategia dla rolnictwa i obszarów wiejskich”¹², który przyczynił się do rozpoczęcia przemian systemowych w rolnictwie i na obszarach wiejskich.

Następnie przemiany te były propagowane i realizowane w dokumentach: *Założenia polityki społeczno-gospodarczej dla wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej*¹³ oraz *Średniookresowa strategia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*¹⁴ i najważniejszym: *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*¹⁵, przygotowujący wieś i rolnictwo w Polsce do integracji z UE. Treść dokumentu odnosiła się do:

- tworzenia nowych warunków życia i pracy mieszkańców obszarów wiejskich, przez kształtowanie lepszej jakości życia oraz rozwój wielofunkcyjności wsi,
- modernizacji struktury obszarowej gospodarstw rolnych oraz wprowadzania innowacji w sektorze rolno-przetwórczym,
- popularyzacji rozwoju zrównoważonego oraz zachowania dziedzictwa kulturowego obszarów wiejskich.

¹² *Strategia dla rolnictwa i obszarów wiejskich*, Ministerstwo Rolnictwa, Bank Światowy, Warszawa 1990.

¹³ *Założenia polityki społeczno-gospodarczej dla wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej do roku 2000*, uchwała Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 15 września 1994 roku, „Monitor Polski”, nr 53 z dnia 30 września 1994 roku, Warszawa 1994.

¹⁴ *Średniookresowa Strategia Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 1998.

¹⁵ *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*, „Przegląd Rządowy” 1999, nr 9, s. 65–100.

Realizacja działań ujętych w strategii pozwoliła Polsce korzystać z finansowych funduszy przedakcesyjnych programów SAPARD (Special Accession Programme For Agriculture and Rural Development), Phare i ISPA. Program SAPARD¹⁶ był finansowym wsparciem w ramach funduszy przedakcesyjnych i dotyczył restrukturyzacji rolnictwa oraz rozwoju obszarów wiejskich w celu dostosowania ich do warunków zbliżonych do tych w krajach członkowskich UE.

Pozytywne przemiany na obszarach wiejskich i w rolnictwie stworzyły podstawy do opracowania i realizacji *SPO Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006*¹⁷, co pozwoliło uzyskać dostęp do pierwszych środków wsparcia bezpośredniego rolników. Program ten koncentrował się na finansowaniu zadań z zakresu przekształceń w rolnictwie i gospodarce żywnościowej oraz rozwoju obszarów wiejskich. *Fundusz Spójności na lata 2004–2006*¹⁸ pomagał finansować przedsięwzięcia w dwóch obszarach: ochrona środowiska oraz transport.

W polityce dostosowywania funkcjonowania obszarów wiejskich i rolnictwa w Polsce do warunków zbliżonych w krajach UE, realizowana była polityka zgodna ze *Strategią rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007–2013*¹⁹ polegająca na lansowaniu wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa, dywersyfikacji źródeł dochodu rolników i mieszkańców wsi, przy zachowaniu walorów przyrodniczych i krajobrazowych tych obszarów. Koncepcja wielofunkcyjności obszarów wiejskich i rolnictwa znalazła swój

¹⁶ SAPARD, <https://www.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/sapard.html> [data dostępu: 15.03.2019].

¹⁷ PROW 2007–2013, <https://www.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/prow-2007-2013-podstawowe-informacje.html> [data dostępu: 15.03.2019].

¹⁸ Fundusze Europejskie 2004–2006, https://www.funduszeuropejskie.2007-2013.gov.pl/OrganizacjaFunduszyEuropejskich/Strony/Fundusze_Europejskie_2004_2006.aspx [data dostępu: 15.03.2019].

¹⁹ PROW 2007–2013, <https://www.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/prow-2007-2013-podstawowe-informacje.html> [data dostępu: 15.03.2019].

wymiar w *Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013*, który koncentrował się na poprawie:

- konkurencyjności sektora rolnego i leśnego,
- środowiska naturalnego obszarów wiejskich,
- jakości życia na obszarach wiejskich.

Od momentu integracji z UE, Polska korzystała także ze środków *Europejskiej Polityki Spójności*²⁰, które w większym wymiarze miały regionalne przeznaczenie związane z poprawą jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich. Integracja z UE miała wymierny wyraz przede wszystkim w pomocy finansowej na modernizację wsi i rolnictwa, która w latach 2007–2013 wyniosła około 100 mld euro. Najpopularniejszą formą pomocy UE dla rolników były i są dopłaty bezpośrednie, stanowiące główne dochodowe źródło wsparcia rolników²¹.

Misja Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich²² ukierunkowana była na ukazanie istoty i promocję zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na obszarze całej Wspólnoty. W ramach tego Funduszu przedstawiono cele związane z poprawą konkurencyjności gospodarstw rolnych, stanu środowiska i krajobrazu oraz warunków życia ludności wiejskiej²³.

W *Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020* zaznaczono, że podstawowymi kierunkami wymagającymi poprawy są: zapewnienie

²⁰ *Cele polityki spójności. Na czym polega polityka spójności Unii Europejskiej*, <https://www.funduszeuropejskie.2007-2013.gov.pl/WstepDoFunduszyEuropejskich/Strony/CelePolitykiSpojnosci.aspx> [data dostępu: 15.03.2019].

²¹ *Polska wieś 2012 – główne tendencje, zjawiska i problemy. Synteza raportu*, [w:] *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 177–202.

²² *Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW)*, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=URISERV%3A160032> [data dostępu: 08.02.2012].

²³ M. Słodowa-Hępa, *Wieś polska i rolnictwo w nowej perspektywie planistycznej 2007–2013*, [w:] *Kwestie agrarne w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005, s. 148–160.

trwałości rolnictwa w obliczu zmian klimatu, wzmocnienie pozycji rolników w łańcuchu żywnościowym, odtwarzanie i zachowanie różnorodności biologicznej²⁴.

Pierwsze pozytywne skutki integracji Polski z UE dla rolnictwa i obszarów wiejskich dotyczyły głównie²⁵:

- wzrostu świadomości ekologicznej rolników i całego społeczeństwa wiejskiego,
- wzrostu wiedzy o istocie i znaczeniu dobrostanu zwierząt,
- włączenia rolników do systemu bankowo-finansowego i wynikających stąd udogodnień związanych z realizacją wspólnej polityki rolnej za pomocą konta bankowego,
- poprawy wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną, społeczną i ekonomiczną,
- modernizacji przemysłu rolno-spożywczego, a tym samym włączenia części gospodarstw rolnych do łańcucha żywnościowego.

Jak stwierdza J. Wilkin, polityka rolna jest najbardziej rozbudowaną i najkorzystniejszą polityką gospodarczą w krajach UE, gdyż wydatki związane z finansowaniem Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) pochłaniały między 35% a 70% wspólnego budżetu²⁶.

Korzyści z przystąpienia Polski do struktur UE dostrzegane są głównie w rozbudowie oraz modernizacji infrastruktury komunalnej polskiej wsi oraz modernizacji rolnictwa. Ma to istotne znaczenie dla 11,5% osób pracujących w Polsce w rolnictwie. W okresie 2007–2013 ze środków, które otrzymała Polska, zmodernizowano 43 tys. gospodarstw rolnych, zalesiono 32 tys. ha, wybudowano ponad 15 tys. km sieci kanalizacyjnej i wodociągowej, wybudowano 420 oczyszczalni ścieków. Ponad 23 tys. osób skorzystało z dofinansowania dla młodych rolników rozpoczynających

²⁴ *Kongres wsi polskiej Unii Europejskiej*, C. Olejniczak (red.), SLD, Warszawa 2017.

²⁵ *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, I. Nurzyńska, W. Poczta (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 21.

²⁶ J. Wilkin, dz. cyt., s. 1–29.

samodzielne prowadzenie gospodarstwa rolnego. Ale UE to także istotne korzyści z udziału w rynku międzynarodowym oraz unowocześnienie systemu produkcji rolnej. W 2017 roku, w odniesieniu do 2003 roku, dopłaty bezpośrednie dla rolników polskich osiągnęły blisko dwukrotny wzrost dochodów²⁷.

W ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) w latach 2004–2017 dopłaty dla polskiej wsi wyniosły ponad 47,5 mld euro, z czego 59,23% stanowiły dopłaty bezpośrednie, 36,70% – Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), 3,82% – instrumenty rynkowe, 1,04% – SAPARD, a 0,25% – inne transfery WPR²⁸. Ekspertci zajmujący się rozwojem obszarów wiejskich w Polsce podkreślają, że przystąpienie do UE okazało się bardzo ważnym impulsem w kierunku przybliżenia polskiego rolnictwa i ogólnie polskich obszarów wiejskich do europejskich rynków konsumencjki oraz stabilnych źródeł finansowania gospodarstw rolnych. Większość ekspertów akcentuje nawet, że „lata 2004–2017, a więc okres członkostwa w UE, to niewątpliwie najlepszy czas dla polskiej wsi”²⁹. W raporcie „Standardowy Eurobaromet” stwierdzono, że „bez Wspólnej Polityki Rolnej UE polskie rolnictwo nie mogłoby nadrobić wielu zapóźnień, jakie zostały nam w spadku po okresie komunizmu”³⁰. W dokumencie tym podkreślono, że w dalszym ciągu w polskim rolnictwie jest wiele do zrobienia, co może być do zrealizowania w kolejnej siedmioletniej perspektywie WPR. Jan K. Ardanowski postawił nawet pytanie „czy polskie rolnictwo istniałoby bez UE?” odpowiadając „oczywiście, że tak, jakoś by funkcjonowało,

²⁷ *Jak z pomocą środków unijnych zmieniła się polska wieś*. <https://businessinsider.com.pl/finanse/jak-z-pomoca-srodkow-unijnych-zmienila-sie-polska-wies/kdtm1rc> [data dostępu: 12.12.2017].

²⁸ *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin i I. Nurzyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2018.

²⁹ *Kongres wsi polskiej Unii Europejskiej...*

³⁰ *Jak Wspólna Polityka Rolna wpływa na zmiany w polskim rolnictwie?* – Raport specjalny, https://www.euractiv.pl/section/rolnictwowpr/special_report/49461/ – *Raport Specjalny* [data dostępu: 10.03.2019].

jestem przekonany o tym, że korzyści z objęcia Polski WPR mimo wszystko przewyższają ewidentne straty”. Czesław Siekierski dodaje, że „za mało mówimy o wartości wspólnego rynku, a to on jest najważniejszy, a nie te wszystkie pieniądze, które trafiły do nas. Unia Europejska sprawiła, że rolnicy przestali narzekać, a zabrali się za przeprowadzanie zmian”³¹.

W opiniach dotyczących dekady funkcjonowania Polski w strukturach UE słyszymy także opinie mieszane. Na przykład jak stwierdza Izabela Bukraba-Rylska, 10 lat obecności Polski w UE wcale nie zmieniło tak wiele, szczególnie dla małych i średnich gospodarstw rolnych³². Według Marii Fajger – mimo ogromnych funduszy przeznaczonych na obszary wiejskie – nie udało się przybliżyć poziomu życia na polskiej wsi do poziomu życia w mieście³³.

15.4. Wpływ Unii Europejskiej na procesy zachodzące na obszarach wiejskich województwa podkarpackiego

Województwo podkarpackie położone jest w południowo-wschodniej części Polski i jest zarazem wschodnią granicą UE. W 2017 roku miało powierzchnię 17846 km², co stanowiło 5,7% obszaru Polski. W jego skład wchodziło 160 gmin: 16 gmin miejskich, 35 gmin miejsko-wiejskich i 109 wiejskich. Teren województwa zamieszkiwało 2127,7 tys. mieszkańców, z czego 58,9% stanowili mieszkańcy obszarów wiejskich. Obszary wiejskie obejmowały 83,3% powierzchni ogólnej województwa, 44,9% to powierzchnia o szczególnych walorach przyrodniczych³⁴.

³¹ Tamże.

³² I. Bukraba-Rylska, *Polska wieś w UE: esej o (brakującej) „Wielkiej Narracji”*, „Wieś i Rolnictwo” 2014, nr 2 (163), s. 65–81.

³³ *Jak Wspólna Polityka Rolna wpływa na zmiany w polskim rolnictwie?* – Raport Specjalny, https://www.euractiv.pl/selection/rolnictwowpr/specjal_report/49461 [data dostępu: 6.07.2018].

³⁴ *Województwo podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy 2017*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018.

Jest ono jednym z najbiedniejszych województw w Polsce, a także w UE, co wynika z danych Eurostatu. W 2017 roku w województwie podkarpackim jako jednym z 20 innych regionów Unii Europejskiej odnotowano PKB na mieszkańca, według standardów siły nabywczej, na poziomie poniżej 50% średniej unijnej. W efekcie województwo znalazło się na 16 miejscu od końca wśród wszystkich regionów UE³⁵. W 2017 roku zajęło 243 miejsce wśród 275 regionów UE, tym samym zostało sklasyfikowane jako obszar o niskiej atrakcyjności inwestycyjnej³⁶.

Badany region ma charakter rolniczo-przemysłowy, w którym gospodarstwa rolne charakteryzują się dużym rozdrobnieniem agrarnym. W 2016 roku w województwie było 132 851 gospodarstw rolnych, z których 35,5% stanowiły gospodarstwa 1–2-hektarowe. Średnia powierzchnia ogólna gospodarstwa rolnego wynosiła 5,17 ha, a powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa rolnego 4,43 ha. W strukturze zasiewów dominowały zboża (74,4%), rośliny przemysłowe (8,7%) oraz ziemniaki (7,2%). W 64,4% ogółu gospodarstw rolnych utrzymywano zwierzęta gospodarskie. W gospodarstwach rolnych pracowało w ciągu roku 290,9 tys. osób, stanowiących głównie rodzinną siłę roboczą³⁷.

Położenie województwa podkarpackiego, jego zasoby naturalne i materialne sprawiają, że spełnia ono następujące funkcje:

- komunikacyjną, związaną z paneuropejskim korytarzem transportowym,
- ochronną, obejmującą unikatowe w skali Europy zasoby przyrodnicze,
- produkcyjną, opartą na przemyśle lotniczym oraz rozwijaniu przetwórstwa rolno-spożywczego na bazie produktów ekologicznych i tradycyjnych.

³⁵ *Podkarpackie wśród najbiedniejszych regionów Unii Europejskiej – dane Eurostatu*, <http://gospodarkapodkarpacka.pl/news/view/30247/podkarpackie-wsrod-najbiedniejszych-regionow-unii-europejskiej-dane-eurostatu> [data dostępu: 27.02.2019].

³⁶ *Atrakcyjność inwestycyjna regionów 2017. Województwo podkarpackie*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2017.

³⁷ *Wyniki badań struktury gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim w 2016 roku*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018.

Cechą regionu jest wiejski charakter i dobry stan środowiska naturalnego, a szczególnie duże przestrzenie wyróżniające się wybitnymi walorami przyrodniczymi oraz znaczne kompleksy leśne.

W tabeli 15.1. przedstawiono charakterystykę wybranych programów pomocowych ukierunkowanych na rozwój obszarów wiejskich województwa podkarpackiego.

Tabela 15.1. Wybrane programy pomocowe UE dla obszarów wiejskich województwa podkarpackiego

Nazwa programu	Liczba projektów	Wartość projektów ogółem	Wartość dofinansowania z UE
Okres przedakcesyjny 2000–2003 (mln euro)			
Program Phare Spójność Społeczna i Gospodarcza	23	138,35	64,4
Program SAPARD	1300	317,6	b.d.
Program Aktywizacji Obszarów Wiejskich	b.d.	b.d.	13,78
Lata 2004–2006 (mln zł)			
Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego 2004–2006	1061	1399,5	834,3
Sektorowy Program Operacyjny Wzrost Konkurencyjności Przedsiębiorstw 2004–2006	748	707,8	305,3
Sektorowy Program Operacyjny Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego oraz Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006	1550	390,9	177,3
Sektorowy Program Operacyjny Rybołówstwa i Przetwórstwa Ryb 2004–2006	20	6,7	2,2
INTERREG IIIA Program Sąsiedztwa Polska–Ukraina–Białoruś	48	59,5	41,2

ROZDZIAŁ 15.

Nazwa programu	Liczba projektów	Wartość projektów ogółem	Wartość dofinansowania z UE
INTERREG IIIA Polska-Republika Słowacka	19	16,8	12,0
Fundusz Spójności	6	626,1	444,1
Lata 2007–2013 (mln zł)			
Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego 2007–2013	2362	803,1	479,1
Program Rozwoju Infrastruktury i Środowiska 2007–2013	114	18843,2	10402,3
Program Operacyjny Rozwoju Polski Wschodniej 2007–2013	68	3736,7	2319,3
Program Europejskiej Współpracy Transgranicznej Polska–Białoruś–Ukraina	27	133,9	120,1
Program Operacyjny Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska – Republika Słowacka	34	285,4	239,6
Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013	354273	Kwota zrealizowanych płatności: 1929,8	
Program Zrównoważony Rozwój Sektora Rybołówstwa i Nadbrzeżnych Obszarów Rybackich 2007–2013	83	23,6	12,0

Źródło: 10 lat województwa podkarpackiego w UE – ocena wykorzystania funduszy europejskich w rozwoju regionu. Raport końcowy, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2014. http://rpo2007–2013.podkarpackie.pl/pliki/file/Ewaluacja/Badania%20ewaluacyjne/2014_badanie_i/141015_rap_konc_16092014_rozw.pdf [data dostępu: 15.03.2019].

Z przedstawionej w tabeli 15.1. liczby projektów zrealizowanych na obszarach wiejskich województwa podkarpackiego wynika, że największą popularnością cieszył się w okresie przedakcesyjnym program SAPARD, który w badanym regionie skupiał się na poprawie przetwórc-

stwa i marketingu produktów rolnych i rybnych oraz inwestycjach na rzecz modernizacji gospodarstw rolnych. W latach 2004–2006 były to: Sektorowy Program Operacyjny Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego oraz Rozwoju Obszarów Wiejskich, a w latach 2007–2013 Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW).

Główne dziedziny tematyczne wykorzystane w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich w regionie przedstawiono w tabeli 15.2.

Tabela 15.2. Wybrane dziedziny tematyczne PROW zrealizowane w latach 2007–2013 w województwie podkarpackim

Dziedzina tematyczna projektu	Liczba	% w ramach działań PROW
Infrastruktura publiczna	681	23,05
Organizacja imprez kulturalnych, rekreacyjnych i sportowych	333	11,27
Budowa, odbudowa i oznakowanie małej infrastruktury turystycznej	279	9,44
Remont lub wyposażenie świetlic wiejskich	258	8,73
Zaspokojenie potrzeb w zakresie turystyki	221	7,48
Gospodarka wodno-ściekowa	190	6,43
Kultywowanie miejscowych tradycji, obrzędów i zwyczajów	177	5,99
Zachowanie dziedzictwa kulturowego	65	2,20
Gospodarka odpadami	47	1,59
Scalanie gruntów	13	0,44
Wykorzystanie źródeł energii odnawialnej	12	0,41

Źródło: 10 lat województwa podkarpackiego w UE – ocena wykorzystania funduszy europejskich w rozwoju regionu. Raport końcowy, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2014. http://rpo2007–2013.podkarpackie.pl/pliki/file/Ewaluacja/Badania%20ewaluacyjne/2014_badanie_i/141015_rap_konc_16092014_rozw.pdf [data dostępu: 15.03.2019].

Według danych z tabeli 15.2. w największym stopniu fundusze pomocowe na rozwój obszarów wiejskich w latach 2007–2013 były wykorzystane w celu poprawy infrastruktury publicznej, organizacji imprez kulturalnych, rozwoju turystyki, gospodarki wodno-ściekowej oraz zachowania dziedzictwa kulturowego. Najbardziej znaczące inwestycje zrealizowane w ramach PROW w tym okresie dotyczyły: zabezpieczenia rzeki San, scallania gruntów, budowy sieci kanalizacji sanitarnej, budowy wodociągów, budowy oczyszczalni ścieków.

Analizując dostępne dane z zakresu wykorzystania środków finansowych z PROW w województwie podkarpackim w okresie od 2014 roku (tabela 15.3.), widzimy, że w największym stopniu były one przeznaczone na wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, programy rolnośrodowiskowe oraz modernizację gospodarstw rolnych.

Tabela 15.3. Wykorzystane kwoty w PROW w województwie podkarpackim (stan: 31 lipca 2014 roku)

Programy	Liczba projektów	Kwota (mln zł)
Programy rolnośrodowiskowe	32064	268,1
Wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania	306410	310,3
Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju	2351	131,9
Modernizacja gospodarstw rolnych	2339	209,7
Uczestnictwo rolników w systemach jakości żywności	2084	3,5
Zalesianie gruntów rolnych oraz gruntów innych niż rolne	2038	33,5

Źródło: *10 lat województwa podkarpackiego w UE – ocena wykorzystania funduszy europejskich w rozwoju regionu. Raport końcowy*, 2014, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2014. http://rpo2007-2013.podkarpackie.pl/pliki/file/Ewaluacja/Badania%20ewaluacyjne/2014_badanie_i/141015_rap_konc_16092014_rozw.pdf [data dostępu: 15.03.2019].

Tabela 15.4. Liczba projektów zrealizowanych w latach 2007–2013 w ramach PROW w powiatach województwa podkarpackiego

Powiat	Liczba projektów 2007–2013
bieszczadzki	51
brzozowski	75
dębicki	112
jarosławski	183
jasielski	197
kolbuszowski	144
krośnieński	210
leski	66
leżajski	130
lubaczowski	105
łańcucki	131
mielecki	202
nizański	143
przemyski	190
przeworski	143
ropczycko-sędziszowski	163
rzeszowski	257
sanocki	128
stalowowolski	97
strzyżowski	114
tarnobrzeski	226

Źródło: 10 lat województw podkarpackiego w UE – ocena wykorzystania funduszy europejskich w rozwoju regionu. Raport końcowy, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2014. http://rpo2007-2013.podkarpackie.pl/pliki/file/Ewaluacja/Badania%20ewaluacyjne/2014_badanie_i/141015_rap_konc_16092014_rozw.pdf [data dostępu: 15.03.2019].

Aktywność powiatów w zakresie wykorzystania funduszy pomocowych UE w poszczególnych regionach województwa podkarpackiego w latach 2007–2013 przedstawiono w tabeli 15.4.

Z danych wynika, że najbardziej aktywne w korzystaniu z finansowej pomocy UE były powiaty związane z większymi miastami regionu, a więc powiaty: rzeszowski, krośnieński i mielecki, najmniejszą aktywnością wykazał się powiat bieszczadzki, w którym walory przyrodnicze (100% powierzchni powiatu podlega prawnej ochronie środowiska przyrodniczego) lokują go na pierwszym miejscu wśród wszystkich powiatów w Polsce.

Przedstawiając czynniki, które w największym stopniu wpływają na trwałość obszarów wiejskich województwa podkarpackiego, w wynikach analizy własnej wyszczególniono tylko te czynniki, które po integracji Polski z UE wykazały istotne pozytywne statystycznie zmiany (tabela 15.5.).

Tabela 15.5. Czynniki wykazujące istotne statystycznie różnice w gminach województwa podkarpackiego przed i po akcesji do UE

Okres	Zakłady opieki zdrowotnej	Liczba ludności na 1 zakład	Liczba małżeństw	Sieć wodociągowa	Sieć kanalizacyjna	Liczba podmiotów ogółem na 1000 mieszkańców	Stopa bezrobocia	Dochody ogółem na 1 mieszkańca	Wydatki ogółem na 1 mieszkańca	Liczba gospodarstw rolnych	Wydatki na ochronę środowiska
\bar{x}											
Przed	2,07	4,73	5,38	0,58	0,32	50,6	0,16	1340,5	1368,7	1884,1	146,92
Po	2,60	3,78	6,30	0,63	0,59	57,0	0,12	2327,6	2448,9	1632,2	354,28
χ^2											
	8,96*	8,65*	3,88*	0,54*	7,9*	8,03*	82,0*	1518,2*	1133,4*	5,95*	15,34*

Symbol * przy wartości chi-kwadrat oznacza, że jest ona wyższa od wartości granicznej przy wybranym poziomie $p=0,05$, istnieją więc podstawy do odrzucenia hipotezy o niezależności obu zmiennych.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

We wszystkich gminach wiejskich badanego regionu odnotowano w okresie poakcesyjnym średnio wyższą liczbę zakładów opieki zdrowotnej niż w okresie przedakcesyjnym. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku liczby małżeństw, długości sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, liczby podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców, dochodów i wydatków na 1 mieszkańca oraz wydatków na ochronę środowiska.

Odnosnie do liczby ludności przypadającej na jeden zakład opieki zdrowotnej, stopy bezrobocia oraz liczby gospodarstw rolnych wartości odnotowane w okresie poakcesyjnym wskazują na istotną statystycznie tendencję spadkową.

Integracja europejska wpłynęła pozytywnie na obraz rolnictwa i leśnictwa we wszystkich typach gmin wiejskich województwa podkarpackiego. Spowodowała zmniejszenie liczby gospodarstw rolnych, przy jednoczesnym wzroście powierzchni użytków rolnych, gruntów ornych i sadów. Było to powiązane bezpośrednio z istotnymi dopłatami, które z funduszy pomocowych trafiły do gospodarstw rolnych województwa podkarpackiego. Jednocześnie obniżyła się powierzchnia pastwisk.

Zaprezentowane w tabeli 15.5. czynniki wykazujące istotne statystycznie różnice w gminach województwa podkarpackiego przed i po akcesji do UE można uznać za czynniki sprzyjające trwałości tych gmin. W przypadku czynników charakteryzujących liczbę mieszkańców, saldo migracji, liczbę szkół, obiekty kulturalne, liczbę oddanych mieszkań, czy bezrobocie ukryte analizy statystyczne nie wykazały istotnych różnic w okresie przed i poakcesyjnym. Można zatem stwierdzić, że wymienione czynniki nie miały wpływu na trwałość gmin wiejskich województwa podkarpackiego.

Podsumowanie

Rok 2004 był dla polskiej wsi ważnym momentem, gdyż od tego roku polska wieś nabrała szybszego tempa w procesie zmian o modernizacyj-

nym charakterze. Integracja Polski z UE dała realne korzyści związane ze złamaniem barier rozwojowych rolnictwa, a głównie zmiany niekorzystnej struktury agrarnej polskiej wsi, poprawę efektywności ekonomicznej rolnictwa, zmniejszenie bezrobocia oraz poprawę jakości życia mieszkańców. Dzięki pomocy Unii Europejskiej istotnie zwiększyły się środki krajowe i unijne skierowane w Polsce do rolnictwa, nastąpił korzystny wzrost cen skupu znacznej części produktów rolnych oraz wzrost eksportu produktów rolno-spożywczych, zwiększyły się nakłady środków na inwestycje infrastrukturalne i dywersyfikację ekonomiczną, nastąpiła poprawa jakości wytwarzanych produktów, silniej daje się odczuć powiązanie wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich z ochroną środowiska naturalnego.

Unia Europejska odegrała, i w dalszym ciągu odgrywa, ważną rolę w przeobrażeniach sektora rolnego w Polsce, w tym w województwie podkarpackim. W latach 2004–2013 rolnicy zawarli 3630 umów, na łączną kwotę blisko 311 mln zł wsparcia z funduszy UE. W okresie 2014–2020 realizowany jest PROW dla Polski, w którym obszary wiejskie otrzymują wsparcie finansowe w kwocie blisko 8,5 mld euro. Część z tej kwoty trafia także do województwa podkarpackiego, głównie na wsparcie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, na programy rolnośrodowiskowe oraz modernizację gospodarstw rolnych. W latach 2007–2013 w największym stopniu fundusze pomocowe na rozwój obszarów wiejskich w województwie podkarpackim były wykorzystane w celu poprawy infrastruktury, rozwoju turystyki, gospodarki wodno-ściekowej oraz zachowania dziedzictwa kulturowego.

Programy pomocy Unii Europejskiej dla państw członkowskich, w tym także dla regionu podkarpackiego, wyraźnie przyczyniły się do poprawy jakości produktów wytworzonych przez rolników, modernizacji gospodarstw rolnych i zróżnicowania ich działalności, poprawy infrastruktury obszarów wiejskich i polepszenia jakości życia mieszkańców wsi oraz zwiększenia dbałości o wartość środowiska naturalnego i kulturowego obszarów wiejskich.

Badania własne potwierdziły, że integracja z UE istotnie wpłynęła na trwałość gmin wiejskich województwa podkarpackiego, szczególnie w aspekcie poprawy infrastruktury komunalnej, modernizacji rolnictwa oraz ochrony środowiska tych obszarów, a jednocześnie ukazały pozytywny wpływ integracji Polski z Unią Europejską.

R O Z D Z I A Ł 1 6 .

PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ NA OBSZARACH WIEJSKICH
WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO – WCZORAJ I DZIŚRenata Przygodzka¹**Wstęp**

Obszary wiejskie, definiowane w najbardziej ogólny sposób, jako tereny poza granicami administracyjnymi miast², stanowią w Polsce około

¹ Dr hab. Renata Przygodzka, prof. UwB, Uniwersytet w Białymstoku.

² Wszelka działalność ludzka odbywa się w przestrzeni, może być w niej rozproszona lub skupiona w dogodnych punktach. Z chwilą powstania miast ogniskowały się w nich różnorodne zajęcia, interesy, wzajemne kontakty i współzależności określające charakter i funkcje miasta. Na wsi rodzaj wykonywanych czynności był mniej zróżnicowany i zdominowany na ogół przez pracę w rolnictwie i innych działach opartych na eksploatacji zasobów naturalnych. Ta dwoistość miejskiego i wiejskiego bytowania, mimo dużych zmian i zacierania niektórych różnic, utrzymała się do dzisiaj, aczkolwiek coraz częściej podkreśla się postępujący proces dezagraryzacji wsi czy też zmiany jej funkcji. Zob. szerzej M. Stanny, *Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie*, „Wieś i Rolnictwo” 2014, nr 1(62), s. 123–128.

Pojęcie miasta i wsi przyjmuje różną treść w poszczególnych krajach. Dla dokonania podziału osiedli na wieś i miasto mogą być stosowane różne kryteria takie, jak: liczba ludności, gęstość zaludnienia, zainwestowanie w zabudowę i urządzenia trwałe, stopień przestrzennej koncentracji zabudowy, sposób użytkowania ziemi, struktura społeczno-zawodowa ludności, rodzaj więzi społecznych, występowanie funkcji nadrzędnych i inne. Tak więc podział na obszary wiejskie

93% ogólnej powierzchni kraju, a zamieszkiwane są przez prawie 40% populacji³. Na aktywność gospodarczą obszarów wiejskich można patrzeć z perspektywy różnych aspektów, jednak kluczowe znaczenie odgrywiają dwa procesy: rozwój rolnictwa oraz rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej.

Tradycyjnie, jako dominującą funkcję obszarów wiejskich postrzega się rolnictwo. W 2016 roku w Polsce sektor ten obejmował ok. 1,4 mln gospodarstw rolnych o łącznej powierzchni 16,1 mln ha stanowiącej 55,2% powierzchni obszarów wiejskich⁴. Jednak jego udział w tworzeniu PKB wynosi obecnie 2,6% PKB⁵, w zatrudnieniu – 11%⁶, a dochody z produkcji rolniczej są głównym źródłem utrzymania dla niespełna 10% ludności wsi⁷. Zatem znaczenie rolnictwa jako funkcji obszarów wiejskich systematycznie się zmniejsza. Z danych statystycznych wynikało, że coraz większą rolę w kształtowaniu aktywności ekonomicznej mieszkańców wsi odgrywa działalność pozarolnicza. Jej rozwój, stymulowany w trojaki

i wiejskie rozpatrywany jest najczęściej w aspektach geograficzno-przestrzennych, ekonomicznych i socjologiczno-kulturowych, i dostosowany jest do potrzeb administracyjno-prawnych różnych krajów. W Polsce poszczególnym osiedlom wiejskim w miarę ich rozwoju ludnościowego i poszerzania spełnianych przezeń funkcji, przyznaje się mocą decyzji administracyjnej prawa miejskie, a podział na wieś i miasto jest bezpośrednio związany z podziałem administracyjnym. Por. m.in. M. Adamowicz, *Przemiany strukturalne obszarów wiejskich w krajach europejskich jako podstawa polityki regionalnej*, opracowanie wykonane w ramach projektu badawczego nr 5 0281 91 01, Warszawa 1992, s. 1–3.

³ *Obszary wiejskie w Polsce w 2016 roku*, GUS, Warszawa 2017, s. 21.

⁴ Tamże, s. 21.

⁵ *Produkt krajowy brutto i wartość dodana brutto w przekroju regionów w 2016 roku, Informacje sygnałowe*, GUS, Warszawa 2018, s. 4, https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5482/7/1/1/pkb_i_wartosc_dodana_brutto_w_przekroju_regionow_w_2016.pdf [data dostępu: 27.09.2019].

⁶ W II kwartale 2019 roku liczba pracujących w rolnictwie, leśnictwie i rybactwie wynosiła 1 484 mln osób, <https://rynekpracy.org/statystyki/pracujacy-w-rolnictwie-przemysle-i-uslugach> [data dostępu: 26.09.2019].

⁷ *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2018, s. 13.

sposób: po pierwsze – za pomocą wsparcia publicznego finansowanego z funduszy unijnych, w tym przede wszystkim w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, po drugie – poprzez wzrost popytu na różne dobra i usługi generowany przez mieszkańców wsi, a po trzecie – napływ mieszkańców miast, oddziałuje na wiejski rynek pracy i dywersyfikuje źródła dochodów ludności⁸.

Z Raportu „Wieś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza”⁹ wynika, że „eksperci zgodnie przyznają, iż aktywność pozarolnicza na wsi będzie w przyszłości odgrywać coraz większą rolę”, aczkolwiek „z trudnością przychodzi im opisywanie struktury przedsiębiorstw na wsi poza rolnictwem”. Oznacza to, że nadal przedsiębiorczość na obszarach wiejskich nie jest do końca zbadanym zjawiskiem. Ponad 25 lat temu, autorka niniejszego opracowania, w związku z realizacją badań na potrzeby pracy doktorskiej¹⁰, przedsiębiorczość wiejską traktowała jako źródło czy też czynnik sprawczy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, który to rozwój w wąskim ujęciu rozumiała jako proces tworzenia pozarolniczych miejsc pracy. Ciekawość badawcza zrodziła następujące pytania: czy i w jakim stopniu zmieniły się poziom i struktura przedsiębiorczości na obszarach wiejskich województwa podlaskiego, które objęto badaniami

⁸ R. Marks-Bielska podkreśla także szczególną rolę samorządu gminnego. Zob. R. Marks-Bielska, *The role of local authorities in creating conditions for the development of economic activities: a case study of rural municipalities in Poland*, Proceedings of the 8 th International Scientific Conference Rural Development 2017. Edited by prof. A. Raupelienė; R. Marks-Bielska, M. Wojarska, I. Serocka, *Importance of Measures Taken by Local Authorities for Development of Entrepreneurship – a Case Study of Rural Municipalities in Poland*. Proceedings of the 2019 International Conference “Economic Science for Rural Development”, Jelgava, LLU ESAF, 9–10 May 2019, nr 50, s. 132–139; *Przedsiębiorczość gospodarcza a rozwój lokalny*, R. Marks-Bielska (red.), Wydawnictwo Informatyczny Ekspert, Olsztyn 2016.

⁹ *Wieś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa 2017, s. 29.

¹⁰ R. Przygodzka, *Zasoby pracy a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, rozprawa doktorska, Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok 1996.

w roku 1995 (wówczas województwo białostockie)? Czy tempo tych zmian jest zbliżone do przeciętnych zmian w Polsce, czy też może się różni? Jak zmieniały się podstawowe wskaźniki opisujące przedsiębiorczość w wybranych do badań gminach? Chęć znalezienia odpowiedzi na powyższe pytania stała się inspiracją dla przeprowadzenia badań porównawczych. Zatem celem niniejszego rozdziału jest identyfikacja kluczowych zmian w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich województwa podlaskiego, jakie miały miejsce w latach 1995–2018.

Do realizacji celu, w części teoretycznej, wykorzystano studia literatury przedmiotu zarówno krajowej, jak i zagranicznej, analizę raportów i opracowań instytucji rządowych: Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP) oraz instytucji naukowych: Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa (IRWiR PAN) i Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (IERiGŻ). Natomiast w części empirycznej wykorzystano przede wszystkim dane wtórne. Ich głównym źródłem był Bank Danych Lokalnych oraz inne informacje zgromadzone przez Główny Urząd Statystyczny.

Jak wcześniej wspomniano, zasięg terytorialny badań został ograniczony do województwa podlaskiego, a ich uszczegółowienie – do sześciu celowo wybranych gmin tego regionu. Za takim postępowaniem przemawia przede wszystkim fakt, że w wyniku reformy administracyjnej, która weszła w życie z dniem 1 stycznia 1999 roku województwo białostockie, w którym pierwotnie były realizowane badania, zostało rozszerzone i „wchłonęło” wcześniejsze województwa łomżyńskie i suwalskie, przyjmując nazwę województwa podlaskiego. Oznacza to, że wiele wskaźników byłoby nieporównywalnych. W związku z powyższym, dane prezentowane w układzie wojewódzkim, dotyczyć będą ostatnich lat. Natomiast bardziej szczegółowa analiza, obejmująca lata 1995–2018, została przeprowadzona – jak już podkreślono – w sześciu gminach województwa podlaskiego. Niewątpliwie wiele ze wskaźników, które opisywały sytuację społeczno-ekonomiczną powyższych gmin, po upływie 25 lat uległo zmianie. Niemniej jednak interesujące jest, czy i jak w tak zróżnicowanych gminach, rozwijała się w ciągu ostatnich 25 lat wiejska przedsiębiorczość.

16.1. Istota przedsiębiorczości wiejskiej i jej uwarunkowania

Pojęcie przedsiębiorczości jest bardzo złożone. Rozumiane jest ono w rozmaity sposób i dotyczy zarówno podmiotów zbiorowych jak i indywidualnych. Najszerze ujęcie przedsiębiorczości określa ją jako całokształt indywidualnych i zbiorowych działań, które przełamują istniejące wzorce gospodarowania¹¹. Przedsiębiorczość polega więc na krytyce istniejącego stanu rzeczy i poszukiwaniu, obciążonym ryzykiem, nieszablonowych sposobów jego zmiany.

Niektórzy autorzy nie wiążą pojęcia przedsiębiorczości z działalnością na rachunek własny, lecz z człowiekiem, jego aktywnością, twórczością, innowacyjnością bez względu na formę organizacyjno-własnościową danej instytucji gospodarczej¹². Józef Pajestka zwraca uwagę, iż w ekonomicznych zachowaniach ludzi aktywność, twórczość, racjonalność i innowacyjność, nie są cechami naturalnymi, przyrodzonymi społeczeństwom i narodom. Są one produktami kulturowymi, a więc muszą być wykształcone i pielęgnowane¹³. Powyższe potwierdza również Peter F. Drucker podkreślając, że innowacja i przedsiębiorczość to celowe zadania, które można organizować i którym potrzebne jest organizowanie oraz, że należy je traktować jako systematyczną pracę¹⁴.

Przedsiębiorczość – zdaniem Tadeusza Hunka – polega na organizacji i kierowaniu przedsiębiorstwem, firmą, przedsięwzięciem, opartym na motywach zysku. Motyw zysku, przy założeniu ryzyka i na własną odpowiedzialność, w gospodarce rynkowej jest socjologicznie szeroki i nie

¹¹ Por. L. Bylicki, *Kontrowersje wokół pojęcia przedsiębiorczości*, [w:] *Alternatywne źródła dochodów ludności wiejskiej*, Biuletyn Regionalny Zakładu Doradztwa Rolniczego, nr 309, Akademia Rolnicza im. H. Kołłątaja, Kraków 1994, s. 43–44.

¹² A. Sadowski, *Przedsiębiorstwo i przedsiębiorczość w warunkach integracji*, A. Sadowski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2008.

¹³ Zob. J. Pajestka, *Reforma gospodarcza na nowym etapie*, Studia i Materiały, nr 7, INE PAN, Warszawa 1988, s. 26.

¹⁴ Por. P.F. Drucker, *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, PWE, Warszawa 1992, s. 7.

sprowadza się jedynie do ilościowo ujętej sumy pieniądza. Zysk stanowi parametr prestiżu określonej władzy nad ludźmi i rzeczami, formę personalnego dowartościowania. Zysk jest zatem kategorią społeczną i stąd jego rola jako katalizatora, czynnika mobilizującego i wyzwalającego energię, pomysłowość, wysiłek, kreującego różne formy działalności ludzkiej¹⁵. Natomiast według Jana Szczepańskiego podstawą tempa wzrostu gospodarczego nie jest bezwzględny egoizm przedsiębiorców i ich bezgraniczne dążenie do zysku czy innych korzyści społecznych, ale zaangażowanie indywidualnych zdolności, autonomii działania w opozycji do formalistycznego skrepowania. Zatem podstawową funkcją przedsiębiorczości jest przełamanie barier rozwojowych społeczeństwa lub kooperacji, a tym samym zapewnienie im zdolności do przetrwania, traktowanej współcześnie jako najlepszy miernik sprawności działania¹⁶. Wyrazem tak pojmowanej przedsiębiorczości jest aktywność w zakładaniu przedsiębiorstw, a jej miarą może być np. wskaźnik nasycenia podmiotami gospodarczymi.

Istotnym elementem przedsiębiorczości jest witalność, inicjatywa i gotowość do podjęcia ryzyka. Człowiek przedsiębiorczy to ten, który tworzy nowe rzeczy i uczestniczy w ich urzeczywistnianiu lub aktywnie oddziałuje na innych w celu realizacji nowej kombinacji czynników produkcji. Katarzyna Duczkowska-Małysz traktuje przedsiębiorczość jako cechę osobowości, skłonność, zdolność do przejawiania ducha inicjatywy i zaradność oraz jako proces polegający na podejmowaniu wszechstronnych działań związanych z przystosowaniem się do reguł i wymogów gospodarki rynkowej. W tym rozumieniu przedsiębiorczość dotyczy zarówno osób fizycznych, jak i prawnych¹⁷.

Już nawet ten krótki przegląd różnych podejść oraz ujęć pojęcia przedsiębiorczości wskazuje na znaczny stopień jego złożoności. W niniejszej

¹⁵ Por. T. Hunek, *Makroekonomiczne uwarunkowania „small businessu” na terenach wiejskich*, [w:] *Przedsiębiorczość na obszarach...*, s. 13.

¹⁶ Zob. J. Szczepański, *O indywidualności*, PWN, Warszawa 1988, s. 18.

¹⁷ Zob. K. Duczkowska-Małysz, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości*, [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich*, K. Duczkowska-Małysz, M. Kłodziński (red.), Fundusz Współpracy, IRWiR PAN, Warszawa 1994, s. 14.

pracy pojęcie to rozumiane jest jako proces, polegający na podejmowaniu działalności gospodarczej. Jest to pewne uproszczenie, jednakże niezbędne dla przejrzystości pracy.

Czym zatem jest przedsiębiorczość wiejska? W najbardziej ogólnym ujęciu jest to pozarolnicza działalność gospodarcza, podejmowana na obszarach wiejskich. W wąskim ujęciu natomiast jest to proces tworzenia na wsi pozarolniczych miejsc pracy, stanowiących alternatywne dla rolnictwa źródło dochodów. Przy czym – co istotne – takie miejsca mogą powstawać również w gospodarstwach rolnych (gospodarstwa wielofunkcyjne).

Ogół czynników oddziałujących na rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich można podzielić na makro- i mikroekonomiczne. Makroekonomiczne uwarunkowania wynikają z ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, z usytuowania rolnictwa i gospodarki żywnościowej w gospodarce narodowej, z kreowanej polityki ekonomicznej, z ukształtowanego systemu prawa i innych¹⁸.

Do mikroekonomicznych czynników determinujących rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej zaliczyć można takie, jak: położenie gminy, historycznie ukształtowaną strukturę gospodarki, rangę i charakter rolnictwa w rozwoju mikroregionu, stan infrastruktury, sytuację demograficzną w gminie i poziom bezrobocia, strukturę społeczno-zawodową, stosunki własności i zasoby kapitału, sprawność instytucji wiejskich, w tym aktywności samorządów lokalnych i władz gminy, postawy społeczne, w szczególności do przedsiębiorczości.

Powyższe czynniki sklasyfikowane zostały przez K. Duczkowską-Małysz na podstawie ogólnopolskich interdyscyplinarnych badań nad rozwojem

¹⁸ Por. K. Duczkowska-Małysz, J. Małysz, *Mikroekonomiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości*, [w:] *Przedsiębiorczość na obszarach...*, s. 26; konsekwencje dla rozwoju small businessu, wynikające z usytuowania rolnictwa i gospodarki żywnościowej, wymienia i opisuje T. Hunek, *Drobna przedsiębiorczość (small business) na terenach wiejskich. Systemowe uwarunkowania rozwoju*, „Wieś i Rolnictwo” 1995, nr 4, s. 129–130.

przedsiębiorczości na terenach wiejskich¹⁹. Pomimo upływu czasu, nadal determinują aktywność gospodarczą mieszkańców wsi wyrażającą się w uruchamianiu i prowadzeniu działalności gospodarczej²⁰.

16.2. Poziom i struktura przedsiębiorczości województwa podlaskiego na tle kraju

Jedną z podstawowych miar rozwoju przedsiębiorczości jest liczba podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w systemie REGON (Krajowy Rejestr Urzędowy Podmiotów Gospodarki Narodowej). W dniu 31 lipca 2019 roku liczba ta w województwie podlaskim wynosiła 10 6042, co stanowiło 2,37% ogółu podmiotów w kraju. Odsetek ten plasuje województwo na przedostatnim miejscu w kraju. Wprawdzie w porównaniu z 2000 rokiem nastąpił wzrost liczby zarejestrowanych podmiotów o 23%, jednak dynamika ta nie wpłynęła w istotnym stopniu na poprawę pozycji analizowanego województwa w kraju.

Podobnie jak w Polsce, ponad 70% ogółu podmiotów zarejestrowanych w województwie podlaskim funkcjonuje w miastach. Natomiast na obszarach wiejskich działalność prowadzi co trzeci podmiot. Taka struktura

¹⁹ Zob. K. Duczkowska-Małysz, dz. cyt., s. 15.

²⁰ Zob. m.in. J. Bański, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na wsi – wybrane zagadnienia*, „Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2015, t. 102, z. 1, s. 59–69; M. Bajgier-Kowalska, M. Tracz, R. Uliszak, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich na przykładzie gospodarstw agroturystycznych województwa małopolskiego*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2016, nr 12, s. 256–273; R. Majewski, J. Staniszewski, B. Czyżewski, *Specyfika pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi w kontekście jej wsparcia ze środków Unii Europejskiej*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2012, nr 5; W. Musiał, J. Barczyk, J. Zukovskis, *Bariery i szanse rozwoju drobnej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce i na Litwie w ocenach ekonomistów*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych” 2018, nr 22; M. Kłodziński, *Kształtowanie się rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej na tle ogólnokrajowych i europejskich tendencji*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2015, t. XVII, z. 3.

w istotnym stopniu wpływa na wskaźnik nasycenia podmiotami gospodarczymi. Na 1000 mieszkańców terenów wiejskich w 2016 roku przypadało 75 podmiotów, czyli prawie dwukrotnie mniej niż w miastach, gdzie wartość tego wskaźnika wynosiła 133. Analogiczny wskaźnik w województwie podlaskim należał do najniższych w kraju i wyniósł 57 (dla porównania można dodać, że w województwie zachodniopomorskim ukształtował się na poziomie 97)²¹.

W 2016 roku w strukturze podmiotów gospodarki narodowej zlokalizowanych na obszarach wiejskich według klas wielkości największy odsetek stanowiły podmioty o liczbie pracujących do 9 osób – 96,1%²². Prawidłowość ta dotyczyła wszystkich regionów w kraju. Natomiast w strukturze podmiotów gospodarki narodowej według form prawnych dominującą pozycję zajmowały osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą – 79,7% (w miastach – 66,5%). W następnej kolejności znalazły się spółki handlowe (5,8%), spółki cywilne (4,2%) oraz stowarzyszenia i organizacje społeczne (3,7%)²³. Nieco odmiennie struktura ta wyglądała w województwie podlaskim. O ile udział osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą był zbliżony i wyniósł – 79,1%, to znacznie mniej odnotowano spółek handlowych (3,8%), oraz spółek cywilnych (2,9%), natomiast więcej (o 1,3 pkt. proc.) stowarzyszeń i organizacji społecznych. Oznacza to, że 4 na 5 podmiotów to mikrofirmy, których skala i obszar działania zazwyczaj mają charakter lokalny i w niewielkim stopniu oddziałują na rynek pracy, chociaż ich pozytywnym aspektem jest samozatrudnienie.

Biorąc pod uwagę rodzaj działalności prowadzony przez podmioty gospodarki narodowej funkcjonujące na obszarach wiejskich w Polsce w podziale na sekcje PKD 2007 odnotowano, że w 2016 roku najwięcej

²¹ *Obszary wiejskie w Polsce w 2016*, GUS, Warszawa-Olsztyn 2018, s. 103.

²² Potwierdzają tę prawidłowość także badania prowadzone przez J. Bańskiego. Zob. szerzej: J. Bański, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na wsi – wybrane zagadnienia*, „Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2015, t. 102, z. 1, s. 59–69.

²³ *Obszary wiejskie...*, s. 104.

podmiotów zajmowało się handlem i naprawą pojazdów samochodowych – 24,7%. Kolejne miejsca pod względem liczebności zajmowały podmioty prowadzące działalność budowlaną – 16,5%, przemysłową – 12,1%, transportową i magazynową – 7,0%, pozostałą usługową – 6,4% oraz profesjonalną, naukową i techniczną – 6,2%. Udziały pozostałych sekcji PKD 2007 nie przekroczyły 5,0%²⁴. W województwie podlaskim natomiast zaobserwowano nieco mniejszy udział podmiotów zajmujących się handlem i naprawą pojazdów samochodowych (22,3%), także mniejszy udział firm prowadzących działalność przemysłową (10,5%). Znacznie większy odsetek podmiotów zajmuje się z kolei rolnictwem, leśnictwem, łowiectwem i rybactwem (8,3%). Jest to konsekwencją istotnie większej roli tego sektora w gospodarce regionu w porównaniu z resztą kraju. Świadczy o tym nie tylko relatywnie wysoki udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej, który w 2016 roku wyniósł 6,5% (zatem trzykrotnie więcej niż przeciętnie w Polsce)²⁵, w zatrudnieniu – 29% (dwukrotnie więcej niż w Polsce)²⁶, ale także w kształtowaniu dochodów ludności wiejskiej: w 2016 roku działalność rolnicza stanowiła główne źródło dochodów (przekraczające 50% dochodów ogółem) dla 45,6% gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego (czyli gospodarstw rolnych)²⁷.

Generalnie z przeprowadzonych rozważań wynika, że pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich województwa podlaskiego w zakresie struktury rozpatrywanej zarówno w odniesieniu do form

²⁴ Tamże, s. 106.

²⁵ *Produkt krajowy brutto i wartość dodana brutto w przekroju regionów w 2016 roku, Informacje sygnałne*, GUS, Warszawa 2018, s. 4, https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5482/7/1/1/1/pkb_i_wartosc_dodana_brutto_w_przekroju_regionow_w_2016.pdf [data dostępu: 27.09.2019].

²⁶ *Rocznik statystyczny województw w 2018 roku*, GUS, Warszawa 2019, s. 246.

²⁷ Oczywiście, działalność rolnicza nie we wszystkich gospodarstwach stanowiła główne źródło dochodów. Znaczna ich część utrzymywała się głównie z pracy najemnej (27,5%) oraz emerytury i renty (8,9%), zob. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podlaskim w 2016 roku*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2017, s. 4.

organizacyjno-prawnych, jak i branżowej, jest zbliżona do wskaźników przeciętnych dla kraju. Natomiast niskie są, o czym należy pamiętać, zarówno liczba podmiotów prowadzących działalność na tych terenach, jak i wskaźnik nasycenia podmiotami gospodarczymi. A zatem można stwierdzić, że poziom wiejskiej przedsiębiorczości w analizowanym regionie jest relatywnie niski. Nie oznacza to jednak, że niski jest poziom aktywności ekonomicznej mieszkańców wsi. Świadczą o tym m.in. wysoki współczynnik aktywności zawodowej, czy wskaźnik zatrudnienia, które plasują województwo na 8 miejscu w kraju²⁸. Na szczególne podkreślenie zasługuje natomiast swoista przedsiębiorczość i aktywność podlaskich rolników. Wyraża się ona w aplikowaniu o środki unijne. W zasadzie w większości działań Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 skierowanych do gospodarstw rolnych, rolnicy z województwa podlaskiego zajmują czołowe miejsca zarówno w składaniu wniosków, jak i w uzyskiwaniu wsparcia. Na przykład w działaniu „Inwestycje w środki trwałe” rolnicy z badanego województwa złożyli 5541 wniosków (czyli 9% ogółu), na kwotę 1,27 mld zł, natomiast liczba tzw. umów czynnych w tym działaniu wynosi 2718 na kwotę prawie 600 mln zł (11% ogólnej kwoty czynnych umów i jednocześnie 1 miejsce w Polsce)²⁹. Z uwagi na rozwój pozarolniczej aktywności na obszarach wiejskich, szczególne znaczenie mają dwa działania, a mianowicie „Premie na rozpoczęcie działalności pozarolniczej” oraz „Rozwój przedsiębiorczości – rozwój usług rolniczych”. W pierwszym z nich podlascy rolnicy złożyli 674 wnioski (8%) na kwotę 121,2 mln zł, natomiast pozytywne decyzje uzyskały 153 wnioski na kwotę 15,3 mln zł (6% ogólnej kwoty wydanych decyzji)³⁰.

²⁸ *Regiony Polski*, GUS, Warszawa 2019, s. 52–53.

²⁹ Dane na dzień 31.10.2019, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/wdrazane_programy_sprawozdania/M_4.1._MGR_Inwestycje_w_srodki_trwale-Wsparcie_inwestycji_w_gospodarstwach_rolnych.Modernizacja_gospodarstw_rolnych/20191130_M04.1_MGR_Wsparcie_inwestycji_w_gospodarstwach_rolnych_zbiorczo_2_.pdf [data dostępu: 30.11.2019].

³⁰ Dane na dzień 31.10.2019, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/wdrazane_programy_sprawozdania/M_6.1._Premie_dla_mlodych_rolnikow/M_6.2_

W drugim natomiast – 121 wniosków na kwotę prawie 50 mln zł, przy czym umowy zawarto z 80 rolnikami na kwotę 34 mln zł (6% ogólnej kwoty zawartych umów)³¹.

Rezultatem pozyskiwania wsparcia ze środków publicznych jest fakt, że w czerwcu 2016 roku w województwie podlaskim 1,7 tys. gospodarstw rolnych, czyli około 2,0% ogółu, prowadziło pozarolniczą działalność gospodarczą, ale związaną z gospodarstwem rolnym³². Z badań prowadzonych przez Urząd Statystyczny w Białymstoku wynika, że działalność ta była odmienna w gospodarstwach zaliczanych do różnych grup obszarowych, to znaczy:

- „w grupie obszarowej 3–5 ha użytków rolnych dominowało rękodzieło (zajmowało się nim 87,3% ogólnej liczby gospodarstw o takiej powierzchni użytków rolnych prowadzących działalność pozarolniczą),
- w grupie obszarowej 5–10 ha użytków rolnych znaczna część gospodarstw zajmowała się produkcją energii odnawialnej (83,8%), przetwarzaniem surowego drewna w gospodarstwie (76,1%), leśnictwem (69,4%), agroturystyką (48,5%), inną działalnością (34,3%), nierolni-

Premie_na_rozpozecie_dzialalnosci_pozarolniczej/20191130_M06.2.Premie_na_rozpozecie_dzialalnosci_pozarolniczej.pdf [data dostępu: 30.11.2019].

³¹ Dane na dzień 31.10.2019, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/wdrazane_programy_sprawozdania/M_6.4._Wsparcie_inwestycji_w_tworzenie_i_rozwoj_dzialalnosci_pozarolniczej_Rozwoj_przedsiębiorczosci-rozwoj_uslug_rolniczych_/20191130_M06.4_Rozwoj_przedsiębiorczosci-rozwoj_uslug_rolniczych.pdf [data dostępu: 30.11.2019].

³² Warto dodać, że na potrzeby badań prowadzonych w związku z realizacją pracy doktorskiej, w 1995 roku autorka rozdziału przebadła ponad 320 gospodarstw rolnych, w których zidentyfikowała 5% gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność opartą na warsztacie rolnym. Gospodarstwa takie nazywała gospodarstwami wielofunkcyjnymi; zob. R. Przygodzka, dz. cyt. Oczywiście trudno porównywać te wskaźniki i na tej podstawie stwierdzić, że odsetek takich gospodarstw się zmniejszył. Byłoby to nieuprawnione. Niemniej jednak badania Urzędu Statystycznego bazują na działalności gospodarczej prowadzonej legalnie, natomiast badania ankietowe pozwoliły wychwycić również i aktywność niezarejestrowaną. Być może dlatego wskaźniki te się różnią.

czymi pracami kontraktowymi z wykorzystaniem środków produkcji gospodarstwa (23,9%),

- w grupie obszarowej 15–20 ha użytków rolnych najczęściej gospodarstw prowadziło przetwórstwo produktów rolnych (21,1%),
- w grupie obszarowej 30–50 ha użytków rolnych znaczna część gospodarstw zajmowała się świadczeniem usług zawodowych, socjalnych i edukacyjnych (44,4%) oraz rolniczymi pracami kontraktowymi z wykorzystaniem środków produkcji gospodarstwa (24,3%). Najczęściej poszukiwano alternatywnych działalności w gospodarstwach należących do grupy obszarowej 5–10 ha użytków rolnych”³³.

Niejako w konsekwencji w 2016 roku działalność pozarolnicza była głównym źródłem dochodów dla 8,0% (w 2013 roku – 7,4%) gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego³⁴.

16.3. Analiza zmian przedsiębiorczości w badanych gminach

Analizując zagadnienia dotyczące aktywności ekonomicznej obszarów wiejskich, należy wyraźnie podkreślić ich przestrzenne zróżnicowanie³⁵. Teza ta jest prawdziwa zarówno w odniesieniu do rolnictwa, jak i pozarolniczej działalności gospodarczej. Dotyczy zarówno konkretnych województw, jak i gmin w nich usytuowanych. Ćwierć wieku temu, tj. w 1995 roku, autorka przeprowadziła szczegółowe badania w sześciu gminach ówczesnego województwa białostockiego. W tym miejscu należy wyjaśnić, jakie kryteria zadecydowały o ich zakwalifikowaniu do badań. Dobór celowy oparto na pięciu zasadniczych kryteriach: zróżnicowanie kategorii funkcjonalnych, zróżnicowanie demograficzne, zróżnicowanie warunków

³³ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podlaskim w 2016 roku*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2017, s. 3.

³⁴ Tamże, s. 4.

³⁵ Zróżnicowanie to wynika z badań prowadzonych przez wielu autorów.

produkcji rolniczej, poziomu działalności pozarolniczej, stopy bezrobocia zarejestrowanego. Kryteria te umożliwiły taki dobór gmin, który zapewnił w znacznym stopniu możliwość odnoszenia wyników badanych gmin do gmin o zbliżonych charakterystykach. Na podstawie powyższych kryteriów wytypowano następujące gminy:

- Suchowola – gmina miejsko-wiejska, zaliczona do kategorii funkcjonalnej I³⁶, do II rejonu demograficznego³⁷, charakteryzująca się niższym od wojewódzkiego wskaźnikiem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (52,6), średnią powierzchnią gospodarstwa wynoszącą 11,45 ha, jednym z najwyższych w województwie odsetkiem gospodarstw o powierzchni powyżej 15 ha (32,9%), wskaźnikiem nasycenia podmiotami gospodarczymi wynoszącym 2,0 oraz przeciętną stopą bezrobocia (12,2–14%);
- Juchnowiec Dolny – gmina wiejska, zaliczona do kategorii III i I rejonu demograficznego, charakteryzująca się wyższym od wojewódzkiego wskaźnikiem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej wynoszącym

³⁶ Opierając się na metodzie typologii funkcjonalnej zaproponowanej przez Władysława Stołę, wyodrębniono 5 kategorii funkcjonalnych gmin województwa podlaskiego, obejmujących 44 gminy oraz 5 gmin, których nie można było zakwalifikować do żadnej z 5 kategorii funkcjonalnych. Były to: kategoria I – o dominującej funkcji rolniczej (19 gmin), kategoria II – o przewadze funkcji rolniczych z udziałem leśnictwa (13 gmin), kategoria III – o przewadze funkcji rolniczych z udziałem przemysłu i budownictwa (3 gminy), kategoria IV – o przewadze funkcji rolniczo-leśnych z udziałem przemysłu, kategoria V – o przewadze funkcji leśno-rolniczych z udziałem funkcji przemysłowych. R. Przygodzka, dz. cyt., s. 84–86.

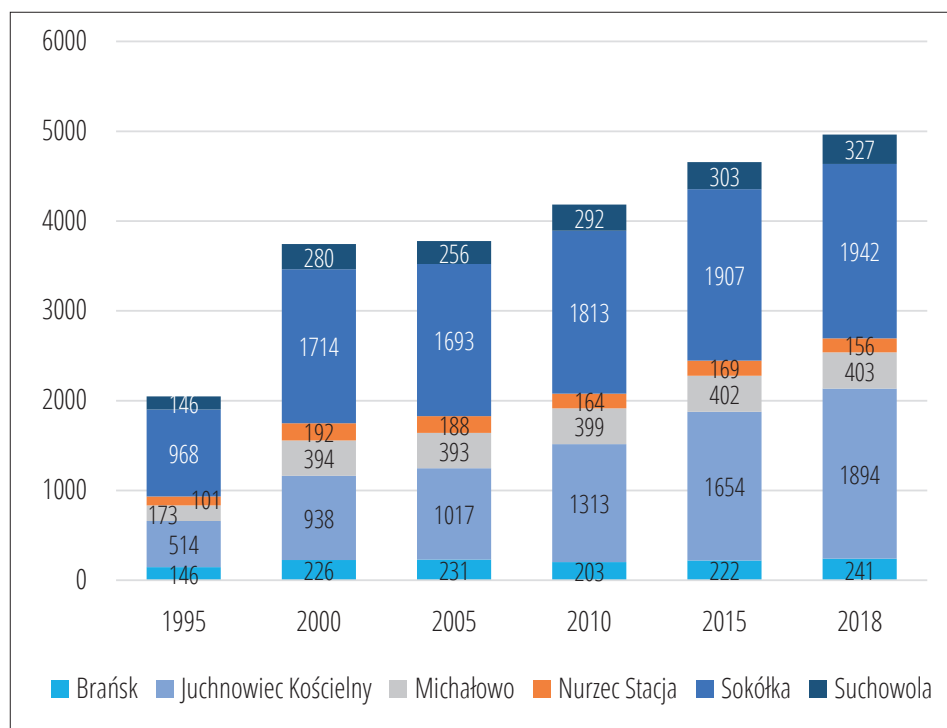
³⁷ Na podstawie kilkunastu wskaźników opisujących sytuację demograficzną ówczesnego województwa białostockiego, wyodrębniono, w oparciu o metodę rejonizacji Warmusa, trzy rejonu demograficzne. Rejon I charakteryzuje się wskaźnikami typowymi dla dynamicznej populacji (zakwalifikowano do niego 5 gmin – przede wszystkim leżących w pobliżu Białegostoku). Rejon II charakteryzuje się wskaźnikami gorszymi w porównaniu z rejonem I, a populację określono jako stagnacyjną (zakwalifikowano 22 gminy). Natomiast do rejonu III zakwalifikowano gminy (23) o regresywnych wskaźnikach demograficznych. R. Przygodzka, dz. cyt., s. 57–59.

59,2, jedną z najniższych przeciętną powierzchnią gospodarstwa wynoszącą 5,7 ha, bardzo niskim odsetkiem gospodarstw powyżej 15 ha (7,9), wysokim wskaźnikiem nasycenia podmiotami gospodarczymi (3,7) oraz wysoką stopą bezrobocia (powyżej 16%);

- Sokółka – gmina miejsko-wiejska, zaliczona do I kategorii funkcjonalnej i II rejonu demograficznego, charakteryzująca się niższym niż wojewódzki wskaźnikiem waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (51,7), zbliżoną do przeciętnej w województwie średnią powierzchnią gospodarstwa (9,1 ha), wysokim odsetkiem gospodarstw powyżej 15 ha (22,9%), wskaźnikiem nasycenia w podmioty gospodarcze wynoszącym 1,6 oraz wysoką stopą bezrobocia (powyżej 16%);
- Michałowo – gmina miejsko-wiejska, zaliczona do IV kategorii funkcjonalnej i III rejonu demograficznego, charakteryzująca się niskim wskaźnikiem waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (50,5), wyższą od wojewódzkiej przeciętną powierzchnią gospodarstwa (11,1 ha), przeciętnym w województwie odsetkiem gospodarstw powyżej 15 ha (19,1%), przeciętnym wskaźnikiem nasycenia w podmioty gospodarcze wynoszącym 1,6, stopą bezrobocia powyżej 16%;
- Brańsk – gmina wiejska, zaliczona do kategorii funkcjonalnej I i rejonu demograficznego III, charakteryzująca się najwyższym w województwie wskaźnikiem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (64,10), typową dla województwa średnią powierzchnią gospodarstwa (9,25 ha), jak również typowym odsetkiem gospodarstw powyżej 15 ha (21,9%), przeciętnym wskaźnikiem nasycenia podmiotami gospodarczymi wynoszącym 1,4 oraz stopą bezrobocia na poziomie 14,0%;
- Nurzec Stacja – gmina wiejska, zaliczona do kategorii IV funkcjonalnej i II rejonu demograficznego, charakteryzująca się najniższym w województwie wskaźnikiem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (47,5), niższą niż wojewódzka przeciętną powierzchnią gospodarstwa (7,8), bardzo niskim odsetkiem gospodarstw o powierzchni powyżej 15 ha wynoszącym 10%, przeciętnym wskaźnikiem nasycenia jednostkami gospodarczymi (1,4) oraz najniższą stopą bezrobocia (poniżej 12%).

Podstawowym miernikiem poziomu przedsiębiorczości jest liczba podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w REGON. W 2018 roku we wszystkich badanych gminach liczba tych podmiotów wyniosła 4063 (wykres 16.1.), co stanowiło 4% ogółu podmiotów działających w województwie podlaskim. Największą liczbę podmiotów zarejestrowano w gminie Sokółka (gmina miejsko-wiejska) – 1942 oraz w gminie Juchnowiec Kościelny – 1894. Łącznie podmioty w tych dwóch gminach stanowiły 77% ogółu.

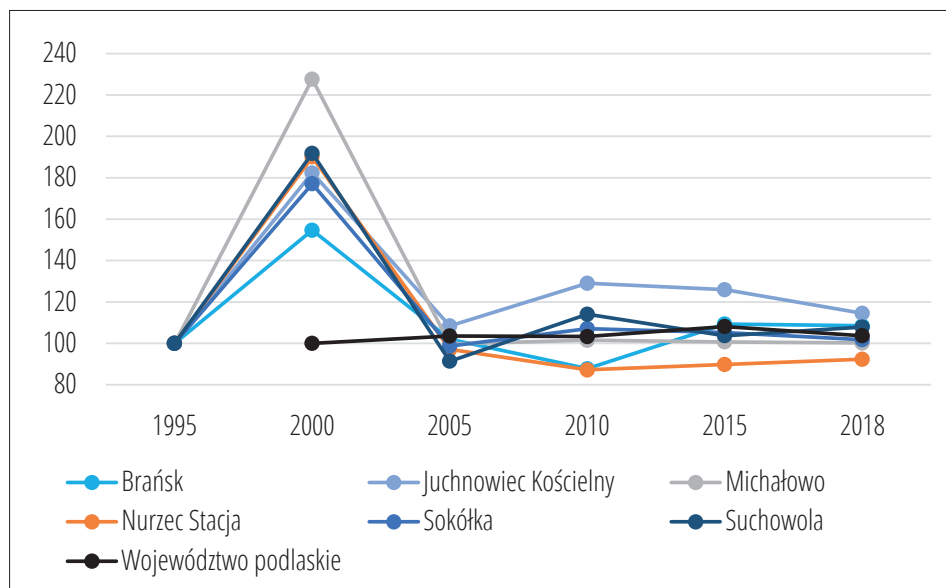
Wykres 16.1. Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w badanych gminach w latach 1995–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

W latach 1995–2018 we wszystkich badanych gminach liczba podmiotów gospodarczych wzrosła (wykres 16.1.), przy czym odmienne było tempo tych zmian (wykres 16.2.).

Wykres 16.2. Dynamika zmian liczby podmiotów gospodarczych w badanych gminach w latach 1995–2018 (rok poprzedni = 100)

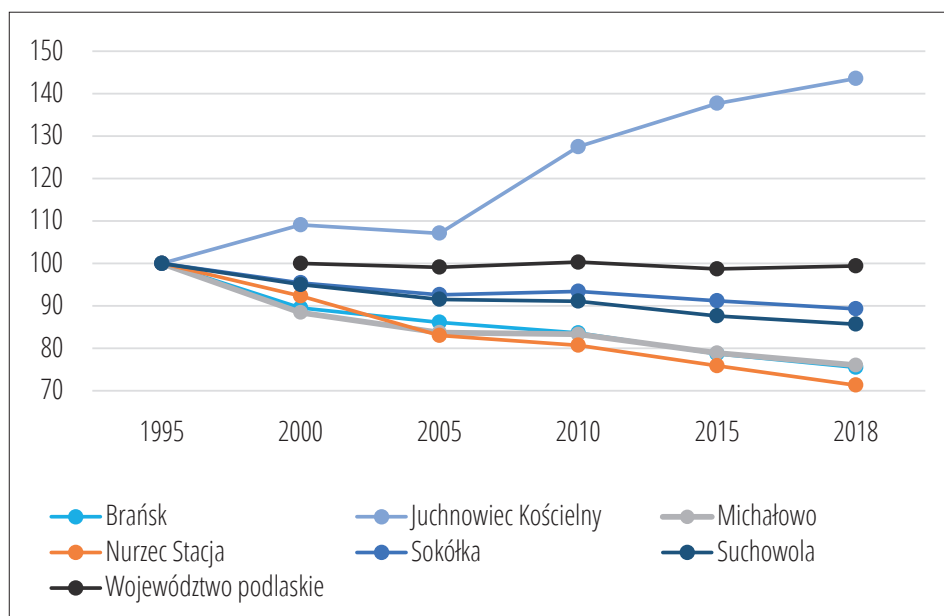
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

W analizowanym okresie bardzo duży wzrost liczby podmiotów odnotowano między 1995 a 2000 rokiem³⁸. W gminie Michałowo wyniósł on aż 230%, a w Suchowoli 191%. Od tego momentu tempo wzrostu w większości gmin jest bardziej stabilne i kształtuje się przeciętnie na poziomie około 108%. Wyjątek stanowią dwie gminy: gmina Nurzec Stacja, w której po dynamicznym wzroście liczby podmiotów w 2000 roku, tempo zmian utrzymuje się poniżej 100%, co oznacza systematyczne kurczenie się aktywności ekonomicznej oraz gmina Juchnowiec Kościelny, w której zmiany mają odwrotną tendencję, tzn. indeks dynamiki rok do roku przekracza 120%. Choć i w jednym, jak i drugim przypadku mamy

³⁸ Częstym zjawiskiem w tym czasie była konieczność przechodzenia pracowników różnych firm, w tym także Lasów Państwowych, które były ważnym pracodawcą w gminach o rozwiniętej funkcji leśnej, na tzw. samozatrudnienie, czego efektem był wzrost liczby osób prowadzących działalność gospodarczą.

do czynienia z gminami wiejskimi, jednak na rozwój przedsiębiorczości wywiera wpływ tzw. renta lokalizacji³⁹ – gmina Juchnowiec Kościelny jest gminą usytuowaną w pobliżu Białegostoku i to, co ją wyróżnia na tle pozostałych gmin, to jest rosnąca liczba mieszkańców na skutek migracji wewnętrznych między miastem a wsią (wykres 16.3.).

Wykres 16.3. Dynamika zmian liczby ludności w badanych gminach w latach 1995–2018 (rok 1995 = 100)

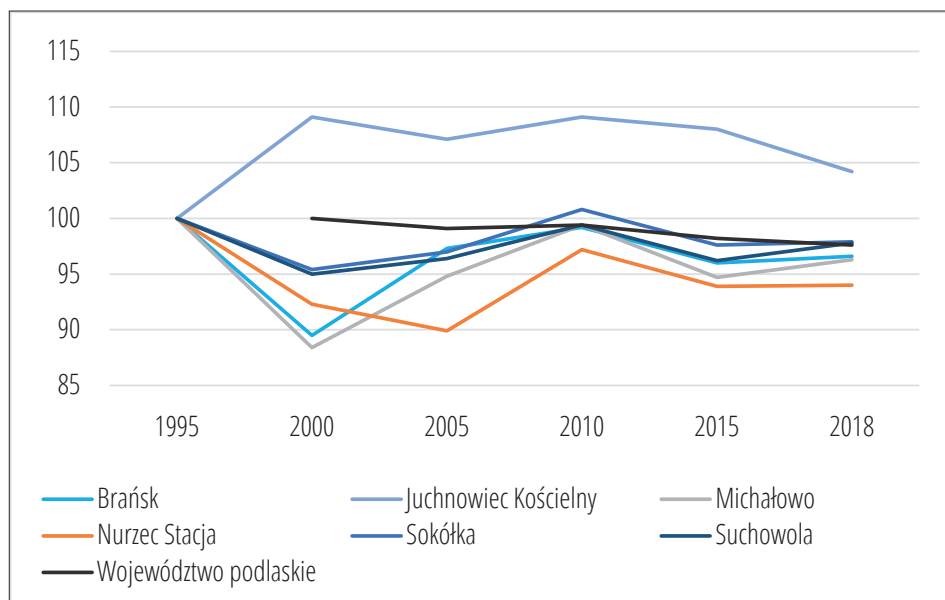
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Generalnie badane gminy w 2018 roku zamieszkiwało około 65 tys. osób, czyli 5% ogółu mieszkańców województwa podlaskiego. Około 64% mieszkańców badanych gmin zamieszkiwało gminy Sokółka i Juchnowiec Kościelny.

³⁹ Na prawidłowość powyższą wskazuje m.in. L. Ossowska, *Zróżnicowanie poziomu przedsiębiorczości obszarów wiejskich województwa zachodniopomorskiego w zależności od położenia wobec miast*, "Journal of Agribusiness and Rural Development" 2015, nr 4(38), s. 814.

W badanym okresie we wszystkich gminach, oprócz gminy Juchnowiec Kościelny, odnotowano spadek liczby mieszkańców. W największym stopniu procesy depopulacyjne wystąpiły w gminach: Nurzec Stacja (w porównaniu z rokiem 1995 liczba mieszkańców zmniejszyła się o 30%), Brańsk (o 24,5%) oraz Michałowo (o 24%). Spośród badanych, jedyną gminą z dodatnim kierunkiem zmian była – wspomniana już – gmina Juchnowiec Kościelny. Liczba mieszkańców zwiększyła się w niej z 11379 do 16337, czyli o 43%. Warto dodać, że już w roku 1995 gmina ta została zaliczona do I rejonu demograficznego, charakteryzującego się najkorzystniejszymi wskaźnikami ludnościowymi. Natomiast gminy Michałowo i Brańsk zaliczone zostały do rejonu III, czyli o najmniej korzystnych wskaźnikach demograficznych, co w zasadzie znajduje potwierdzenie w analizowanych danych. Największe „spadki” liczby ludności we wszystkich gminach wystąpiły do roku 2000 (wykres 16.4.), czyli w okresie, w którym występowała relatywnie wysoka stopa bezrobocia oraz wysoka stopa migracji zagranicznych.

Wykres 16.4. Dynamika zmian liczby ludności w badanych gminach w latach 1995–2018 (rok poprzedni = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

W literaturze podkreśla się, że jednym z najważniejszych czynników determinujących rozwój przedsiębiorczości jest ludność. W celu potwierdzenia powyższej tezy obliczono dla badanych gmin współczynnik korelacji. Poza gminą Nurzec Stacja, we wszystkich pozostałych gminach stwierdzono występowanie statystycznej zależności (bardzo dużej w przypadku gmin: Brańsk i Michałowo oraz dużej w przypadku gmin Juchnowiec Kościelny i Sokółka) pomiędzy dynamiką ludności a dynamiką podmiotów gospodarczych, przy czym w gminie Juchnowiec Kościelny jest to zależność dodatnia, czyli wzrostowi jednej cechy towarzyszy wzrost drugiej. W pozostałych gminach odnotowano zależność ujemną.

Tabela 16.1. Zależność między wskaźnikami dynamiki ludności a wskaźnikami dynamiki podmiotów gospodarczych w badanych gminach

Gmina	Współczynnik korelacji
Brańsk	-0,963787985
Juchnowiec Kościelny	0,652287909
Michałowo	-0,840499493
Nurzec Stacja	-
Sokółka	-0,632627011
Suchowola	-0,533034308

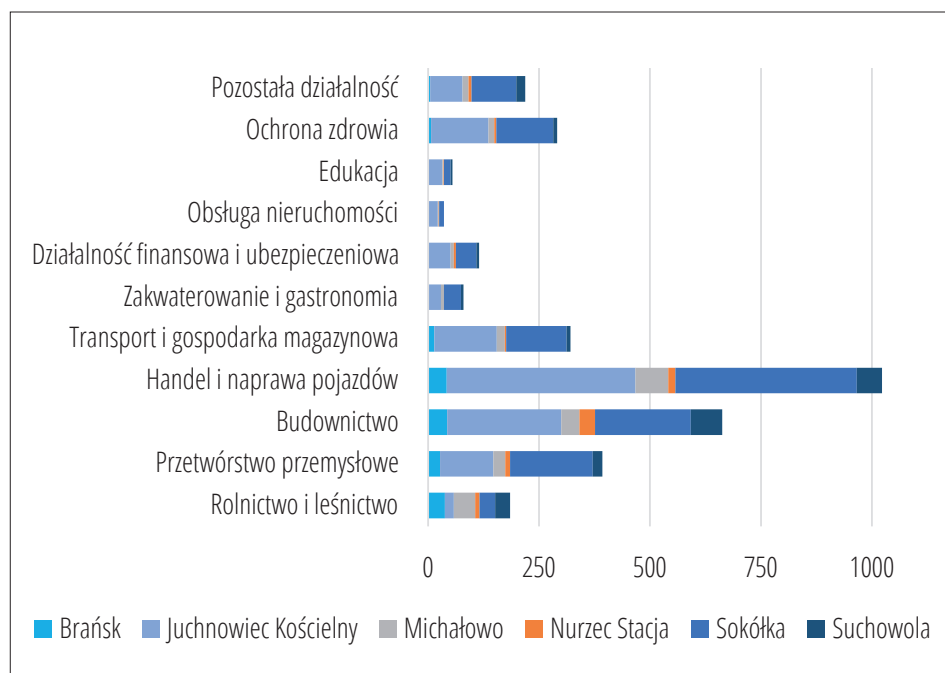
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych.

Miarą rozwoju przedsiębiorczości jest wskaźnik nasycenia podmiotami gospodarczymi. W poprzednim podpunkcie wskazano, że na tle kraju województwo podlaskie zajmuje przedostatnie miejsce pod tym względem. Ponieważ wskaźnik ten uwzględnia liczbę podmiotów gospodarczych odniesionych do liczby mieszkańców, stąd też najbardziej korzystny jego poziom występuje w gminach aktywnych. W 2018 roku najwyższą liczbę podmiotów na 100 mieszkańców odnotowano w gminie Juchnowiec Kościelny i wyniosła ona 11,5 (dwukrotnie więcej niż przeciętnie w województwie). Wyższy wskaźnik w porównaniu z regionem wystąpił także w gminie Sokółka (7,6)

oraz Michałowo (6,1). Ponieważ są to gminy miejsko-wiejskie stąd też należy przypuszczać, że działalność gospodarcza skupia się w nich głównie w miastach.

Dominującą formą organizacyjno-prawną podmiotów gospodarki w rejestrze REGON są osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą. Ich udział w ogólnej liczbie podmiotów w 2018 roku w województwie podlaskim wynosił 77%, natomiast w badanych gminach był nieznacznie wyższy i wyniósł 79%. Jest to powszechne zjawisko, występujące na obszarach wiejskich całego kraju. Inną prawidłowością, która również znajduje potwierdzenie w badanych gminach, jest dominacja podmiotów w działalności określanej jako handel i naprawa pojazdów (wykres 16.5.). Kolejne miejsca zajmują budownictwo, przetwórstwo przemysłowe oraz transport i gospodarka magazynowa.

Wykres 16.5. Struktura osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą według sekcji PKD 2007 w badanych gminach w 2018 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Chociaż zasadniczo obszary wiejskie charakteryzuje przede wszystkim działalność rolnicza, w związku z czym należałoby oczekiwać relatywnie dużej liczby podmiotów powiązanych z rolnictwem, okazuje się jednak, że ich odsetek nie przekracza 3% ogółu podmiotów prowadzonych przez osoby fizyczne w badanych gminach, a największa liczba tych podmiotów występuje w gminie Michałowo. Relatywnie duża liczba podmiotów gospodarczych w gminach Sokółka i Juchnowiec Kościelny, ale też i większa liczba mieszkańców o zróżnicowanym popycie sprawiają, że w gminach tych daje się zaobserwować większy przekrój prowadzonej działalności.

Podsumowanie

W podsumowaniu przeprowadzonych rozważań można sformułować następujące wnioski, które będą odpowiedziami na postawione we wstępie tego rozdziału pytania. Przede wszystkim należy stwierdzić, że w badanym okresie wzrosła (o około 23%) liczba podmiotów gospodarki narodowej zarówno w całym województwie, jak i na obszarach wiejskich. Pomimo to, region pod względem nasycenia w podmioty gospodarcze plasuje się na przedostatnim miejscu w kraju. Podobnie jak w Polsce, około 30% podmiotów prowadzi działalność na wsi. Zbliżone do wskaźników krajowych są: struktura pod względem form organizacyjno-prawnych (dominują mikroprzedsiębiorstwa, a wśród nich działalność prowadzona przez osoby fizyczne) oraz struktura rodzajowa tej działalności (najwyższy jest odsetek działalności w handlu i naprawie pojazdów, budownictwie, przetwórstwie przemysłowym oraz transporcie i magazynowaniu). W badanych gminach natomiast, wprawdzie wszędzie w latach 1995–2018 wzrosła liczba podmiotów gospodarczych, jednak tempo tych zmian nie było jednakowe. Najwyższe tempo wzrostu charakteryzuje gminę usytuowaną w pobliżu Białegostoku, czyli stolicy regionu (gmina Juchnowiec Kościelny). Jest to jednocześnie gmina, w której jako jedynej spośród badanych, odnotowano wzrost liczby ludności. Przeciwnieństwem niejako jest

gmina Nurzec Stacja, w której następują poważne procesy depopulacyjne, a jednocześnie rozwój przedsiębiorczości wykazuje najslabsze tempo. Zatem przeprowadzone badania potwierdzają ścisły związek między cechami demograficznymi społeczności lokalnej a poziomem przedsiębiorczości wiejskiej.

ROZDZIAŁ 17.

ROLA PROGRAMÓW ROLNOŚRODOWISKOWYCH
W KSZTAŁTOWANIU I OCHRONIE KRAJOBRAZU ROLNICZEGO
W WOJEWÓDZTWIE PODLASKIM

Mirosława Kozłowska-Burdziak¹

Wstęp

Charakterystyczną cechą krajobrazu województwa podlaskiego jest jego rolniczy charakter oraz występowanie znacznych obszarów cennych przyrodniczo. Istotne jest zatem pogodzenie działalności gospodarczej realizowanej w rolnictwie, a zwłaszcza jej negatywnych skutków dla otoczenia z zachowaniem walorów środowiska przyrodniczego. Wśród instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej, realizowanej w Polsce po roku 2004, znajdują się takie, które mają na celu wspieranie działalności rolniczej, ukierunkowanej na ochronę przyrody. Należą do nich programy rolnośrodowiskowe, zmierzające do ochrony wody i gleby, cennych przyrodniczo siedlisk oraz zachowania genetycznych cech roślin i zwierząt zagrożonych degeneracją.

Celem rozdziału jest ocena zainteresowania rolników województwa podlaskiego realizacją działań rolnośrodowiskowych od roku 2004 i próba określenia wpływu tych działań na rolniczy krajobraz województwa. W badaniach wykorzystane zostaną dane GUS, ARiMR oraz Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

¹ Dr hab. Mirosława Kozłowska-Burdziak, prof. UwB, Uniwersytet w Białymstoku.

17.1. Cechy krajobrazu rolniczego w województwie podlaskim

Województwo podlaskie jest regionem rolniczym. W roku 2017 użytki rolne stanowiły tu 60,4% powierzchni ogólnej (w kraju – 60,0%)². Wyższy jest także w województwie wskaźnik udziału użytków rolnych w dobrej kulturze – 99,5%, wobec 99,1% w kraju. Struktura użytków rolnych, a zwłaszcza wysoki udział łąk i pastwisk (w województwie podlaskim 32,4%, w Polsce – 20,4%) sprzyja produkcji bydła mlecznego i opasowego. Ma to odzwierciedlenie w pogłowie bydła. W roku 2017 w województwie podlaskim znajdowało się 1018,3 tys. sztuk zwierząt (16,6% stanu ogółem bydła w kraju), pod tym względem wyprzedzało je jedynie województwo mazowieckie – 1123,3 tys. sztuk zwierząt. W przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych (UR) pogłowie bydła było najwyższe w województwie podlaskim (95,7 szt.). Prawie 46% stada stanowiły krowy. Produkcja mleka krowiego w roku 2017 w województwie podlaskim wyniosła 20,5% produkcji krajowej. Poza liczebnością stada wpływ na to miała przeciętna wydajność mleczna krów, która w roku 2017 wynosiła w województwie podlaskim 6090 litrów (przy średniej krajowej 5687 litrów).

W województwie podlaskim działalność rolniczą prowadzi 81,2 tys. gospodarstw rolnych. Średnia powierzchnia UR gospodarstwa wynosi tu 13,5 ha, przy średniej krajowej 10,3 ha UR. Prawie 65% stanowią gospodarstwa w grupach obszarowych od 2 do 15 ha. Ponad połowa gospodarstw rolnych Podlasia (54,3%) prowadzi jednocześnie produkcję roślinną i zwierzęcą, wysoki odsetek gospodarstw, bo 45,4% specjalizuje się w produkcji roślinnej. Jednak to produkcja zwierzęca stanowi główny atut Podlasia. W roku 2016 rolnicza produkcja globalna w województwie stanowiła 6,2% produkcji globalnej ogółem, przy czym 3,0% globalnej produkcji roślinnej i 9,4% globalnej produkcji zwierzęcej. Struktura rolniczej produkcji towarowej w województwie podlaskim nie ma sobie podobnej w innych województwach – 92,2% stanowi produkcja zwierzęca, 7,8% produkcja roślinna.

² *Rocznik statystyczny województw 2018*, GUS, Warszawa 2018, s. 152.

Rolniczy charakter województwa, sąsiedztwo parków krajobrazowych oraz obszarów NATURA 2000 tworzy doskonale warunki do rozwoju rolnictwa ekologicznego. W roku 2017 w województwie podlaskim funkcjonowało 2576 gospodarstw z certyfikatem, a 635 było w okresie konwersji. Łącznie w uprawie ekologicznej w analizowanym województwie znajdowało się 53 551 ha (10,8% użytków ekologicznych w kraju).

Podkreślić także należy, że rolnictwo w województwie podlaskim charakteryzuje się istotnym zróżnicowaniem. Część wschodnia województwa to mniej korzystna struktura demograficzna ludności wiejskiej, słabsze gleby i mniej intensywna produkcja rolna niż w gminach zachodnich.

17.2. Działania rolnośrodowiskowe jako instrument Wspólnej Polityki Rolnej

Wspólna Polityka Rolna (WPR) jest najstarszą polityką wspólnotową. Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej określa, że „...funkcjonowaniu i rozwojowi rynku wewnętrznego produktów rolnych musi towarzyszyć ustanowienie wspólnej polityki rolnej”³. Początkowo cele WPR zmierzały do zapewnienia samowystarczalności żywnościowej Wspólnoty. Wspomniany Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej zalicza do nich:⁴

- wzrost wydajności rolnictwa przez wspieranie postępu technicznego, optymalne wykorzystanie czynników produkcji – szczególnie czynnika pracy oraz przez racjonalny rozwój produkcji rolniczej;
- zapewnienie odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez podniesienie dochodów ludności rolniczej;
- stabilizacja rynków produktów rolnych;
- zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw żywności;
- zapewnienie rozsądnych cen żywności dla konsumentów.

³ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana), Dz.U. UE, C 326/47, 26.10.2012, art. 38, ust. 4, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=GA> [data dostępu: 23.06.2019].

⁴ Tamże, art. 39.

Stosowane instrumenty WPR, zmierzające z jednej strony do wspierania rozwoju rolnictwa Wspólnoty poprzez korzystny dla producentów system cen, z drugiej – ochrona rynku przed napływem produktów rolniczych spoza UE, w krótkim czasie doprowadziły do nadprodukcji żywności⁵. Ponadto intensywna produkcja rolna miała niekorzystny wpływ na środowisko przyrodnicze. Jednak do lat 90. XX wieku nie funkcjonowały w Europie reguły prawne, które miałyby na celu ochronę przyrody na terenach rolniczych. Dopiero reforma MacSharry’ego z 1992 roku zapoczątkowała program zrównoważonego rozwoju, uwzględniający zachowanie w działalności rolniczej walorów krajobrazowych⁶.

Rozporządzeniem Rady nr 2078/92/WE o metodach gospodarowania przyjaznych dla środowiska przyrodniczego i o rozwoju obszarów wiejskich wprowadzono na terenie Unii Europejskiej tzw. programy rolnośrodowiskowe, które obejmują działania umożliwiające uzyskanie przez rolników dopłat za stosowanie korzystnych dla przyrody, tradycyjnych metod gospodarowania.

W roku 1999 wspomniane rozporządzenie zastąpiono nowym rozporządzeniem Rady nr 1257/99 w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej⁷, w którym podkreślono, że „program pomocy rolnośrodowiskowej powinien być kontynuowany w celu zachęcania rolników, by służyli społeczeństwu jako całości przez wprowadzanie lub kontynuowanie stosowania praktyk gospodarki rolnej zgodnych z rosnącą potrzebą ochrony i poprawy środowiska, zasobów

⁵ G. Wójcik, *Wspólna Polityka Rolna i jej wpływ na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich po akcesji do Unii Europejskiej*, „Wiadomości Zootechniczne” 2011, R. XLIX, s. 62; W. Przegon, *Polska wieś a Wspólna Polityka Rolna w UE*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2008, nr 3, s. 32.

⁶ A. Kucharska, *Programy rolnośrodowiskowe z udziałem zwierząt trawożernych szansą na utrzymanie naturalnych i półnaturalnych łąk i pastwisk oraz ich bioróżnorodności*, „Chemia, Dydaktyka, Ekologia, Metrologia” 2015, R. 10, nr 1–2, s. 29

⁷ K. Kuszewska, A.M. Fenyk, *Programy rolnośrodowiskowe i fundusze Unii a kształtowanie i ochrona krajobrazu rolniczego*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum” 2010, nr 9(3), s. 73.

naturalnych, gleby, różnorodności genetycznej i utrzymania stanu krajobrazu i obszarów wiejskich”⁸.

Artykuł 22 rozporządzenia Rady nr 1257/99 określa cele polityki wspólnotowej dotyczące rolnictwa, środowiska naturalnego i warunków utrzymania zwierząt gospodarskich. Zakłada on wsparcie metod produkcji rolniczej, które będzie promowało⁹:

- a) sposoby użytkowania gruntów rolnych zgodne z zasadami ochrony i poprawy jakości środowiska, krajobrazu i jego elementów, zasobów naturalnych, gleby i różnorodności genetycznej;
- b) przyjazną dla środowiska ekstensyfikację rolnictwa i nisko intensywne systemy wypasania zwierząt;
- c) zachowanie elementów środowiska rolnego o wysokiej wartości przyrodniczej, które są zagrożone;
- d) utrzymanie krajobrazu i cech historycznych gruntów rolnych;
- e) stosowanie planowania środowiskowego w praktyce rolniczej;
- f) poprawę warunków utrzymania zwierząt.

Programy rolnośrodowiskowe są obowiązkowe dla każdego z państw członkowskich UE, ale ich zakres oraz środki przeznaczone na współfinansowanie programów podlegają decyzji każdego z tych państw. Zasadniczym celem programów rolnośrodowiskowych jest zachęcenie rolników do prowadzenia działalności zgodnie z wymogami ochrony przyrody¹⁰. Wśród celów szczegółowych wymienia się¹¹:

⁸ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOGR) oraz zmieniające i uchylające niektóre rozporządzenia, Dz.U. L 160 z 26.6.1999 r., s. 80, p. 31.

⁹ Tamże, art. 22.

¹⁰ Podlaski Portal Przyrodniczo Turystyczny Zielone Wrota, http://www.zielone-wrota.pl/art_v.php?art=2820&p [data dostępu: 15.06.2019].

¹¹ <https://www.arimr.gov.pl/dla-beneficjenta/biblioteka/archiwum/programy-i-dzialania-wdrozone-w-poprzednich-latach/plan-rozwoju-obszarow->

- użytkowanie gruntów zgodnie z zasadami ochrony środowiska, ochrony i zachowania krajobrazu wiejskiego, zasobów naturalnych, gleby, wody, bioróżnorodności;
- zachowanie siedlisk o wysokiej wartości przyrodniczej;
- promowanie rolnictwa ekstensywnego;
- stosowanie w praktyce rolniczej planowania środowiskowego;
- podniesienie wśród rolników ich świadomości ekologicznej.

Programy rolnośrodowiskowe są jednym z najważniejszych instrumentów prośrodowiskowych, jakimi dysponuje Wspólna Polityka Rolna. Jest to instrument szczególnie istotny w warunkach nadmiernej eksploatacji środowiska naturalnego, z którą mamy do czynienia także w gospodarce rolnej¹².

17.3. Realizacja działań rolnośrodowiskowych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województwa podlaskiego

W rolnictwie polskim programy rolnośrodowiskowe realizowane są od momentu akcesji do UE. W Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006 zawarto działanie „Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt”, na którego realizację przewidziano wydatkowanie 218,90 mln EUR (6,1% środków przewidzianych na realizację całego PROW). Wkład środków UE w realizację programu rolnośrodowiskowego wyniósł 175,03 mln EUR (80,0%)¹³.

-wiejskich-2004-2006/wspieranie-przedswiezec-rolno-srodowiskowych-i-poprawy-dobrostanu-zwierzat.html [data dostępu: 12.03.2019].

¹² S. Kowalczyk, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym, Rolnictwo zrównoważone w erze globalizacji, szanse i zagrożenia*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, PIB, Warszawa 2018, s. 64.

¹³ <https://www.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/plan-rozwoju-obszarow-wiejskich-2004-2006.html> [data dostępu: 12.06.2019].

Działanie rolnośrodowiskowe obejmowało siedem pakietów, z których cztery, tj. „Rolnictwo ekologiczne”, „Ochrona gleb i wód”, „Strefy buforowe”, „Zachowanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich”, mogły być realizowane na terenie całego kraju. Pakiety: „Rolnictwo zrównoważone”, „Utrzymanie ekstensywnych łąk” i „Utrzymanie ekstensywnych pastwisk” mogły być realizowane tylko na obszarze stref priorytetowych. Strefa priorytetowa (SP) to obszar wdrażania programu rolnośrodowiskowego, który wykazywał określone problemy środowiskowe i wymagał podjęcia działań naprawczych lub ochronnych.

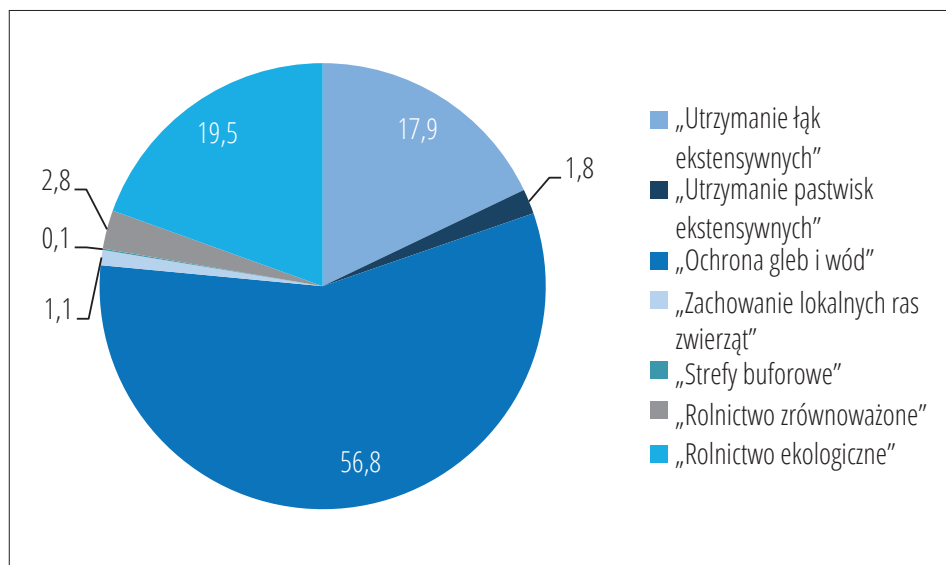
Wykaz gmin i obrębów geodezyjnych zaliczonych do poszczególnych stref priorytetowych zawarto w załączniku nr 3 do rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 20 lipca 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt objętej planem rozwoju obszarów wiejskich¹⁴.

W pierwszym okresie programowania zainteresowanie rolników działaniami rolnośrodowiskowymi było stosunkowo niewielkie. Liczba złożonych wniosków wynosiła 83094 i stanowiła zaledwie 4,6% gospodarstw rolnych ogółem z roku 2006.

Wśród pakietów największym zainteresowaniem cieszyła się „Ochrona gleb i wód” (wykres 17.1.). Pakiet ten charakteryzował się stosowaniem międzyplonów i miał na celu zwiększenie udziału gleb z okrywą roślinną w okresie jesienno-zimowym. Najmniej złożono wniosków na pakiet „Strefy buforowe”, który polegał na tworzeniu 2- lub 5-metrowych zadarnionych pasów odgraniczających grunty rolne od wód powierzchniowych lub terenów intensywnie użytkowanych rolniczo.

¹⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 lipca 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt objętej planem rozwoju obszarów wiejskich, Dz.U. 2004 r. nr 174, poz. 1809, z późn. zm.

Wykres 17.1. Struktura złożonych wniosków o wsparcie w ramach działań rolnośrodowiskowych w latach 2004–2006 w Polsce (%)

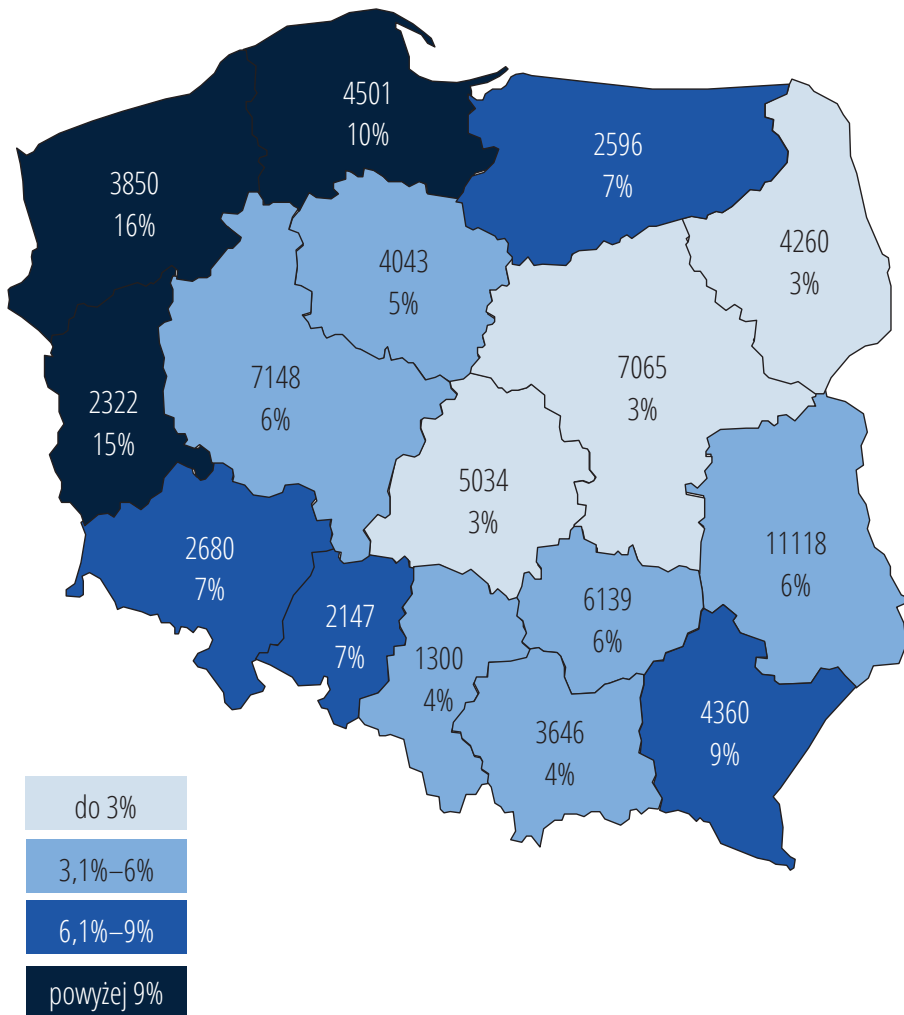

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2006*, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_za_2006_r.pdf. [data dostępu: 13.06.2019].

Zainteresowanie programem rolnośrodowiskowym było także zróżnicowane regionalnie. Pod względem liczby złożonych wniosków domino wało województwo lubelskie. Odsetek użytkowników rolnych objętych programem rolnośrodowiskowym nie był tu jednak najwyższy – kształtował się na poziomie 6% (rysunek 17.1.).

Najwyższy wskaźnik użytkowników rolnych objętych programem charakteryzuje w latach 2004–2006 województwa północne i zachodnie kraju, kształtował się on od 7% do 15%. W województwach tych do roku 1990 dominował sektor państwowy w rolnictwie i państwowe gospodarstwa rolne. W wyniku ich prywatyzacji powstały prywatne gospodarstwa rolne o znacznie większej powierzchni niż średnio w kraju. To właśnie duża powierzchnia gospodarstw rolnych tłumaczy stosunkowo niewysoką liczbę złożonych wniosków, ale wysoki odsetek użytkowników rolnych, biorących udział w programach rolnośrodowiskowych.

Rysunek 17.1. Liczba złożonych wniosków wraz ze wskaźnikiem porównującym powierzchnię realizacji przedsięwzięć rolnośrodowiskowych do powierzchni użytków rolnych w województwie w latach 2004–2006

Źródło: opracowanie własne za: M. Bułkowska, K. Chmurzyńska, *Wyniki realizacji PROW i SPO, Rolnictwo w latach 2004–2006*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, PIB, Warszawa 2007, s. 28.

Województwo podlaskie pod względem liczby złożonych wniosków znajdowało się na 8 miejscu w kraju. Niski był również odsetek użytków

rolnych objętych działaniami rolnośrodowiskowymi. Wynosił on zaledwie 3%. Podobny wskaźnik charakteryzował województwo mazowieckie i łódzkie, tam jednak liczba złożonych wniosków była wyższa. Odnosząc ją do ogólnej liczby gospodarstw rolnych w roku 2006, okazuje się, że odsetek gospodarstw, które złożyły wnioski o płatności rolnośrodowiskowe w województwie podlaskim wynosił 4,6%, mazowieckim – 2,5% łódzkim – 3,1%.

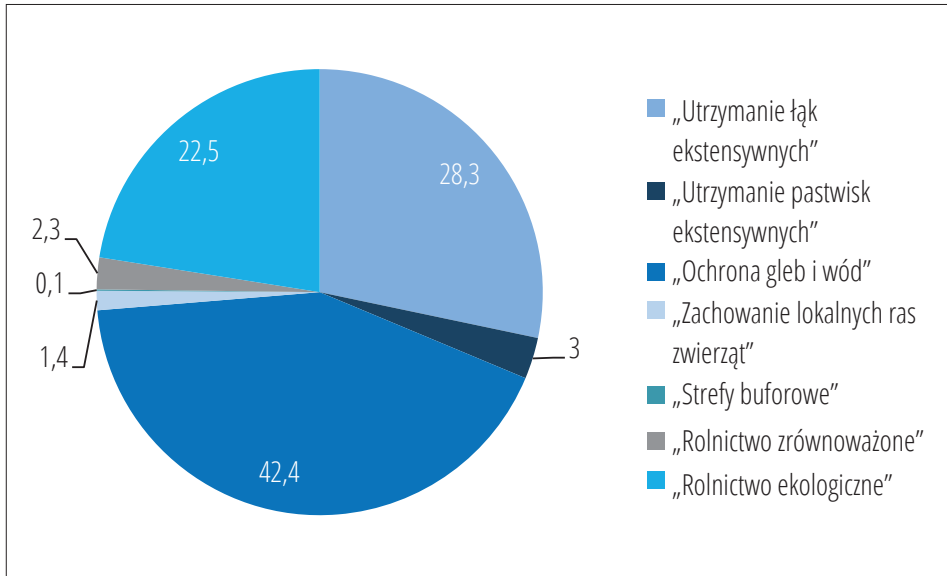
Zdecydowanie największym zainteresowaniem w województwie podlaskim – podobnie jak w całym kraju – cieszył się pakiet „Ochrona gleb i wód”. Udział złożonych wniosków w tym pakiecie był jednak o ponad 14 punktów procentowych (p.p.) niższy niż średnio w kraju. Wyższym natomiast odsetkiem złożonych wniosków charakteryzował się pakiet „Rolnictwo ekologiczne” oraz „Utrzymanie łąk ekstensywnych” (wykres 17.2.). W ogólnej jednak ocenie należy stwierdzić, że zainteresowanie działaniami rolnośrodowiskowymi w rolnictwie zarówno województwa podlaskiego, jak i całego kraju w latach 2004–2006 było stosunkowo niewielkie. Badania przeprowadzone w trakcie trwania PROW 2004–2006 wskazują na istotne ograniczenia w realizacji programów rolnośrodowiskowych¹⁵.

Jednym z warunków uczestnictwa w programie była (i jest nadal) współpraca rolnika z doradcą rolnośrodowiskowym. Liczba takich doradców w stosunku do potrzeb jest jednak niewielka. Dodatkowo wskazuje się w literaturze na problemy związane z powszechnym przekonaniem rolników o niewielkich korzyściach wynikających z zaangażowania w ochronę przyrody, czy niechęcią do przestrzegania określonych przepisów i poddawania się kontroli upoważnionych do tego instytucji¹⁶.

¹⁵ G. Niewęgłowska, *Zdolność rodzinnych gospodarstw rolnych do realizacji programu rolnośrodowiskowego*, „Studia i Monografie” 2005, z. 130, s. 135.

¹⁶ M. Bułkowska, K. Chmurzyńska, *Wyniki realizacji PROW i SPO „Rolnictwo” w latach 2004–2006*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, PIB, Warszawa 2007, s. 31.

Wykres 17.2. Struktura złożonych wniosków o wsparcie w ramach działań rolno-środowiskowych w latach 2004–2006 w województwie podlaskim (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2006*, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_za_2006_r.pdf [data dostępu: 13.06.2019].

W PROW na lata 2004–2006 na sfinansowanie siedmiu programów rolnośrodowiskowych (tzw. pakietów) przewidziano początkowo blisko 350 mln euro (około 115 mln euro rocznie). Kwotę tę zmniejszono wkrótce do 219 mln euro (73 mln euro rocznie). Ocenia się, że jak na pierwsze lata realizacji były to kwoty wysokie, ale mające również charakter pilotażowy. W ocenie realizacji PROW 2004–2006 stwierdzono, że Polska jest przygotowana organizacyjnie do prowadzenia programów rolnośrodowiskowych na dużą skalę. Świadczyła o tym zarówno liczba gospodarstw uczestniczących w programach w latach 2004–2006 (69 tys.), jak i obszar, na którym były realizowane – 1 mln ha użytków rolnych¹⁷.

¹⁷ J. Rowiński, *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Analiza zatwierdzonej wersji programu i pierwszych lat realizacji*, IERiGŻ, PIB, Warszawa 2008, s. 73.

W Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 lista działań rolnośrodowiskowych została rozszerzona z dotychczasowych siedmiu do dziewięciu. Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 28 lutego 2008 roku w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Program rolnośrodowiskowy” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 zobowiązanie rolnośrodowiskowe mogło być realizowane w ramach co najmniej jednego z następujących pakietów¹⁸:

- „Rolnictwo zrównoważone”,
- „Rolnictwo ekologiczne”,
- „Ekstensywne trwałe użytki zielone”,
- „Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych poza obszarami NATURA 2000”,
- „Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych na obszarach NATURA 2000”,
- „Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie”,
- „Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie”,
- „Ochrona gleb i wód”,
- „Strefy buforowe”.

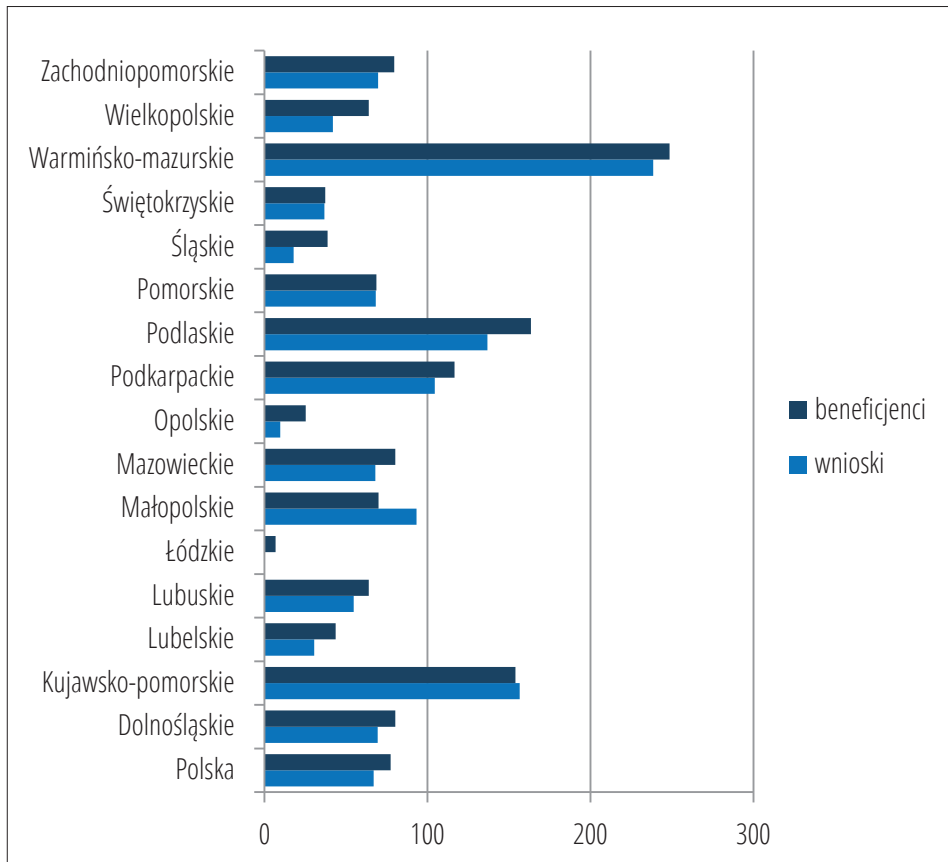
W każdym pakiecie określono warianty rolnośrodowiskowe, ich wybór zobowiązywał rolników do realizacji szczegółowych zadań określonych we wspomnianym rozporządzeniu. W latach 2007–2013 znacząco wzrosło zainteresowanie rolników działaniami rolnośrodowiskowymi, co wynika chociażby z liczby złożonych wniosków, która w stosunku do poprzedniego okresu programowania wzrosła o prawie 70%¹⁹. W województwie podlaskim wzrost

¹⁸ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 28 lutego 2008 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Program rolnośrodowiskowy” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Dz.U. 2008 r. nr 34, poz. 200, § 4.1.

¹⁹ *Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2013*, s. 172, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_ARiMR_za_2013.pdf [data dostępu: 14.06.2019].

zainteresowania działaniami rolnośrodowiskowymi był jednym z najwyższych – liczba złożonych wniosków wzrosła w stosunku do lat 2004–2006 o prawie 140% (wykres 17.3.). Tym samym województwo podlaskie pod względem liczby złożonych wniosków znalazło się na piątym miejscu.

Wykres 17.3. Wzrost liczby złożonych wniosków o płatności rolnośrodowiskowe i liczby beneficjentów w latach 2007–2013 w porównaniu do lat 2004–2006 (%)

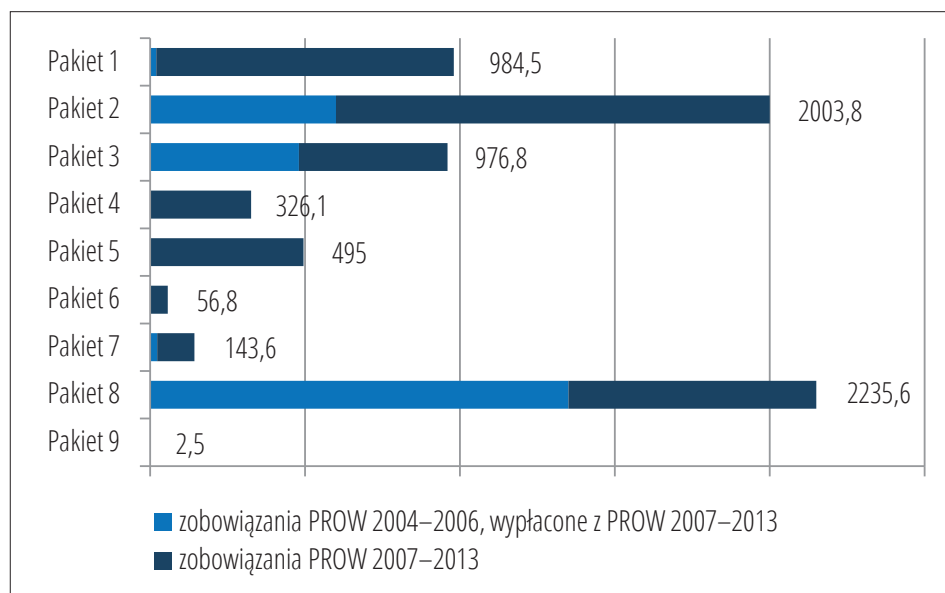
Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2013*, s. 197,198, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_ARiMR_za_2013.pdf [data dostępu: 14.06.2019].

Podkreślić należy, że liczba złożonych wniosków jest istotnie wyższa od liczby beneficjentów z uwagi na to, że zasady korzystania z płatności

rolnośrodowiskowych dopuszczają ubieganie się o wsparcie z większej liczby pakietów. W większości województw to jednak liczba beneficjentów charakteryzuje się wyższym wzrostem (niż liczba złożonych wniosków) w latach 2007–2013, w stosunku do poprzedniego okresu programowania. Świadczy to, że rolnicy, widząc przykład sąsiadów realizujących płatności rolnośrodowiskowe, sami przekonują się do podejmowania takich działań.

W całym kraju łącznie od 2004 roku najwięcej środków finansowych przeznaczono na realizację pakietu 8 „Ochrona gleb i wód” (wykres 17.4.). W okresie programowania 2007–2013 działanie to cieszyło się nieco mniejszym zainteresowaniem niż w okresie poprzednim. Wzrosło natomiast zainteresowanie pakietem 2 „Rolnictwo ekologiczne” oraz pakietem 1 „Rolnictwo zrównoważone”.

Wykres 17.4. Struktura wsparcia rolnośrodowiskowego udzielonego przez ARiMR (w mln zł), w podziale na poszczególne pakiety w Działaniu 214 – Program rolnośrodowiskowy, w ramach zobowiązań 2007–2013 i 2004–2006, narastająco według stanu na 31 grudnia 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2013*, s. 66, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_ARiMR_za_2013.pdf [data dostępu 14.06.2019].

W województwie podlaskim w roku 2011 największy areał realizacji płatności rolnośrodowiskowych objął pakiet 2 „Rolnictwo ekologiczne”. Realizowano go na powierzchni przekraczającej 50 tys. ha (4,7% UR ogółem w województwie podlaskim). Na obszarze przekraczającym 20 tys. ha realizowano pakiet „Rolnictwo zrównoważone” oraz „Utrzymanie łąk” i „Utrzymanie pastwisk ekstensywnych”. Prawie 40 tys. ha objętych było realizacją pakietu „Ochrona gleb i wód”²⁰. Łączna powierzchnia UR w województwie podlaskim objęta programami rolnośrodowiskowymi w roku 2011 przekraczała 150 tys., co stanowiło prawie 14% UR województwa.

Ochrona środowiska przyrodniczego i promowanie praktyk rolniczych, które tej ochronie sprzyjają, jest celem Wspólnej Polityki Rolnej, realizowanym także w kolejnym okresie programowania – w latach 2014–2020. Wszystkie państwa członkowskie UE realizują ten cel poprzez wdrażanie działań rolnośrodowiskowo-klimatycznych. Działania te w latach 2014–2020, podobnie jak w okresach poprzednich, polegają na stosowaniu płatności rekompensujących rolnikom poniesione przez nich dodatkowe koszty (utracone dochody) w związku ze stosowaniem metod produkcji sprzyjających zachowaniu różnorodności biologicznej, krajobrazu oraz zasobów środowiska przyrodniczego, przede wszystkim gleby i wody²¹.

W Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 przewidziano do realizacji 7 pakietów rolnośrodowiskowo-klimatycznych, a w ich ramach szczegółowe warianty²²:

1. „Rolnictwo zrównoważone”;
2. „Ochrona gleb i wód”;
3. „Zachowanie sadów tradycyjnych odmian drzew owocowych”;

²⁰ A. Pawlewicz, P. Bórawski, *Realizacja programu rolnośrodowiskowego w Polsce*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2013, t. XV, z. 2, s. 274.

²¹ *Przewodnik po Działaniu Rolnośrodowiskowo-Klimatycznym, PROW 2014–2010*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2017, s. 4.

²² *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, 12 grudnia 2014, s. 17–18.

4. „Cenne siedliska i zagrożone gatunki ptaków na obszarach NATURA 2000”;
5. „Cenne siedliska poza obszarami NATURA 2000”;
6. „Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie”;
7. „Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie”.

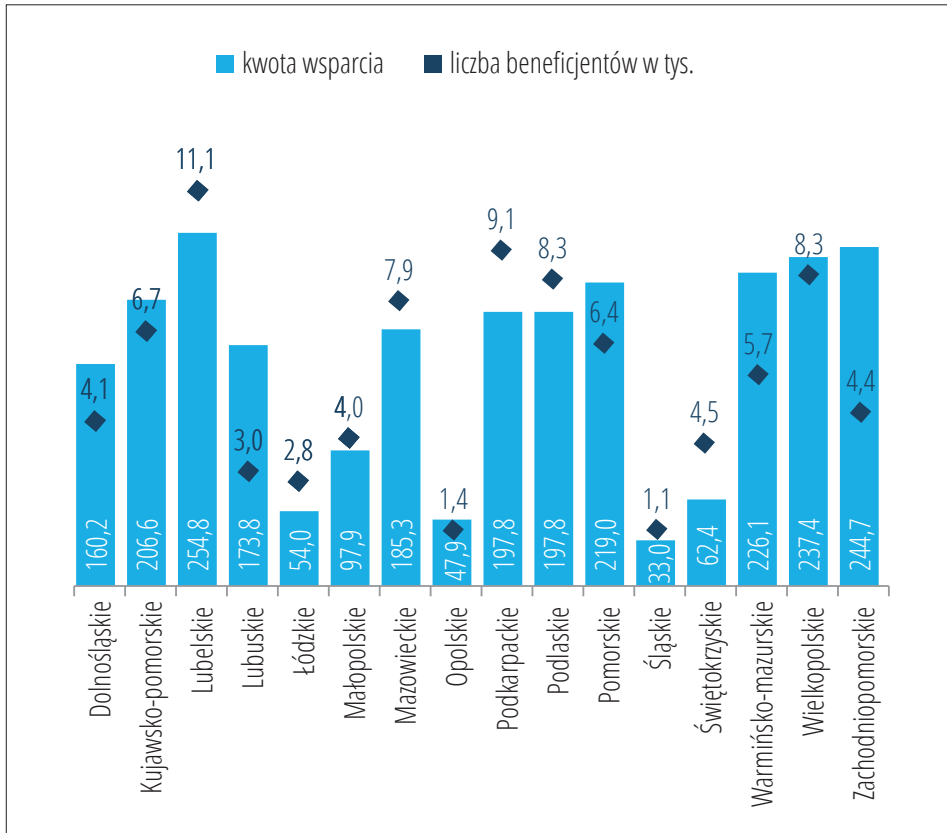
Rolnictwo ekologiczne, które w latach 2004–2006 i 2007–2013 było jednym z pakietów rolnośrodowiskowych w PROW 2014–2020 jest odrębnym działaniem (działanie 11), ale również, jak do tej pory, ukierunkowanym na zachowanie różnorodności biologicznej i krajobrazu oraz ochronę gleby i wód.

Pod względem wysokości wsparcia w ramach działań rolnośrodowiskowo-klimatycznych województwo podlaskie z kwotą 197,8 mln zł znajduje się na siódmym miejscu w kraju (równolegle z województwem podkarpackim), pod względem liczby beneficjentów (8,3 tys.) zajmuje miejsce trzecie (równolegle z województwem wielkopolskim) (wykres 17.5.). Liczba złożonych wniosków o płatności w ramach działań rolnośrodowiskowo-klimatycznych w województwie podlaskim była jednak w 2018 roku niższa o 12% w porównaniu do okresu 2007–2013, co może świadczyć o słabnącym zainteresowaniu rolników pozyskiwaniem tego rodzaju wsparcia. Województwo podlaskie nie jest w tym względzie wyjątkiem – takie zjawisko występuje w połowie województw naszego kraju.

Pakiem, który na terenie województwa podlaskiego cieszy się największym zainteresowaniem, jest pakiet 4: „Cenne siedliska i zagrożone gatunki ptaków na obszarach NATURA 2000”, co jest niewątpliwie związane z dużą powierzchnią województwa, na której te obszary ochrony zostały wytyczone (obszary NATURA 2000 to blisko 40% powierzchni województwa podlaskiego i wyznaczone są kolejne²³).

²³ NATURA 2000: Dwa nowe obszary na terenie województwa podlaskiego, <https://poranny.pl/natura-2000-dwa-nowe-obszary-na-terenie-województwa-podlaskiego/ar/5342118> [data dostępu: 10.07.2019].

Wykres 17.5. Kwota wsparcia (w mln zł) i liczba beneficjentów (w tys.) działania rolnośrodowiskowo-klimatycznego, według województw, narastająco, według stanu na 31 grudnia 2018 roku

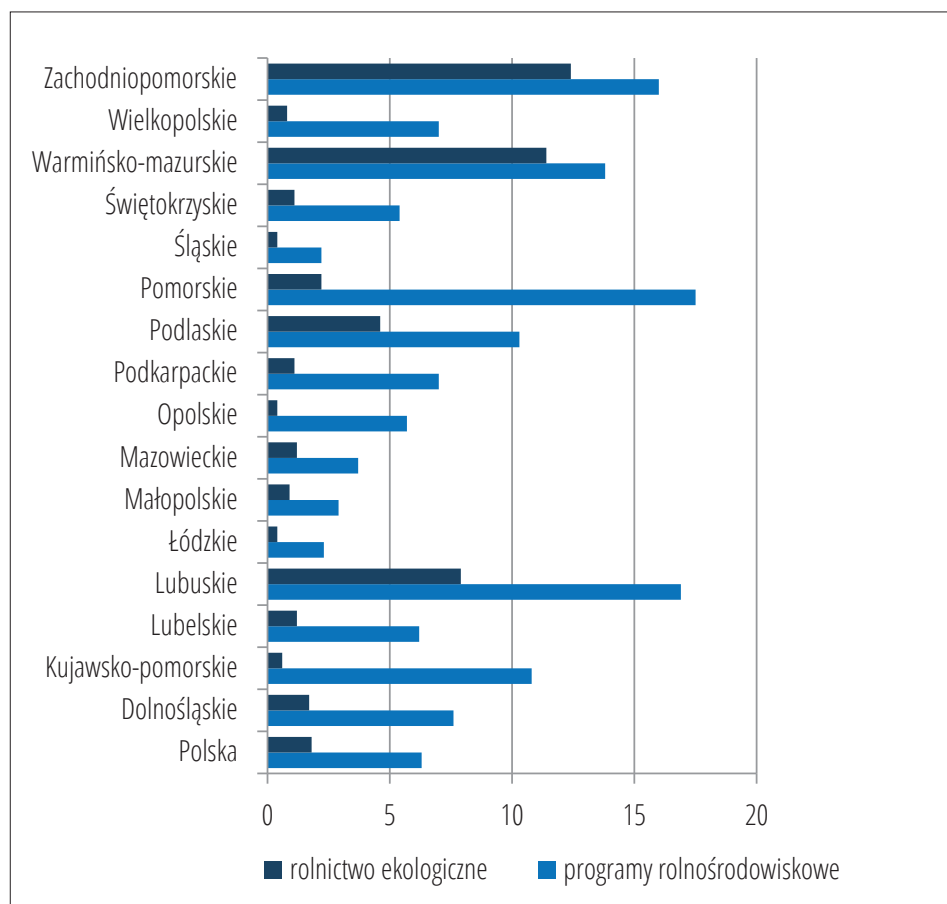
Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2018*, ARiMR, Warszawa 2019, s. 68, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_z_dzialalnosci_ARiMR_2018.pdf [data dostępu: 26.06.2019].

Województwo podlaskie należy do czołówki pod względem zainteresowania rolników działaniami rolnośrodowiskowymi. Biorąc pod uwagę wszystkie działania w poszczególnych okresach programowania, odsetek beneficjentów w ogólnej liczbie gospodarstw²⁴ wynosi tu 10,3%

²⁴ Odniesienie do ogólnej liczby gospodarstw w kraju i w poszczególnych województwach według stanu na koniec grudnia 2016 roku.

(wykres 17.6.). Wyższym odsetkiem charakteryzują się tylko te województwa, w których przed rokiem 1990 dominował sektor państwowy w rolnictwie: pomorskie, zachodniopomorskie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie i lubuskie. Może to wynikać z większej przedsiębiorczości rolników z tych województw, którzy już uczestnicząc w procesie prywatyzacji majątku byłych Państwowych Gospodarstw Rolnych wykazali się większą przedsiębiorczością niż wielu rolników z innych regionów kraju.

Wykres 17.6. Odsetek beneficjentów programów rolnośrodowiskowych i rolnictwa ekologicznego po roku 2004 w Polsce, w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych (liczba gospodarstw według stanu na koniec 2016 roku) (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARIMR oraz GUS.

W działaniu „Rolnictwo ekologiczne” przewidziano wsparcie finansowe w ramach poszczególnych pakietów zarówno dla gospodarstw posiadających certyfikat, jak i tych, które są w okresie konwersji na ekologiczne metody produkcji. Pod względem liczby beneficjentów korzystających z tego działania województwo podlaskie zajmuje drugie miejsce w kraju po województwie warmińsko-mazurskim. Pod względem wysokości wsparcia zajmuje miejsce trzecie – po warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim. Wysoki jest także odsetek beneficjentów działania w ogólnej liczbie gospodarstw – wynosi 4,6% przy średniej dla kraju 1,8% (wykres 17.6.).

Badania przeprowadzone w 2018 roku wśród gospodarstw ekologicznych Podlasia wskazują, że cechą charakterystyczną tego rolnictwa jest jednak niski poziom produkcji ekologicznej, większość upraw ekologicznych stanowią użytki zielone. Zainteresowanie ekologicznymi metodami produkcji związane jest w większym stopniu z uzyskaniem wsparcia ze środków unijnych niż z produkcją produktów rolnych na rynek²⁵.

Podsumowanie

Realizacja Wspólnej Polityki Rolnej w UE w stosunkowo krótkim czasie doprowadziła do nadprodukcji żywności, co skutkowało wzrostem i tak wysokich nakładów ponoszonych we Wspólnocie na realizację działań interwencyjnych o koszty przechowywania i zagospodarowania nadwyżek żywności. Polityka intensyfikacji produkcji rolnej dodatkowo negatywnie oddziaływała na środowisko przyrodnicze. Dopiero jednak od 1992 roku

²⁵ R. Przygodzka, M. Kozłowska-Burdziak, M. Łajewski, *Analiza opłacalności produkcji i dystrybucji produktów ekologicznych w województwie podlaskim z wykorzystaniem modeli krótkich łańcuchów dostaw*, Ekspertyza opracowana w ramach projektu pn.: „Analiza opłacalności produkcji i dystrybucji produktów ekologicznych w województwie podlaskim z wykorzystaniem wybranych modeli krótkich łańcuchów dostaw”, finansowanego ze środków Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich (KSOW) w ramach Schematu II Pomocy Technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (umowa nr ROR-II/KSOW-N-13/2018), Białystok 2018, s. 135.

w instrumentach Wspólnej Polityki Rolnej na znaczeniu zyskują te, których celem jest wzrost ekologicznej świadomości producentów rolnych oraz ochrona krajobrazu rolniczego. Do grupy takich instrumentów należą działania rolnośrodowiskowe.

W Polsce działania rolnośrodowiskowe wprowadzono wraz z akcesją do UE. Ich zasadniczym celem jest rekompensata dla producentów rolnych utraconych korzyści, związanych z ekstensyfikacją produkcji rolnej czy wyłączeniem niektórych obszarów z produkcji rolnej.

Województwo podlaskie należy do tych regionów Polski, w których zainteresowanie programami rolnośrodowiskowymi jest znaczne. Dużą popularnością w poszczególnych okresach programowania cieszą się pakiety dotyczące ochrony gleb i wód, rolnictwa ekologicznego, utrzymywania łąk ekstensywnych oraz tzw. pakiety przyrodnicze, których celem jest ochrona siedlisk ptaków i roślin na obszarach NATURA 2000.

Wydaje się, że w rolnictwie intensywnym, ukierunkowanym na produkcję mleka, działania rolnośrodowiskowe nie przyniosą istotnych zmian w sposobie gospodarowania, a co za tym idzie i w krajobrazie rolniczym. Taka możliwość zapewne by istniała w przypadku rozwiniętego przetwórstwa mleka pochodzącego z gospodarstw ekologicznych. Jak na razie jednak skala produkcji mleka ekologicznego i jego przetworów w województwie podlaskim jest niewielka.

Programy rolnośrodowiskowe są z pewnością istotnym czynnikiem oddziałującym na krajobraz rolniczy wschodniej części województwa, objętej obszarem NATURA 2000. Dla rolników z tych terenów płatności z tytułu zobowiązań rolnośrodowiskowych są korzystną alternatywą niepewnych dochodów rolniczych, związanych z trudnymi warunkami produkcji rolniczej.

ROZDZIAŁ 18.

FUNKCJONOWANIE PROGRAMÓW ROLNOŚRODOWISKOWYCH
W POWIATACH SUBREGIONÓW KONIŃSKIEGO
I LESZCZYŃSKIEGO – ANALIZA PORÓWNAWCZA

Aleksander Grzelak, Marcin Kościelniak¹

Wstęp

Polityka prośrodowiskowa realizowana w ramach UE jest wyrazem poparcia dla określonych praktyk rolniczych, których celem jest ograniczenie nadmiernej intensyfikacji produkcji w gospodarstwach rolnych oraz ochrona środowiska, zachowanie krajobrazu wsi, jak również przeciwdziałanie zmianom klimatycznym. W Polsce programy rolnośrodowiskowe są elementem Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich i stanowią instrumenty finansowe służące zachęcaniu rolników do kontynuacji bądź stosowania praktyk, które powinny być czymś więcej niż zwykła dobra praktyka rolnicza². Działania rolnośrodowiskowe zapewniają integrację rozwoju gospodarki rolnej z ochroną środowiska i są także

¹ Dr hab. Aleksander Grzelak, prof. UE, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu; mgr Marcin Kościelniak, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

² A. Czudec, D. Zając, *Znaczenie programów rolnośrodowiskowych we wdrażaniu form wielofunkcyjnego rolnictwa*, „Roczniki Nauk Rolniczych” 2010, seria G, z. 3, s. 51–60.

instrumentem proekologicznego zagospodarowania przestrzeni rolniczej³, jak również pozwalają w części kompensować negatywne oddziaływanie rolnictwa na środowisko⁴. W literaturze tematu istnieje wiele opracowań odnoszących się do badań funkcjonowania programów rolnośrodowiskowych⁵. Podkreśla się w nich głównie kwestie ich wpływu na ekonomikę gospodarstw rolnych, otoczenie środowiskowe, wielofunkcyjność obszarów wiejskich, wartość produkcji, rozwój regionalny, czy kontekst instytucjonalny.

Obszary wiejskie, na których prowadzona jest działalność związana z rolnictwem są źródłem tworzenia dóbr prywatnych i publicznych. Pierwsze z nich regulowane są przez rynek w przeciwieństwie do drugich, na które mechanizmy rynkowe nie działają⁶. Zapotrzebowanie na dobra publiczne jest wynikiem oczekiwań mieszkańców danych społeczności, którzy chcą mieszkać i czerpać korzyści z interesującego krajobrazu o dużym

³ M. Biczkowski, *Programy rolnośrodowiskowe jako instrument proekologicznego zagospodarowania przestrzeni rolniczej*, [w:] *Uwarunkowania przyrodnicze a rozwój obszarów wiejskich*, S. Grykień, W. Hasiński, P. Tomczak (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007, s. 7–16.

⁴ E. Rodriguez, R. Sultan, A. Hilliker, *Negative Effects of Agriculture on Our Environment*, "The Traprock" 2004, t. 3, s. 8–32.

⁵ M.in.: O. Röhm, Dabbert S., *Integrating Agri-Environmental Programs into Regional Production Models: An Extension of Positive Mathematical Programming*, "American Journal of Agricultural Economics" 2003, nr 85(1), s. 254–265; R. Claassena., A. Cattaneo, R. Johansson, *Cost-effective design of agri-environmental payment programs: U.S. experience in theory and practice*, "Ecological Economics" 2008, nr 65(4), s. 737–752; C. Galler, C. von Haaren, C. Albert, *Optimizing environmental measures for landscape multifunctionality: Effectiveness, efficiency and recommendations for agri-environmental programs*, "Journal of Environmental Management" 2015, nr 151, s. 243–257; *Agri-environment schemes: impacts on the agricultural environment*, European Union – European Commission, Brussels 2017, https://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/AES_impacts_on_agricultural_environment_57si_en.pdf [data dostępu: 06.09.2019].

⁶ G. Niewęłowska, *Polski program rolnośrodowiskowy na tle programów Unii Europejskiej*, IEiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

stopniu bioróżnorodności⁷. Z funkcjonowaniem gospodarstw rolnych powiązane są także efekty zewnętrzne, jako skutki prowadzonej działalności przez podmioty gospodarujące⁸. W rolnictwie mają one głównie charakter środowiskowy i są powiązane z dostępem do wody, utrzymaniem bioróżnorodności czy dostępem do powierzchni ziemi o odpowiedniej jakości. Praktyki rolnicze mogą wpływać w sposób pozytywny, bądź negatywny na środowisko naturalne w związku z wyżej wymienionymi elementami⁹. Efekty zewnętrzne w sektorze rolnym nie ograniczają się jedynie do kwestii związanych ze środowiskiem. Mogą one mieć również charakter społeczny związany z bezpieczeństwem żywności, dobrostanem zwierząt czy żywotnością obszarów wiejskich¹⁰.

Rolnictwo i obszary wiejskie wykazują duże zróżnicowanie w ujęciu przestrzennym. Wybór subregionów konińskiego i leszczyńskiego w niniejszym artykule podyktowany był tym, że znajdowały się one w zupełnie innej sytuacji historycznej i gospodarczej. Subregion leszczyński w całości był pod zaborem pruskim, natomiast koniński w większości należał do zaboru rosyjskiego. W konsekwencji odmienny był ich rozwój z perspektywy historycznej, pomimo ich wzajemnego sąsiedztwa. Tereny te w wyniku reformy administracyjnej stworzyły w 1975 roku osobne jednostki administracyjne tworząc sąsiednie województwa: konińskie i leszczyńskie. Kolejna reforma administracyjna z 1999 roku spowodowała, iż te subregiony zostały włączone do jednego województwa wielkopolskiego.

Celem rozdziału jest rozpoznanie i porównanie realizacji programów rolnośrodowiskowych w zakresie dynamiki i struktury w latach 2004–2016

⁷ S. Małażewska, *Środowiskowe dobra publiczne w rolnictwie i na obszarach wiejskich*, „*Ekonomia i Środowisko*” 2015, nr 1(52).

⁸ J. Zegar, *Racjonalność w rachunku ekonomicznym rolnictwa*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio H Oeconomia*” 2010, t. XLIV.

⁹ *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym, Produktywność wybranych form rolnictwa zrównoważonego*, K. Prandecki (red.), IERiGŻ – PIB, Warszawa 2014.

¹⁰ G. Niewęglowska, *Koszty spełnienia warunków wzajemnej zgodności w polskich gospodarstwach rolnych*, IERiGŻ – PIB, Warszawa 2011.

w subregionie konińskim i leszczyńskim. W opracowaniu zostaną wykorzystane dane z Systemu Informacji Zarządczej ARiMR dotyczące programów rolnośrodowiskowych oraz Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku. Zakres przestrzenny badań odnosi się do subregionu konińskiego i leszczyńskiego. Pierwszy z wymienionych obejmuje powiaty: kolski, koniński, słupecki i turecki. Z kolei do subregionu leszczyńskiego należą: powiat gostyński, kościański, leszczyński, rawicki, wolsztyński. W artykule wykorzystano metodę porównawczą badanych zjawisk. Z tego względu w analizach dokonano agregacji danych (tabele 18.1.–18.2.) lub ocen odnoszących się do wieloletnich perspektyw budżetowych UE. Umożliwiło to syntetyczne porównanie badanych subregionów w zakresie funkcjonowania programów rolnośrodowiskowych, także z uwagi na to, że w początkowych latach (2004–2006) terminy składania wniosków w ramach programów rolnośrodowiskowych różniły się od tych z kolejnych lat. W efekcie utrudniałoby to analizy dla poszczególnych lat.

18.1. Wybrane charakterystyki dotyczące rolnictwa badanych subregionów

W subregionie konińskim powierzchnia gruntów rolnych wynosi ponad 390 tys. ha, z czego największy areał zajmują grunty orne (233 tys. ha) (60%). Z kolei w leszczyńskim znajduje się ponad 291 tys. ha użytków rolnych, z czego 250 tys. ha to grunty orne (86%). W subregionie konińskim znajduje się około 29,9 tys. gospodarstw rolnych, najwięcej w powiecie konińskim (11,2 tys.), a najmniej w słupeckim (4,6 tys.), w pozostałych powiatach liczba gospodarstw wynosiła średnio 7,5 tys. W leszczyńskim natomiast liczba gospodarstw była zdecydowanie niższa i sięgała 15,2 tys., a przeciętna liczba gospodarstw w powiatach wynosiła około 3,1 tys. W subregionie leszczyńskim zdecydowanie bardziej rozwinęta jest produkcja trzody chlewnej (900 tys. sztuk), z czego najwięcej w powiecie gostyńskim (251 tys.). Natomiast produkcja trzody chlewnej

w subregionie konińskim wynosiła 264 tys. sztuk, z czego największa produkcja ma miejsce w powiecie konińskim (95 tys.).

Również produkcja bydła była zdecydowanie większa w leszczyńskim i wynosiła 192 tys., natomiast w konińskim wyniosła 144 tys. sztuk bydła. Porównując powierzchnię użytków ekologicznych, można dostrzec, że większy obszar występuje w subregionie konińskim (1,1 tys. ha) natomiast w subregionie leszczyńskim tych obszarów jest ponadtrzykrotnie mniej (0,3 tys. ha).

Średnia liczba składanych wniosków o przyznanie płatności obszarowych w subregionie konińskim wynosiła w roku 2016 7,3 tys. aplikacji, co pozwoliło na uzyskanie 59 mln zł wsparcia. W subregionie leszczyńskim liczba złożonych wniosków była niższa i średnio wynosiła 3,9 tys., a kwota pomocy, jaką przyznano, to 58 mln zł. Zatem pomimo zdecydowanie większej liczby wniosków złożonych na terenie subregionu konińskiego kwoty całościowe płatności obszarowych są prawie identyczne. Wynika to z tego, iż na terytorium subregionu konińskiego znajduje się zdecydowanie więcej gospodarstw o znacznie mniejszym areale. Przeciętna wielkość gospodarstwa rolnego w subregionie konińskim wynosiła 9,2 ha użytków rolnych (UR), natomiast w subregionie leszczyńskim było to 16,8 ha UR.

Zróżnicowania pomiędzy analizowanymi subregionami istnieją także w przypadku plonów zbóż podstawowych. Średnie plony przykładowo w roku 2016 wynosiły 42,6 t/ha w subregionie leszczyńskim, a w konińskim było to 32,8 t/ha¹¹. Wielkości te wstępnie wskazują na to, że rolnictwo w subregionie leszczyńskim jest lepiej rozwinięte. Jest to konsekwencją bardziej intensywnego charakteru rolnictwa (specjalizacja w produkcji zwierzęcej – trzoda chlewna w leszczyńskim), wyższego poziomu kultury rolnej, lepszego rozwoju infrastruktury gospodarczo-społecznej¹² oraz

¹¹ Dane dotyczące rolnictwa w subregionie konińskim i leszczyńskim pochodzą z Powszechnego Spisu Rolnego 2010 oraz danych GUS.

¹² Więcej informacji na ten temat można znaleźć w: A. Czyżewski, K. Smędzik-Ambroży, *Intensywne rolnictwo w procesach specjalizacji i dywersyfikacji produkcji rolnej: ujęcie regionalne i lokalne*, PWN, Warszawa 2013.

korzystniejszych warunków agroprzyrodniczych¹³. W pewnym zakresie wynika to także z odmiennych ścieżek rozwoju rolnictwa, co jest jeszcze zapewne pokłosiem funkcjonowania pod różnymi zaborami. Odmiennie losy tych obszarów spowodowały stworzenie zróżnicowanych sposobów gospodarowania i użytkowania gruntów¹⁴. W zaborze pruskim procesy industrializacji przebiegały wcześniej i miały szerszy zasięg, co związane było z większym odpływem ludności rolniczej do przemysłu i dobrze rozwiniętych rynków zbytu. W konsekwencji stymulowało to koncentrację struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Obecnie w subregionie konińskim znacznie więcej jest małych rozdrobnionych gospodarstw nastawionych na produkcję roślinną, a w subregionie leszczyńskim wyraźniejsza jest specjalizacja w produkcji zwierzęcej i większa koncentracja struktury obszarowej. Istotnym czynnikiem aktywności producentów rolnych w ramach działań rolnośrodowiskowo-klimatycznych są obszary objęte programem NATURA 2000. Na terenie subregionu konińskiego zajmuje on 33,2% powierzchni UR natomiast w subregionie leszczyńskim jest to 31,6% arealu UR.

18.2. Wyniki badań

Podstawowymi zaletami programów rolnośrodowiskowych jest duży wybór pakietów, które mogą być realizowane na łąkach i pastwiskach, wysokość płatności oraz realna możliwość realizacji podjętych zobowiązań. Na terenach NATURA 2000 beneficjenci mogą w ramach prowadzonych

¹³ Przykładowo, w gminach subregionu leszczyńskiego wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej wynosi około 70, podczas gdy w gminach subregionu konińskiego prawie 55. *Zintegrowany system informacji o rolniczej przestrzeni produkcyjnej*, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/Tam_bylismy/Centrala/GIS/prezentacje/DZIEN_1_04_IUNG_GIS_w_rolnictwie_2015.pdf [data dostępu: 15.06.2019].

¹⁴ M. Halamska, H. Lamarche, M. Maurel, *Rolnictwo rodzinne w transformacji postkomunistycznej. Anatomia zmiany*, IRWiR PAN, Warszawa 2003, s. 184.

działań ochronnych później niż zwykle dokonać koszenia łąk. Sprzyja to również wzrostowi świadomości rolników na temat zrównoważonego rozwoju. Oprócz zalet występują także pewne mankamenty we wdrażaniu programów rolnośrodowiskowych. Chodzi tu o względnie złożony proces wdrażania, skomplikowane procedury wymagające posiadania obszernej dokumentacji oraz brak uwzględnienia różnic między regionami przy stosowaniu wymogów poszczególnych pakietów.

W subregionie konińskim (tabela 18.1.) średnia powierzchnia, do której przyznano Jednolitą Płatność Obszarową (JPO), wynosiła 66 tys. ha na powiat, a w leszczyńskim – 52 tys. ha. Areał związany z płatnościami rolnośrodowiskowymi wynosił przeciętnie 2,9 tys. ha na powiat w subregionie konińskim i 3 tys. ha w leszczyńskim. Można także odnotować, że na tle Wielkopolski, w subregionach konińskim i leszczyńskim udział procentowy składanych wniosków w ramach Płatności Rolnośrodowiskowych (PRŚ) był przeciętnie niższy. Jednocześnie w powiatach subregionu leszczyńskiego wyższa była powszechność tych programów (w porównaniu do subregionu konińskiego) i to pomimo nieco niższego udziału obszarów w ramach NATURA 2000. Wynikać to może z faktu, że rolnictwo na terenie subregionu leszczyńskiego ma większe znaczenie w kształtowaniu dochodów gospodarstw domowych rolników i stymuluje poszukiwanie różnych ścieżek rozwojowych. Różnice w sposobie użytkowania gruntów, prowadzenia produkcji roślinnej czy zwierzęcej wynikają m.in. z odmiennego sposobu gospodarowania na przestrzeni lat. Spowodowane to było m.in. tym, że analizowane subregiony znajdowały się w zupełnie innej sytuacji historycznej. Odmienne losy tych obszarów spowodowały stworzenie odmiennych sposobów gospodarowania i użytkowania gruntów. Chodzi tu o kwestie rozwoju przemysłu przetwórczego, infrastruktury gospodarczo-społecznej, sposobów (tradycji) dziedziczenia gospodarstw rolnych, struktury osadniczej i położenia względem rynków zbytu. Obecnie w subregionie konińskim znacznie więcej jest małych rozdrobnionych gospodarstw nastawionych na produkcję roślinną, a w subregionie leszczyńskim wyraźniejsza jest specjalizacja w produkcji zwierzęcej realizowana przez silniejsze ekonomicznie gospodarstwa.

Tabela 18.1. Powierzchnia i liczba wniosków, do których została przyznana płatność w ramach Jednolitej Płatności Obszarowej (JPO) oraz płatności rolnośrodowiskowe (PRŚ) w subregionach konińskim i leszczyńskim w latach 2004–2016*

Powiat	Średnioroczna powierzchnia JPO w latach 2004–2016	Średnioroczna powierzchnia PRŚ w latach 2004–2016	Udział powierzchni PRŚ w powierzchni JPO (%)	Średnia liczba wniosków JPO w latach 2004–2016	Średnia liczba wniosków PRŚ w latach 2004–2016	Udział składanych wniosków PRŚ w JPO (%)
Subregion koniński						
kolski	70 445	2 908	4,13	7 428	224	3,01
koniński	92 870	3 072	3,31	11 553	230	1,99
słupecki	56 039	4 438	7,92	4 721	301	6,38
turecki	49 096	1 367	2,78	6 754	158	2,35
Subregion leszczyński						
gostyński	55 209	2 898	5,25	3 573	133	3,72
kościański	59 551	2 811	4,72	2 742	77	2,80
leszczyński	51 292	2 409	4,70	3 174	132	4,17
rawicki	53 048	3 258	6,14	3 179	80	2,53
wolsztyński	37 803	3 618	9,57	3 083	267	8,67
Wielkopolska	1 718 502	155 468	9,05	122 843	7 248	5,9

* Powierzchnia i liczba złożonych wniosków w latach 2004–2016 dla Płatności Rolnośrodowiskowej została podana łącznie dla PRŚ 2004–2006, PRŚ 2007–2013, PRŚK 2014–2020 i RE 2014–2020.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Systemu Informacji Zarządczej ARiMR, Warszawa, luty 2019 .

Udział procentowy płatności PRŚ w relacji do płatności obszarowych w subregionie konińskim wynosił 5,4%, natomiast w subregionie leszczyńskim było to 7,1%, przy czym kwoty otrzymanego wsparcia finansowego z tytułu działania rolnośrodowiskowego w latach 2004–2016 były porównywalne i wynosiły średnio 3,1 mln zł za każdy rok (tabela 18.2.).

Tabela 18.2. Średnioroczna wysokość płatności bezpośrednich i rolnośrodowiskowych (PRŚ) w subregionach konińskim i leszczyńskim w latach 2004–2016 (w tys. zł)*

Powiat	Płatności bezpośrednie w latach 2004–2016	Płatności PRŚ w latach 2004–2016	Wysokość płatności PRŚ w relacji do płatności obszarowych (%)
Subregion koniński			
kolski	63 309, 6	3 421,1	5,4
koniński	81 082,9	3 213,9	3,96
słupecki	49 785, 9	4 109,6	8,25
turecki	42 577,8	1 674,5	3,93
Subregion leszczyński			
gostyński	50 659,2	3 836,7	7,57
kościański	53 328,9	1 701,9	3,19
leszczyński	44 469, 4	2 012,8	4,53
rawicki	48 619,2	3 627,7	7,46
wolsztyński	34 926,1	4 560,2	13,06
Wielkopolska	1 538 139,8	183 075,1	11,9

* Analogicznie jak w tabeli 18.1.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Systemu Informacji Zarządczej ARiMR, Warszawa, luty 2019.

Związane jest to z relatywnie większym arealem UR w subregionie konińskim. Wyjątkowy jest tutaj przykład powiatu wolsztyńskiego, w którym relacja kwot płatności z programów PRŚ do płatności obszarowych wyniosła 13,06% i jest wyższa od średniej wojewódzkiej, która wynosiła 11,90%. Wynika to z faktu, iż na terenie tego powiatu znajduje się większy obszar użytków o cennych walorach przyrodniczych (blisko 33% powierzchni ogólnej tego powiatu).

Przedstawione wyżej różnice związane były z użytkowaniem gruntów, charakterem produkcji rolnej, uwarunkowaniami historycznymi, ale również z tym, że na terenie subregionu konińskiego znajdują się odkrywkowe kopalnie węgla brunatnego. Mają one znaczący wpływ na sposób gospodarowania na tym obszarze. Rozwijająca się działalność kopalni powodowała, że rolnicy musieli pozostawiać swoje tereny na rzecz kopalni. Skutkowało to zmniejszaniem się powierzchni UR, a po wykorzystaniu tych ziem przez kopalnie były one rekultywowane i zalesiane. Ponadto nie sprzyjało to rozwojowi rolnictwa i infrastruktury z nim związanej w sąsiedztwie kopalni odkrywkowych.

Podstawowym motywem skłaniającym rolników do aplikacji o środki z działań rolnośrodowiskowych jest aspekt finansowy. Najchętniej realizowane były te pakiety, w przypadku których występowała najkorzystniejsza relacja nakładów do uzyskanych kwot wsparcia. Chodzi o to, że producenci, realizując określone zobowiązania środowiskowe, otrzymują rekompensatę z tytułu ponoszonych kosztów. Badając liczbę otrzymanych dofinansowań dla poszczególnych pakietów w ramach programu rolnośrodowiskowego z lat 2007–2013 zauważymy, iż najpopularniejszym pakietem było „Rolnictwo zrównoważone”, gdzie w skali Wielkopolski otrzymano ponad 400 dofinansowań (tabela 18.3.). Dużym zainteresowaniem cieszyły się także działania: „Ochrona gleb i wód” oraz „Ekstensywne trwałe użytki zielone”.

W subregionie konińskim pozytywnie wyróżniali się producenci rolni z powiatu kolskiego i słupeckiego, a w przypadku subregionu leszczyńskiego w powiecie wolsztyńskim. Popularność tych pakietów związana była z relatywną łatwością w realizacji zobowiązań. Ważnym elementem

stanowiącym o popularności tych pakietów był także fakt istnienia określonych zasobów przyrodniczych (użytki zielone) determinujących aktywność gospodarstw rolnych w tym zakresie.

Tabela 18.3. Średnioroczna liczba otrzymanych pakietów z działań PRŚ i PRŚK w latach 2007–2016 w subregionie konińskim i leszczyńskim*

Program rolnośrodowiskowy 2007–2013										
Powiat/ Pakiet	Pakiet 1	Pakiet 2	Pakiet 3	Pakiet 4	Pakiet 5	Pakiet 6	Pakiet 7	Pakiet 8	Pakiet 9	Łączna liczba przyznanych pakietów
Subregion koniński										
kolski	128	23	116	10	41	10	6	237	0	571
koniński	62	32	106	13	41	7	12	258	0	531
słupecki	124	7	188	4	44	6	13	220	0	606
turecki	52	29	50	29	1	8	10	174	0	353
Razem	366	91	460	56	127	31	41	889	0	2061
Subregion leszczyński										
gostyński	83	3	11	7	4	1	4	166	1	280
kościański	15	6	27	4	5	1	6	70	0	134
leszczyński	8	8	35	7	9	0	6	101	2	176
rawicki	11	3	19	10	7	0	4	96	0	150
wolsztyński	40	9	185	9	18	9	2	255	0	527
Razem	157	29	277	37	43	11	22	688	3	1267

ROZDZIAŁ 18.

Program rolnośrodowiskowy 2014–2020**

Powiat/ Pakiet	Pakiet 1	Pakiet 2	Pakiet 3	Pakiet 4	Pakiet 5	Pakiet 6	Pakiet 7	Łączna liczba przyznanych pakietów
Subregion koniński								
kolski	8	0	0	10	1	0	5	24
koniński	2	0	0	13	1	0	3	19
słupecki	4	1	1	33	2	0	2	43
turecki	2	0	0	3	15	0	2	22
Razem	16	1	1	59	19	0	12	108
Subregion leszczyński								
gostyński	2	23	0	1	0	0	0	26
kościański	0	0	0	1	1	0	4	6
leszczyński	0	5	0	3	4	0	2	14
rawicki	2	6	0	3	1	0	1	13
wolsztyński	0	2	0	4	3	0	1	10
Razem	4	36	0	12	9	0	8	69

* W tabeli przedstawiono dane dotyczące liczby złożonych szczegółowych wniosków dla PRŚ 2007–2013 oraz łącznie dla PRŚK i RE 2014–2020. Nie uwzględniono PRŚ 2004–2006 z uwagi na brak dostępnych danych dla poszczególnych pakietów. W PROW 2007–2013 były to: Pakiet 1: „Rolnictwo zrównoważone”, Pakiet 2: „Rolnictwo ekologiczne”, Pakiet 3: „Ekstensywne trwałe użytki zielone”, Pakiet 4: „Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych poza obszarami NATURA 2000”, Pakiet 5: „Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych na obszarach NATURA 2000”, Pakiet 6: „Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie”, Pakiet 7: „Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie”, Pakiet 8: „Ochrona gleb i wód”, Pakiet 9: „Strefy buforowe”. W przypadku PROW 2014–2020 są to: Pakiet 1: „Rolnictwo zrównoważone”, Pakiet 2: „Ochrona gleb i wód”, Pakiet 3: „Zachowanie sadów

tradycyjnych odmian drzew owocowych”, Pakiet 4: „Cenne siedliska i zagrożone gatunki ptaków na obszarach NATURA 2000”, Pakiet 5: „Cenne siedliska poza obszarami NATURA 2000”.

** W tabeli zaprezentowano liczby pakietów z początkowej fazy programu rolnośrodowiskowego na lata 2014–2020, w związku z tym udział procentowy przyznanych pakietów w stosunku do liczby wniosków JPO jest na tak niskim poziomie. Ponadto najpoważniejszą barierą jest skomplikowana procedura przygotowawcza oraz podejmowanie wieloletnich zobowiązań. Prowadzi to do wybierania głównie tych pakietów, w przypadku których występowała najkorzystniejsza relacja nakładów do uzyskiwanych wyników finansowych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Systemu Informacji Zarządczej ARIMR, Warszawa, luty 2019.

Kolejna perspektywa 2014–2020 przyniosła zmiany, ponieważ dotychczasowe wsparcie rolnośrodowiskowe podzielono na płatność rolnośrodowiskowo-klimatyczną oraz rolnictwo ekologiczne. Najczęściej aplikowano o pakiet 4 „Cenne siedliska i zagrożone gatunki ptaków na obszarach NATURA 2000”, w którym otrzymano dofinansowanie 59 razy w subregionie konińskim. Drugim pod względem powszechności był pakiet 1 „Rolnictwo zrównoważone”, w którym otrzymano dofinansowanie 16 razy w subregionie konińskim. W subregionie leszczyńskim najczęściej aplikowano o pakiet 2 – 36 razy i pakiet 4 – 12 razy. Działania te cieszyły się sporym zainteresowaniem ze względu na dość łatwy, nieskomplikowany sposób pozyskiwania środków, jak również z uwagi na duży udział łąk i pastwisk w badanych subregionach. Działanie „Rolnictwo ekologiczne” było zdecydowanie mniej popularne wśród beneficjentów. Słabe zainteresowanie tym działaniem wynikało ze skomplikowanym procedur i wymogów, które muszą spełnić beneficjenci programu. Barierami tym są m.in.: zgłoszenie się do upoważnionej jednostki certyfikującej i dokonanie zgłoszenia podjęcia działalności w zakresie rolnictwa ekologicznego, posiadanie 5-letniego planu działalności ekologicznej opracowanego przez uprawnionego doradcę rolnośrodowiskowego, czy brak możliwości przekształcania występujących w gospodarstwie Trwałych Użytków Zielonych (TUZ). Jednak pomimo dość restrykcyjnych wymogów w subregionie konińskim składano zdecydowanie więcej wniosków z uwagi na większą liczbę terenów NATURA 2000, co sprzyjało prowadzeniu działalności ekologicznej.

W pierwszych latach funkcjonowania programu rolnośrodowiskowego 2014–2020 miało miejsce zdecydowanie słabsze zainteresowanie wsparciem z tego źródła. W związku z tym, w gospodarstwach realizowane są głównie te pakiety, w przypadku których występowała najkorzystniejsza relacja nakładów do uzyskiwanych wyników finansowych. Najważniejszą barierą jest skomplikowana procedura przygotowawcza uzyskania wsparcia. Nie bez znaczenia jest także obniżona atrakcyjność ekonomiczna w przypadku tych programów ze względu na wymogi wyższych kwot zwrotu tego wsparcia w przypadku stwierdzonych nieprawidłowości. Udział procentowy płatności rolnośrodowiskowej względem JPO dla perspektywy 2014–2020 w subregionie konińskim i leszczyńskim dotychczas jest na niskim poziomie nieprzekraczającym 0,5%, odpowiednio 0,46% dla konińskiego i 0,44% dla leszczyńskiego¹⁵.

Podsumowanie

Podsumowując funkcjonowanie programów rolnośrodowiskowych w subregionie konińskim i leszczyńskim w latach 2004–2016 można zauważyć pewne różnice i podobieństwa. Różnice wynikają przede wszystkim z odmiennych uwarunkowań historycznych, istniejących zasobów przyrodniczych, jak i innego poziomu kultury rolnej. Na terenie subregionu konińskiego znajduje się zagłębie energetyczno-węglowe, co również miało wpływ na sposób użytkowania gruntów oraz prowadzenie produkcji roślinnej i zwierzęcej. Producenci rolni obu terenów wybierali podobne działania w ramach płatności rolnośrodowiskowych, co skutkowało ukierunkowaniem części produkcji rolnej na ochronę środowiska i zrównoważony rozwój. W subregionie konińskim i leszczyńskim najczęściej wybieranymi pakietami były: „Rolnictwo zrównoważone”, „Ochrona gleb i wód” oraz

¹⁵ Dla porównania w perspektywie 2007–2013 udziały te przekraczały przeciętnie 8% dla badanych subregionów.

„Ekstensywne trwałe użytki zielone”. Podobną sytuację odnotowano dla województwa wielkopolskiego.

Pomimo iż w subregionie konińskim zostało złożonych więcej wniosków z tytułu programów rolnośrodowiskowych, to wyższą kwotę dofinansowania otrzymali producenci z subregionu leszczyńskiego. Wynikało to ze znacznie większej liczby małych gospodarstw otrzymujących niższe płatności w subregionie konińskim. Wpływ na taki stan rzeczy miała również kopalnia węgla brunatnego ulokowana na terenach znajdujących się w powiecie konińskim – konińskie zagłębie energetyczne. Nieco wyższą aktywność (w sensie względnej powszechności, jak i wyższego udziału kwot płatności rolnośrodowiskowych w wartości JPO) pozyskiwania środków w ramach programów rolnośrodowiskowych dla okresu 2004–2016 odnotowano w subregionie leszczyńskim. W jego obrębie zauważymy także występowanie większego zróżnicowania między powiatami w badanym okresie, jeśli chodzi o aktywność w aplikowaniu o programy rolnośrodowiskowe. Wynikać to może z tego, że rolnictwo ma tu relatywnie większe znaczenie w kształtowaniu dochodów gospodarstw domowych rolników i stymuluje to poszukiwanie różnych ścieżek rozwojowych, tj. z jednej strony, intensywnego działania, a z drugiej – możliwości pozyskania środków wsparcia sprawiają, że na tym obszarze istnieje także zainteresowanie bardziej zrównoważonym gospodarowaniem.

Najpoważniejszą barierę w rozwoju programów rolnośrodowiskowych stanowią skomplikowane procedury przygotowawcze, zwiększenie wymogów restrykcyjności finansowej, zmieniające się wymogi prawno-organizacyjne w trakcie realizacji zobowiązań czy niedostateczna wiedza i świadomość wśród rolników¹⁶. W związku z tym w kolejnej perspektywie budżetowej UE należałoby uprościć procedury dotyczące działań w ramach programów rolnośrodowiskowych w przyszłym PROW na lata 2020–2027, jak również w jeszcze szerszym zakresie uwzględnić kontekst zmian klimatycznych.

¹⁶ Konkluzja ta nie wynika bezpośrednio z przeprowadzonych badań, a z doświadczeń zawodowych jednego z autorów artykułu.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA PRAWA

Wykaz aktów normatywnych Prawo polskie

Akty prawa powszechnie obowiązującego

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. tj. na podstawie Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483, z 2001 r., nr 28, poz. 319, z 2006 r. nr 200, poz. 1471, z 2009 r., nr 114, poz. 946., t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1145, 1495.

Ustawa z dnia 24 marca 1920 r. o nabywaniu nieruchomości przez cudzoziemców, Dz.U. z 1920 r., nr 31 poz. 178., tekst jednolity – Dz.U. z 2004 r., nr 167, poz. 1758, z późn. zm.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz.U. z 1964 r., nr 16, poz. 93 z późn. zm.

Ustawa z dnia 15 listopada 1984 roku o podatku rolnym, Dz.U. z 2016 r., poz. 617.

Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz.U. 1989, nr 75, poz. 444.

Ustawa z dnia 29 września 1990 r. o zmianie ustawy o gospodarce gruntami i wywłaszczaniu nieruchomości, Dz.U. 1990, nr 79, poz. 464.

Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 roku o podatkach i opłatach lokalnych, Dz.U. 1991 nr 9, poz. 31 z późn. zm.

Ustawa z dnia 19 października 1991 roku o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, Dz.U. z 1991 r., nr 107, poz. 464.

Założenia polityki społeczno-gospodarczej dla wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej do roku 2000, Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 15 września 1994 r., „Monitor Polski”, nr 53 z dnia 30 września 1994 r., Warszawa 1994.

- Ustawa z dnia 29 września 1994 roku o rachunkowości, Dz.U. z 2018 r., poz. 39 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 13 lutego 1995 roku o ochronie gruntów rolnych i leśnych, Dz.U. 1995 r., nr 16, poz. 78 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 8 czerwca 2001 roku o przeznaczaniu gruntów rolnych do zaleśnienia, Dz.U. z 2001 r., nr 73, poz. 764 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. z 2003 r., nr 80, poz. 717.
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 roku o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. z 2012 r. poz. 803.
- Ustawa z dnia 19 grudnia 2008 roku o zmianie ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych, Dz.U. z 2008 r., nr 237, poz. 1657.
- Ustawa z dnia 16 września 2011 roku o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi SP oraz o zmianie niektórych innych ustaw, Dz.U. z 2011 r., nr 233, poz. 1382.
- Ustawa z dnia 8 marca 2013 roku o zmianie ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych, Dz.U. z 2013 r., poz. 503.
- Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 roku o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. z 2015 r., poz. 1433
- Ustawa z dnia 16 grudnia 2015 roku o zmianie ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. z 2015 r., poz. 2179.
- Ustawa z dnia 14 kwietnia 2016 roku o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz zmianie niektórych ustaw, Dz.U. z 2016 r., poz. 585.
- Ustawa z dnia 10 lutego 2017 roku o Krajowym Ośrodku Wsparcia Rolnictwa, Dz.U. z 2017 r., poz. 623.
- Ustawa z dnia 4 października 2018 roku o spółdzielniach rolników, Dz.U. z 2018 r., poz. 2073.
- Ustawa z dnia 26 kwietnia 2019 r. o zmianie ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. z 2019 r., poz. 1080.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 lipca 2004 roku w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie przedsięwzięć rolno środowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt objętej planem rozwoju obszarów wiejskich, Dz.U. 2004, Nr 174, poz. 1809 z późn. zm.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD), Dz.U. 2007 nr 251 poz. 1885.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 12 marca 2007 roku w sprawie minimalnych norm, Dz.U. z 2007 r., nr 46, poz. 306.

- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 28 lutego 2008 roku w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Program rolno-środowiskowy” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Dz.U. 2008, Nr 34, poz. 200, § 4.1.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 1 sierpnia 2016 roku w sprawie sposobu ustalania wysokości czynszu dzierżawnego w umowach dzierżawy nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, Dz.U. z 2016 r., poz. 1186.
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 sierpnia 2016 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, Dz.U. z 2016 r., poz. 1491 z późn. zm.
- Krajowy Standard Rachunkowości nr 12 Działalność rolnicza, Dz.U. MF z 2018 roku, poz. 78.

Akty prawa niebędące źródłami prawa powszechnie obowiązującego

Zarządzenie Dyrektora Generalnego KOWR nr 95/2017/Z.

Prawo wspólnotowe

Prawo pierwotne

- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana), Dz.U. UE, C 326/47, 26.10.2012, art. 38, ust. 4, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=GA> [data dostępu: 23.06.2019].
- Rozporządzenie Rady (WE) NR 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOGR) oraz zmieniające i uchylające niektóre rozporządzenia, Dz.U. L 160 z 26.6.1999.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1782/2003 z dnia 29 września 2003 roku ustanawiające wspólne zasady dla systemów wsparcia bezpośredniego w ramach WPR, Dz.U. L 270 z 21.10.2003 r. z późn. zm.
- Komunikat wyjaśniający Komisji w sprawie nabywania gruntów rolnych i prawa Unii Europejskiej (2017/C 350/05) z dnia 18 października 2017 r.

Dokumenty

Dokumenty rządowe

Strategia dla rolnictwa i obszarów wiejskich, Ministerstwo Rolnictwa, Bank Światowy, Warszawa 1990.

Średniookresowa Strategia Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 1998.

Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa, „Przegląd Rządowy”, nr 9, Warszawa 1999

Sprawozdania

Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2006, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_za_2006_r.pdf [data dostępu: 13.06.2019].

Wilkin J., *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*, [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 r.*, t. I., Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007.

Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2013, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_ARiMR_za_2013.pdf [data dostępu: 14.06.2019].

Sprawozdanie z działalności Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w 2017 roku, KOWR, Warszawa 2018.

Sprawozdanie z działalności Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w 2018 roku, KOWR, Warszawa 2019.

Sprawozdanie z działalności ARiMR za rok 2018, ARiMR, Warszawa 2019, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/zdjecia_strony/223/Sprawozdanie_z_dzialalnosci_ARiMR_2018.pdf [data dostępu: 26.06.2019].

Raporty

Jak Wspólna Polityka Rolna wpływa na zmiany w polskim rolnictwie? – Raport Specjalny. https://www.euractiv.pl/section/rolnictwowpr/special_report/49461 [data dostępu: 10.03.2019].

Kierunki działania Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, załącznik nr 1 do Raportu z działalności AWSP za 1992 rok, Warszawa 1993.

- Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 1999.
- Raport działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w 2000 r.*, AWRSP, Warszawa 2000.
- 5 lat Polski w Unii Europejskiej. Raport*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2009.
- Sektor spożywczy w czasie i przestrzeni*, Raport Doradców Biznesowych BAA Polska, Warszawa 2011.
- Sektor spożywczy w Polsce*, PAIZ, Warszawa 2013.
- Polski sektor rolno-żywnościowy i obszary wiejskie po 10 latach członkostwa w UE – przegląd najważniejszych zmian*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2014.
- Fifth National Report to the Convention on Biological Diversity Brazil*, Ministry of the Environment, Brasília, 2015; www.cbd.int/doc/world/br/br-nr-05-en.pdf [data dostępu: 10.07.2019]
- Wizerunek przedsiębiorcy. Raport Polskiej Rady Biznesu 2016*, Forum Obywatelskiego Rozwoju, 2016.
- World Co-operative Monitor, Exploring the Co-operative Economy Report 2017*, www.euricse.eu/wp-content/uploads/2017/11/WCM_2017-web-EN.pdf [data dostępu: 30.06.2019]
- Wieś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa 2017.
- Raporty z działalności Agencji Nieruchomości Rolnych (AWRSP) na Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa z lat 1992–2016*, ANR, Warszawa 1993–2017.
- Rynek Mięsa stan i perspektywy. Analizy Rynkowe*, IERiGŻ-PIB z lat 2001–2018.
- Przygodzka R., Kozłowska-Burdziak M., Łajewski M., *Analiza opłacalności produkcji i dystrybucji produktów ekologicznych w województwie podlaskim z wykorzystaniem modeli krótkich łańcuchów dostaw*, Ekspertyza w ramach projektu pt. „Analiza opłacalności produkcji i dystrybucji produktów ekologicznych w województwie podlaskim z wykorzystaniem wybranych modeli krótkich łańcuchów dostaw”, finansowanego ze środków KSOW w ramach Schematu II Pomocy Technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (umowa nr ROR-II/KSOW-N-13/2018), Białystok 2018.

Orzecznictwo

Trybunał Konstytucyjny

Wyrok TK z dn. 24 marca 1998 r., sygn. K 40/97.

Wyrok TK z dn. 7 czerwca 2001, sygn. K 20/00.

Sąd Najwyższy

Uchwała S.N. z dnia 4 lutego 1993 r., III AZP 35/92, „Wspólnota” 1993, nr 17.

Uchwała S.N. z dnia 12 marca 1992, III CZP 165/92, „Rzeczpospolita” z dnia 23 marca 1992 r.

WYKAZ LITERATURY

Abramson A.M., Lawrence P.R., *The Challenge of Transforming Organizations: Lessons Learned about Revitalizing Organizations*, [w:] *Transforming Organizations*, M.A. Abramson, P.R. Lawrence (red.), Rowman & Littlefield Lanham, MD 2001.

Adamowicz M., *Przemiany strukturalne obszarów wiejskich w krajach europejskich jako podstawa polityki regionalnej*. Opracowanie wykonane w ramach projektu badawczego Nr 5 0281 91 01, Warszawa 1992.

Adamska A., *Własność i kontrola. Perspektywa akcjonariuszy spółek publicznych*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2013.

Alhaqbani A., *Impact of key organisational factors in facilitating TQM in a Saudi Arabian public sector organisation: An empirical study*, „International Journal of Innovations in Business” 2013, t. 2, z. 8.

Ambroziak Ł., Szczepaniak I., *Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi Unii Europejskiej*, „Studia BAS” 2016, nr 4(48).

Ambroziak Ł., *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Polsce i inwestycje polskich firm za granicą*, „Przemysł Spożywczy” 2018, nr 4(72).

Amis J., Slack T., Hinings C.R., *The Pace, Sequence, and Linearity of Radical Change*, „Academy of Management Journal” 2004, 47 (1).

Andersson H. i in., *Farm Cooperation to Improve Sustainability*, „AMBIO: A Journal of the Human Environment” 2005, t. 34(4).

- Austen-Tynda A., *Przywództwo w organizacjach publicznych*, [w:] *Zarządzanie publiczne – elementy teorii i praktyki*, A. Frączkiewicz-Wronka (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2009.
- Bajgier-Kowalska M., Tracz M., Uliszak R., *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich na przykładzie gospodarstw agroturystycznych województwa małopolskiego*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2016, nr 12.
- Baer-Nawrocka A., Poczta W., *Przemiany w rolnictwie*, [w:] *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2014*, I. Nurzyńska i W. Poczta (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Baker D., *Strategic change management in public sector organizations*, Elsevier, Oxford 2007.
- Bański J., *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na wsi – wybrane zagadnienia*, „Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2015, t. 102, z. 1.
- Baranyai Zs., Szabó G.G., Vásáry M., *Analysis of machine use in Hungarian agriculture – Is there any future for machinery sharing arrangements?*, “Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists” 2014, t. 16(3).
- Beba P., Poczta W., *Miejsce sektora rolno-żywnościowego w gospodarce regionów*, “Journal of Agribusiness and Rural Development” 2014, t. 2(32).
- Beer M., Eisenstat R.A., Spector B., *Why Change Programs Don't Produce Change*, “Harvard Business Review” 1990, t. 68(6).
- Berman E.M., *Performance and productivity in public and nonprofit organizations*, M.E. Sharpe Armonk, New York–London 2006.
- Bernacki A.M., *Rachunkowość rolnicza w Polsce. Historia i rzeczywistość*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2007, t. 9, z. 1.
- Besley T., Ghatak M., *Property Rights and Economic Development*, [w:] *Handbook of Development Economics*, t. 5, D. Rodrik, M. Rosenzweig (red.), Elsevier, North-Holland 2010.
- Biczkowski M., *Programy rolnośrodowiskowe jako instrument proekologicznego zagospodarowania przestrzeni rolniczej*, [w:] *Uwarunkowania przyrodnicze a rozwój obszarów wiejskich*, S. Grykień, W. Hasiński, P. Tomczak (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007.
- Bidet E., Eum H., Ryu J., *Diversity of Social Enterprise Models in South Korea*, “Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations” 2018, t. 29, z. 6.

- Bielska A., Byrt A., Kępa J., Wójcik K., *Ogólna sytuacja gospodarcza*, [w:] *Trzy lata członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Bilans korzyści i kosztów społeczno-gospodarczych związanych z członkostwem w Unii Europejskiej* A. Bielska (red.), Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa, 2007.
- Bielski M., *Podstawy teorii organizacji i zarządzania*, C.H. Beck, Warszawa 2002.
- Bigo T., *Związki publiczno-prawne w świetle ustawodawstwa polskiego*, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskich, Warszawa 1928.
- Boettke P.J., Aligica P.D., Hooks B., *The Millennium Challenge Account: Property Rights and Entrepreneurship as the Engine of Development*, Report of Criteria and Methodology for Determining the Eligibility of Candidate Countries for Millennium Challenge Account Assistance in FY, MERCATUS Center George Mason University 2004.
- Borins S., *Leadership and Innovation in the Public Sector*, "Leadership & Organization Development Journal" 2002, nr 23(8).
- Borner S., Bodmer F., Kobler M., *Institutional Efficiency and its Determinants. The Role of Political Factors in Economic Growth*, Development Centre Studies OECD, Paris 2004.
- Borys T., *Nowe kierunki ekonomii środowiska i zasobów naturalnych e aspekcie nowej perspektywy finansowej Unii Europejskiej*, „Ekonomia i Środowisko” 2013, nr 1(44).
- Bossak J.W., *Instytucje, rynki i konkurencja we współczesnym świecie*, SGH, Warszawa 2008
- Boyne G.A., *Sources of Public Service Improvement: A Critical Review and Research Agenda*, "Journal of Public Administration Research and Theory" 2003, t. 13(3).
- Boyne G.A., *Strategies for Public Service Turnaround: Lessons From the Private Sector?*, "Administration & Society" 2006, t. 38(3).
- Bretos I., Diaz-Foncea M., Marcuell C., *Cooperatives and internationalization: An analysis of the 300 largest cooperatives in the world*, "Ciriec-Espana revista de economia publica social y cooperativa", 2018, z. 92.
- Brito B., Barreto P., *Os riscos e os princípios para a regularização fundiária na Amazônia*, "Imazon" 2009, nr 10, [za:] *OECD Environmental Performance Reviews Brazil 2015*, OECD Publishing, Paris 2015.
- Brown K., Ryan N., Parker R., *New modes of service delivery in the public sector: Commercialising government services*, "International Journal of Public Sector Management" 2002, t. 13, z. 2.
- Bukraba-Rylska I., *Polska wieś w UE: esej o (brakującej) „Wielkiej Narracji”*, „Wieś i Rolnictwo” 2014, nr 2(163).

- Bukraba-Rylska I., *Polska wieś w Unii Europejskiej: pytanie o „Wielką Narrację”*, [w:] *Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, Ł. Hardt, D. Milczarek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015.
- Bułkowska B., *Polska wzmacnia swoją pozycję jako eksporter produktów rolno-spożywczych*, „Przemysł Spożywczy” 2019, nr 9(73).
- Bułkowska M., Chmurzyńska K., *Wyniki realizacji PROW i SPO „Rolnictwo” w latach 2004–2006*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, PIB, Warszawa 2007.
- Bylicki L., *Kontrowersje wokół pojęcia przedsiębiorczości*, [w:] *Alternatywne źródła dochodów ludności wiejskiej*, Biuletyn Regionalny Zakładu Doradztwa Rolniczego nr 309, Akademia Rolnicza im. H. Kołłątaja, Kraków 1994.
- Cappai S. i in., *Evaluation of biological and socio-economic factors related to persistence of African swine fever in Sardinia*, “Preventive Veterinary Medicine” 2018, t. 152.
- Chilinsky G., Heal G., Vercelli A., *Sustainability: Dynamics and Uncertainty*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht–Boston–London 1998.
- Chmielnicki P., Paśnik J., *Rozpoznanie treści instytucji jako warunek sine qua non oceny ich skutków*, [w:] *Zrozumieć kapitalizm. Podejście ewolucyjno-instytucjonalne*, A. Ząbkowicz i in. (red.), Oficyna Wydawnicza Humanitas, FMI, Sosnowiec 2018.
- Claassena R., Cattaneo A., Johansson R., *Cost-effective design of agri-environmental payment programs: U. S. experience in theory and practice*, “Ecological Economics” 2008, t. 65 (4).
- Coase R.H., *The Federal Communications Commission*, “The Journal of Law and Economics” 1959, October.
- Cole D.H., *Economic Property Rights as “Nonsense upon Stilts”: A Comment on Hodgson*, “Journal of Institutional Economics” 2015, t. 11, nr 4.
- Czerwińska-Kayzer D., Bieniasz A., *Klasyfikacja aktywów pochodzenia rolniczego według MSR 41*, “Journal of Agribusiness and Rural Development” 2011, nr 4(22).
- Czternasty W., *Determinanty rozwoju spółdzielczość w różnych warunkach ekonomiczno-społecznych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013.
- Czudec A., Zając D., *Znaczenie programów rolnośrodowiskowych we wdrażaniu form wielofunkcyjnego rolnictwa*, „Roczniki Nauk Rolniczych” 2010, seria G, z. 3.
- Czyżewski A., Kułyk P., *Kwestia rolna w pracach Aleksandra Czajanowa i jej współczesne uwarunkowania*, [w:] *Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana*

- profesorowi Jerzemu Wilkinowi, Ł. Hardt, D. Milczarek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015.
- Czyżewski A., *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w okresie transformacji gospodarki Polski (1990–2009)*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2010, t. XII, z. 1.
- Czyżewski A., Smędzik-Ambroży K., *Intensywne rolnictwo w procesach specjalizacji i dywersyfikacji produkcji rolnej: ujęcie regionalne i lokalne*, PWN, Warszawa 2013.
- Czyżewski B., Trojanek R., *Czynniki wartości ziemi rolnej w kontekście zróżnicowanych funkcji obszarów wiejskich w Polsce*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2016, nr 2(347).
- Daly H.E., *Steady-State Economics*, Island Press, Washington 1991.
- Demstetz H., *Toward a Theory of Property Rights*, “American Economic Review” 1967, t. 57, nr 2.
- Denhardt R.B., Denhardt J.V., *Leadership for Change: Case Studies in American Local Government*, IBM Center for the Business of Government, Washington, DC 1999.
- Diagnoza Społeczna 2015, Warunki i jakość życia Polaków – Raport*, „Contemporary Economics” 2015, t. 9, z. 4.
- Dionisio M., *The evolution of social entrepreneurship research: a bibliometric analysis*, “Social Enterprise Journal” 2019, t. 15, z. 1.
- Drucker P.F., *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, PWE, Warszawa 1992.
- Duczkowska-Małysz K., *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości*. [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich*, K. Duczkowska-Małysz, M. Kłodziński (red.), Fundusz Współpracy, IRWiR PAN, Warszawa 1994.
- Dunphy D.C., *Embracing the paradox: Top-down versus participative management of organizational change: a commentary on Conger and Bennis*, [w:] *Breaking The Code of Change*, M. Beer, N. Nohria (red.), Harvard Business School Press, Boston 2000.
- Dyhdalewicz A., *Podstawy rachunkowości jednostek gospodarczych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2013.
- Dziemianowicz R.I., *Efektywność systemu opodatkowania rolnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Dzun W., *Wpływ utworzenia i rozdysponowania zasobu własności rolnej SP na strukturę obszarową gospodarstw rolnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2017, nr 3(344).

- Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, Ł. Hardt, D. Milczarek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015.
- El Badawy T.A., Attia S.A., *The Effect of Change Management on E-Government: Implementation in Egypt*, "The International Journal Of Business & Management" 2014, t. 2, z. 9.
- Engelhardt E., *Możliwości zastosowania wartości godziwej w praktyce*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2009, t. 51(107).
- Ferlie E. i in., *The New Public Management in Action*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Fernandez S., Rainey H.G., *Managing Successful Organizational Change in the Public Sector*, "Public Administration Review", 2006, March–April.
- Flaszewska S., Zakrzewska-Bielawska A., *Organizacja z perspektywy zasobów – ewolucja w podejściu zasobowym*, [w:] *Nauka o organizacji. Ujęcie dynamiczne*, A. Adamik (red.), Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Foss K., Foss N., *Coasian and modern property rights economics*, "Journal of Institutional Economics" 2015, t. 11, nr 2.
- Frenkel I., *Ludność wiejska*, [w:] *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2014*, I. Nurzyńska, W. Poczta (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Fukuyama F., *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Free Press, New York 1995.
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Wrocław 1997.
- Fundusze europejskie a rozwój gospodarczy*, A. Sadowski, A. Wyszowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2012.
- Gabrusewicz W., Kamela-Sowińska A., Poetschke H., *Rachunkowość zarządcza*. PWE, Warszawa 2001.
- Galler C. i in., *Optimizing environmental measures for landscape multifunctionality: Effectiveness, efficiency and recommendations for agri-environmental programs*, "Journal of Environmental Management" 2015, t. 151.
- Gałęcka A., *Zakres i znaczenie rachunkowości rolniczej w Polsce*, „Studia i Materiały Miscellanea Oeconomicae” 2015, nr 3.
- Garson G.D., Overman E.S., *Public Management Research in the United States*, Praeger, New York 1983.
- Georgescu-Roegen N., *Energy and Economic Myth*, [w:] *Energy and Economic Myths: Institutional and Analytical Economic Essays*, N. Georgescu-Roegen (red.), Pergamon Press, New York 1972.

- Górska J., Michna W., *Ubytek użytków rolnych na cele pozarolnicze w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo” 2010, nr 4(149).
- Grabiński K., *Zmiana wyceny składników bilansowych na przykładzie MSR 41 Rolnictwo*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie” 2013, nr 901.
- Grabski W., *System socjologii wsi*, „Roczniki Socjologii Wsi”, Warszawa 1936.
- Gruszewska E., *Transformacja instytucji nieformalnych w Polsce*, „Gospodarka Narodowa” 2012, nr 3.
- Grzybowska B., *Przestrzenna koncentracja potencjału innowacyjnego w przemyśle spożywczym*, „Rocznik Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2013, t. 100, nr 2.
- Hajduga E., *Klasyfikacja kosztów na potrzeby rachunkowości rolnej*, „Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości” 2015, t. 34(4).
- Hajduga E., *The system of cost account in agricultural accounting*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, *Finance and Accountancy for Sustainable Development: Sustainable Finance*, 2013, nr 302.
- Halamska M., Lamarche H., Maurel M., *Rolnictwo rodzinne w transformacji postkomunistycznej. Anatomia zmiany*, IRWiR PAN, Warszawa 2003.
- Hannan M.T., Polos L., Carroll G.R., *The Fog of Change: Opacity and Asperity in Organizations*, “Administrative Science Quarterly” 2003, t. 48(3).
- Hardt Ł., *Optymalność instytucji w perspektywie implementacji zasad dobrego rządzenia*, [w:] *Jakość rządzenia w Polsce. Jak ją badać, monitorować i poprawiać?*, J. Wilkin (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.
- Hausner J., *Zarządzanie publiczne*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2008.
- Hennessy J.T. Jr., *Reinventing Government: Does Leadership Make a Difference?*, “Public Administration Review” 1998, t. 58(6).
- Higgs M., Rowland D., *All Changes Great and Small: Exploring Approaches to Change and Its Leadership*, “Journal of Change Management” 2005, t. 5(2).
- Hodgson G.M., *Much of the ‘economics of property rights’ devalues property and legal rights*, “Journal of Institutional Economics” 2015, t. 11, nr 4.
- Honoré A. M., *Ownership*, [w:] *Oxford Essays in Jurisprudence*, A.G. Guest (red.), Oxford University Press, Oxford 1961; reprinted in the “Journal of Institutional Economics” 2013, t. 9, nr 2.
- Hood C., *A Public Management for All Seasons?*, “Public Administration” 1991, t. 69.
- Hunek T., *Drobna przedsiębiorczość (small business) na terenach wiejskich. Systemowe uwarunkowania rozwoju*, „Wieś i Rolnictwo” 1995, nr 4.

- Iglesias I. i in., *New approach to modelling diseases: Temporal patterns of African Swine Fever in the European Union (2014–2017)*, "Journal of Animal Science" 2017, t. 96, dodatek 3.
- Isett K.R. i in., *When change becomes transformation: A case study of change management in Medicaid offices in New York City*, "Public Management Review" 2012, t. 15(1).
- Jambor A., Babu S., *Understanding the Factors Behind Agricultural Competitiveness*, [w:] *Competitiveness of Global Agriculture. Policy Lessons for Food Security*, Springer, Cham, Switzerland 2016.
- Jaworski J., Sokołowska K., Kondraszuk T., *Wykorzystanie narzędzi zarządzania strategicznego w gospodarstwach rolniczych w Polsce. Wyniki badań*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2016, nr 18, z. 1.
- Jaworski J., *Założenia koncepcyjne rachunku kosztów i wyników gospodarstwa rolnego*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2007, t. 41(97).
- Jessop B., *Promowanie „dobrego rządzenia” i ukrywanie jego słabości: refleksja nad politycznymi paradygmatami i politycznymi narracjami w sferze rządzenia*, „Zarządzanie Publiczne” 2007, nr 2(2).
- Jeżowski P., *Wykład ekonomii heterodoksyjnej do koncepcji rozwoju zrównoważonego*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2016, nr 3(81).
- Junge K., Kelleher J, Hadjivassiliou K., *Think Paper 1: What is the scope for organizational change in the public sector in Europe? Version nr 5.0*, The Tavistock Institute, London 2006.
- Juruś D., *Dzieje własności prywatnej. Od starożytności do współczesności*, FijoRR Publishing, Warszawa 2016.
- Kacprzak E., Mackiewicz B., *Farmland conversion and changes in the land-use pattern in the Poznań agglomeration in the years 2000–2009*, „Questiones Geographicae” 2013, t. 32(4).
- Kaliszuk E., *Konsekwencje systemowe akcesji Polski do Unii Europejskiej dla obrotów towarowych* [w:] *Wpływ członkostwa w Unii Europejskiej na stosunki gospodarcze Polski z zagranicą*, E. Kaliszuk, K. Marczewski (red.), IBRKK, Warszawa 2009.
- Kash B.A., *Success Factors for Strategic Change Initiatives: A Qualitative Study of Healthcare Administrators’ Perspectives*, "Journal of Healthcare Management" 2014, t. 59(1).
- Kasprzak K., Raszka B., *Polski ład przestrzenny szansą dla agroturystyki*, „Przegląd Komunalny” 1998, dodatek do nr 5.
- Kester I.-H., Painter Ch., *The Management Challenge in Local Government – Emerging Themes and Trends*, "Local Government Studies" 1991, t. 17(3).

- Kickert W.J., *Specificity of change management in public organizations: Conditions for successful organizational change in Dutch ministerial departments*, "The American Review of Public Administration" 2014, t. 44(6).
- Klepacki B., *Uwarunkowania rozwoju rolnictwa oraz obszarów wiejskich w ujęciu historycznym i współcześnie*, [w:] *Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, Ł. Hardt, D. Milczarek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015.
- Klusek T., *Uwarunkowania i skala wyłączenia na cele nierolnicze gruntów o największej przydatności produkcyjnej*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2014, t. CVI, z. 6.
- Kłodziński M., *Kształtowanie się rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej na tle ogólnokrajowych i europejskich tendencji*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2015, t. XVII, z. 3.
- Kondraszuk T., *Ewidencja kosztów w przedsiębiorstwach rolniczych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2011, nr 625, „Finanse, Rynki, Ubezpieczenia”, nr 32.
- Kondraszuk T., Jaworski J., *Ramy koncepcyjne zastosowania strategicznej karty wyników w gospodarstwie wiejskim*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2013, t. 74(130).
- Kondraszuk T., *Nowe wyzwania dla rachunkowości rolniczej*, [w:] *Historia, współczesność i perspektywy rachunkowości w Polsce*, S. Sojak (red.), Uniwersytet M. Kopernika Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Katedra Rachunkowości, Toruń 2003.
- Kondraszuk T., *Projekt Krajowego Standardu Rachunkowości „Działalność rolnicza” – ocena proponowanych regulacji*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2018, t. 100(156).
- Kondraszuk T., *Rachunkowość zarządcza w rolnictwie w warunkach globalizacji*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2008, nr 14, „Rachunkowość a Controlling”.
- Kondratowicz A., *Wolność gospodarcza. Pomiar, percepcja, zmiany instytucjonalne*, TEP, Warszawa 2013.
- Kosior K., *Przemysł 4.0 – budowanie przewag konkurencyjnych w epoce cyfrowego przełomu*, [w:] *Konkurencyjność polskich producentów żywności i jej determinanty (4)*, I. Szczepaniak (red.), Seria „Monografie Programu Wieloletniego 2015–2019”, nr 86, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2018.
- Kosior K., *Wpływ uwarunkowań makroekonomicznych, politycznych i społecznych na konkurencyjność sektora żywnościowego w Polsce w kontekście procesów globalnych*, [w:] *Konkurencyjność polskich producentów żywności i jej determinanty (3)*, I. Szczepaniak (red.), Seria „Monografie Programu Wieloletniego 2015–2019”, nr 67, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2017.

- Kosmaczewska J., *Turystyka jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2013.
- Kotter J.P., *Leading Change*, Harvard Business School Press, Boston 1996.
- Kotter J., *The heart of change*, Harvard Business School Press, Boston 2002.
- Kowalczyk St., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym, Rolnictwo zrównoważone w erze globalizacji, szanse i zagrożenia*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, PIB, Warszawa 2018.
- Kożuch A.J., *Budżetowanie jako instrument zarządzania finansami jednostki samorządu terytorialnego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Kożuch A.J., *Standaryzacja jako warunek sprawności jednostek samorządu terytorialnego*, „Finanse Komunalne – miesięcznik Regionalnych Izb Obrachunkowych” 2014, nr 7–8.
- Kożuch B., *Nauka o organizacji*, CeDeWu, Warszawa 2007.
- Krasowicz S., Kopiński J., *Wpływ warunków przyrodniczych i organizacyjno-ekonomicznych na regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce*, [w:] *Regionalne zróżnicowanie produkcji rolniczej w Polsce. Raporty PIB 3*, Warszawa 2006.
- Krasowicz S. i in., *Racjonalne gospodarowanie środowiskiem glebowym Polski*, „Polish Journal of Agronomy” 2011, nr 7.
- Krasowicz S., *Problemy zrównoważonego rozwoju rolnictwa polskiego w świetle badań IUNG-PIB*, „Studia i Raporty IUNiG-PIB” 2012, z. 29(3).
- Kruczek Z., *Metodyka krajoznawstwa*, Wydawnictwo AWF, Kraków 2000.
- Krukowski K., *Kulturowe uwarunkowania dojrzałości procesowej urzędów miast*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016.
- Kryszak Ł., *Wybrane problemy rachunku dochodów rolniczych*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2017, t. XIX, z. 3.
- Krzymieniewska G., *Kultura ekonomiczna mieszkańców obszarów wiejskich. Problemy – Przekształcenia – Wyzwania*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013.
- Krzymieniewska G., *Rozwój kultury ekonomicznej w warunkach zróżnicowania regionalnego obszarów wiejskich*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2014, t. 1(31).
- Kucharczyk M., *Uwarunkowania wyceny aktywów według Międzynarodowego Standardu Rachunkowości 41 – Rolnictwo*, [w:] *Rachunkowość wobec procesów globalizacji*, J. Gierusz, M. Jerzemowska, T. Martyniuk (red.), Uniwersytet Gdański, Gdańsk 2002.
- Kucharska A., *Programy rolno-środowiskowe z udziałem zwierząt trawożernych szansą na utrzymanie naturalnych i półnaturalnych łąk i pastwisk oraz ich bioróżnorodności*, „Chemica, dydaktyka, ekologia, metrologia” 2015, R. 10, nr 1–2.

- Kuipers B.S. i in., *The management of change in public organizations: A literature review*, "Public Administration" 2014, t. 92(1).
- Kurek W., Mika M., *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*, [w:] *Turystyka*, Kurek W. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Kuszevska K., Fenyk A.M., *Programy rolno środowiskowe i fundusze Unii a kształtowanie i ochrona krajobrazu rolniczego*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum” 2010, t. 9(3).
- Latouche S., *Petit traité de la décroissance sereine* [Farewell to growth], Fayard, Paris 2007.
- Libecap G.D., *Contracting for Property Rights*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 1989.
- Lorenz K., *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit* [The eight deadly sins of civilized humanity]. Serie Piper, Bd. 50, Piper Verlag, München 1973.
- Lueck D., Micelli T.J., *Property law*, [w:] *Handbook of Law and Economics*, t. 1, M.A. Polinsky, S. Shavell (red.), Elsevier, North-Holland 2007.
- Lutrin C.E., Shani A.B., *Reinventing in the Public Sector: Some Lessons and Limits*, [w:] *Accountability and Radical Change in Public Organizations*, R.R. Sims (red.), Quorum Books, Westport, CT 1998.
- Łagodzki P., *Obowiązki sprawozdawcze w zakresie sporządzania rachunku przepływów pieniężnych według MSR 41 „Rolnictwo” i ustawy o rachunkowości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2008, nr 493 „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia”, nr 9.
- Majchrzak A., *Determinanty trwałości gospodarowania na dzierżawionych gruntach rolnych w Polsce na tle wybranych państw Europy Zachodniej*, „Progress in Economic Sciences” 2014, nr 1.
- Majewski R., Staniszewski J., Czyżewski B., *Specyfika pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi w kontekście jej wsparcia ze środków Unii Europejskiej*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2012, nr 5.
- Majewski E., *Trwały rozwój trwałe rolnictwo: teoria a praktyka gospodarstw rolniczych*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008.
- Małazewska S., *Środowiskowe dobra publiczne w rolnictwie i na obszarach wiejskich*, „Ekonomia i Środowisko” 2015, nr 1(52).
- Marciniuk K., *Pojęcie nieruchomości rolnej jako przedmiotu reglamentacji obrotu własnościowego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2017, t. XXVI, z. 1.
- Marks-Bielska R., *Rynek ziemi rolniczej w Polsce – uwarunkowania i tendencje rozwoju*, Wydawnictwo UWM w Olsztynie, Olsztyn 2010.

- Marks-Bielska R., *The role of local authorities in creating conditions for the development of economic activities: a case study of rural municipalities in Poland*. Proceedings of the 8th International Scientific Conference Rural Development 2017, A. Raupelienė (red.), Aleksandras Stulginskis University, Lithuania.
- Marks-Bielska R., Wojarska M., Serocka I., *Importance of Measures Taken by Local Authorities for Development of Entrepreneurship – a Case Study of Rural Municipalities in Poland*. Proceedings of the 2019 International Conference “Economic Science for Rural Development”, nr 50, LLU ESAF, Jelgava, 9–10 May 2019.
- Matuszewicz J., Matuszewicz P., *Rachunkowość od podstaw*, Finans-Servis, Warszawa 2003.
- Mawapanga M.N., Debertain D.L., *Choosing between alternative farming systems: An application of the analytic hierarchy process*, “Review of Agricultural Economics” 1996, t. 18(3).
- Mazzarol T., Clark D., Reboud S., Limnios E.M., *Developing a conceptual framework for the co-operative and mutual enterprise business model*, “Journal of Management & Organization” 2018, t. 24, z. 4.
- Mészáros S., *Nemnövekedés: egy új gazdasági paradigma európai fejleményei* [No growth: European developments in a new economic paradigm], “Gazdálkodás” 2011, t. 3.
- Micheli P., Schoeman M., Baxter D., Goffin K., *New Business Models for Public-Sector Innovation. Successful Technological Innovation for Government*, “Research-Technology Management” 2012, September–October.
- Miller R.S., Pepin K.M., *Prospects for improving management of animal disease introductions using disease-dynamic models*, “Journal of Animal Science” 2019, t. 97.
- Mioduszewski J., *Podaż ziemi z gospodarstw państwowych do zagospodarowania przez rolników indywidualnych*, [w:] *Udział rolników indywidualnych w przekształceniach gospodarstw państwowych*, Niedzielski E., Cichoń J. (red.), Wydawnictwo Akademii Rolniczo-Technicznej, Olsztyn 1995.
- Mioduszewski J., Przygodzka R., Sadowski A., *Conditions of development of arable land belonging to State Treasury in Warmińsko-Mazurskie region*. Proceedings of the 2018 International Conference “Economic Science for Rural Development” No 47 Jelgava, LLU ESAF, 9 11 May 2018.
- Mioduszewski J., *Sposoby zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa na przykładzie regionu warmińsko-mazurskiego* [w:] *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 25 lat historii i doświadczeń*, E. Niedzielski, R. Kisiel

- (red.), Towarzystwo Naukowe Współczesnego Zarządzania w Krakowie, Kraków 2017.
- Misiński W., *Instytucjonalna teoria przedsiębiorstwa*, [w:] *Nowa ekonomia instytucjonalna a nauki o zarządzaniu*, S. Rudolf (red.), Prace Naukowe WSB w Gdańsku, 2016, t. 48.
- Montero P.A., Pacheco A.R., *Capitalist enterprises versus cooperative enterprises: comparative analysis of economic and financial results for Spain in 2008–2015*, "Ciriec-Espana revista de economia publica social y cooperative" 2018, t. 93.
- Mroczek R., *Inwestycje, majątek przedsiębiorstw i produktywność przemysłu spożywczego i głównych branż*. [w:] *Procesy dostosowawcze polskiego przemysłu spożywczego do zmieniającego się otoczenia rynkowego*, Raport 30. Program Wieloletni 2011–2014, IERiGŻ, Warszawa 2012.
- Mroczkowski S., *ASF i nielegalny ubój – gorące tematy*, „Przegląd Hodowlany” 2019, nr 2.
- Musiał W., Barczyk J., Zukovskis J., *Barьеры i szanse rozwoju drobnej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce i na Litwie w ocenach ekonomistów*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych” 2018, nr 22.
- Nemś M., Sadowska M., Szczypa P., *Parametry i zasady wyceny nieruchomości leśnych w rachunkowości: wycena drzewostanów*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2018, t. 96(152).
- Niedbała B., Sierpińska M., *Controlling operacyjny w przedsiębiorstwie. Centra odpowiedzialności w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Niedzielski E., *Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2015, t. 2(343).
- Nieszporek-Wolak J., *Zarys historii rachunkowości rolniczej w Polsce*, [w:] *Polska szkoła rachunkowości*, M. Gmytrasiewicz, A. Karmańska (red.), SGH w Warszawie, Warszawa 2004.
- Niewęglowska G., *Koszty spełnienia warunków wzajemnej zgodności w polskich gospodarstwach rolnych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
- Niewęglowska G., *Polski program rolnośrodowiskowy na tle programów Unii Europejskiej*, IEiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
- Niewęglowska G., *Zdolność rodzinnych gospodarstw rolnych do realizacji programu rolnośrodowiskowego*, Studia i Monografie, z. 130, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
- North D.C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, The Cambridge University Press, 2009.

- Nowak A., Kamińska A., *Regionalne zróżnicowanie nakładów inwestycyjnych w rolnictwie w Polsce*, „*Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*” 2013, nr 103.
- Obłój K., *Strategia organizacji*, [w:] *Zarządzanie. Tradycja i nowoczesność*, J. Bogdanienko, W. Piotrowski (red.), Wydawnictwo PWE, Warszawa 2013,
- Ocena wpływu „budżetu rolnego” Wspólnoty na lata 2014–2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą gospodarkę*, B. Wieliczko (red.), Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB, Warszawa 2013.
- Okraska R.R., *Od samopomocy do wizji nowego ustroju. Zarys dziejów rozwoju materialnego i ideowego spółdzielczości w Polsce do roku 1939*, [w:] *Kooperatyzm, spółdzielczość, demokracja. Wybór pism*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
- Okularczyk S., *Wpływ mechanizmów rynku na koncentracje i poziom produkcji świń*, „*Trzoda Chlewna*” 1999, nr 20.
- Olszańska A., *Rynek żywca w Polsce (1955–2010) – zmiany strukturalne, koncentracja produkcji, wahania podaży*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2012.
- Olszańska A., *Czynniki kształtujące skup żywca wieprzowego po wejściu Polski do Unii Europejskiej (analiza danych z lat 2000–2015)*, [w:] *Wyzwania na rynku żywca wieprzowego w Polsce*, E.J. Szymańska (red.), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2017.
- Opper S., *New Institutional Economics and Its Application on Transition and Developing Economies*, [w:] *New Institutional Economics. A Guidebook*, É. Brousseau, J.-M. Glachant (red.), Cambridge University Press 2008.
- Osborn D., Gaebler T., *Rządzić inaczej*. Media Rodzina, Poznań 1994.
- Ossowska L., *Zróżnicowanie poziomu przedsiębiorczości obszarów wiejskich województwa zachodniopomorskiego w zależności od położenia wobec miast*, „*Journal of Agribusiness and Rural Development*” 2015, t. 4(38)
- Oström E., *How Types of Goods and Property Rights Jointly Affect Collective Action*, „*Journal of Theoretical Politics*” 2003, t. 15, nr 3.
- Our Common Future*, World Commission on Environment and Development, Oxford University Press, Oxford 1987.
- Owczarczuk M., *Zmiany instytucjonalne w gospodarce – wybrane aspekty teoretyczne*, „*Optimum. Studia Ekonomiczne*” 2013, nr 2(62).
- Pajestka J., *Reforma gospodarcza na nowym etapie*, Studia i Materiały nr 7, INE PAN, Warszawa 1988.
- Pawlewicz A., Bórawski P., *Realizacja programu rolno środowiskowego w Polsce*, „*Roczniki Naukowe SERiA*” 2013, t. XV, z. 2.

- Pejovich S., *The Economics of Property Rights: Towards a Theory of Comparative Systems*, Kluwer AP, Dordrecht–Boston–London 1990.
- Pejsak Z., Truszczyński M., *Wnioski związane z występowaniem ASF w państwach bałtyckich i Polsce*, „Życie Weterynaryjne” 2018, t. 93(10).
- Philippidou S.S., Soderquist K.E., Prastacos G.P., *Towards New Public Management in Greek Public Organizations: Leadership vs. Management, and the Path to Implementation*, “Public Organization Review: A Global Journal” 2004, nr 4.
- Pieczonka J., *Forma ewidencji księgowej w kontekście potrzeb informacyjnych gospodarstw rolnych*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2011, nr 92.
- Pietrzak M., *Własność wspólna w kapitalizmie*, [w:] *Zrozumieć kapitalizm. Podejście ewolucyjno-instytucjonalne*, A. Ząbkowicz i in. (red.), Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, FMI, Sosnowiec 2018.
- Poczta W., *Skala korzyści uzyskiwanych przez rolnictwo w wyniku wejścia Polski do UE (analiza uwzględniająca zróżnicowanie regionalne, główne kierunki produkcji rolnej i główne typy gospodarstw rolnych w pierwszym okresie akcesji – lata 2004–2006)*, [w:] *Wpływ integracji z UE na polską gospodarkę żywnościową. Raport 90. Program Wieloletni 2005–2009*, R. Urban (red.) IERiGŻ, Warszawa 2008.
- Poczta W., *Wpływ integracji z UE na sytuację strukturalną, produkcyjną i ekonomiczną polskiego rolnictwa*, [w:] *Stan polskiej gospodarki żywnościowej po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Raport 6 (synteza)*, R. Urban (red.), seria Program Wieloletni 2005–2009, Raport nr 145, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
- Podedworna H., *Przemiany zbiorowości wiejskich*, [w:] *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, J. Wasilewski (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
- Podstawy rachunkowości. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Micherda B. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Pollit C., Bouckaert G., *Public Management Reform: A Comparative Analysis*, Oxford University Press 2000.
- Polska wieś 2012 - główne tendencje, zjawiska i problemy. Synteza raportu*, [w:] *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.
- Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, I. Nurzyńska, W. Poczta (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2018.

- Popp J., Petó K., Nagy J., *Pesticide productivity and food security*, "Agronomy for Sustainable Development" 2013, t. 33(1).
- Prymon K., *Możliwości wprowadzenia modelu wartości godziwej w rolnictwie*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2012, nr 251, „Rachunkowość a Controlling”.
- Przedsiębiorczość gospodarcza a rozwój lokalny*, R. Marks-Bielska (red.), Wydawnictwo Informatyczny Ekspert, Olsztyn 2016.
- Przedsiębiorstwo i przedsiębiorczość w warunkach integracji*, A. Sadowski (red.), Fundacja Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2008.
- Przegon W., *Polska wieś a Wspólna Polityka Rolna w UE*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2008, nr 3.
- Przebórska-Skobiej L., *Uwarunkowania rozwoju turystyki wiejskiej w Polsce. Analiza regionalna, subregionalna i lokalna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Poznań 2016.
- Przygodzka R., Mioduszewski J., *The agricultural land market in Poland and its characteristics*, [w:] *Challenges and Prospects for Innovation between 2014–2020*, K. Takács-György (red.), Papers of scientific days, Karoly Robert College, Gyöngyös 2016.
- Przygodzka R., *Zasoby pracy a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, rozprawa doktorska, Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok 1996.
- Raadschelders J.C.N., *The Use of Models in Administrative History, a Reply to Thuillier*, [w:] *The Influences of the Napoleonic “Model” of Administration on the Administrative Organization of Other Countries*, B. Wunder (red.), International Institute of Administrative Sciences, Working Group: History of Public Administration, Brussels 1995.
- Rachunkowość finansowa*, K. Sawicki (red.), PWE, Warszawa 2001.
- Raczkowski K., Mikułowski W., *Specyfika i zakres definiowania zarządzania publicznego*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2013, t. XIV, z. 13, cz. III 5.
- Revilla Y., Pérez-Núñez D., Richt J.A. *African swine fever virus biology and vaccine approaches*, “Advances in Virus Research” 2018, nr 100.
- Rodriguez E., Sultan R., Hilliker A., *Negative Effects of Agriculture on Our Environment*, “The Traprock” 2004, t. 3
- Roman M., *Innowacyjność agroturystyki jako czynnik poprawy konkurencyjności turystycznej makroregionu Polski Wschodniej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2018.
- Rosenbloom D.H., *Have an Administrative Rx? Don’t Forget the Politics!*, “Public Administration Review” 1993, t. 53(6).

- Roszkowska-Mądra B., Przygodzka R., Sadowski A., *A range and reasons of farmland withdrawal from agricultural use in Poland*, "EU Agrarian Law" 2017, t. 6, nr 1.
- Roszkowska-Mądra B., Przygodzka R., Sadowski A., *A Range and Reasons of Farmland With-drawal from Agricultural use in Poland*, "EU Agrarian Law: The Journal of Slovak University of Agriculture in Nitra" 2017, t. 1.
- Rowiński J., *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Analiza zatwierdzonej wersji programu i pierwszych lat realizacji*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008
- Röhm O., Dabbert S., *Integrating Agri-Environmental Programs into Regional Production Models: An Extension of Positive Mathematical Programming*, "American Journal of Agricultural Economics" 2003, t. 85(1).
- Rydzewska-Włodarczyk M., *Rachunkowość rolna jako system informacyjny gospodarstw rolnych*, [w:] *Informacyjna funkcja rachunkowości w gospodarce współczesnej*, A. Dyhdalewicz, G. Klamecka-Roszkowska, J. Sikorski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008.
- Rynek pasz, W. Dzwonkowski(red.), Warszawa 2014.
- Rynek ziemi rolniczej stan i perspektywy, A. Sikorska (red.), „Analizy rynkowe”, nr 16, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
- Rzeszutek J., *Zagospodarowanie nieruchomości rolnych przejętych do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w Makroregionie Północno-Wschodnim*, [w:] *Perspektywy rozwojowe gospodarstw rolnych Północno-Wschodniej Polski*, Wydawnictwo ART, Olsztyn 1998.
- Sadowski A., *Agroturystyka i ekoturystyka jako alternatywne metody zwiększania dochodów rolniczych*, [w:] *Podlasie – wizja rozwoju*, A.F. Bocian (red.), Wydawnictwo Fundacji Promocji Rozwoju Podlasia, Białystok 2004.
- Sadowski A., *Konkurencyjność rolnictwa nowych i starych państw członkowskich UE*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2008, t. 10, z. 1.
- Sadowski A., Kozłowska-Burdziak M., *Przetwórstwo ziół i możliwości jego zwiększenia w województwie podlaskim*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2013, t. XV, z. 2.
- Sadowski A., *Nowa ekonomia instytucjonalna jako próba poszerzenia możliwości analitycznych ekonomii neoklasycznej w stosunku do własności i użytkowania ziemi*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2008/2009, t. 7/8.
- Sadowski A., Przygodzka R., *Economic Aspects of Land Management in the EU*, [w:] *The Land Management Manual of the EU*, A. Bandlerová i in. (red.), Slovak University of Agriculture in Nitra, Nitra 2017.

- Sadowski A., Przygodzka R., *Withdrawal of Agricultural Land in Select EU Countries: Case Poland* [w:] *The Land Management Manual of the EU*, A. Bandlerová i in. (red.), Slovak University of Agriculture in Nitra, Nitra 2017.
- Sadowski A., *Własność a użytkowanie gruntów rolnych. Zarys tendencji rozwojowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009.
- Sánchez-Cordón P.J. i in., *African swine fever: A re-emerging viral disease threatening the global pig industry*, "The Veterinary Journal" 2018, t. 233.
- Santeramo F.G. i in., *Emerging trends in European food, diets and food industry*, "Food Research International" 2018, t. 104.
- Sato H., *The Emergence of "Modern" Ownership Rights Rather than Property Rights*, "Journal of Economic Issues" 2018, t. LII, nr 3.
- Sedlaček T., *Economics of God and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*, Oxford University Press, New York 2011.
- Sikorska A., *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
- Skłodowski P., Bielska A., *Właściwości i urodzajność gleb Polski – podstawą kształtowania relacji rolnośrodowiskowych*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie” 2009, t. 9, z. 4(28).
- Słodowa-Helpa M., *Wieś polska i rolnictwo w nowej perspektywie planistycznej 2007–2013*, [w:] *Kwestie agrarne w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005.
- Sobczyński T. i in., *Dairy Farm Cost Efficiency in Leading Milk-producing Regions in Poland*, "Journal of Dairy Science" 2015, t. 98, z. 12.
- Soto de H. J., *Tajemnica kapitału. Dlaczego kapitalizm triumfuje na Zachodzie a zawodzi gdzie indziej*, Fijor Publ., Chicago–Warszawa 2002.
- Stancelewska D., *10 najważniejszych zasad bioasekuracji*, „Poradnik Rolniczy” 2017, nr 4.
- Staniek Z., *Ekonomia instytucjonalna. Dlaczego instytucje są ważne*, Difin, Warszawa 2017.
- Stanny M., *Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie*, „Wieś i Rolnictwo” 2014, nr 1(62).
- Stewart J., Kringas P., *Change Management–Strategy and Values in Six Agencies from the Australian Public Service*, "Public Administration Review" 2003, t. 63, nr 6.
- Stull J. i in., *Using precision agriculture technology for economically optimal strategic decisions: The case of CRP filter strip enrolment*, "Journal of Sustainable Agriculture" 2004, t. 24.

- Suchoń A., *Prawne determinanty rozwoju spółdzielni rolniczych w krajach Unii Europejskiej. Aspekty europejskie, krajowe i regionalne*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2017, t. XXVI, z. 1.
- Szabó G.G., *The importance and role of trust in agricultural marketing co-operatives*, „Studies in Agricultural Economics” 2010, t. 112.
- Sztompka P., *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.
- Szuba E., Mrówczyńska-Kamińska A., *Znaczenie sektora rolno-spożywczego w gospodarkach państw Europy Środkowo-Wschodniej*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2014, nr 2(32).
- Szymańska J., *Ubytek ziemi rolniczej w Polsce w długim okresie (wybrane problemy)*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2015, nr 8.
- Śmiglak-Krajewska M., Węgrzyńska M., *Zakres zintegrowanego sprawozdania gospodarstw rolnych na przykładzie produkcji bobiku*, „Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów, Zeszyt Naukowy” 2018, nr 160.
- Świtalska A., *Ochrona gruntów rolnych a planowanie przestrzenne od roku 1995 w Polsce*, „Wędrujemy. Kwartalnik Naukowo-Dydaktyczny” 2016, nr 25.
- Takács I., *Games of farmers – to cooperate or not?*, “Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists” 2012, t. 14(6).
- Takács György K., Takács I., Sadowski A., *What kind of new solutions do we need to increase efficiency of land usage? – case studies from Poland and Hungary (who wins?)*, 14th European Rural Development Network Conference Knowledge sharing and innovation in agriculture and rural areas Budapest, 3–5 October 2016.
- Takács György K., Takács I., *Some ideas about site specific crop production and theory of degrowth*. “Növénytermelés” 2016, t. 65 (Supplement).
- Takács György K., *A családi gazdálkodás méretére ható tényezők modellvizsgálata I [Model analysis of factors affecting family farm size I]*, “Gazdálkodás” 1994, t. XXXVIII(4).
- Takács György K., Takács I., *Risk Assessment and Examination of Economic Aspects of Precision Weed Management*, “Sustainability” 2011, t. 3
- Takács György K., Takács I., *What makes the society better if agriculture is precision? – by the thoughts of the ‘de-growth’ theory*, [w:] *Towards sustainable agricultural and biosystems engineering*. A. Nyéki, A.J. Kovács, G. Milics (red.), Universitas-Győr Nonprofit Kft, Győr Magyarország 2017.
- Tańska-Hus B., *Dzierżawa jako instrument mobilności ziemi w Polsce i UE*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2010, nr 1 t. 322.

- Tereszuk M., *Rynek mięsa wieprzowego w Polsce w obliczu afrykańskiego pomoru świń (ASF)*. „Problemy Rolnictwa Światowego” 2018, nr 18(3).
- Thompson J.R., *Devising Administrative Reform that Works: The Example of the Reinvention Lab Program*, “Public Administration Review” 1999, t. 59(4).
- Tocco B., Davidova S., Bailey A., *Labour adjustments in agriculture: evidence from Romania*. “Studies in Agricultural Economics” 2014, t. 116(2).
- Tompkins J.R., *Organization Theory and Public Management*, Thomson&Wadsworth, Belmont 2005.
- Tudor M.M., *Small scale agriculture as a resilient system in rural Romania* “Studies in Agricultural Economics” 2015, t. 117(1).
- Turek R.A., *Sustainable agriculture – between sustainable development and economic competitiveness*, [w:] *Sustainable Technologies, Policies and Constraints in the Green Economy*, R.A. Turek (red.), IGI Global Publishing, Hershey, PA 2013
- Turzyński M., *Rachunkowość bałamutna a rachunkowość porządną: teoria rachunkowości rolniczej Juliusza Au*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2010, t. 55(111).
- Turzyński M., *Rozwój rachunkowości rolnej na ziemiach polskich od XVI do XIX wieku w świetle badań instruktarzy ekonomicznych*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. XVIII, z. 1.
- Urban R., Mroczek R., *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na rynki rolne. Polski sektor żywnościowy w pierwszych latach członkostwa. (Synteza)*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa, Warszawa 2010.
- Urban R., *Wpływ integracji z Unią Europejską na polskie rolnictwo*, [w:] *Polski sektor żywnościowy w pierwszych latach członkostwa. (Synteza)*, R. Urban, I. Szczepaniak, R. Mroczek (red.), Instytut Ekonomiki Rolnictwa, Warszawa 2010.
- Urban S., *Rola ziemi w rolnictwie zrównoważonym a aktualne jej zasoby w Polsce*, „Acta Agraria et Silvestria. Series Agraria, Sekcja Ekonomiczna” 2003, t. XL.
- Van der Voet, J., *The effectiveness and specificity of change management in a public organization: Transformational leadership and a bureaucratic organizational structure*, “European Management Journal” 2014, t. 32(3).
- Wasilewski A., *Zmiany zasobu użytków rolnych w Polsce*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2007, nr 9(1).
- Węgrzyńska M., Pereira López X., Veiga Carballido M., *Zakres prezentacji informacji niefinansowych w rocznym sprawozdaniu gospodarstwa rolnego na przykładzie produkcji roślinnej*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2018, t. 100(156).
- Wiatrak A.P., *Finansowe uwarunkowania przygotowania i realizacji strategii rozwoju lokalnego*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2018, nr 56(4).

- Wicki L., *Zmiany w zużyciu nasion kwalifikowanych w Polsce*, „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G – Ekonomika Rolnictwa” 2009, t. 96.
- Wigier M., *Alokacyjne i dystrybucyjne dylematy polityki rolnej na przykładzie polskiego sektora rolno-spożywczego w okresie 1989–2018*, seria „Studia i Monografie”, nr 174, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2019.
- Wilkin J., *Bilans 10 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej dla rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2014*, I. Nurzyńska, W. Poczta (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Wilkin J., *Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania. Humanistyczna perspektywa ekonomii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016.
- Wilkin J., *Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne*, Referat na VIII Kongres Ekonomistów Polskich pt. „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, Warszawa 29–30 listopada 2007.
- Williamson O., *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu. Firmy, rynki, relacje kontraktowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Wilson P.N., *Social capital, trust, and the agribusiness economics*, „Journal of Agricultural and Resource Economics” 2000, t. 25(1).
- Wojtyna A., *Czy tradycyjna ekonomia pozwala zrozumieć tzw. nową gospodarkę?*, [w:] *Czy ekonomia nadąga z wyjaśnieniem rzeczywistości?*, t. 1, A. Wojtyna (red.), Bellona-PTE, Warszawa 2001.
- Woźniak M.G., *Wzrost gospodarczy w Polsce w latach 90. Czynniki, bariery, perspektywy*, Wydawnictwo akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2002.
- Wójcik G., *Wspólna Polityka Rolna i jej wpływ na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich po akcesji do Unii Europejskiej*, „Wiadomości Zootechniczne” 2011, R. XLIX.
- Wróbel A., *Wspólna Polityka Handlowa Unii Europejskiej. Implikacje dla Polski*, „Studia Europejskie” 2011, nr 4.
- Zagóra-Jonszta U., *Własność w ujęciu wybranych kierunków myśli ekonomicznej*, [w:] *Własność i kontrola w teorii i praktyce*, cz. 1, B. Polszakiewicz, J. Boehlke (red.), Wydawnictwo UMK, Toruń 2007.
- Zalewski A., *Reformy sektora publicznego w duchu nowego zarządzania publicznego*. [w:] *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*, A. Zalewski (red.), SGH, Warszawa 2005.
- Ząbkowicz A., *Jak rozumiany jest interes w ekonomii*, *Studia i Prace WNEiZ US* 2016, nr 44/2.
- Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym, Produktywność wybranych form rolnictwa zrównoważonego*, K. Prandecki (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

- Zegar J., *Dochody w strategii rozwoju rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004.
- Zegar J.S., *Esej o kwestii agrarnej*, [w:] *Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, Ł. Hardt, D. Milczarek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015.
- Zegar J., *Racjonalność w rachunku ekonomicznym rolnictwa*, „Annales Univesitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio H Oeconomia” 2010, t. XLIV.
- Zegar J., *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
- Ziętara W., *Dzierżawa nieruchomości rolnych z Zasobu własności Rolnej Skarbu Państwa*, [w:] *Dzierżawa ziemi jako czynnik przemian struktury agrarnej w Polsce*, W. Ziętara (red.), SGGW, Warszawa 1999.
- Ziętara W., *Dzierżawa ziemi i jej rola w krajach Unii Europejskiej i w Polsce*, [w:] *Dzierżawa ziemi jako czynnik przemian struktury agrarnej w Polsce*, W. Ziętara (red.), SGGW, Warszawa 1999.
- Ziętara W., *Stan dostosowań polskiego rolnictwa do integracji z Unią Europejską*, [w:] *Stan polskiej gospodarki żywnościowej po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Raport 6 (synteza)*, R. Urban (red.), Seria Program Wieloletni 2005–2009, Raport nr 145, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
- Żmija D., *Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, „Studia Ekonomiczne” 2014, nr 166.

POZOSTAŁE ŹRÓDŁA

- Atrakcyjność inwestycyjna regionów 2017. Województwo podkarpackie*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2017.
- Badania terenowe IERiGŻ-PIB*, P. Chmieliński, B. Karwat Woźniak, Warszawa 2014.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, GUS, Warszawa 2017.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podlaskim w 2016 roku*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2017.
- Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w latach 2015–2017*, Analizy Statystyczne, GUS, Warszawa–Szczecin 2018.
- Epidemiological analyses of African swine fever in the Baltic States*, EFSA 2018.
- Gotowość do współpracy*, Komunikat z badań CBOS nr 22/2016.
- Gotowość Polaków do współpracy w latach 2002–2012*, Komunikat z badań CBOS nr BS/19/2012.
- Gotowość Polaków do współpracy*, Komunikat z badań CBOS nr 30/2018.
- Gotowość Polaków do współpracy*, Komunikat z badań CBOS nr BS/32/2010.
- Kongres wsi polskiej Unii Europejskiej*, C. Olejniczak (red.), SLD, Warszawa 2017.

- Lokalna strategia rozwoju Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki” na lata 2016–2023*, Obszar działania: Jedlińsk, Przytyk, Przysucha, Wieniawa, Wolanów i Zakrzew 2016.
- Lokalna strategia rozwoju na lata 2009–2015*, Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki”, Obszar działania: Jedlińsk, Przytyk, Przysucha, Wieniawa, Wolanów i Zakrzew 2009.
- Mały Rocznik Statystyczny Polski*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019.
- Międzynarodowe Standardy Sprawozdawczości Finansowej, Część B*, SKwP, IFRS, Warszawa, Londyn 2011.
- Międzynarodowe Standardy sprawozdawczości Finansowej, Część B. Dokumenty towarzyszące*, SKwP, IFRS, Warszawa, Londyn 2011.
- Międzynarodowy Standard Rachunkowości 41 Rolnictwo*, [w:] *Międzynarodowe Standardy Sprawozdawczości Finansowej według stanu na dzień 1 stycznia 2013 r.*, SKwP, IFRS, Warszawa 2014.
- Mioduszewski J., *Wpływ nabycia gruntów Skarbu Państwa na funkcjonowanie gospodarstw rolnych z regionu Warmińsko-Mazurskiego. Raport z badań*, maszynopis, Olsztyn 2015, maszynopis.
- Obszary wiejskie w Polsce w 2016*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa–Olsztyn 2018.
- Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa 2016.
- OECD Environmental Performance Reviews Brazil 2015*, OECD Publishing, Paris 2015.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, 12 grudnia 2014.
- Przewodnik po działaniu rolno-środowiskowo-klimatycznym*, PROW 2014–2010, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2017.
- Regiony Polski*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019.
- Rocznik Statystyczny Przemysłu 2018*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1999.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2010*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2010.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2011*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2012*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2013*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2015*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2015.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2016*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2016.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2018*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018.

- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2019*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2007.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2018*, GUS, Warszawa 2018.
- Rocznik Statystyczny Województwa Podlaskiego 2016*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2017.
- Rocznik Statystyczny Województw 2018*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019.
- Stan wiedzy i świadomości ekonomicznej Polaków*, NBP, Warszawa 2015.
- Strategia rozwoju produktu turystycznego obszaru Lokalnej Grupy Działania „Razem dla Radomki” na lata 2010–2015*, Jedlińsk, Przytyk, Przysucha, Wieniawa, Wolanów i Zakrzew 2010.
- Użytkowanie gruntów. Powszechny Spis Rolny 2010*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011.
- Województwo podkarpackie podregiony, powiaty, gminy 2017*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018.
- Wyniki badań struktury gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim w 2016 r.*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018.
- Zaufanie społeczne*, Komunikat z badań CBOS nr 18/2016.
- Zaufanie społeczne*, Komunikat z badań CBOS nr 35/2018.

NETOGRAFIA

- 10 lat województwa podkarpackiego w UE – ocena wykorzystania funduszy europejskich w rozwoju regionu. Raport końcowy*, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2014, http://rpo2007–2013.podkarpackie.pl/pliki/file/Ewaluacja/Badania%20ewaluacyjne/2014_badanie_i/141015_rap_konc_16092014_rozw.pdf [data dostępu: 15.03.2019].
- Afrykański pomór świń (ASF)*, <https://www.wetgiw.gov.pl/nadzor-weterynaryjny/afrykanski-pomor-swin> [data dostępu: 01.10.2019].
- Agri-environment schemes: impacts on the agricultural environment*, European Union-European Commission, Brussels 2017, https://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/AES_impacts_on_agricultural_environment_57si_en.pdf [data dostępu: 06.09.2019].
- Anderson T.L., Huggins L.F., *The Property Rights Path to Sustainable Development*, The Legacy of Milton and Rose Friedman’s Free to Choose Economic Liberalism at the Turn of the 21st Century, October 23–24, 2003,

- A Conference Hosted by the Federal Reserve Bank of Dallas; http://www.dallasfed.org/research/pubs/ftc/anderson_huggins.pdf [data dostępu: 30.08.2019].
- ASF – nadciągą nowa fala? Wirus znów uderza w chlewnie, tysiące wybitych świń*, <https://pomorska.pl/asf-nadciaga-nowa-fala-wirus-znow-uderza-w-chlewnie-tysiacze-wybitych-swin/ar/c8-14185607> [dostęp 12.07.2019].
- Bank Danych Lokalnych. GUS, Warszawa, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> [data dostępu: 25.05.2019].
- Baza danych makroekonomicznych GUS, <https://stat.gov.pl/wskazniki-makroekonomiczne> [data dostępu: 05.08.2019].
- Calbay A., *Property Rights and Theory of Value*, MPRA Paper nr 25827, Munch 2006; <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/25827> [data dostępu: 30.08.2019].
- Cele polityki spójności. Na czym polega polityka spójności Unii Europejskiej*, <https://www.funduszeuropejskie.2007-2013.gov.pl/WstepDoFunduszyEuropejskich/Strony/CelePolitykiSpojnosci.aspx> [data dostępu: 15.03.2019].
- Europejskie spółdzielnie rolnicze i leśne realizują wszystkie cele zrównoważonego rozwoju*, <https://copa-cogeca.eu/Main.aspx?page=HomePage&lang=pl> [data dostępu: 30.08.2019].
- Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW)*, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=URISERV%3A160032> [data dostępu: 8.02.2012].
- Fundusze Europejskie 2004–2006*, https://www.funduszeuropejskie.2007-2013.gov.pl/OrganizacjaFunduszyEuropejskich/Strony/Fundusze_Europejskie_2004_2006.aspx [data dostępu: 15.03.2019].
- Hodgson G.M., *The Economics of Property Rights' is about neither Property nor Rights*, 31 August 2014, <http://econweb.umd.edu/~davis/eventpapers/HodgsonRights.pdf> [data dostępu: 02.09.2019].
- HoReCa sprzeda żywność za 24 mld zł w 2017 r.*, <http://www.portalspozywczy.pl/mleko/wiadomosci/horeca-sprzeda-zywnosc-za-24-mld-zl-w-2017-r,141641.html> [data dostępu: 07.03.2017].
- <https://bip.wetgiw.gov.pl/asf/mapa> [data dostępu: 15.04.2019].
- <https://rynekpracy.org/statystyki/pracujacy-w-rolnictwie-przemysle-i-uslugach> [data dostępu: 26.09.2019].
- <https://www.arimr.gov.pl/dla-beneficjenta/biblioteka/archiwum/programy-i-dzialania-wdrozone-w-poprzednich-latach/plan-rozwoju-obszarow-wiejskich-2004-2006/wspieranie-przedswiecz-rolno-srodowiskowych-i-poprawy-dobrostanu-zwierzat.html> [data dostępu: 12.03.2019].

- https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/wdrazane_programy_sprawozdania/M_4.1._MGR_Inwestycje_w_srodki_trwale-Wsparcie_inwestycji_w_gospodarstwach_rolnych._Modernizacja_gospodarstw_rolnych/20191130_M04.1_MGR_Wsparcie_inwestycji_w_gospodarstwach_rolnych_zbiorczo_2_.pdf [data dostępu: 30.11.2019].
- https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/wdrazane_programy_sprawozdania/M_6.1._Premie_dla_mlodych_rolnikow/M_6.2_Premie_na_rozpozecie_dzialalnosci_pozarolniczej/20191130_M06.2_Premie_na_rozpozecie_dzialalnosci_pozarolniczej.pdf [data dostępu: 30.11.2019].
- https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/wdrazane_programy_sprawozdania/M_6.4._Wsparcie_inwestycji_w_tworzenie_i_rozwoj_dzialalnosci_pozarolniczej_Rozwoj_przedsiębiorczosci-rozwoj_usług_rolniczych_/20191130_M06.4_Rozwoj_przedsiębiorczosci-rozwoj_usług_rolniczych.pdf [data dostępu: 30.11.2019].
- <https://www.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/plan-rozwoju-obszarow-wiejskich-2004-2006.html> [data dostępu: 12.06.2019].
- <http://www.wnp.pl> [data dostępu: 15.03.2019].
- International Co-operative Alliance, <http://ica.coop/en/whats-co-op/co-operative-identity-values-principles> [data dostępu: 30.06.2019].
- Jak z pomocą środków unijnych zmieniła się polska wieś*, dokument elektroniczny. <https://businessinsider.com.pl/finanse/jak-z-pomoca-srodkow-unijnych-zmieniła-sie-polska-wies/kdtm1rc> [data dostępu: 12.12.2017].
- Kociakowska B., *Kolejne stado świń ubite w związku z ASF. To tzw. stado kontaktowe*, 2019 <https://pomorska.pl/kolejne-stado-swin-ubite-w-zwiazku-z-asf-to-tzw-stado-kontaktowe/ar/c8-14144843> [data dostępu: 12.07.2019].
- Konsumenci żywności funkcjonalnej oczekują czystego składu i wrażeń smakowych*, <http://www.portalspozywczy.pl/owoce-warzywa/wiadomosci/konsumenci-zywnosci-funkcjonalnej-oczekuja-czystego-skladu-i-wrazen-smakowych,161546.html> [data dostępu: 06.08.2018].
- Krajowa Rada Spółdzielcza, www.krs.org [data dostępu: 15.12.2019].
- Myśliwi zwalczają ASF*, Polski Związek Łowiecki, <https://www.pzlow.pl/index.php/dla-mediow/23-mysliwi-zwalczaja-asf> [data dostępu: 15.07.2019].
- NATURA 2000: Dwa nowe obszary na terenie województwa podlaskiego*, <https://poranny.pl/natura-2000-dwa-nowe-obszary-na-terenie-województwa-podlaskiego/ar/5342118> [10.07.2019].
- Niespodziewany sukces przemysłu spożywczego*, <https://wgospodarce.pl/informacje/44004-niespodziewany-sukces-przemyslu-spozywczego> [data dostępu: 10.09.2019].

- NIK o programie bioasekuracji ASF – nieskuteczny*, biznes. interia.pl 2018, <http://biznes.interia.pl/wiadomosci/news/nik-o-programie-bioasekuracji-asf-nieskuteczny,2554756,4199> [data dostępu: 12.07.2019].
- Nowe ogniska ASF w chlewniach. Wirus jest już na Mazowszu*, https://www.tygodnik-rolniczy.pl/articles/aktualnosci/_nowe-ogniska-asf-w-chlewniach-wirus-jest-juz-na-mazowszu [data dostępu: 17.07.2019].
- Per capita consumption of organic food in selected countries in Europe from 2005 to 2017 (in euro)*, <https://www.statista.com/statistics/632792/per-capita-consumption-of-organic-food-european-union-eu> [data dostępu: 15.05.2019].
- Pieczarka Siedlecka*, <http://www.pieczarkasiedlecka.pl> [data dostępu: 20.06.2019].
- PKB i wartość dodana regionów*, GUS, http://pkb_i_wartosc_dodana_brutto_w_przekroju_regionow_w_2016.pdf [data dostępu: 15.06.2019].
- Podkarpackie wśród najbiedniejszych regionów Unii Europejskiej – dane Eurostatu*. <http://gospodarkapodkarpacka.pl/news/view/30247/podkarpackie-wsrod-najbiedniejszych-regionow-unii-europejskiej-dane-eurostatu> [data dostępu: 27.02.2019].
- Podlaski Portal Przyrodniczo Turystyczny Zielone Wrota, http://www.zielone-wrota.pl/art_v.php?art=2820&p [data dostępu: 15.06.2019].
- Produkt krajowy brutto i wartość dodana brutto w przekroju regionów w 2016 r., Informacje sygnałne*, GUS, Warszawa 2018, https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5482/7/1/1/pkb_i_wartosc_dodana_brutto_w_przekroju_regionow_w_2016.pdf [data dostępu: 27.09.2019].
- PROW 2007–2013*, <https://www.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/prow-2007-2013-podstawowe-informacje.html> [data dostępu: 15.03.2019].
- Ruch spółdzielczy w Europie i instrumenty wsparcia*, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/141/plik/ot-644.pdf> [data dostępu: 30.06.2019].
- Rydén L., *Education for global responsibility. V. Sustainable Development 2008*, http://www.bup.fi/BUPfilm/Lars_film_site/texts/sustainable_text.pdf [data dostępu: 03.12.2015].
- Rynek eko żywności ma rosnać 20 proc. rocznie do 2030 r.*, <http://www.portalspozywczy.pl/owoce-warzywa/wiadomosci/rynek-eko-zywnosci-ma-rosnac-20-proc-rocznie-do-2030-r,157419.html> [data dostępu: 17.04.2018].
- Rynek żywności funkcjonalnej w Polsce wart 3,7 mld euro*, <http://www.portalspozywczy.pl/handel/artykuly/rynek-zywnosci-funkcjonalnej-w-polsce-wart-3-7-mld-euro,150905.html> [data dostępu: 30.10.2017].
- SAPARD*, <https://www.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/sapard.html> [data dostępu: 15.03.2019].

- Sheik J., *Phibro announces African Swine Fever vaccine progress*, "Farm Journal's. Pork" 2019, <https://www.porkbusiness.com/article/phibro-announces-african-swine-fever-vaccine-progress> [dostęp 19.07.2019].
- Skup i ceny produktów rolnych, lata 2001–2018*, GUS, <https://stat.gov.pl/publikacje/publikacje> [data dostępu: 10.04.2019].
- USA domagają się dodatkowych kontroli polskiej wieprzowiny. Wyznaczyły Polsce termin*, <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2019-04-17/usa-domagaja-sie-dodatkowych-kontroli-polskiej-wieprzowiny-wyznaczyly-polsce-termin> [data dostępu: 23.07.2019].
- Witczak A., *Analysis of Regional Differentiation of Hog Livestock Production in Poland in 2004*, "Electronic Journal of Polish Agricultural Universities" 2006, t. 9, nr 2, http://www.ejpau.media.pl/economics/volume9/issue2/index_stitle_sabs.html [data dostępu: 06.04.2019].
- Worldwide sales of organic food from 1999 to 2016 (in billion U. S. dollars)*, <https://www.statista.com/statistics/273090/worldwide-sales-of-organic-foods-since-1999> [data dostępu: 15.05.2019].
- Zawadzka D., *Chów świń w gospodarstwach industrialnych i konwencjonalnych*, referat na konferencję pt. *Industrial versus small farms – competitors or partners?*, IERiGŻ-PIB, Jachranka, grudzień 2018, http://ierigz.waw.pl/download/22807-PhD_Danuta_Zawadzka.pdf [data dostępu: 15.04.2019].
- Zintegrowany system informacji o rolniczej przestrzeni produkcyjnej*, https://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/Tam_bylismy/Centrala/GIS/prezentacje/DZIEN_1_04_IUNG_GIS_w_rolnictwie_2015.pdf [data dostępu: 15.06.2019].
- Zmiany strukturalne podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON 2018 rok*, GUS, Warszawa 2019, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/zmiany-strukturalne-grup-podmiotow/zmiany-strukturalne-grup-podmiotow-gospodarki-narodowej-w-rejestrze-regon-2018-rok,1,23.html> [data dostępu: 15.12.2019].
- Żywność ekologiczna nigdy nie będzie masowa*, <http://www.portalspozywczy.pl/owoce-warzywa/wiadomosci/zywnosc-ekologiczna-nigdy-nie-bedzie-masowa,174799.html> [data dostępu: 21.08.2019].

WYKAZ TABEL

<i>Tabela 1.1.</i> Prawa własności wynikające z pozycji zajmowanej wobec zasobu	50
<i>Tabela 3.1.</i> Ogólny zbiorczy wskaźnik zaufania w Polsce i na wsi w latach 2016 i 2018	88
<i>Tabela 4.1.</i> Największe przedsiębiorstwa społeczne według GLOBAL 300 Report 2017	98
<i>Tabela 4.2.</i> Największe spółdzielnie w sektorze rolnictwa i przemysłu spożywczego według GLOBAL 300 Report 2017	100
<i>Tabela 4.3.</i> Spółdzielnie i branże spółdzielcze w Polsce	104
<i>Tabela 5.1.</i> Charakterystyka badanej próby (w osobach)	123
<i>Tabela 5.2.</i> Uczestnictwo badanych pracowników we wprowadzaniu zmian w organizacji (w osobach)	124
<i>Tabela 5.3.</i> Ocena czynników sukcesu w wdrażaniu zmian we agencji rolnej	126
<i>Tabela 7.1.</i> Zakres tematyczny KSR nr 12 <i>Działalność rolnicza</i>	158
<i>Tabela 7.2.</i> Wycena aktywów biologicznych według MSR 41 Rolnictwo	161
<i>Tabela 9.1.</i> Użytkowanie gruntów w Polsce w latach 1990–2017 (w tys. ha)	187
<i>Tabela 9.2.</i> Powierzchnia użytków rolnych wyłączana na cele nierolnicze, według klas bonitacyjnych w Polsce w latach 1990–2017 (ha)	193
<i>Tabela 10.1.</i> Powierzchnia i struktura gruntów wydzierżawionych z Zasobu WRSP według grup obszarowych (stan na koniec 2018 roku)	221
<i>Tabela 13.1.</i> Zróżnicowanie wielkości skupu żywca wieprzowego w Polsce w latach 2000–2017 (dane pierwotne w kg/ha UR)	295
<i>Tabela 13.2.</i> Zróżnicowanie wielkości skupu żywca wołowego w Polsce w latach 2000–2017 (dane pierwotne w kg/ha UR)	298
<i>Tabela 15.1.</i> Wybrane programy pomocowe UE dla obszarów wiejskich województwa podkarpackiego	329
<i>Tabela 15.2.</i> Wybrane dziedziny tematyczne PROW zrealizowane w latach 2007–2013 w województwie podkarpackim	331
<i>Tabela 15.3.</i> Wykorzystane kwoty w PROW w województwie podkarpackim (stan: 31 lipca 2014 roku)	332

<i>Tabela 15.4.</i> Liczba projektów zrealizowanych w latach 2007–2013 w ramach PROW w powiatach województwa podkarpackiego	333
<i>Tabela 15.5.</i> Czynniki wykazujące istotne statystycznie różnice w gminach województwa podkarpackiego przed i po akcesji do UE	334
<i>Tabela 16.1.</i> Zależność między wskaźnikami dynamiki ludności a wskaźnikami dynamiki podmiotów gospodarczych w badanych gminach	358
<i>Tabela 18.1.</i> Powierzchnia i liczba wniosków, do których została przyznana płatność w ramach Jednolitej Płatności Obszarowej (JPO) oraz Płatności Rolnośrodowiskowe (PRŚ) w subregionach konińskim i leszczyńskim w latach 2004–2016	390
<i>Tabela 18.2.</i> Średnioroczna wysokość płatności bezpośrednich i rolnośrodowiskowych (PRŚ) w subregionach konińskim i leszczyńskim w latach 2004–2016 (w tys. zł)	391
<i>Tabela 18.3.</i> Średnioroczna liczba otrzymanych pakietów z działań PRŚ i PRŚK w latach 2007–2016 w subregionie konińskim i leszczyńskim	393

WYKAZ WYKRESÓW

<i>Wykres 3.1.</i> Odsetek osób gotowych do współpracy w poszczególnych dziedzinach (w %) w 2016 i 2012 roku	87
<i>Wykres 3.2.</i> Subiektywna ocena wiedzy ekonomicznej Polaków (w %)	89
<i>Wykres 3.3.</i> Obiektywna ocena wiedzy ekonomicznej Polaków (w %)	90
<i>Wykres 9.1.</i> Powierzchnia odlogów i ugorów (w tys. ha)	189
<i>Wykres 9.2.</i> Grunty rolne wyłączone na cele nierolnicze w Polsce w latach 1990–2015 (w ha)	190
<i>Wykres 9.3.</i> Kierunki wyłączenia gruntów rolnych na cele nierolnicze w Polsce w latach 1990–2015 (ha)	192
<i>Wykres 9.4.</i> Powierzchnia użytków rolnych wyłączona na cele nierolnicze według klas bonitacyjnych w Polsce w latach 1990–2015 (ha)	194
<i>Wykres 10.1.</i> Przejmowanie i zagospodarowanie gruntów przejętych do Zasobu WRSP w latach 1992–2018	219
<i>Wykres 10.2.</i> Poziom czynszów dzierżawnych i cen sprzedaży za grunty z Zasobu WRSP w latach 1992–2018	224
<i>Wykres 10.3.</i> Relacja ceny sprzedaży gruntów do czynszu dzierżawnego z Zasobu WRSP w latach 1992–2018	225

Wykres 10.4. Zmiany liczby indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych w latach 1992–2018	227
Wykres 11.1. Wsparcie przetwórstwa produktów rolno-spożywczych (w mln euro i w %)	239
Wykres 11.2. Handel produktami rolno-spożywczymi Polski, lata 2004–2018 (w mln euro)	245
Wykres 12.1. Tempo rozwoju przemysłu spożywczego i rolnictwa w latach 2001–2013	270
Wykres 12.2. Pracujący w rolnictwie według województw w latach 2005–2016	273
Wykres 12.3. Wartość skupu produktów rolnych według województw w mln zł (ceny bieżące)	277
Wykres 12.4. Regionalny rozkład wartości produkcji przemysłu spożywczego (% udziału w produkcji ogółem)	280
Wykres 13.1. Produkcja i skup żywca wieprzowego w Polsce w latach 2000–2017 (tys. ton)	289
Wykres 13.2. Produkcja i skup żywca wołowego w Polsce w latach 2000–2017 (tys. ton)	291
Wykres 13.3. Wielkość skupu żywca wieprzowego i wołowego oraz relacja wielkości skupu żywca wołowego w stosunku do żywca wieprzowego w Polsce w latach 2000–2017 (tys. ton)	292
Wykres 14.1. Odsetek gospodarstw indywidualnych produkujących trzodę chlewną, 1999–2017	302
Wykres 14.2. Dynamika zmian w produkcja żywca wieprzowego we wszystkich rodzajach gospodarstw w Podlaskiem i Polsce (rok poprzedni = 100)	306
Wykres 14.3. Produkcja i trend produkcji wieprzowego żywca rzeźnego w Polsce	307
Wykres 14.4. Produkcja i trend produkcji trzody chlewnej w województwie podlaskim	308
Wykres 14.5. Udział żywca wieprzowego w produkcji żywca rzeźnego ogółem	309
Wykres 16.1. Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w badanych gminach w latach 1995–2018	354
Wykres 16.2. Dynamika zmian liczby podmiotów gospodarczych w badanych gminach w latach 1995–2018 (rok poprzedni = 100)	355
Wykres 16.3. Dynamika zmian liczby ludności w badanych gminach w latach 1995–2018 (rok 1995 = 100)	356
Wykres 16.4. Dynamika zmian liczby ludności w badanych gminach w latach 1995–2018 (rok poprzedni = 100)	357
Wykres 16.5. Struktura osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą według sekcji PKD 2007 w badanych gminach w 2018 roku	359
Wykres 17.1. Struktura złożonych wniosków o wsparcie w ramach działań rolnośrodowiskowych w latach 2004–2006 w Polsce (%)	370

<i>Wykres 17.2.</i> Struktura złożonych wniosków o wsparcie w ramach działań rolnośrodowiskowych w latach 2004–2006 w województwie podlaskim (%).....	373
<i>Wykres 17.3.</i> Wzrost liczby złożonych wniosków o płatności rolnośrodowiskowe i liczby beneficjentów w latach 2007–2013 w porównaniu do lat 2004–2006 (%).....	375
<i>Wykres 17.4.</i> Struktura wsparcia rolnośrodowiskowego udzielonego przez ARiMR (w mln zł), w podziale na poszczególne pakiety w Działaniu 214 – Program rolnośrodowiskowy, w ramach zobowiązań 2007–2013 i 2004–2006, narastająco według stanu na 31 grudnia 2013 roku.....	376
<i>Wykres 17.5.</i> Kwota wsparcia (w mln zł) i liczba beneficjentów (w tys.) działania rolnośrodowiskowo-klimatycznego, według województw, narastająco, według stanu na 31 grudnia 2018 roku.....	379
<i>Wykres 17.6.</i> Odsetek beneficjentów programów rolnośrodowiskowych i rolnictwa ekologicznego po roku 2004 w Polsce, w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych (liczba gospodarstw według stanu na koniec 2016 roku) (%).....	380

WYKAZ RYSUNKÓW

<i>Rysunek 1.1.</i> Poziomy systemu instytucjonalnego.....	54
<i>Rysunek 1.2.</i> Prawa własności w Amazonii, początek XXI wieku.....	59
<i>Rysunek 6.1.</i> Strategia rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym.....	136
<i>Rysunek 10.1.</i> Powierzchnia gruntów przejętych do Zasobu WRSP i pozostająca do rozdysponowania w podziale na województwa według stanu na 31 grudnia 2018 roku.....	205
<i>Rysunek 10.2.</i> Powierzchnia gruntów w Zasobie WRSP pozostająca w dzierżawie w podziale na województwa, według stanu na 31 grudnia 2018 roku.....	220
<i>Rysunek 17.1.</i> Liczba złożonych wniosków wraz ze wskaźnikiem porównującym powierzchnię realizacji przedsięwzięć rolnośrodowiskowych do powierzchni użytków rolnych w województwie w latach 2004–2006.....	371

